HAZIRLAYANLAR: NEŞECAN BALKAN • EROL BALKAN • AHMET ÖNCÜ

NEOLİBERALİZM, İSLAMCI SERMAYENİN YÜKSELİŞİ VE AKP

NEOLİBERALİZM, İSLAMCI SERMAYENİN YÜKSELİŞİ VE AKP

Yordam Kitap

2. basım

Bu kitap, *The Neoliberal Landscape, the Rise of the Islamist Bourgeoisie and AKP* başlığıyla Berghahn Books tarafından 2014 yılı içinde İngilizce olarak yayınlanacaktır.

Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP

Hazırlayanlar:
Neşecan Balkan
Erol Balkan
Ahmet Öncü

Yordam Kitap: 209 • Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP
ISBN-978-605-4836-59-8 • *Düzeltme*: Onur Bütün • *Kapak Tasarım*: Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım*: Mart 2014 • *İkinci Basım*: Mayıs 2014
© Yordam Kitap, 2013

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap. com • **E:** info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
Tel: 0212 5650122 - 0212 5650255

Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP

Bu kitap Türkiye'de 2013'te patlak veren ve Gezi Parkı Direnişi olarak bilinen halk isyanında yaşamlarını kaybedenlere ithaf edilmiştir.

İçindekiler

Önsöz 11

İslamcılık: Uluslararası Bir Ufuk Taraması *Burak Gürel* 19

İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı *Sungur Savran* 53

Türkiye Büyük Burjuvazisinde Derin Çatlak
Kurtar Tanyılmaz 143

Türkiye'de İslamcı Büyük Burjuvazi *Özgür Öztürk* 181

İslami Sermaye *Evren Hoşgör* 215

İslami Orta Sınıfın Yeniden Üretimi
Erol Balkan ve *Ahmet Öncü* 251

AKP'nin Hegemonya Sorunsalı: Uzlaşmasız Mutabakat
Evren Hoşgör 291

Küreselleşme, İslami Aktivizm, ve Türkiye'de Pasif Devrim:
Fethullah Gülen Örneği *Joshua D. Hendrick* 337

Türkiye Egemen Sınıfında Laik/İslami Hizipleşme ve Medya
Anita Oğurlu ve *Ahmet Öncü* 383

Yazarlar Hakkında 408

Dizin 412

Önsöz

Türkiye geçtiğimiz on yıl boyunca dünya medyasında "piyasa ekonomisini" ve demokrasiyi İslamiyet ile uyumlaştıran özgün bir ülke olarak öne çıkarıldı. Dahası, hem IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası resmî finans kuruluşlarının hem de özel bankaların raporlarında dönemin Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetleri ekonomik mucize gerçekleştirmiş siyasi başarı örnekleri olarak gösterildiler. Örneğin, HSBC'nin Küresel Özel Bankacılık CEO'su Peter Boyles 12 Kasım 2012 gibi yakın tarihli bir yorumunda, Türkiye'yi dünya ticaretinin parlayan yeni yıldızı olarak tanıtırken, bu göz kamaştıran başarının bir şans eseri olarak görülmemesi gereğinin altını çizip, asıl belirleyici etkenin hükümetin bütün zorluklara karşın "mali disipline" ve "iyi düzenlenmiş bir banka ve finans sistemine" sadık kalması olduğunu ileri sürüyordu.[1] Benzer ifadelere Dünya Bankası'nın 2013 yılının yaz aylarına girilirken yayımladığı Türkiye Ülke Raporu'nda da rastlamak mümkündü.[2]

Raporun hemen ilk cümlesinde koyu puntolarla "Türkiye'nin son on yıldaki hızlı büyüme ve kalkınmasının

1 Peter Boyles. "Turkey earns its place on the trade map". HSBC, News and Insights, 12 Kasım 2013. Web. 13 Eylül 2013.

2 http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Turkey-Snapshot.pdf. Web. Erişim 10 Şubat, 2014.

küresel ekonomideki başarı öykülerinden biri olduğu" tereddütsüz ilan ediliyordu. Bunlara ek olarak, aynı dönemlerde, dünyaca ünlü *The Economist*, *New York Times*, *Der Spiegel* gibi yayın organlarında Türkiye'nin İslamiyet ve kapitalizmi eşine az rastlanır bir uyum içinde bir araya getirdiği, bu nedenle de İslam dünyasının diğer ülkelerine örnek teşkil edebileceği artık sıradan bir yorum haline gelmişti. Ancak bilindiği gibi, 1 Haziran 2013 tarihi itibariyle bu çok övülen "başarı öyküsü" ile ilgili olarak hem Türkiye'de hem de dünya genelinde ciddi kuşkular ortaya çıktı.

Aslında, bu sözüm ona "mucizenin" altında, Türkiye'deki sermaye birikimi rejiminin mantık ve yapısında demokratik olmayan yollarla gerçekleştirilmiş köklü bir değişim gizliydi. Bu süreç, Özal hükümetlerinin 12 Eylül askerî rejiminin baskıcı yasal düzenlemeleri sayesinde herhangi bir ciddi toplumsal muhalefetle karşılaşmaksızın uyguladıkları "serbest piyasa" odaklı iktisat politikalarıyla 1980'li yıllarda başlamıştı. 1990'lı yıllarda, görece daha demokratik bir ortama geçilmiş ve buna koşut olarak toplumsal muhalefet yeniden filizlenmişti. Buna karşın, bu onyılda da "piyasacı" politikalara ve bunların gerektirdiği bir dizi yeni kurumsal düzenlemeye devam edildi. İşin ilginci, bu düzenlemeler kendi özlerine bu dönemde daha da yakınlaşıp çeşitlendiler. Sonunda, 2000'li yıllara gelindiğinde, Erdoğan hükümetlerinin icraatlarıyla kamu ekonomisi, deyim yerindeyse, tümüyle tasfiye edilerek yeni birikim rejiminin mükemmel biçimine ulaşıldı. Türkiye bu uzun yolun sonunda, ulusal pazara yönelik sanayileşmeye dayalı sermaye birikimi rejiminden küresel ölçekte serbest mal ve sermaye hareketlerine dayalı bir sermaye birikimi rejimine, popüler adıyla neoliberalizme geçişini tamamladı.

İktisadi örgütlenmede otuz yılı aşkın bir zamana yayılan bu köklü yapısal dönüşüm iç içe geçtiği toplumsal ve politik alanlarda da bir dizi ciddi değişime yol açtı. Her şeyden önce top-

lumsal alanda İslamcı[3] bir burjuva sınıf, daha önceki dönemin laik burjuvazisinden farklı bir kültürel oluşum olarak ayrışıp, görünür hale geldi. Daha sonra, bu yeni hâkim sınıf bölüntüsünün (fraksiyonunun) serpilip gelişerek laik burjuvaziyle çıkar çatışmasına girmesinin bir izdüşümü olarak, İslamcı hareketin ideolojik yapısında da bir çatallanma oluştu. 1970'li yıllardan itibaren belirgin bir "Batı" karşıtı konumlanışı benimseyip, genel eğilim olarak küçük sermaye sahiplerinin çıkarlarını temsil edegelmiş Milli Görüş hareketinden kopan bir grup, 2000'li yılların başlarında yeni bir İslamcı oluşum olarak ortaya çıktı. Yeni dönemin bu yeni İslamcıları, dünya piyasalarına eklemlenmekten sermaye hareketlerine (ve dolayısıyla faiz kazançlarına) açık olmaya, AB ile bütünleşmekten ABD ve NATO'nun Orta Doğu'daki stratejik ortağı konumunu benimsemeye kadar İslamcılıkla bağdaştırılması pek kolay olmayan bir dizi siyasi girişime aday olduklarını ilan etmekten çekinmiyorlardı. Kendilerini "muhafazakâr demokrat" olarak tanımlayan bu başkalaşmış (metamorfoza uğramış) İslamcılar, AKP'yi kurdular ve sonunda iktidara geldiler.

AKP hükümetlerinin uyguladığı neoliberal ekonomi politikalarının sonucunda dış şoklara açık, kırılgan bir ekonominin yaratılacağı birçok eleştirel iktisatçı tarafından uzunca bir zamandır dillendirilmekteydi. Ne var ki, bu eleştiriler 2013 yazına kadar sadece dar bir çevrede ciddiye alınıp, etkili olabildiler. Doğrusu, neoliberal politikaların mucizevi kudretine neredeyse bir boş inanç düzeyinde güven duyulmasının maddi temelleri de yok denilemezdi. Örneğin, 2000'li yıllar referans alındığında, Türkiye Çin'den sonra dünyanın en yüksek büyüme oranlarına sahip ülkesi görünümündey-

3 Anlamları çok farklı olmakla birlikte 'İslami' ve 'İslamcı' kavramları literatürde yaygın olarak birbirleri yerine kullanılmaktadır. Elinizdeki kitapta bu tercih yazarlara bırakılmıştır.

di. Ancak eleştirel sesleri bastıran bu dikkat çekici büyüme performansı kısa dönemli sermaye girişleriyle beslenen bir borçlanmaya dayanıyordu. Dışarıdan yeni borç bulundukça tüketim ve yatırım artıyor; bu ise ulusal geliri büyütüyordu. Dönemin sermaye birikiminin yapısına bakıldığında, bunun, üretken kapasitenin artışına yönelik yeni yatırımlardan elde edilen faaliyet kârlarından çok devlet mülkiyetindeki varlıkların özelleştirmelerle ele geçirilmesiyle edinilen kazançlara dayandığı ortaya çıkıyordu.

Kamusal varlıkların özel şahıslara devrinden kaynaklanan ve kısa sürede gerçekleştirilen bu inanılması güç büyüklükteki birikim, kamunun mülksüzleştirilmesinden başka bir anlama gelmiyordu. 2013 Mayıs'ının sonlarına yaklaşırken Türkiye ekonomisinde aynen doğada olduğu gibi baharın sonuna geliniyordu; ancak doğanın aksine sıradaki iklim yaz değil güzdü. Bu tarihlerde gelişen ekonomilerden önemli miktarlarda sermaye çıkışları görülmeye başlanınca, Türkiye ekonomisinin kırılgan yapısı da aniden su yüzüne çıktı. Türk lirası hızla değer kaybetmeye başladı. Dış açık rekor bir düzeye ulaştı. Anaakım medya bile daha önce sessizliğe terk edilmiş olan eleştirel iktisadi analizleri sunmaya başladı. Eylül ayına gelindiğinde *The Economist* küresel piyasalara Türkiye'nin dünyanın en kırılgan ekonomisi olduğunu duyurdu. Dergiye göre, Türkiye'deki ekonomik büyümenin sürdürülebilmesi yeni borç bulunmasına, yani sermaye girişlerine bağlıydı. Bu olmadığı takdirde ufukta büyük bir Türkiye krizi görünüyordu.

2013 Haziran'ında ekonominin inişe geçmesiyle neredeyse eşanlı olarak Türkiye tarihinin bir dönüm noktası olarak görülebilecek en geniş katılımlı toplumsal isyan hareketi, Gezi ya da Haziran İsyanı, gündeme damgasını vurdu. Birçok farklı yaklaşımla değişik açılardan ele alınabilecek olan dünya ça-

pında ilgi uyandırmış bu olayın temelinde mülksüzleştiren birikim stratejisinin bir uzantısı olan kentsel dönüşüm projeleri yatıyordu. Kentlerin güzelleştirilerek (*gentrification*) küresel ortamda birer cazibe merkezi haline getirileceği söylemiyle meşrulaştırılmaya çalışılan kentsel dönüşüm projeleri, özünde kamusal alanın özel mülk olarak abluka altına alınmasından (*enclosure*) başka bir şey değildi. Daha önce herkesin özgürce girebildiği ortak kullanıma açık kamusal yerler, örneğin parklar ve ormanlar, bu projelerle büyük otellere, "rezidans"lara veya alışveriş merkezlerine dönüştürülüyor, buralara özel güvenlikler yerleştirilmesiyle kentin büyük bir kesimi halkın kullanımına kapatılıyordu. Taksim Gezi Parkı'nın alışveriş merkezine dönüştürülmesi girişimi bardağı taşıran son damla oldu. Parkı geri almak üzere başlayan Haziran İsyanı ile Pandora'nın kutusu nihayet açıldı. Kentsel mekânın abluka altına alınmasından en çok etkilenen orta sınıf katmanları başta olmak üzere her sınıf ve kesimden insan bir ırmak olup, AKP'nin giderek otoriterleşen baskıcı rejimine karşı ülkenin meydanlarına akmaya başladı. İsyan ateşi Ağustos ayına gelindiğinde -büyük ölçüde bu ayın tatil mevsimi olması nedeniyle- sönmüş gibi görünüyorduysa da Eylül ile birlikte yeniden alevlendi. Bu defa Türkiye'nin en gözde üniversitelerinden ODTÜ'nün ormanından otoyol geçirilmesi girişimine karşı kitleler tekrar sokağa döküldü. Ardından AKP hükümetinin perde arkasındaki ortaklarından olan Gülen Hareketi'nin girişimiyle Ankara Tuzluçayır'da inşa ettirilmekte olan "camicemevi" ibadethanesine karşı Alevi yurttaşların tepkisinin tetiklediği geniş katılımlı gösteriler düzenlendi. Erdoğan hükümeti Eylül canlanmasına da Haziran İsyanı'nda olduğu gibi, bütün anayasal demokratik hakları hiçe sayarak, demokratik rejimlerle yönetilen ülkelerde eşine az rastlanabilecek bir polis

şiddetiyle yanıt verdi. Bu derlemenin konusu ve içeriği, devam etmekte olan halk isyanı ile örtüşen Türkiye ekonomisinin kırılganlığının yadsınamayacak bir şekilde ortaya çıktığı tarihten çok önce oluşturulmasına karşın, bitirilişi bu dramatik tarihe rastladı. Bu nedenle elinizdeki kitap derleyenlerinin hiç ummadıkları yeni bir önem kazandı. Çalışmamızın bir yandan yakın geçmişi yeniden düşünmek, diğer yandan ise 2013 yazının sıra dışı gelişmelerini daha geniş bir açıdan anlamlandırabilmek açısından yararlı olacağını ümit ediyoruz.

Bu Önsöz yazıldıktan sonra, tarih bu kitabın hazırlayıcılarına yeni bir sürpriz daha yaptı. 17 Aralık 2013'te bazı bakanların ve oğullarının da dâhil olduğu rüşvet ve yolsuzluk soruşturması ile başlayan büyük kriz Türkiye'yi yeni bir kavşağa getirdi. İşin bir yanında, hükümetin ne ölçüde yolsuzluk batağına batmış olduğu sorusu var elbette. Yeni Adalet ve İçişleri bakanlarının savcıları ve emniyet mensuplarını ardı arkası kesilmeyen bir süreç içinde sürgüne göndermeleri açıkça bu yolsuzluk iddialarının önünü kesmeyi amaçlıyor. İşin öteki yönü ise Gülen Cemaati'nin devlet içinde devlet oluşturmuş olduğuna dair, "paralel devlet" iddiası. Bu, doğru olduğu takdirde AKP'yi rahatlatacak değil, tam tersine mahkûm edecek bir tez. Çünkü bunu yıllardır AKP'yi eleştirenler ileri sürüyordu. Buna rağmen, AKP hükümeti bu yapıyı sonuna kadar korudu ve üstünü örtmeye çalıştı. "Bana dokunmayan yılan bin yaşasın" ilkesi hiçbir zaman bu kadar çıplak olarak gözlenmiş olamaz. Ama "paralel devlet" olarak anılan yapı şimdi hükümete dokunuyor!

İki ortağın birbirine girmesi, aslında çok daha kapsamlı bir sürecin sadece bir parçası. Bütün bunların ardında, Erdoğan'ın Gezi veya Haziran İsyanı dolayısıyla büyük bir yara alması yatıyor. Erdoğan ve AKP, artık kendisini destekleyen güçle-

ri ve ortaklarını Türkiye'yi istikrar içinde yönetebileceği konusunda ikna edebilecek güçte değil. Destekçiler ve ortaklar Erdoğan'dan uzaklaşıyor. AKP-Cemaat çatışması ve bundan doğan kriz de bunun bir uzantısı.

Nedenleri ne olursa olsun, on bir yıldır başta olan iktidar blokunun eski ortaklarının birbirlerine girmesi, her iki ortağı da zayıflatacak ve en nihayetinde batmalarına yol açacak kadar ciddi bir süreci başlatmış bulunuyor. Buna iktisadi durumu da eklemek gerekir. Türkiye ekonomisinin yukarıda dile getirdiğimiz zaafları, bu kriz içinde başa çıkılamaz boyutlara ulaşan bir iktisadi gelişmenin harekete geçmesine yol açtı. Sürecin ulaştığı noktada Merkez Bankası'nın ülke tarihinde görülmüş en sert faiz arttırımına rağmen, bu satırların yazılmakta olduğu Ocak sonunda Türk lirasının değer yitirmesinin önüne geçilememiş olduğu izlenimi açıkça doğmuş bulunuyor. Bundan sonra olacaklar, İslamcı burjuvazinin tarihinde gördüğü en güçlü iktidar yapısının çökmesine bile yol açabilir. Bu takdirde, elinizdeki kitabı bir otopsi denemesi olarak okumak gerekebilir.

Derlememizde neoliberalizm ile İslamcı sermayenin yükselişinin farklı yanlarını ele alan yazılara yer verdik. Yazarlarımızdan neoliberalizm ile İslamcı sermayenin yükselişini bir araya getiren bir yaklaşım izlemelerini istedik. Bu nedenle daha önce farklı bakış açılarından ayrı ayrı incelenmiş olan neoliberalizm ve İslamcı sermaye olguları bu kitapta bir arada ilk defa kapsamlı bir içerikle ele alınıyor. Böylelikle, son yirmi yıla özgünlüğünü kazandıran İslamcı sermaye birikiminin neoliberal politikalarla ilişkisi ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan yeni sınıf oluşumları ciddi bir şekilde inceleniyor.Bu bağlamda İslami burjuvazi ve İslami orta sınıf olguları mercek altına alınıyor. Son olarak derlememizin, Türkiye'de ve dünyada gayet gevşek ve içeriği tanımlanmamış, içine her şeyin

doldurulabileceği bir kavram olarak kullanıldığını düşündüğümüz 'orta sınıf" kavramına, daha iyi tanımlanmış, bilimsel, daha somut bir içerik ve bundan türeyen kuramsal ve ampirik tartışmalara yeni bir boyut kazandıracağını düşünüyoruz. Türkiye üzerine yapılan çalışmaların bu açıdan zenginleştirilmesi Gezi ve benzeri siyasi olaylar sırasında gündeme getirilen sınıfsal yorumlara ve çözümlemelere eleştirel olarak yaklaşılabilmesine olanak sağlayacaktır.

İyi okumalar!

N.B., E.B., A.Ö.
31 Ocak 2014

İslamcılık: Uluslararası Bir Ufuk Taraması

Burak Gürel

İslamcılık son 30 yılda dünyada ve Türkiye'de üzerinde en çok tartışılan siyasi ideolojilerden birisidir. İran Devrimi (1979), Sovyetler Birliği ile Afgan mücahitleri arasındaki savaş (1979-1989), Lübnan'da Hizbullah'ın ortaya çıkışı (1982) ve yükselişi, Cezayir İç Savaşı (1992-1997) ve Taliban'ın Afganistan'da iktidara gelmesi (1996) gibi bir dizi siyasal olay İslamcılığı 1980'li ve 1990'lı yıllarda gündemde tutmuştur. İlk gençliğini 21. yüzyılda yaşayan kuşaklar ise İslamcılık kavramıyla 11 Eylül 2001'de ABD'de yaşanan intihar saldırıları ve ardından ABD'nin Afganistan'ı işgaliyle tanıştı. İslamcılık, içinde bulunduğumuz yüzyılda önemli bir siyasi konu olmayı sürdürüyor. İran İslam Cumhuriyeti'nden Avrasya'da El-Kaide ile bağlantılı gruplara uzanan farklı İslamcı aktörler, ABD ve Batılı güçlere karşı ciddi bir meydan okumayı temsil ediyorlar. Filistin sorunu önemini korurken Hamas Filistin ulusal hareketi içinde hegemonik bir güç olmayı sürdürüyor. Aralık 2010'da başlayan Arap devrimi sürecinde İslamcı hareketler güçlü birer siyasi aktör olarak ortaya çıkmıştır. 2011'de Tunus'ta Ennahda'nın ka-

zandığı seçim zaferi, 2012'de Mısır'da Müslüman Kardeşler'in cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanması ve aynı yıl Libya'da ABD büyükelçisinin Selefiler tarafından öldürülmesi yakın dönemdeki bu yeniden canlanmanın farklı yansımalarıdır. Nihayet, Avrupa'da Müslüman azınlıkların yaşadığı kültürel ve siyasi sorunlar nedeniyle İslamcılık önemini koruyor.

2000'li yılların Türkiye'sinde İslamcılık farklı bir surette ortaya çıkmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) kuruluşunun hemen ertesinde ulaştığı tek başına iktidarını 27 Nisan 2007'deki ordu muhtırasını yenilgiye uğratarak ve (2009 yerel seçimleri haricindeki) her seçimde oylarını yükselterek 10 yıldır sürdürmesi Türkiye İslamcılığının zirve noktasıdır. Bu hegemonya, her siyasi çevrede, medyada ve akademik yayınlarda AKP'nin karakteri (İslamcı, ılımlı İslamcı veya Batı Avrupa'daki Hristiyan Demokratlara benzer bir muhafazakâr parti olup olmadığı) ve Milli Görüş Hareketi ile olan benzerlik ve farklılıklarına ilişkin sert tartışmaların yapılmasına neden olmuştur. Son birkaç yıl öncesine değin AKP'nin yanında saf tutan, sonrasında yönelim değiştirerek AKP ile şiddeti giderek artan bir çatışmaya, 17 Aralık 2013'teki rüşvet ve yolsuzluk operasyonunun ertesinde ise neredeyse iç savaşa tutuşan Fethullah Gülen cemaati de kendi özgün dinamikleri ve AKP ile ilişkileri bağlamında sürekli tartışılmaktadır.

İslamcı İdeoloji

Bu yazıda İslamcılık kavramını Guilain Denoeux'ye benzer biçimde, "İslam'ın bireyler, gruplar ve örgütler tarafından siyasi hedefler doğrultusunda araçsallaştırılmasının bir biçimi"[1] olarak tanımlıyorum. Denoeux'ye göre, İslamcılık "İslami gelenekten ödünç alınarak yeniden sahiplenilen, yeniden icat

1 Denoeux'ün İslamcılık tanımını izleyen başka bir çalışma için bkz. Ayoob 2004.

edilen kavramların üzerinde temellenen bir gelecek tasavvuru aracılığıyla bugünün toplumsal sorunlarına siyasi yanıtlar verir" (Denoeux 2002: 61). Bu nedenle, İslam dininin kendisinden ziyade, 20. ve 21. yüzyıllarda kendi kültürel, ekonomik ve siyasi amaçları doğrultusunda İslam'ı farklı biçimlerde ve sürekli yeniden yorumlayan siyasi aktörlerin üzerine odaklanmak daha anlamlıdır (Ayoob 1979: 535-536; Mamdani 2005: 148-149; Bayat 2008: 105). Modern dönemin sorunlarına yanıt vermek üzere İslami geleneğin yeniden icadı her türden İslamcı siyasetin temelidir, çünkü,

> Geleneğin icadı, İslam'ı tarihsizleştirmek ve onu son on dört asır boyunca içinde geliştiği birbirinden farklı bağlamlardan koparmak için gerekli olan araçları sunar. İslam'ın bu şekilde bağlamsızlaştırılması, İslamcı teorinin Müslüman toplulukların içinde yaşadıkları toplumsal, ekonomik ve siyasi ortamları görmezden gelmesine izin verir. Bu durum, tarihsel sürece kaçınılmaz olarak eşlik eden ve Müslümanların güçten düşmesinden sorumlu tuttukları "saflığı bozan unsurlar"dan ve "ilaveler"den Müslüman toplulukları "arındırmak" üzere İslamcılara güçlü bir ideolojik araç sunar (Ayoob 2004: 1).

Geleneğin bu şekilde icadı, belli başlı tüm İslamcı teorisyenlerin siyaset teorisinin merkezinde yer alır. Pakistanlı Mevlana Mevdudi (1903-1979), Mısırlı Seyyid Kutub (1906-1966) ve İranlı Ayetullah Humeyni (1902-1989) Arapların İslam öncesi tarihini adaletsizliğin ve barbarlığın hâkim olduğu bir "cahiliye" dönemi, İslam'ın ortaya çıktığı, Hz. Muhammed'in (570-632) ilk İslam devletini kurduğu 7. yüzyılı ise adalet ve huzurun hâkim olduğu bir saadet dönemi olarak kabul eder. Sünnilere göre bu dönem dört halife döneminin tamamını kapsar, Şiiler bu süreyi Hz. Muhammed ve Hz. Ali (599-661) dönemleriyle sınırlar. İslam tarihinin geri kalanına ilişkin anlaşmazlıklarına rağmen, 7. yüzyılı bir saadet dönemi olarak gördükleri için yaşadıkları toplumların so-

runlarına çare olarak İslam'ın 7. yüzyılda yaşanan saf hâline, özüne dönmeyi önerirler. Mevdudi, *İslamda Cihat* (1920) başlıklı kitabında, yeterince İslami bulmadığı geçmişten radikal biçimde kopmayı ve şeriat devletini önermiştir. Mevdudi'nin İslami olmayan tüm geçmiş pratiklerden kopma çağrısını önemseyen Kutub, *Yoldaki İşaretler* (1964) başlıklı kitabında cahiliye dönemindeki putların yerini modern dönemde ulus, ulus devlet, parti, sosyalizm gibi yeni putların aldığını, İslam dünyasının cahiliye dönemine geri döndüğünü ileri sürmüştür (Kepel 2002: 25-26, 34). Kutub'un kullandığı cahiliye kavramını Şiiliğe adapte eden Humeyni, Hz. Ali sonrasındaki 1300 yıllık İslam tarihinin tamamını dinin özünden uzaklaşma ve adaletsizlik dönemi olarak tanımlar (Harman 1994).[2] Cahiliyeyi yok edip İslam'ın özüne dönme biçiminde özetlenebilecek bu yaklaşım, İslamcı ideolojinin temelini oluşturur. İslam'ın özüne dönme fikrine ilişkin iki noktanın altını çizmek gerekir. Birincisi, bazı marjinal gruplar haricinde hiçbir İslamcı düşünür veya hareket 7. yüzyılı aynen taklit etmeyi önermemiştir. 7. yüzyılın pratiklerine dönmeyi hararetle savunan Vahhabiliğin resmî ideoloji olduğu Suudi Arabistan'da bile aşırı anti-modern yorumlara itibar edilmemiş, Vahhabilik dünya kapitalizmiyle derinden bütünleşmiş Suudi sistemine eklemlenebilmiştir. Öteki dinî ideolojilere benzer biçimde, İslamcılık modern teknolojiyi reddetmeden modernleşmeye mesafe koyan, seçmeci bir yaklaşım benimsemiştir.[3] Ayrıca, bazı İslamcı hareketler 7. yüzyılı saadet dönemi olarak ta-

2 Humeyni, Kutub ve Mevdudi'nin etkiledikleri kesimler arasında geçişkenlikler vardır. Örneğin İran Devrimi'ni izleyen ilk birkaç yılda Humeyni, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu bazı ülkelerdeki Sünni İslamcıları etkilemiştir. Etkiledikleri kesimler arasındaki bu geçişkenliğe rağmen, Sünni-Şii ayrımının önemi nedeniyle Kutub ve Mevdudi daha çok Sünniler arasında, Humeyni ise daha ziyade Şiiler arasında taraftar bulmuştur.

3 İslamcıların modernliğe yönelik bu seçmeci yaklaşımına ilişkin benzer bir vurgu için bkz. Denoeux 2002: 58.

nımlamalarına rağmen Humeyni'nin radikal yaklaşımından ayrılarak daha yakın çağlara ait referansları benimsemiştir. Örneğin AKP ve Milli Görüş geleneğinden gelen öteki partiler için Osmanlı İmparatorluğu böyle bir olumlu tarihsel referanstır. Bu partiler, Türkiye'yi sınırları dışında yaşayan, Türk olmayan Müslümanların büyük abisi olacak bir İslami süper güç haline getirmeyi hedefleyen yeni-Osmanlıcılık fikrini savunurlar.

Mevdudi, Kutub ve Humeyni cahiliyenin aşılarak İslam'ın diriltilmesi için siyasi iktidarın ele geçirilmesi gerektiğini savunmuştur. İktidar sorununun gündeme getirilmesi en az cahiliye kavramı kadar radikal bir müdahaledir ve İslamcılığın modern bir siyasal hareket hâline gelmesini sağlamıştır. Siyasi örgütlenme sorunu bu bağlamda kaçınılmaz olarak gündeme gelmiştir. Mevdudi 1941'de Hindistan'da İslami Cemaat örgütünü kurarken 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicreti sırasında peygamberin çevresinde bir araya gelen ilk Müslümanların "öncü" rolüne referans vermiştir. Kutub ise iktidar sorununun çözümünü "yeni Kur'an nesli"nin öncülük edeceği örgütlü mücadelede görmüştür. Humeyni 1970'te yayımlanan *Velayet-i Fakih: İslam Devleti* başlıklı kitabında İran'daki monarşinin yıkılarak yerine din adamlarının yöneteceği bir İslam devleti kurulmasını savunmuş, bunun için örgütlü mücadele başlatmıştır (Kepel 2002: 26-40). Kısacası, İslamcılık Müslümanların son iki yüzyıldır yaşadığı ekonomik, toplumsal ve siyasi sorunları İslam'ın özünden uzaklaşma olarak tanımladıkları cahiliyeye bağlayan, İslam'ın özüne dönüşü ise örgütlü mücadele yoluyla gerçekleştirilecek siyasi bir proje olarak tanımlayan bir ideolojidir.

Yukarıda andığımız üç düşünür İslamcılığı laik rejimlere muhalefet hareketi olarak tanımlamıştır. Bu nedenle, iktidar stratejileri ve mücadele yöntemleri arasındaki fark ne olursa olsun, onlardan esinlenen hareketler statükoyu değiştirmeyi

hedeflemiştir. Fakat İslamcılığın "iktidardaki İslamcılık" olarak adlandırılabilecek, en az muhalif İslamcılık kadar önemli başka bir türü daha vardır. İran, Pakistan, Kuzey Sudan ve Suudi Arabistan örneklerinde iktidardaki İslamcılık statükoyu korumak için dini politize eder. İktidardaki İslamcılık yalnızca laik değil, İslamcı bir muhalefetle de karşılaşabilir. Günümüzde İran'da muhalefetin önemli bir bölümü Humeyni'nin gerçek devamcısı olduğunu iddia edip İslami referanslarla siyaset yapmaktadır. Suudi krallığını yıkmayı amaçlayan İslamcı gruplar vardır. Suudi Arabistan örneğinde ironik olan nokta, rejimin kendini tahkim etmek için kullandığı ideolojik araçların bazen kendisini vurmasıdır. Suudilerin büyük paralar harcayarak yürüttüğü Vahhabilik propagandası sayesinde İbn-i Teymiyye'nin (1263-1328) eserleriyle tanışan bazı gruplar, 1990'ların ortasında Teymiyye'ye referansla Suudi krallığını yıkma çağrısı yapmıştır (Kepel 2002: 72).

Yukarıda açıklanan çelişkili ve karmaşık yapısı nedeniyle, İslamcılık kavramını farklı konumlarda (iktidarda veya muhalefette) bulunan, farklı iktidar stratejilerini (reformist veya devrimci) tercih eden, farklı politika yapma araçlarını (silahlı veya silahsız) kullanan ama İslami referanslarla siyaset yapmakta ortaklaşan, (ılımlı veya radikal) tüm siyasi hareketleri ve rejimleri kapsayacak genişlikte tanımlıyoruz.

İslamcılığın Sınıfsal Dinamikleri

İslam dinini anti-kapitalist bir çerçevede yorumlayan çok sayıda İslamcı entelektüelin ve siyasi hareketin varlığına rağmen, 20. yüzyılda ortaya çıkan İslamcı hareketlerin büyük bölümü kapitalist üretim ilişkilerini ortadan kaldırmayı amaçlamamıştır. Devlet işletmelerinin ekonomideki ağırlığı ne olursa olsun, kurulan İslamcı rejimlerin tümü üretim araçlarının bur-

juvazinin elinde olduğu geniş bir özel sektöre sahiptir.[4] Solun ve İslamcılığın sol yorumunun Humeyni'yi sol retoriği kullanmaya mecbur edecek ölçüde güçlü olduğu İran'da dahi İslam devrimi kapitalist üretim ilişkilerini ortadan kaldırmamış, yalnızca şahın çevresindeki burjuvaziyi tasfiye edip Humeyni'yi destekleyen dindar burjuvazinin[5] ekonomik gücünü artırmıştır. İslamcı hareketlerin burjuva niteliklerine rağmen işçi sınıfı üzerinde hegemonya kurmayı (bazı ülkelerde kısmen, bazılarında tamamen) başarmış olması, bu hareketlerin sınıfsal dinamiklerini iyi kavramayı gerektiriyor.

İslamcı hareketler, dindar burjuvazinin işçi sınıfıyla kurduğu ittifakın ürünüdür. İttifakın hegemonik gücü dindar burjuvazi, tabi gücü ise işçi sınıfıdır.[6] Diğer tüm burjuva devletlerine benzer biçimde, İslam dünyasında geçen yüzyılda kurulan ulus devletler de burjuvazinin bazı fraksiyonlarını içine alıp diğer fraksiyonlarını dışarıda bırakan birer iktidar blokuna yaslanmıştır. Laik devletlerde rejim değişikliği talep eden muhalefet hareketleri olarak ortaya çıkan İslamcı

4 Uzun yıllar süren savaşlarda harabeye dönen, ne devletin ne de özel sektörün elinde ciddi hiçbir sanayi altyapısı bulunmayan, büyük miktarda ürettiği tek meta uyuşturucu olan Taliban dönemi Afganistan'ı elbette daha farklı bir analizi gerektirir.

5 Bu yazıda "dindar burjuvazi" ve "İslamcı burjuvazi" terimlerini 20. ve 21. yüzyıllarda İslamcı hareketlerin omurgasını oluşturan sermaye fraksiyonlarını ifade edecek biçimde, aynı anlamda kullanıyorum.

6 İslamcı hareketlerin dindar burjuvazi ile kent yoksulları arasındaki kırılgan ittifakın ürünü olduğunu tespit eden Kepel, İslamcı ideolojinin tek bir toplumsal grubun çıkarlarının ifadesine indirgenemeyeceğini ileri sürerek bu ittifakı eşitler arasında kurulan hegemonyasız bir koalisyon gibi sunmaya meyleder (Kepel 2002: 9, 29). Oysa siyasal hegemonyaya ilişkin geniş literatürün ortaya koyduğu gibi, farklı sınıfların farklı beklentilerle başka bir sınıfın temel çıkarlarını temsil eden siyasi hareketler içinde yer almaları mümkündür. Siyasi tarihin tamamını bazı sınıfların diğerleri üzerindeki hegemonyasının ürünü olan ittifakların kurulup bozulmasının tarihi olarak okumak mümkündür. Bizzat Kepel'in çalışması 20. yüzyılın İslamcı hareketlerinin dindar burjuvazinin diğer sınıflar üzerinde hegemonya kurma çabasının ürünü olduğunu gösteren önemli veriler sunar.

hareketler, iktidar blokunun dışında kalan kapitalistlerin taleplerini dinî bir retorikle politize ederler. Örneğin İran'da Pehlevi hanedanlığıyla yakın ilişkileri olan, onlarla aynı seküler kültürü paylaşan büyük burjuvazi iktidar blokunun içinde yer alıp büyük ekonomik olanaklara kavuşurken, (işyerleri Tahran'ın Kapalı Çarşı'sında [**bazar**] bulunduğu için **bazariler** olarak bilinen) küçük ve orta ölçekli kapitalistler İslamcı hareketin hegemonik gücünü oluşturmuştur. Nihayet, 1970'ten sonra Türkiye siyasetinin giderek önemli bir unsuru hâline gelen Milli Görüş Hareketi, iktidar blokunun içindeki İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerin tekelci ve laik burjuvazisinin karşısında ekonomik ve siyasi bakımdan tabi konumda bulunan, Anadolu'nun (o dönemde) daha küçük ölçekli, tekelci olmayan, dindar kapitalistlerinin siyasi temsilcisi olmuştur (Gürel 2004: 88-91).

Diğer tüm burjuva siyasi hareketlerinde olduğu gibi İslamcılığın başarısı da dindar burjuvazinin öteki sınıflar üzerinde hegemonya kurma konusundaki maharetine bağlıdır. Aralarındaki tüm tarihsel farklılıklara rağmen, İran Devrimi'nde Humeyni'nin, 2000'ler Türkiyesi'nde AKP'nin başarısı aynı nedenin, dindar burjuvazinin alt sınıfların desteğini kazanma becerisinin sonucudur. Bunun karşısında, Cezayir ve Mısır'daki İslamcı grupların 1990'larda verdikleri iktidar mücadelesinden yenik çıkmalarının nedeni dindar burjuvazinin alt sınıflar üzerindeki hegemonyasını kaybetmesidir (Kepel 2002: 67). Dolayısıyla, alt sınıfların dindar burjuvaziyi hangi koşullarda desteklediğini tespit etmek önemlidir.

İslamcı burjuvazi, 20. yüzyılın ikinci yarısında başarılı siyasi hareketlere öncülük ettiği tüm örneklerde işçi sınıfının iki bölümünün (enformel sektördeki işçiler ile diplomalı, beyaz yakalı işçiler) desteğini almıştır. Bu iki grubun konumunu anlamak için Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelerde 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan demografik ve ekonomik dönüşümü

kavramak gerekir. 1955 ile 1970 arasında İslam dünyasının nüfusu yüzde 50 oranında artmıştır. 1975 yılı itibariyle 24 yaşın altındakilerin toplam nüfusa oranı yüzde 60'tır. Aynı dönemde kapitalist üretim ilişkilerinin kırlarda yayılmaya başlaması ve kentlerin çevresinde sanayinin gelişmesi kırdan kente göçü artırmıştır. Ekonominin büyüme hızı nüfusun artış hızının gerisinde kaldığı için işsizlik yaygınlaşmıştır. Kentlerin altyapısı kırdan gelenlerin iyi koşullarda barınmasını sağlayacak ölçüde geliştirilmediği için kentlerin çevresindeki varoşların sayısı ve nüfusu hızla artmıştır (Kepel 2002: 66). Varoşlarda yaşayanların bir bölümü formel sektörde iş bulabilirken, çoğunluğu enformel sektörde, düşük ücretler karşılığında ve güvencesiz olarak çalışmaya mecbur kalmıştır. İstatistiklerde işsiz olarak geçenlerin önemli bölümü de iş bulabildikçe enformel sektörde çalışanlardan oluşur. Literatürde sıklıkla "kent yoksulları" olarak anılan enformel proletarya, kalabalıklığı ve seferberlik kapasitesi nedeniyle İslamcı propagandanın en önemli hedef kitlesidir.

İslamcılığın militan kadrolarının önemli bölümü bazı yorumcuların "eğitimli orta sınıf" (Bayat 2008: 101) veya "yeni orta sınıf" (Harman 1994; Denoeux 2002: 62) diye adlandırdığı, diplomalı işçi ve işsizlerdir. İslam dünyasında bu dönemde yaşanan bir diğer önemli dönüşüm orta ve yüksek öğretimin devlet tarafından (alt sınıfları kapsayacak ölçüde) yaygınlaştırılmasıdır. Aldığı eğitim sayesinde dış dünyayı, popüler yaşam tarzı ve tüketim kalıplarını proletaryanın geri kalanından daha iyi izleyen, aldığı eğitimin karşılığında dolgun ücretli bir iş bularak konforlu bir yaşama kavuşmayı arzulayan diplomalıların sayısı giderek artmıştır. Ancak, ekonomik büyüme hızının eğitimin yaygınlaşma hızının gerisinde kalması diplomalı işsizliği hızla artırmış, iş bulabilenlerin çoğunluğu arzuladıkları konforlu yaşama yetecek ücretlerden mahrum kalmıştır. Diplomalıların yüksek beklentileri ile elde ettikleri arasındaki

büyük fark İslam dünyasındaki laik (veya kısmen laik) devletlerin hegemonya krizinin zeminini döşemiş, İslamcı hareketlerin diplomalı proleterler arasında güçlenmesinin koşullarını hazırlamıştır (Harman 1994; Kepel 2002: 66; Bayat 2008: 101). İçinde yaşadıkları koşullar enformel ve diplomalı proletaryayı Marksist siyasetin etkisine de açık hâle getirir. Pek çok ülkede İslamcılar işçi sınıfı içindeki güçlerini ancak Marksist solun zayıflamasından sonra artırabilmiştir. İslamcıların mavi yakalı işçiler arasındaki etkisi daha sınırlıdır. İran Devrimi'nde bile mavi yakalılar üzerinde tam bir hegemonya kuramayan İslamcılar devrimden sonra solu fabrikalardan silmek için epey çaba harcamıştır (Poya 2002: 156-162).

İslamcı hareketler, yukarıda değinilen iki kesim üzerinde hegemonya kurabilmek için sol temaları söylemlerine adapte etmiş, adaletsizliğin ve geçim sıkıntısının modern cahiliyenin ürünü olduğunu, adaletin yolunun İslam'ı devlete ve topluma yeniden hâkim kılmaktan geçtiğini savunmuştur. Ayrıca, kitlelerin çok duyarlı olduğu emperyalizm ve Siyonizm karşıtı söylemi yoğun biçimde kullanarak hem laik elitleri köşeye sıkıştırmış, hem de Marksistlerin bu kulvarda tek başına kalmasını engellemiştir.

Laik İdeolojilerin Krizi ve İslamcılığın Yükselişi

20. yüzyılda İslam dünyasındaki ulusal bağımsızlık mücadelelerine genellikle laik elitler önderlik etmiş, kurulan ulus devletler onların damgasını taşımıştır. Bu devletler kitlelere ekonomik refah ve emperyalizmden bağımsızlık vaat etmiştir. İslamcılığın gelişimi bakımından önemli olan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da 1950'li ve 1960'lı yıllarda pek çok ülkeyi kendisini "sosyalist" olarak adlandıran laik milliyetçi partiler yönetiyordu. Bu partiler hızlı ekonomik kalkınma ve adil bölüşüm vaat ederek kitlelerin desteğine talip olmuştu. Soğuk Savaş

döneminde jeopolitik önemini koruyan bu bölgedeki ekonomik ve askerî varlığını devam ettiren emperyalizme ve 1948'deki kuruluşunun ertesinde bölgenin önemli aktörlerinden biri hâline gelen İsrail'e karşı mücadele teması, bu rejimlerin kitle desteğinin ikinci kaynağıydı. Britanya ve Fransa'ya karşı zafer kazandığı Süveyş krizinin (1956) ardından Mısır devlet başkanı Cemal Abdül Nasır'ın (1918-1970) bölgenin tamamında yıldızının parlaması laik milliyetçiliğin gücünün zirvesiydi. Laik rejimlerin tırmandıkları bu zirveden düşüşü uzun sürmedi. Kitlelere verdikleri ekonomik refah vaadini yerine getirmekteki başarısızlıkları 1960'ların ikinci yarısından itibaren belli olmaya başladı. Beklentileri karşılanmayan ve yanı başında hızla zenginleşen bir kapitalist sınıf gören proletaryanın hayal kırıklığı artarken, bu rejimlerin "sosyalist" retoriğinin demagojik niteliği belirginleşti. Ekonomik başarısızlığın yarattığı hayal kırıklığı emperyalizm ve Siyonizme karşı mücadelenin başarısızlığa uğramasıyla öfkeye dönüştü. Nasır'ın öncülüğünde birleşen Mısır, Suriye ve Ürdün ordularının 1967'de İsrail karşısında altı gün içinde büyük bir bozguna uğraması Arap dünyasında İsrail'in kuruluşundan sonraki ikinci büyük travmaydı. Bu travma İslamcılığın Arap ülkelerindeki yükselişini doğrudan belirlemiş, İran ve Türkiye'de ise dolaylı olarak hissedilmiştir.

Laik rejimlerin krizinden yararlanabilecek tek politik özne İslamcı hareket değildi. Marksist örgütler, Cezayir, Irak, Mısır ve Suriye gibi ülkelerde krizin ardından bir ölçüde, İran ve Türkiye'deyse 1970'lerin ikinci yarısında epey güçlenmelerine rağmen işçi sınıfını burjuvaziden bağımsızlaştıracak bir iktidar perspektifine sahip olmadıkları için bu fırsatı değerlendiremediler. Kısacası, laik rejimlerin ve Marksist solun krizi İslamcılığın yükselişine zemin hazırladı.

İslamcı Hareketlerin Kısa Bilançosu

1967'deki büyük kırılmadan muhalif İslamcıların yanı sıra iktidardaki İslamcılığın önemli temsilcisi Suudi Arabistan da yararlanmıştır. Bu dönemde petrol ihracatı sayesinde ekonomik gücü astronomik biçimde artan Suudi rejiminin yıldızı Arap milliyetçiliğinin düşüşe geçmesiyle birlikte parlamıştır. Arap milliyetçiliğinin yükselişini 1956 savaşının, düşüşünü ise 1967 savaşının simgelediğini yukarıda belirtmiştik. Suudi Arabistan'ın İslam dünyasındaki prestijinin yükselişini ve düşüşünü de benzer biçimde, iki başka savaşa referansla açıklamak mümkün. 1973'teki Arap-İsrail Savaşı'nda ABD ve Batı Avrupa'nın İsrail'e destek vermesini protesto eden Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) petrol ambargosu başlattı. OPEC'in en etkili üyelerinden Suudi Arabistan, bu ambargodan iki bakımdan kazançlı çıkmıştır. İlk olarak, ambargo nedeniyle artan petrol fiyatları sayesinde ekonomik gücünü artırmıştır. Suudi sermayesi kasasına giren petro-dolarları İslami bankacılık sistemini kurarak değerlendirmiştir. Günümüzde dünya finansal sermayesinin önemli bir parçası olan İslami bankalar Suudilerin icadıdır. İkinci kazanç siyasidir. Ambargonun etkili olması, Filistin sorunu konusunda Suudilerin laik Arap rejimlerinden daha başarılı politikalar geliştirebildiği izlenimini yaratmıştır.

1973 sonrasındaki yeni uluslararası koşulları İslam dünyasının lideri olabilmek için fırsat olarak gören Suudi rejimi, 1960'larda başlattığı dünya Müslümanlarına yönelik Vahhabilik propagandasına hız vermiştir. Cömert Suudi fonları sayesinde Sünnilerin bulunduğu her yerde çok sayıda İslami kurum açılmış, bu kurumlar Kuran'ın yanı sıra Vahhabiliğin temel kitaplarını da ücretsiz olarak dağıtmıştır. Sünniler arasındaki Suudi etkisi artmıştır. Ancak, ABD-Suudi ittifakının sürmesi ve Filistin sorununun önemini koruması Suudilerin

prestijinin kalıcı olup olmayacağı sorusunu cevapsız bırakmıştır. İran Devrimi, Suudi gücüne ilişkin belirsizliği artırmıştır. İran etkisini yalnızca Şii karşıtı propagandayla kıramayacağı belli olan Suudilerin imdadına Sovyetler Birliği'nin aynı yıl başlayan Afganistan işgali yetişmiştir. Sovyet işgaline karşı gelişen Afgan cihadı, Müslümanların dikkatini İran ve Filistin'den uzaklaştırmayı arzulayan Suudilere bulunmaz bir fırsat sunmuştur. Bu fırsatı kaçırmayan Suudiler, ABD ve Pakistan ile birlikte Afgan mücahitlerinin yardımına koşmuştur.[7] Büyük miktarda ekonomik ve askerî yardıma ek olarak, Vahhabilik propagandası yoluyla elde ettiği uluslararası ağı Afgan cihadına katılmak isteyen gönüllüler bulmak için kullanmıştır. Sovyetler Birliği'ni en büyük düşman, Afganistan savaşını en büyük cihat olarak sunmakta başarılı olan Suudi Arabistan, savaşın sürdüğü 1980'li yıllarda uluslararası prestijinin zirvesine ulaşmıştır.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekildiği 1989'da ilk bakışta her şey Suudiler için olumlu görünüyordu. Desteklediği Afgan cihadı zafere ulaşmış, bu süreçte her biri önemli roller oynayan İslami bankalar ve Vahhabi ağı güçlenmişti. Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgal ederek sınırlarına dayanması Suudilerin İslam dünyasındaki hegemonya hesaplarını altüst etti. Müttefikleri ABD'den yardım istemek ve topraklarına on binlerce Batılı askerin konuşlanmasını kabul etmek zorunda kaldılar. Ocak 1991'de Irak'ın ağır bir yenilgiye uğraması Suudileri rahatlatsa da, Batılı askerleri İslam dininin en kutsal mekânlarının bulunduğu topraklara kabul etmesi onu köşeye sıkıştırmak için fırsat kollayan İran'a büyük bir koz verdi ve Sünni radikalleri kendisinden uzaklaştırdı. Aynı yıl Suudi Arabistan'dan ayrılan El-Kaide örgütünün lideri Usame Bin

7 Bu üç ülkenin Afgan cihadındaki kurucu rolüne dikkat çeken bir çalışma için bkz. Mamdani 2004.

Ladin (1957-2011) başta olmak üzere Afgan cihadına katılmış olan çok sayıda radikal İslamcı, Suudi rejiminin meşruiyetini sorgulamaya başladı. Suudilerin 1973 Arap-İsrail Savaşı'nda yükselen yıldızı 1991'deki Birinci Körfez Savaşı'ndan sonra kaydı. Aralık 2010'da başlayan Arap devriminin kıyılarına ulaşmasından büyük rahatsızlık duyan Suudi rejimi, açtığı ekonomik yardım paketleriyle ülke içindeki huzursuzluğu azaltmaya çalışırken, benzer tehlikelerle boğuşan (Bahreyn gibi) komşu rejimlere yardım ederek Arap devrimini durdurmaya çalışıyor.

Yarı-İslamcı iktidarın örneği ise Pakistan'dır. Hint alt kıtasının 1947'de bağımsızlığa kavuşur kavuşmaz İslam-Hinduizm farkı temelinde ikiye bölünmesinin sonucunda Pakistan devleti kurulmuştur. Günümüz Pakistan'ında birbiriyle rekabet eden, en popüler iki Sünni İslami akım olan Barelvi ve Deobandi ekollerinin kökeni bölünme öncesi dönemde yatar. Barelvi ekolü **çok katı olmayan** dindarlığı ve mistisizmi benimseyip Sufilik ile yakın ilişkiye sahipken (White 2012: 182), Deobandi ekolü, İslam'ın 7. yüzyıldaki pratiklerine dönüş vurgusu ve İslam'ın bozulması olarak gördüğü Sufilik vb. akım ve cemaatlere düşman olması bakımlarından Vahhabiliğe benzer (Kepel 2002: 58). İslamcılığın büyük ideologlarından Mevdudi, Deobandi ekolünden geliyordu. Deobandiler Barelvilerden sayıca daha az olmalarına rağmen Pakistan'daki İslamcı siyasete öteden beri hâkim olmuştur (White 2012: 184).

Pakistan'ın oldukça heterojen bir etnik ve dilsel yapıya sahip olması, devletin (büyük bölümü laik olan) kurucu elitlerini ulusal kimliği etnisite temelinde değil, din temelinde kurmaya mecbur bırakmıştır. Pakistan'a karşı verdiği ulusal kurtuluş savaşının ardından 1971'de Bangladeş'in kurulması, dini kimliğin Pakistan'ın ulusal/toprak bütünlüğünün korunması bakımından sınırlılığını ortaya koysa da, bu amaca hizmet edecek başka araçların yokluğunda İslam vurgusu bu olayın ertesinde daha

da artırılmıştır.[8] İstikrarsızlığın kural olduğu, kronik bir kriz hâlinde yaşayan ülkenin tek birleştirici unsurunun İslam olması, laik elitlerin İslamcıları (örneğin Mısır'dan farklı olarak) sert biçimde ezmesini imkânsızlaştırmıştır (Kepel 2002: 59).[9] İslamcı partilerin pek çok ülkedeki muadillerine göre daha dayanıklı olmasının başlıca nedeni budur. Benzer biçimde, ulema konumunu daha iyi koruyabilmiştir. Pakistan'ın İslamizasyonu bu nedenlerden dolayı başka ülkelerden farklı bir hatta ilerlemiştir. İslamcı partilerin baskısı, 1977'de (Pakistan koşullarına göre laik bir politikacı sayılabilecek) Zülfikar Ali Butto'yu (1928-1979) bir dizi din kuralının yasal çerçevenin parçası haline getirilmesi talebini kabul etmeye zorlamıştır.

Butto'yu askerî darbeyle deviren general Ziya ül-Hak (1924-1988), bir dizi şeriat yasasını uygulamaya koyarak rejimin İslamizasyonunu sağlamıştır. Ancak, laik partilerin varlığına izin verilmesi rejimi tam değil yarı-İslamcı bir rejim olarak tanımlamayı gerektirir. Ziya ül-Hak Afgan cihadına büyük destek vermiştir. Ramazan ayında bankalardaki mevduattan yüzde 2.5 oranında vergi keserek zekâtı resmîleştirmiştir. Tarımsal dönüşüm sürecinde geçinme kaynaklarını yitiren, yoksul ailelerden gelen medrese talebelerinin (Alavi 2009) radikalleşme riskini azaltmak ve ulemayı rejimin yanına çekmek için toplanan vergilerin önemli bölümünü medreselere aktarmış ve medrese

8 Dönemin ünlü akademisyenlerinden birisi olan Waheed-uz-Zaman 1973'te yazdığı bir makalede 1971 sonrasında Pakistan'da İslam'a daha fazla vurgu yapılmasının mantığını şu sözlerle, gayet iyi biçimde tasvir etmiştir: "İslam ideolojisini bir yana bırakacak olursak bizi bir ulus olarak bir arada tutacak başka bir şeyimiz kalmaz... Allah korusun, Araplar, Türkler, İranlılar İslam'ı terk edecek olsalar Araplar Arap olmaya, Türkler Türk olmaya, İranlılar İranlı olmaya devam ederler ama İslam'ı terk edersek bizden geriye ne kalır?" (Waheed-uz-Zaman, aktaran: Richter 1979: 550).

9 Öte yandan, Hristiyanlara ve Şii Müslümanlara karşı giderek artan nefretin ve şiddetin gösterdiği gibi, 1970'lerden günümüze değin devam eden İslamizasyon süreci Pakistan'ın ulusal bütünlüğünü ciddi biçimde tehdit eden bir faktör haline gelmiştir.

mezunlarının devlet okullarında öğretmen olmasının önünü açmıştır (Kepel 2002: 59). Afganistan'da 1996'da iktidara gelen Taliban örgütünü Pakistan'daki medreselerde okuyan Afgan talebeler kurmuştur ("taliban" medrese talebeleri anlamına gelir). Suudi Arabistan gibi ülkelere nazaran daha esnek uygulamalara sahip olan, yarı-İslamcı Pakistan İslam Cumhuriyeti'nde çok sayıda İslamcı muhalefet partisi mevcuttur.

İran, İslamcılığın muhalefetteki (devrimci ve reformist) ve iktidardaki (statükocu) biçimlerini analiz etmek için iyi bir örnektir. 1979'da gerçekleşen İran Devrimi, İslamcı bir hareketin laik bir rejimi halk devrimi yoluyla yıkarak iktidara geldiği (bugüne kadarki) tek örnektir. Devrim tek ortak noktası şahlık rejiminin yıkılması olan çok sayıda İslamcı, liberal ve radikal sol grubun ortak ürünü olsa da, Humeyni taraftarlarının kurduğu İslam Cumhuriyeti Partisi devrimin şafağında liberal ve sol muhalefeti hegemonyası altına almayı, devrimden sonra bu grupları tasfiye etmeyi başarmıştır. Dolayısıyla, şahlığı yıkan grupların heterojenliğini unutmadan 1979-82 aralığını bir "İslam devrimi" süreci olarak nitelemek yanlış olmaz.

İran'da petrol endüstrisini millileştirerek emperyalizmin tepkisini çeken laik milliyetçi başbakan Muhammed Musaddık (1882-1967), 1953'te ABD ve Britanya'nın desteklediği bir askerî darbeyle devrilmiştir. Darbenin ardından ülkeye geri dönen şah Muhammed Rıza Pehlevi (1919-1980), laik monarşi rejimiyle ülkeyi yönetmiştir. 1960'lı yıllarda yaptığı ("Beyaz Devrim" olarak bilinen) reformlarla ciddi bir kapitalist dönüşümün önünü açan Pehlevi, süreç içinde üç ayrı toplumsal kesimin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Kültürel ve ekonomik güçlerinin şahın reformlarıyla aşındırılması ulemayı çok rahatsız etmiştir. Toprak sahibi ulemanın ve toprak geliri ile finanse edilen dinî kurumların ekonomik gücünü tehdit eden 1962 tarihli Toprak Reformu Yasası'na ulema şiddetle karşı çıkmıştır (Keshavarzian 2007: 238-239). Ulemanın önderi olan Humeyni, ABD'nin

askerî varlığından şikâyet ederek Pehlevi'yi ulusal egemenliği yok etmekle suçlayan konuşması nedeniyle 1964'te sürgüne gönderilmiştir. Bu olayın ardından ulema şahlık rejimine karşı muhalefetin ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Pehlevi hanedanının desteğiyle palazlanan laik büyük burjuvazinin ekonomideki payını kendisi aleyhine artırdığını gören **bazariler** (geleneksel orta ve küçük burjuvazi) aynı dönemde rejimden yabancılaşmaya başlamıştır. Bu ayrımcı tutumun ötesinde, Pehlevi rejimi bazarilere karşı açıkça düşmanca uygulamalara da başvurmuştur. Örneğin 1963'te devlet, vergi vermeyi reddeden tüccarlara karşı daha katı vergi denetimlerine başlamış ve spekülasyon karşıtı bir kampanya başlatma tehdidinde bulunmuştur (Keshavarzian 2007: 240). Bu politikalar, Humeyni'nin önderliğindeki ulema ile eşzamanlı olarak küçük ve orta burjuvazinin de şah karşıtı muhalefete katılmasına neden olmuştur. Ancak, İran ekonomisinin 1970'lerin ortasına kadar sürekli büyümesi pastadaki payı küçülse de pastanın büyümesi nedeniyle geliri artan bu kesimin radikalleşmesini önlemiştir. 1975'te petrol fiyatlarının aniden düşmesinden sonra şahın başlattığı spekülasyon karşıtı kampanya bazarileri vurmuştur: 250,000 işletmeye para veya kapatma cezası verilmiş, 8,000 işadamı hapse atılmış, 23,000 işadamı da ülkenin uzak bölgelerine sürgüne gönderilmiştir (Keshavarzian 2007: 242). Bu olayın ardından giderek radikalleşen bazariler Humeyni'ye muazzam bir destek vermeye başlamıştır.[10]

10 Bu, bazarilerin tümünün Humeyni taraftarı İslamcılardan oluştuğu anlamına gelmiyor elbette. Devrim öncesinde şah karşıtı muhalefetin içindeki **bazariler** üç ayrı grupta toplanmışlardı. Bunlardan biri Humeyni taraftarıydı, diğer ikisi ise İran Özgürlük Hareketi'ni ve Ulusal Cephe'yi destekliyordu (Keshavarzian 2007: 247). Ana gövdesini küçük ve orta burjuvazi ile ulemanın oluşturduğu Humeyni hareketinin şah karşıtı koalisyonun tamamı üzerinde hegemonya kurma sürecinde **bazarilerin** diğer kesimleri üzerinde de hegemonya kurmayı başarmıştır. Laik örgütlerin diğer taraftarlarına benzer biçimde, laik **bazarilerin** pek çoğu da İslamcı rejim tarafından 1980'lerin ilk yıllarında ezilmiştir (Keshavarzian 2007: 254-255).

Nihayet, işçi sınıfının neredeyse tüm kesimleri 1970'lerde muhalefet saflarına katılmıştır. Formel sektörde çalışan mavi yakalılar arasında Tudeh Partisi ("tudeh" Farsça'da "kitleler" anlamına gelir) gibi Marksist gruplar daha fazla etkili olurken, Tahran'ın varoşlarındaki enformel proletarya içinde Humeyni geniş bir destek bulabilmiştir. 1950'li ve 1960'lı yıllardaki reformlar sırasında rejimden beklentileri yükselen ama 1970'lerde hayal kırıklığına uğrayan diplomalı işçi ve işsizler arasında liberal ve sol grupların yanı sıra İslamcılar da geniş taban bulmuştur. İran Devrimi'nin İslamcıların sol retoriğe en fazla başvurduğu tarihsel dönem olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu durum bir boşluğa doğmamıştır. Gerek Tudeh gerekse Halkın Fedaileri gibi Marksist gerilla örgütleri bu dönemde güçlenmiştir. Radikal solun İran'daki bu yükselişi zaman içinde İslamcı-solcu melezleşmesini üretmiştir. Kur'an'da yer alan "müstekbir" (kibirli, ezen) ve "mustazaf" (güçsüz, ezilen) kavramlarını Marksizmin "sömürü" ve "sınıf mücadelesi" gibi temel kavramlarından yararlanarak yeniden yorumlayan Ali Şeriati'nin (1933-1977) öncülük ettiği İslamcılığın sol yorumu, İran Devrimi'nin öncesinde Halkın Mücahitleri gibi örgütlere esin vermiştir.[11] İslam'ın bu sol yorumunun 1960'larda ve 1970'lerin başında İran'da kazandığı güçlü etkiyi fark eden Humeyni, ölümüne değin yaptığı konuşmalarda "mustazaf" ve "müstekbir" kavramlarını sıklıkla kullanmıştır (Abrahamian 1993: 47-51; Harman 1994; Kepel 2002: 39-41). Humeyni'nin sol söylemi dindar burjuvaziyi fazla korkutmamış, aksine bu söylem işçi sınıfının öfkesini yalnızca şahın çevresindeki laik büyük burjuvaziye yönelterek onlara yardım etmiştir.

Humeyni'nin farklı sınıflara seslenirken gösterdiği dikkat, laik muhalefetle kurduğu ilişki için de geçerlidir. Şaha karşı 1977'de başlayan ilk büyük eylem dalgasına öncülük

11 Halkın Mücahitleri'ne ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Abrahamian 1989.

eden liberal muhalefeti korkutacak katı şeriatçı söylemlerden kaçınan Humeyni, 1978 sonunda yaptığı bir konuşmada hedefinin "İran'ın bağımsızlığını ve demokrasisini koruyacak bir İslam cumhuriyeti" olduğunu söylemiştir. Kasım 1978'de Fransa'da Humeyni'yi ziyaret eden liberal muhalefetin liderleri onu desteklediklerini açıkladılar. Birkaç ay sonra koşullar değiştiğinde Humeyni demokrasinin "İslam'a yabancı" bir kavram olduğunu söylemiştir. Humeyni'nin sol söyleminin cazibesine kapılan Tudeh önderliği aynı dönemde onu rehber ilan etmiştir. Bu desteği memnuniyetle karşılayan Humeyni, devrimden sonra Tudeh'e karşı taarruza geçmiştir. Bir yandan farklı grupları kendi hayallerini terk etmeden devrime katılmaya ikna ederken, diğer yandan kendisine bağlı güçleri sıkı biçimde örgütlemeye devam edebilmesi Humeyni'nin siyasi dehasını gösterir.

Humeyni'nin dehası Şubat 1979'da şahın devrilmesinden sonra diğer örgütlere yönelik manevralarında daha net ortaya çıkmıştır. Humeyni önce liberallerle ittifak kurarak sola karşı taarruza geçmiştir. Bu kampanyanın ilk başarılı sonuçlarını vermesiyle birlikte liberalleri tasfiyeye yönelmiştir. Kasım 1979'da Humeyni taraftarlarının ABD'nin Tahran'daki büyükelçiliğini basarak elçilik personelini rehin alması liberallere karşı yapılmış usta bir hamledir. Rehine krizi sırasında ABD'ye açıkça meydan okuması daha birkaç ay önce saldırıya uğrayan İran solunun büyük bölümünü yeniden Humeyni'nin arkasına dizmiş, liberallerin tasfiyesini kolaylaştırmıştır. 444 gün süren rehine krizi, heterojen nitelikteki devrimin İslam devrimine dönüşümündeki en kritik kavşaktır. Krizin sona ermesinin ardından üçüncü bir manevra yapan Humeyni, liberalleri ezerken arkasına dizilen sol örgütleri tamamen yok etmiştir.

İslam devrimi, Şah Pehlevi'nin çevresinde öbeklenen laik burjuvaziyi tasfiye etmiş, ondan boşalan yeri İslamcı burjuvazi doldurmuştur. Pehlevi ailesinin ve laik kapitalistlerin mülk-

lerine el koyarak büyüyen devlet sektörü ekonominin diğer büyük aktörü olmuştur. İslamcı burjuvazinin kontrolündeki özel sektör ile İslamcı bürokratların kontrolündeki (bu bürokratların bir kısmı sonraki yıllarda ciddi servetlere kavuşarak kapitalistleşmiştir) devlet sektörü yeni rejimin kapitalist niteliğini belirlemiştir. 1980-1988 arasında devam eden İran-Irak Savaşı sırasında rejim kendisini adım adım konsolide etmiştir. ABD'nin yanı sıra, İran modelinin İslam dünyasındaki etkisini azaltmayı amaçlayan Suudi Arabistan da İran'a karşı Irak'ı desteklemiştir. Yüz binlerce İranlı savaşta ölmüştür. İslamcı rejim bu dönemde (çok sayıda vakıf ve sosyal yardım kurumundan oluşan) devasa bir sosyal güvenlik sistemi kurmuştur. Kurulan vakıflardan en büyüğünün adının Mustazaflar Vakfı olması rejimin sosyal güvenliği proletarya üzerinde hegemonya kurma aracı olarak kullanma çabasının iyi bir örneğidir. Bu kurumlar, ölen askerlerin ailelerine maaş bağlamıştır. Ayrıca, şehit ailelerinden gelen gençlere üniversitelere sınavsız giriş hakkı ve burs verilmiştir. İran rejiminin şiddet aygıtının bir parçası olmaya devam eden Devrim Muhafızları ve Besiç milislerinin insan kaynağı bu gençlerdir.

Humeyni'nin 1989'da ölümüyle rejimin ilk dönemi kapanmıştır. Bütün çabalarına rağmen kendi modelini İslam dünyasına ihraç etmeyi başaramayan ve bir miktar izole olan rejim, içeride ekonomik sorunlarla boğuşmuştur. Devrime tanık olmamış yeni bir kuşağın yetişmesiyle rejimin işi daha da güçleşmiştir. Haşimi Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığı döneminde (1989-1997) başlayan özelleştirmeler ve ekonomiyi dışa açma adımları ile Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde (1997-2005) yapılan demokratikleşme açılımları ekonomik sorunları çözmeye ve genç kuşakları rejime entegre etmeye yetmemiştir. Rejimin liberal yüzü sayılan bu politikacıların başarısızlığı popülist ve şahin kanadın yeni temsilcisi Mahmud Ahmedinejad'ın 2005'te yoksul kesimlerin desteği-

ni alarak cumhurbaşkanlığına seçilmesinin yolunu açmıştır. Ancak, Ahmedinejad rejimin aşınan hegemonyasını yeniden tesis etmekte başarısızlığa uğramıştır. 2009'daki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Ahmedinejad'a karşı aday olan Mir Hüseyin Musavi'nin sözcülüğünü yaptığı Yeşil Hareket taraftarlarının seçimlerde hile yapıldığı gerekçesiyle başlattığı protestolara Besiç milislerinin sert müdahalesi ve çok geçmeden Ahmedinejad taraftarlarının da sokağa dökülmesi ülkedeki siyasi tansiyonu aniden yükseltmiştir. Yeşil Hareket'in protestoları bastırılsa da rejimin hegemonya krizi ayyuka çıkmıştır. Ahmedinejad'ın otoriterliği ile Yeşil Hareket'in reformizmi arasında yer alan, merkezci bir siyasetçi olan Hasan Ruhani'nin (Hatemi, Rafsanjani ve Yeşil Hareket'in pek çok taraftarının desteğiyle girdiği) Haziran 2013'teki seçimde yüksek oy alarak cumhurbaşkanı seçilmesi İran rejiminin hegemonya krizinin başka bir göstergesidir. Ruhani'nin bu krizi aşmaya veya en azından hafifletmeye, bu sayede rejimi 2009'daki isyana benzer (veya hatta ondan daha güçlü) bir halk isyanından korumaya gücünün yetip yetmeyeceğini zaman gösterecek.

İslam devriminin başarıya ulaştığı İran örneğinin karşısında 1990'larda başarısızlıkla sonuçlanan Cezayir ve Mısır deneyimleri bulunur. Cezayir'de 1989'da kurulan İslami Selamet Cephesi (*Front Islamique du Salut*-FIS) İran'da Humeyni'nin yaptığına benzer biçimde, dindar burjuvazi ile alt sınıfları birleştirerek hızla güçlenmişti (Kepel 2002: 168). Aralık 1991'de yapılan genel seçimlerin ilk turunda oyların yüzde 48'ini alan FIS'in iktidarına engel olmak isteyen Cezayir ordusu Ocak 1992'de askerî darbe yaparak seçimlerin ikinci turunu iptal etti. İslamcılar ile ordu arasında iç savaş başladı. FIS'in içinde o ana kadar edilgen bir durumda olan radikal unsurlar iç savaşın başlamasıyla birlikte bağımsızlaşmaya başladılar. FIS'e bağlı İslami Selamet Ordusu (*Armée Islamique du Salut*-AIS) silahlı mücadeleye girerken, FIS'ten kopan radikaller Silahlı

İslami Grup (*Groupe Islamique Armé*- GIA) adlı örgütü kurdular. Afganistan'da mücahitlerle birlikte savaşan militanların aktif rol oynadığı GIA, FIS'e oy veren varoşlardaki proleterlerin önemli bölümünün desteğini arkasına aldı. FIS'in başarısını sağlayan sınıf ittifakı böylelikle sona erdi. Yalnızca beş yıl içinde 100 bin kişinin öldüğü iç savaşın yarattığı dehşet ve GIA'nın artan etkinliği karşısında çaresiz kalan dindar burjuvazi, silahlı mücadeleye devam etmekle bir şey kazanamayacağını fark etti. Cezayir'deki askerî rejim, tam bu aşamada FIS ve ılımlı İslamcı partilerle diyalog kurdu. AIS 1997'de silahlı mücadeleye son verdi. Bu süreçte giderek yalıtılan GIA ise farklı kanatlara bölünerek etkisizleşti.

İslamcılığın en köklü geçmişe sahip olduğu ülkelerden birisi Mısır'dır. Hasan El-Banna'nın (1906-1949) 1928'de kurduğu Müslüman Kardeşler örgütü, özellikle Seyyid Kutub'un teorisi ve pratiği sayesinde dünyanın her yanındaki İslamcılara esin kaynağı olmuştur. Nasır'ın laik rejimine karşı bayrak açan Kutub 1966'da idam edildi. Baskı koşulları nedeniyle Mısır'dan ayrılarak Suudi Arabistan'a geçen Müslüman Kardeşler üyelerinin bir kısmı buradaki üniversitelerde görev alarak İslamcılığın ideolojik gelişimine katkıda bulundu, diğer bölümü ise İslami bankacılık sisteminin kuruluşunda etkin rol oynayıp zenginleşti (Kepel 2002: 51). 1967 travmasının ardından Mısır'daki İslamcılar toparlanmaya başladı. Nasır'ın ölümünden sonra devlet başkanı olan Enver Sedat (1918-1981), rejimin prestij kaybını gidermek ve Marksist muhalefeti sindirebilmek için İslamcılarla barıştı. 1973'ten itibaren üniversitelerde örgütlenen İslamcılar, solun ezilmesinde devlet güçlerine yardımcı oldular. Sedat'ın İslamcılara yönelik açılımı çerçevesinde Suudi Arabistan'dan geri dönen Müslüman Kardeşler'in zengin üyeleri, Mısır burjuvazisinin bir parçası hâline geldiler (Kepel 2002: 83). Farklı İslamcı gruplar bir süre sonra kampüslerin dışına çıkarak varoşlarda örgütlenmeye başladılar. İslamcılarla Sedat'ın

balayı uzun sürmedi. Mısır'ın İsrail'i diplomatik olarak tanıdığı Camp David Antlaşması'ndan (1979) sonra İslamcılar Sedat'ı hain ilan ettiler. İslami Cihat örgütü 1981'de Sedat'ı suikastle öldürdü.

Yeni devlet başkanı Hüsnü Mübarek radikal gruplara karşı cadı avı başlattı. Bu dönemde daha ılımlı çizgi izleyen Müslüman Kardeşler'in faaliyetlerine belirli sınırlar koydu ama bu örgütü tamamen ezmeye yönelmedi. İslamcılar 1990'ların başında yeniden güçlenmeye başladılar. Kahire nüfusunun onda birinin yaşadığı İmbaba adlı varoş bu dönemde İslamcıların kalesi hâline geldi. Cezayir'deki iç savaş sürerken Mısır'da bazı İslamcı gruplar silahlı mücadeleye başladı. Cezayir'e benzer biçimde, Mısır'daki silahlı mücadele sırasında radikaller üzerindeki kontrolünü kaybeden dindar burjuvazi 1997'deki Şiddetsizlik İnisiyatifi çerçevesinde devletle barıştı. Radikaller bu inisiyatifi baltalamak için 17 Kasım 1997'de Lüksor Tapınağı'nda 62 turisti katlettiler. Mısır turizminin bu olaydan büyük zarar görmesi ve artan baskılar nedeniyle tecrit olan radikaller giderek etkisizleştiler.

30 yıl boyunca ülkeyi yöneten diktatör Hüsnü Mübarek, Kahire'nin Tahrir Meydanı'nda toplanan yüz binlerce kişinin ısrarlı mücadelesi sonucunda, 11 Şubat 2011'de iktidardan düştü. Kendi kontrolleri dışında gelişen devrime başta mesafeli duran İslamcılar, Mübarek'in iktidardan düşeceğinin belli olmasıyla birlikte (ve özellikle de devrilmesinden sonra) devrim trenine atladılar. 2011'den bu yana ılımlı İslamcılardan Müslüman Kardeşler'e, Selefilerden İslami Cemaat'e uzanan geniş bir yelpazedeki İslamcı gruplar yasal partileri aracılığıyla siyasal sürece katılarak güçlenmiştir. Mayıs-Haziran 2012'de yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde Müslüman Kardeşler'in adayı olan Muhammed Mursi, seçimlerin ikinci turunda oyların yüzde 51.7'sini alarak cumhurbaşkanlığına seçildi. Mursi'nin giderek otoriterleşen yönetimi ve alt sınıfların ekonomik ta-

leplerini karşılamadaki başarısızlığı çok geçmeden kitlelerde hayal kırıklığı yarattı. 30 Haziran 2013'te Kahire'deki Tahrir Meydanı ve İttihadiye semti ile ülkenin belli başlı kentlerindeki meydanlarda, Mursi'nin istifası talebiyle başlayan dev gösteriler devrimin yeni bir dalgasını başlattı. Müslüman Kardeşler pes etmedi ve karşı-gösteriler örgütledi. Mısır ordusu, Mursi karşıtı eylemlerin bir halk devrimine dönüşmesini engellemek ve Mübarek sonrası dönemde kaybettiği gücünü halkın desteğini arkasına alarak yeniden tesis edebilmek amacıyla 3 Temmuz 2013'te darbe yaptı. Bu yazının yazıldığı güne değin Mısır ordusu 1000'den fazla Müslüman Kardeşler taraftarını öldürdü. Darbeden önce Mursi karşıtı koalisyonda yer alan Selefilerin Nur Partisi bu katliamları protesto ederek ordunun gözetiminde bir sivil hükümetin kurulması çabalarına mesafe koydu. Bu durum, halihazırda güçlü bir politik odak olan Selefilerin daha da güçlenmesi ihtimalini gündeme getiriyor. Tarihsel önemdeki bu olaylar, Mısır İslamcılığını iktidar mücadelesinde çok kritik bir eşiğe getirmiştir.

İslamcılığın Türkiye'deki önemi yalnızca bu uluslararası bağlamın ürünü değildir. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı varoluş krizinin çözümünü amaçlayan bir politik alternatif olarak İslamcılığı bir müddet gündemde tutmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ertesinde İslam ile siyaset arasındaki ilişki hızla yeni cumhuriyeti yöneten laik elitler ile İslamcı muhalefet arasında üzerinde hararetle mücadele verilen bir alana dönüştü. Laikler ile İslamcılar arasındaki mücadele, özellikle halifeliğin kaldırılması (1924), İslam'ı devletin dini ilan eden anayasa maddesinin kaldırılması (1928) ve laikliğin anayasaya girmesi (1937) gibi siyasal reformlar esnasında kızıştı. 1946'dan sonra çok partili sisteme geçilmesi ile birlikte bu mücadele evrim geçirdi. Siyasi partiler arasındaki seçim kazanma mücadelesi dinî söylemi, din eğitimi ile dinî pratikler

hakkındaki reformları Türkiye siyasetinin önemli unsurları haline getirdi. Arapça ezanın yeniden yasal hale getirilmesi bu dönüşümün en çarpıcı örneklerinden birisidir. Tek parti rejimini yöneten Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 1932 yılında Arapça ezanı yasaklayarak yerine Türkçe ezanı geçirmişti. Demokrat Parti'nin (DP) 1950'deki seçim zaferinin ertesinde bu yasak sona ermiştir. İronik biçimde, bu yasağı koyan CHP'nin milletvekilleri de DP'li milletvekilleri ile birlikte, yasağın kaldırılması lehine oy vermiştir (Bardakçı 2006; 2010). Bu örnek, Türkiye'deki düzen partileri arasındaki en laik parti olan CHP'nin dahi seçim rekabetinin belirlediği yeni siyasi oyun sahası içinde dinî motiflerin kitleler arasındaki cazibesini göz ardı edemediğini göstermiştir. İslam'ın kamu hayatındaki yerine yaklaşım, çok partili sistemin ilk yirmi yılı boyunca farklı (az veya çok laik) siyasi partiler arasındaki mücadelenin önemli temalarından biri olmayı sürdürmüştür. 1950'li ve 1960'lı yıllarda Türkiye'de kitlesel bir İslamcı parti bulunmamıştır.

Türkiye İslamcılığı, Erbakan'ın 1970'te Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurmasıyla istikrarlı bir siyasi harekete dönüşmüştür.[12] Anadolu'nun küçük ve orta ölçekli kapitalistlerinin sözcüsü olarak 1968'de Türkiye Odalar Birliği başkanlığına seçilen Erbakan, İzmir ve İstanbul'un büyük burjuvazisinin baskısı sonucunda Adalet Partisi (AP) iktidarı tarafından görevinden alınmıştır. 1969 genel seçimlerinden önce AP'ye yaptığı adaylık başvurusu reddedilen Erbakan, Konya'dan bağımsız milletvekili seçilerek parlamentoya girmiş, ertesi yıl MNP'yi kurmuştur. Erbakan'ın Milli Görüş adını verdiği İslamcı hareket, Anadolu'nun merkez sağdan umduğunu bulamayan, küçük ve orta ölçekli, tekelci olmayan kapitalistlerinin temsilcisi olmuştur. Laiklik karşıtı faaliyetlerde bulunduğu gerekçe-

12 Türkiye'deki farklı İslamcı yapıların 1990 öncesindeki gelişimine ilişkin ayrıntılı bir inceleme için bkz. Çakır 1990.

siyle 1971'de kapatılan MNP'nin yerine kurulan Milli Selamet Partisi (MSP), 1973'te Cumhuriyet Halk Partisi, 1975 ve 1977'de ise AP ve Milliyetçi Hareket Partisi ile koalisyon hükümetleri kurdu. İran Devrimi'nin etkisiyle Türkiye'de radikal İslamcılık popülerleşti. 6 Eylül 1980'de MSP'nin Konya'da düzenlediği Kudüs'ü Kurtarma Mitingi sırasında yaşanan olaylar radikallerin MSP'nin tabanında etkili olmaya başladığını gösterdi.

12 Eylül darbesinden sonra MSP kapatıldı. Buna rağmen, askerî diktatörlük Marksist solun toplumdaki etkisini kırmak için din derslerini zorunlu hâle getirdi ve İmam Hatip Liselerinin sayısını artırdı. 12 Eylül yönetimi, bu uygulamaların uzun vadede İslamcıların işine yarayacağını tahmin etmemiş, İslamizasyon sürecini kontrol edebileceğini hesaplamıştı. 1983'te kurulan Refah Partisi, İslamcı hareketi yasal zeminde yeniden toparladı. 1987'de siyaset yasağı kalkan Erbakan partinin başına geçti. Marksist solun darbeden sonra ezilmesinden yararlanan RP, "Adil Düzen" vb. sloganları kullanarak ve büyük miktarda (ayni ve nakdî) yoksulluk yardımını düzenli olarak dağıtarak 1990'larda varoşlara hâkim oldu. RP dindar burjuvaziyle proletaryayı, reformistlerle radikalleri aynı çatı altında tutabildi. 1994'te İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerini kazandı, 1995 genel seçimlerinde yüzde 21 oranında oy alarak birinci parti oldu.

RP'nin yükseldiği 1990'lı yıllarda İslamcı sermaye de ciddi bir dönüşüm geçirdi. Bazı İslamcı sermaye grupları neoliberal dönüşüm sürecinde ortaya çıkan fırsatlardan yararlanarak kendilerini büyük sermayeye dönüştürdüler. "Anadolu kaplanları" terimi bu dönemde popülerleşti. 1990'da kurulan Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD), Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) temsil ettiği laik burjuvazi karşısında hâlâ çok zayıf olmakla birlikte onunla eskisinden daha fazla rekabet edebilen İslamcı burjuvazinin temsilcisi oldu ve RP'yi destekledi.

Doğru Yol Partisi ile koalisyon kuran Erbakan, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk İslamcı başbakanı oldu. Süreçten rahatsızlık duyan laik burjuvazi ve ordu çok geçmeden RP'ye karşı taarruza geçti. Milli Güvenlik Kurulu'nun 28 Şubat 1997 tarihinde yapılan toplantısında alınan kararlar RP'ye karşı muhtıra niteliği taşıyordu. Altı ay sonra iktidardan düşen RP, Anayasa Mahkemesi tarafından laikliğe karşı faaliyette bulunduğu gerekçesiyle kapatıldı, Erbakan'a siyaset yasağı kondu. Çok geçmeden RP'nin yerini Fazilet Partisi (FP) aldı. 18 Nisan 1999'daki genel seçimde oyların yüzde 15.4'ünü alan FP üçüncü parti oldu. FP'nin 2000 yılındaki ilk kongresinde Recai Kutan ve Abdullah Gül genel başkanlık için karşı karşıya geldiler. Bu yaklaşık otuz yıl boyunca Erbakan'ın tartışmasız liderliği ile ilerleyen Milli Görüş Hareketi içindeki ilk liderlik yarışıydı. Medyada "gelenekçiler" ile "yenilikçiler"in mücadelesi olarak anılan mücadele, kendisini büyük sermayeye dönüştüren İslamcı burjuvazinin Erbakan'a alternatif arayışını yansıtıyordu. Yeterli sermaye birikimine sahip olmadığı, tekelleşmediği, finans kapitale dönüşmediği 1970'li yıllarda Erbakan'ın "kasabalardaki küçük işadamlarının yararına devlet güdümünde bir sanayileşme"yi hedefleyen, "sermaye birikimini coğrafi olarak yayacak ve iktisadi yoğunlaşma eğilimlerini geri çevirecek tedbirler" (Keyder 1987: 213) içeren politikasını destekleyen İslamcı burjuvazi, dünya ekonomisiyle, uluslararası sermayeyle bütünleşerek kendisini finans kapitale dönüştürme yoluna girdiği 1990'ların sonunda bu çizgiyi arkaik bulmaya, genç ve yenilikçi bir lider aramaya başladı. Recep Tayyip Erdoğan bunun için biçilmiş kaftandı. Hem iktidara gelmek için zorunlu olan varoşların desteğini almaya yetecek deneyim ve karizmaya sahipti, hem de İslamcı sermayenin yeni ihtiyaçlarını (kendi işadamlığı deneyiminin de katkısıyla) iyi kavramıştı. Erdoğan'ın 2001'de kurduğu Adalet ve Kalkınma Partisi 3 Kasım 2002'de girdiği ilk ge-

nel seçimde yüzde 34 oranında oy alarak tek başına iktidar oldu. AKP 2002'den bu yana girdiği her genel seçimde ciddi başarılar elde ederek tek başına iktidarını sürdürdü. Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığını engellemeyi hedefleyen 27 Nisan 2007 tarihli ordu muhtırasını 22 Temmuz 2007'deki genel seçimde yüzde 47 oranında oy alarak yenilgiye uğrattı. Bu seçimin hemen ardından cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan Abdullah Gül, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk İslamcı cumhurbaşkanı oldu. 12 Haziran 2011'deki genel seçimde AKP oy oranını yüzde 50'ye yükseltti.

Türkiye ekonomisi ve toplumu, özellikle AKP'nin 22 Temmuz 2007'de yapılan genel seçimdeki büyük zaferinin ertesinde ciddi bir İslamizasyon sürecinin içine girdi. AKP, kendisini destekleyen İslamcı burjuvaları devletin tüm olanaklarını seferber ederek güçlendirirken, Koç ve Doğan gibi laik burjuvaların şirketlerine büyük vergi cezaları kesmiş ve bu şirketlere kullandırılan devlet olanaklarını ciddi biçimde kısmıştır. Uygulanan bu politikalar, laik sermayenin Türkiye ekonomisindeki hâkim konumunu (şu ana değin) ortadan kaldırmamıştır ama İslamcı sermayenin laik sermaye karşısındaki konumunu eskisiyle karşılaştırılamayacak ölçüde güçlendirmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılan devlet bütçesi astronomik olarak artmış ve kurum kültürel ve siyasi konularda kendisini daha fazla hissettirmeye başlamıştır (Peker 2012). Zorunlu eğitimin süresini görünüşte artıran 4+4+4 yasası, gerçekte öğrencilerin ilköğretimin ertesinde din eğitimi almalarına imkân veriyor. Ayrıca, ailelerin ilköğretimin ardından çocuklarını okuldan almalarına izin veriyor. Bu durum, İslamcı tabanın en yoksul kesimlerinden gelen kız çocuklarının eğitim düzeyini olumsuz yönde etkileme riskini taşıyor (Finkel 2012). Alkollü içeceklerin satışından alınan vergilerin astronomik olarak artırılması ve alkol tüketimi üzerine konan idari yasaklar devam eden sürecin öteki göstergeleridir (Çağaptay ve Ersöz 2010, Gürsel

2013).[13] Özetle, Erdoğan'ın 2001'de kurduğu, 2002'den beri tek başına iktidar olan AKP, İslamcı burjuvazinin proletarya üzerinde hegemonya kurarak laik burjuvaziye meydan okuyup iktidara yürüdüğü ve bu sayede devleti ve toplumu dönüştürmede epey mesafe aldığı başarılı bir örnek olarak İslamcı hareketlerin tarihinde özel bir yer edinmiştir.[14]

Ancak, bu başarıya rağmen yakın dönemdeki gelişmeler AKP iktidarının geleceğinin belli olmaktan epey uzak olduğunu gösteriyor. AKP'nin elindeki İstanbul Büyükşehir Belediyesi ile AKP hükümeti tarafından tasarlanan, bizzat Erdoğan tarafından yakından takip edilen ve savunulan, İstanbul'un kalbi olan Taksim Meydanı'ndaki Gezi Parkı'nın yıkılarak yerine Osmanlı döneminde parkın bulunduğu yerde bulunan Topçu Kışlası'na benzeyen bir alışveriş merkezi ve otelin yapılması projesine karşı küçük çaplı bir yerel direniş olarak başlayan eylemler, 31 Mayıs 2013'te AKP'nin neoliberal, otoriter ve İslamcı politikalarına karşı ülke çapında bir halk isyanına dönüştü. Haziran 2013'te ülkenin neredeyse her köşesinde milyonlarca

13 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1924'ten bugüne değin varlığını sürdürmesi Türkiye'de Sünni İslam'ın hâkimiyetini ve laikliğin tamamlanmamışlığını yansıtıyor. Yine de, bu kısıtlar dahilinde de olsa Türkiye günümüze değin önemli ölçüde laik bir ülke olagelmiştir. AKP iktidarı altında devam eden İslamizasyon sürecinin Türkiye'de laikliğin sonunu getirip getirmeyeceği sorusu yanıtlanmayı bekliyor. Toplumun İslamizasyonu alanında ne yaşanırsa yaşansın Türkiye'deki laik rejimin ortadan kalkması ihtimalinin bulunmadığı iddiası aşırı derecede naiftir. Türkiye'de laikliğin geleceği hem AKP'nin içindeki farklı kesimler arasındaki hem de AKP ile laik muhalefet arasındaki güç dengesine bağlıdır. Uluslararası bağlamdaki değişimler ile (hem burjuvazinin içindeki hem de burjuvazi ile proletarya arasındaki) sınıf mücadelesinin gelişim yönü her iki güç dengesini de etkileyecektir.

14 Dindar burjuvazi, 1970'lerden günümüze değin Türkiye'deki İslamcı hareketin hegemonik gücü olmuştur. RP'den AKP'ye geçiş, dindar burjuvazinin küçük ve orta burjuvaziden finans kapitale dönüşümünün siyasi alandaki ifadesidir. Bu kitapta yer alan öteki yazılar bu dönüşümün ayrıntılı bir analizini sunuyorlar. Dolayısıyla, bizim yaklaşımımız Cihan Tuğal'ın dindar burjuvazinin İslamcı hareket içinde ancak AKP döneminde hegemonik bir güç haline geldiği argümanından (Tuğal 2009: 8) tamamen farklıdır. Tuğal'ın çalışması, burada savunulan yaklaşım çerçevesinde yorumlanabilecek değerli veriler sunuyor.

insanı seferber eden isyan, AKP hükümetini devirmeyi başaramadı ama AKP'nin Türkiye'yi istikrar içinde yönetme kabiliyetini yitirdiğini gözler önüne serdi. Özellikle Erdoğan'ın bir istikrarsızlık kaynağı olduğu kanısının yaygınlaşması şu ana kadar iki önemli somut sonuç verdi. Birincisi, başta İsrail, Suriye ve Mısır olmak üzere bir dizi önemli uluslararası meselede Erdoğan ile zaten uzun süredir çelişkiler yaşayan ABD, halk isyanı sonrasında Erdoğan ile arasına daha fazla mesafe koydu ve CHP ve Abdullah Gül gibi Erdoğan dışındaki düzen güçlerine daha güçlü destek sinyalleri göndermeye başladı. Bununla bağlantılı ikinci önemli sonuç, bir süredir hem ABD'nin AKP'nin dış politikasına yönelik eleştirilerini paylaşan hem de dershaneler, devlet içinde kadrolaşma ve Erdoğan'ın kendisinden olmayan sermaye çevrelerine karşı takındığı sert tutum gibi iç politika konularında Erdoğan ile arası giderek açılan Fethullah Gülen cemaatinin, halk ayaklanmasının yıprattığı Erdoğan'a karşı daha kararlı tutum almaya başlamasıdır. Bu kararlı tutumun sonucu olan 17 Aralık 2013'te başlayan dev rüşvet ve yolsuzluk operasyonu Erdoğan'ı can evinden vurdu. Operasyonun ardından Erdoğan'ın Gülen cemaatini iç düşman ilan ederek ezmeye yönelmesi,[15] Türkiye İslamcılığını yakın tarihinin en büyük iç hesaplaşmasının içine yuvarlamıştır. Halk isyanının zayıflatarak etrafını boşalttığı Erdoğan, şimdilerde politik kariyerinin en büyük meydan okuması ile karşı karşıya. AKP'nin Türkiye siyasetindeki hâkimiyetinin sona ermesi ihtimalinin güçlendiği açıktır ama sürecin gelişim yönünü başta isyan güçleri olmak üzere bir dizi politik aktörün performansı belirleyecek.

15 Bu çerçevede, emniyet ve yargı içindeki Gülen taraftarlarının tasfiye edilmesine hız verilirken, yakın geçmişe değin yalnızca laik sermayeye karşı kullanılan büyük çaplı vergi cezaları kesme, devlet ihalelerinden dışlama, kamuoyu önünde tehdit etme ve prestij sarsıcı haberler ve dedikodular yayma gibi yöntemler şimdilerde Gülen taraftarlarının sermaye örgütü olan Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu'nun (TUSKON) üyelerine karşı devreye sokulmuştur.

Sonuç

İslamcılık, İslam dünyasının modern çağda yaşadığı sorunların kaynağının İslam'dan uzaklaşılarak cahiliye devrine dönülmesi olduğunu ileri süren, bu sorunların çözümünü İslam'a uygun olduğunu düşündüğü bir devlet ve toplum inşa etmekte gören bir siyasi ideolojidir. Dindar burjuvazinin proletarya üzerinde hegemonya kurarak hâkim sınıf olma arayışının ifadesi olan İslamcılık, muhalefetteyken devrimci veya reformcu, iktidardayken statükocudur. İslam dünyasındaki laik milliyetçi rejimlerin 1960'ların ikinci yarısından itibaren içine düştükleri krizin iktidar perspektifinden yoksun olan radikal sol tarafından değerlendirilememesi, farklı tipte muhalif İslamcı hareketlerin yükselişinin zeminini oluşturmuştur. Dindar burjuvazinin proletarya üzerinde hegemonya kurmakta başarılı olduğu İran'da devrim yoluyla iktidara gelen İslamcılar, hegemonyayı yitirdikleri (1990'ların Cezayir ve Mısır'ı gibi) örneklerde iktidar mücadelesini kaybettiler. Aralık 2010'da başlayan Arap devrimi sürecinde İslamcı hareketler yeniden iktidar mücadelesine girmiştir. Türkiye'de AKP'nin temsil ettiği siyasi hareket, neoliberalizme uyum sağlamayı ve proletarya üzerinde hegemonya kurmayı aynı anda başararak dünyadaki bazı İslamcı akımların örnek aldığı bir model hâline gelmiştir. Ancak, İran'da 2009 cumhurbaşkanlığı seçiminden sonra yaşanan isyan, 2013 yazında Mısır'da Müslüman Kardeşler iktidarına karşı gerçekleştirilen dev eylemler ve ertesinde gerçekleşen askerî darbe ve aynı dönemde Türkiye'de AKP hükümetine karşı gerçekleşen halk isyanı, İslamcı hareketlerin ve yönetimlerin geleceğinin belli olmaktan hayli uzak olduğunu gösteriyor.

Kaynakça

Abrahamian, Ervand. 1989. *The Iranian Mojahedin.* New Haven: Yale University Press.

Abrahamian, Ervand. 1993. *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic.* Berkeley: University of California Press.

Alavi, Hamza. 2009. "The Rise of Religious Fundamentalism in Pakistan." http://secularpakistan.wordpress.com/2009/03/10/the-rise-of-religious-fundamentalism-in-pakistan-hamza-alavi/

Ayoob, Mohammed. 1979. "Two Faces of Political Islam: Iran and Pakistan Compared." *Asian Survey* 19, no. 6 (Haziran): 535-546.

Ayoob, Mohammed. 2004. "Political Islam: Image and Reality." *World Policy Journal* 21, no. 3 (Güz): 1-14.

Bardakçı, Murat. 2006. "Adnan Menderes'i Suçlamaktan Vazgeçin! Arapça Ezanı DP ile CHP Beraber Serbest Bırakmışlardı!" *Hürriyet*, 10 Haziran.

Bardakçı, Murat. 2010. "Arabesk Ezanlar." *Habertürk*, 16 Haziran.

Bayat, Asef. 2008. "Is There a Future for Islamist Revolutions? Revolution, Revolt, and Middle Eastern Modernity." *Revolution in the Making of the Modern World*, der. John Foran, David Lane ve Andreja Zivkovic (London: Routledge) içinde, 96-111.

Çağaptay, Ersöz. 2010. "AKP, Alcohol, and Government-engineered Social Change in Turkey." *Hürriyet Daily News*, 5 Ekim.

Çakır, Ruşen. 1990. *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslami Oluşumlar.* İstanbul, Metis Yayınları.

Denoeux, Guilain. 2002. "The Forgotten Swamp: Navigating Political Islam." *Middle East Policy* 9, no. 2 (Haziran): 56-81.

Finkel, Andrew. 2012. "What is 4+4+4?" 23 Mart. http://latitude.blogs.nytimes.com/2012/03/23/turkeys-education-reform-bill-is-about-playing-politics-with-pedagogy/

Gürel, Burak. 2004. "1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset: Vaadler ve Sonuçlar." *Praksis*, no. 12 (Güz): 85-102.

Gürsel, Kadri. 2013. "'Moderate Political Islam' Leading Turkey to 'Moderate Sharia'." 31 Mayıs. http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/05/turkey-political-islam-sharia.html

Harman, Chris. 1994. *The Prophet and the Proletariat.* http://www.marxists.org/archive/harman/1994/xx/islam.htm

Kepel, Gilles. 2002. *Jihad: The Trail of Political Islam*, çev. Anthony F. Roberts. Cambridge: Belknap.

Keshavarzian, Arang. 2007. *Bazaar and State in Iran-The Politics of the Tehran Marketplace.* Cambridge ve New York: Cambridge University Press.

Keyder, Çağlar. 1987. *State and Class in Turkey-A Study in Capitalist Development*. Londra ve New York: Verso.

Mamdani, Mahmood. 2004. *Good Muslim, Bad Muslim: America, the Cold War, and the Roots of Terror*. New York: Pantheon.

Mamdani, Mahmood. 2005. "Whither Political Islam? Understanding the Modern Jihad." *Foreign Affairs* 84, no. 1 (Ocak-Şubat): 148-155.

Peker, Efe. 2012. "Sahi, Laikliğe Ne Oldu?." *Birgün*, 1 Şubat.

Poya, Maryam. 2002. "Long Live the Revolution!... Long Live Islam?" *Revolutionary Rehearsals*, der. Colin Barker (Chicago: Haymarket) içinde, 123-168. [Türkçesi: "1979 Devrimi'nden Bu Yana İran", *Devrim Provaları*, Yordam Kitap, 2010]

Richter, William L. 1979. "The Political Dynamics of Islamic Resurgence in Pakistan." *Asian Survey* 19, no. 6 (Haziran): 547-557.

Tuğal, Cihan. 2009. *Passive Revolution-Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*. Stanford: Stanford University Press.

White, Joshua T. 2012. "Beyond Moderation: Dynamics of Political Islam in Pakistan." *Contemporary South Asia* 20, no. 2 (Haziran): 179-194.

Not: Bu yazının erken ve daha kısa bir versiyonu *Siyaset Bilimi-Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* başlıklı kitapta yayımlanmıştır (hazırlayanlar: Gökhan Atılgan ve E. Attila Aytekin, İstanbul: Yordam Kitap, 2012).

İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı

Sungur Savran

Türkiye'nin son on yılına damga vuran Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin ve daha genel olarak 1994 yılından itibaren yükseliş içinde olan İslamcı hareketin gücünün kaynaklarını anlamaya çalışmak, hem sosyal bilimin günümüzde en önemli önceliklerinden biri olarak sivriliyor, hem de siyasi alanda en yakıcı soruların cevaplanması için elzem. Genel olarak İslamcı hareketin Türkiye'nin son yarım yüzyıllık tarihindeki, özel olarak da AKP'nin son dönemdeki yerini incelemek, aynı zamanda toplumun bağrında bu dönem boyunca yaşanan önemli değişim süreçlerini anlamaya çalışmak demek. Bununla mesela dinin etkisinin artması veya toplumun muhafazakârlaşması gibi, sık sık dile getirilen ideolojik ve kültürel değişim süreçlerini kastetmiyoruz. Bunlar kendi içinde önemli inceleme konuları olarak ele alınabilir. Biz son derecede maddi düzeyde yer alan, sınıfların bileşiminde ve karşılıklı mücadelelerinde yaşanan değişim süreçlerinden söz ediyoruz. Politikanın, ideolojinin ve kültürün yaşadığı değişimin kaynağının da bu alanda bulunduğu kanaatindeyiz.

Bu yazı birkaç soruya cevap vermeye çalışacak. Önce genel olarak İslamcı hareketin, sonra da AKP'nin yükselişinin tarihsel nedenleri nelerdir? Necmettin Erbakan'ın liderliğindeki Milli Görüş hareketi bütün tarihi boyunca hep baskı altında tutulmuş, en güçlü olduğu 1996-1997 yıllarında dahi aralıksız saldırılarla geriletilmiş ve sonunda düşürülmüşken, AKP nasıl oluyor da on yılı aşkın bir süredir başta bulunuyor? Bununla da yetinmiyor, nasıl oluyor da ordunun gücünü öngörülebilir gelecek için kontrol altına alıyor? Unutmamak gerekir ki, AKP başa geçene kadar Türkiye üzerine çalışma yapan yerli yabancı bütün gözlemciler ordunun Türkiye siyasal hayatının tartışmasız en büyük gücü olduğunda hemfikirdiler. Nasıl oldu da bu heybetli güç AKP ile yaptığı bilek güreşini geçici olarak da olsa kaybetmiş durumda? Nihayet, Gezi Parkı'nda başlayarak bir halk isyanı haline gelen olaylar sonucunda AKP'nin konumu ne ölçüde değişmiştir? Bu olaylar güçler dengesini nasıl etkilemiş, ayrıca bize geçmiş hakkında neler öğretmiştir?

Bizim bu sorulara vereceğimiz cevaplar büyük ölçüde sınıf mücadelelerini temel alacak. Ulaşacağımız sonuçları baştan kısaca özetlemek, uzun bir yazıda okuyucunun yolunu şaşırmaması için yararlı olacaktır. Ulaşacağımız ilk sonuç şudur: Bizim kanaatimizce İslamcı hareketin yükselişinde ana etken, iki ayrı düzeyde yaşanan bir **sınıf içi** çatışmadır. Önce, çok temel ve belirleyici bir düzeyde, Türkiye burjuvazisinin bağrında sert bir çatışma yaşanmaktadır. 20. yüzyılın ilk yarısında oluşan, 1950'li yıllarda yüzünü sanayiye dönen, 1960'lı ve 70'li yıllardan itibaren ise finans kapital (tekelci sermaye) statüsüne yükselen, İstanbul, İzmir, Adana gibi büyük sanayi ve ticaret merkezlerinde yerleşik hâkim burjuva fraksiyonunun karşısında, Anadolu'nun küçük kentlerinde 1950'li ve 1960'lı yıllar boyunca yeni bir burjuva fraksiyonu beliriyordu. Daha

önce hegemonyayı eline geçirmiş olan fraksiyon Türkiye'nin Batı dünyasıyla bütünleşmesine ödünsüz biçimde taraftardı. Muhafazakâr küçük kentlerde yoğunlaşmış küçük ve orta ölçekli işletmelerden (KOBİ) oluşan yeni fraksiyon ise sorunlarını dile getirmek için neredeyse "doğal" bir ideoloji olarak İslam'a sarılıyordu. 1970'te ilk kez bir İslamcı partinin siyaset sahnesine ciddi bir biçimde girmesi, bu yeni burjuva fraksiyonunun çabalarına öylesine sıkı bağlarla bağlıdır ki, bütün yorumcular, ideolojik-politik eğilimleri ne olursa olsun, İslamcılığın yükselişinde harekete geçirici güç olarak, kendi meşreplerine uygun bir dille burjuvazinin farklı kanatları arasındaki bu mücadeleyi öne çıkartırlar.

Ama İslamcı hareketin kökenine bakıldığında aşikâr olan şey, hareketin daha ileri aşamalarında giderek berraklığını yitirir, ta ki AKP'ye geldiğimizde bu nokta kimilerince neredeyse bütünüyle unutulana kadar. Öte yandan, İslamcı hareketin sürükleyici gücünün daha sonraki aşamalarında da burjuvazinin bir kanadı olduğunu kabul eden yorumcuların önemli bir bölümü de bu fraksiyonun daha ileriki bir evrede yaşamış olduğu, belirleyici önem taşıyan bir başkalaşımı göz önüne almaz. Erken aşamalarında taşranın durgun küçük kentlerinin KOBİ'lerinden oluşan bu fraksiyonun içinden 1990'lı yıllardan itibaren büyük holdinglerden oluşan, yani sanayinin, hizmetlerin, iç ve dış ticaretin, bazen de finansın çeşitli dallarına yayılmış bir biçimde faaliyet gösteren bir tekelci dal yeşermiştir. Yani artık Batıcı-laik fraksiyonun tekelci holdingleri taşranın KOBİ'leriyle değil, kendileriyle rekabete girişebilecek ölçeklere ulaşmış başka tekelci gruplarla karşı karşıyadır.[1] Aşağıda bu başkalaşımın AKP'nin kendinden önceki İslamcı

1 Bu kitapta İslamcı burjuvaziyi ele alan yazılardan en azından ikisi bu yüzden bu kadar önemlidir: Tanyılmaz, 2014) ve Öztürk, 2014. Ayrıca Hoşgör'ün İslami sermaye konusundaki yazısına da bakılabilir: Hoşgör, 2014. Bu kitap dışında bkz. Buğra ve Savaşkan, 2010.

partilerden farklılaşmasında, kendisini onlardan ayıran özgül karakterinde bu başkalaşımın belirleyici bir önem taşıdığını göreceğiz. Bizim "burjuvazinin iç savaşı" dediğimiz budur.

Tepedeki bu büyük kavganın yanı sıra bürokrasi içinde, şirket yöneticisi kadrolar arasında, aydınlar arasında ve ücretli emeğin üst katmanlarında da çok ciddi bir çatışma sürüp gidiyor. Çoğu büyük kentlerde olmak üzere varlıklı ailelerde yetişen, Türkiye'nin en iyi üniversitelerinde okumuş, genellikle dünyaya açık, erkenden yabancı dil öğrenmiş, bir kısmı birden fazla yabancı dil bilen, Batı tipi hayat tarzı sürdüren eski kadrolar ile yeni yükselmekte olan bir başka katman arasında kıyasıya bir rekabet yaşanmaktadır. Bu ikinci katman küçük kentlerde, hatta köylerde, nispeten daha az varlıklı ailelerde yetişmiş, daha alçakgönüllü okullarda ve belki de taşra üniversitelerinde eğitim görmüş, sonradan öğrendiği İngilizce dışında başka yabancı dil bilmeyen, dünyaya daha kapalı, daha İslami ve muhafazakâr bir hayat tarzı sürdüren insanlardan oluşur. Bu rekabet merkezî ve yerel devlet aygıtında, eğitim alanında ve daha entelektüel faaliyetlerde var olan kadroların paylaşılması biçimini alır. Yani burjuvazinin iki kanadı arasındaki mücadeleye, aynı zamanda diğer sınıfların eğitimli unsurları arasında bir rekabet de eşlik etmektedir.

Ulaşacağımız ikinci sonuç, Türkiye'de İslamcılığın dinamikleri arasında dinin aynı zamanda burjuvazinin işçi sınıfını ve gençliği hâkimiyet altında tutabilmek için başvurduğu bir ideolojik araç haline gelmesinin de yer aldığıdır. Cumhuriyetin kuruluşunda dinin toplumsal hayattaki yerini radikal biçimde sınırlamaya giden burjuvazi, sermaye birikiminin daha ileri aşamalarında sınıf mücadelelerinin itişi altında dini bir hâkimiyet aracı olarak kullanmaya dönmek zorunda kalmıştır. Bu da elbette Batıcı-laik hâkim fraksiyon açısından ciddi çelişkiler yaratır.

Üçüncü sonuç, İslamcılığın Türkiye burjuvazisinin 1980 sonrasında sermaye birikiminin ulaştığı yeni aşamada geliştirdiği yayılmacı eğilimler açısından vaatkâr bir nitelik taşıdığıdır. İslamcı burjuvazinin ümmet referansı İslam âleminin kapılarını ekonomik faaliyetlere açmak bakımından ek bir kolaylık sağlar. Öte yandan, İslamcı hareketin, özel olarak da son dönemde AKP'nin İslam dünyasının sorunlarına gösterdiği ilgi de Türkiye için Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde de özel bir sempati ağı yaratmaktadır.

Dördüncü nokta aslında bir sonuç olmaktan ziyade bir kalkış noktasıdır ve bütün bunların arka planını oluşturur. Hareket noktamız Marksizmin din konusundaki görüşüdür. Dinin, Aydınlanma düşüncesinin ve modernizasyon teorisinin sandığı gibi sadece bir cehalet ve Batıl itikat ortamının ürünü olmadığı, aynı zamanda sınıf temelli sömürü ve baskının bir ürünü olduğunu, hem "halkın afyonu", ama hem de "kalpsiz bir dünyanın kalbi" olduğunu kabul ediyoruz.[2] Bu yüzdendir ki din sadece artık safları gittikçe seyrelen köylülüğün değil, kentlerin bazen üçüncü, dördüncü kuşak işçi ailelerinin de üzerinde etkilidir. Bu doğru olmasaydı, yukarıda sözünü ettiğimiz noktaların hiçbiri bir sonuç olarak ortaya çıkamazdı. İslamcı hareket burjuvazinin Batıcı-laik kanadı karşısında kitlelerden bu denli büyük destek alamazdı. Burjuvazi işçi sınıfının düzene biat etmesini sağlamak için dini motiflere başvuramazdı.

Türkiye'nin son kırk yıllık süre içinde tanık olduğu İslamcı yükselişi açıklayan iç faktörleri böyle özetleyebiliriz. Hiç kuşku yok ki bu yükselişte uluslararası gelişmeler de rol oynamıştır. Bunların arasında en önemlisi elbette İslamcılığın 1970'li yılların sonundan itibaren, başta 1979 İran Devrimi ve 1980'li yıllarda Afganistan'da mücahitlerin Sovyet işgaline karşı ver-

2 Bu fikrin arka planı için bkz. Savran, 2013a.

diği savaş olmak üzere, dünya çapında bir yükselişe geçmesidir (bkz. bu kitapta Gürel, 2014). Kendileri İslamcılığın önemli finansörleri olan Körfez ülkelerinin Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü OPEC'in kuruluşundan sonra birer toprak rantı ve finans merkezi haline gelerek Müslümanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu ülkeler üzerinde bir çekim gücü yaratmasının da bir etkisi olmuştur. Türkiye gibi hızla sanayileşen ve büyüyen, ama tasarruf oranı son derecede düşük bir ülke üzerinde bu çekim gücünün daha da büyük olması olağandır.

Aşağıda bütün bu tartışmayı önce tarihsel bağlamına yerleştireceğiz. Konuya, 1908 Devrimi'nin ve ondan da fazla Cumhuriyetin dinin sosyal hayattaki etkisini kırma konusundaki radikal girişimini inceleyerek gireceğiz. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İslam'ın ve İslamcılığın yeniden yükselişini değişik aşamaları içinde ele alacağız. Siyasi İslamcılığı iki ayrı aşamada inceleyeceğiz. Önce İslamcılığın tarihî önderi Necmettin Erbakan'ın, ifadesini birden fazla siyasi partide bulan Milli Görüş hareketini ele alacak, AKP'yi ise bu hareketin çelişkilerinin bir ürünü olarak ve ondan ayrılan yanlarıyla irdeleyeceğiz. Erbakan'ın elde edemediği başarıya Erdoğan'ın nasıl olup da ulaştığını, AKP'nin 11 yıl gibi uzun bir süre iktidarda kalıp kendisine karşı olan güçleri nasıl kontrol altına aldığını anlamaya çalıştıktan sonra ana tezimizi somut olgularla güçlendirmeye girişecek, "burjuvazinin iç savaşı" olarak adlandırdığımız sürecin değişik merhalelerini inceleyeceğiz. Genel olarak İslamcılığı, özel olarak da AKP'yi kendi görüşlerimiz temelinde analiz ettikten sonra AKP konusunda yaygın olarak kabul edilen teorileri eleştirel bir süzgeçten geçireceğiz. Yazıyı Gezi Parkı olaylarıyla başlayan halk isyanının AKP'nin geçmişine ne ışık tuttuğunu ve geleceği açısından ne anlama geldiğini soruşturarak bağlayacağız.

1. Tarihsel Arka Plan: Uygarlık Transplantasyonu

Türkiye'de burjuva toplumunun ve devletinin kuruluşu süreci İslam dünyasının geri kalanı ile karşılaştırıldığında, devletin burada din alanına başka hiçbir Müslüman çoğunluklu ülkede görülmediği kadar müdahale ettiği görülür. Hatta denebilir ki, Türkiye laikliği burjuva devriminin esas vatanı olan Avrupa'da ve özel olarak bu ilkenin doruğa ulaştığı Fransa'da görülenden de daha keskin, daha köşeli bir dizi özellik taşımıştır. Ama, birazdan göreceğimiz gibi, bir dereceden sonra şeylerin tersine dönmesi olanaklıdır: Türkiye laikliğinin başına da o gelmiştir. Uca götürülmüş bir laiklik anlayışı, devleti, bir dini, hatta bir mezhebi destekler duruma düşürmüştür.

Elbette, İslam dünyasında yaşanan öteki burjuva devrimleri de dinin siyasi, hatta toplumsal hayat üzerindeki etkisini zayıflatmak, kamusal hayatı ve en başta siyaseti dinin hâkimiyetinden kurtarmak üzere ataklar yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Habib Burgiba önderliğinde Fransız sömürgeciliğinden kurtulmuş olan Tunus bu bakımdan en ileri gitmiş ülkedir. 1906 Devrimi'nden sonra İran, 1919 ve özellikle 1952 devrimlerinden sonra Mısır, 1958 Devrimi'nden sonra Irak ve benzer deneyimler yaşayan başka Müslüman çoğunluklu ülkeler siyasi hayatı, eğitimi, aile ilişkilerini, mülkiyet ve miras rejimini, kadınların toplumdaki konumunu vb. bir ölçüde dinin mutlak hâkimiyeti altında olmaktan çıkarmışlardır. Hatta 1952 Mısır Devrimi'nin ardından iktidara gelen Arap milliyetçiliğinin büyük kahramanı Abdülcemal Nasır, 1966'da Müslüman Kardeşler örgütünün o dönemdeki önderi konumunda olan Seyyid Kutub'u idam ettirecek kadar ileri gidecektir. Ancak, Ortadoğu ve Kuzey Afrika bir bütün olarak alındığında, siyaset, toplumsal yaşam, hukuk, eğitim, medeni ilişkiler vb. alanların hepsini dinin kontrolünden çekip almak bakımından Türkiye'yle boy ölçüşebilecek bir ülkeye rastlamak

mümkün değildir. Burada, çok manidar bir yaşanmış öyküyü hatırlatmamıza izin verilsin: Tayyip Erdoğan, 2011 Arap devriminden sonra Mısır'ı ziyaretinde "laiklik" lehinde bir konuşma yapınca ev sahiplerinden ciddi bir tepki almıştır. Vurgulu biçimde söylemek gerekir ki, "laiklik" teriminin kendisi bile Arap dünyasında yaygın olarak tepki görür. Arap siyasi terminolojisinde laikliğe en yakın kavram "sivil devlet"tir. Kabaca dine dayanmayan devlet anlamında kullanılmaktadır.

Türkiye'de laikliğin böylesine uç bir yol tutmasının nedenlerini anlayabilmek için, bu topraklarda burjuva devriminin kendine özgü niteliklerini göz önüne almak gerekir. Türkiye'deki burjuva devriminin iki dalgası, önce Jön Türkler hareketi, ardından Milli Mücadele önderliği, bir dizi sorunu bir arada çözmek zorundaydı: "Avrupa'nın hasta adamı" olarak nitelenen bir ülkenin varlığını sürdürmesi için gerekli koşulların sağlanması; çokuluslu bir imparatorluk temelinde modern (ulusal?) bir devletin kurulması; bu devlete burjuva bir karakter kazandırma çabasında eski rejimin kapitalizm öncesi unsurlarının direncinin kırılması vb. (Bu bölüm şu kaynakta geniş olarak işlediğimiz fikirlerin bir özetidir: Savran 2011a: 124-151.) 1908 Devrimi ulusal gruplar arasındaki ihtilafları, bir ilk aşamada, eski rejimin karşısında çokuluslu bir ittifak oluşturarak aşmaya çalıştı. Ama 1912-13 Balkan Savaşları imparatorluğun Avrupa'da kalan topraklarının büyük bölümünü alıp götürünce zaten çokuluslu politikayı yarı gönüllü sürdürmekte olan İttihatçılar yüzlerini 1913'ten itibaren hızla Türkçülüğe çevirdiler, başta ekonomide Milli İktisat politikası olmak üzere her alanda Türkleştirmeyi esas alan bir politika izlemeye başladılar. Bu şoven politika, 1915'te Ermeni soykırımına kadar vardı ve bir yandan da Saray iktidarının temellerinden biri olan dinin kurumsal gücünü zayıflatacak birtakım politikalarla el ele yürüyordu. 1916'da Şeyhülislam'ın konumuna ağır bir darbe vuruldu: Kabinedeki

yeri kaldırıldı, geçmişte onun uhdesinde olan şer'i mahkemeler Adalet Bakanlığı'na, dini vakıflar da Maliye Bakanlığı'na bağlandı (Zürcher ve van den Linden, 2004: 101-102). Bu son gelişme ister dar anlamda dini kurum olsun, ister eğitim, sağlık ve başka alanlarda faal olsun, İslami karakter taşıyan bütün kurumların mali bağımsızlığına büyük bir darbe anlamına geliyordu. Ne var ki, İttihatçıların bu alanda yaptıkları daha sonra Kemalist devrim tarafından gerçekleştirilecek olanlar yanında soluk bir suret olarak kalacaktır.

Kemalist devrim birçok bakımdan oldukça radikal bir devrimdi. Ama bazı bakımlardan da tam tersi. Bunlardan biri belirleyici olacaktı: Emekçi kitleleri seferber etmekten kaçındı, onların kendilerine özgü taleplerinin ne ortaya çıkmasına izin verdi, ne de kendisi bu türden taleplere en ufak bir yer açtı. Bu aslında devrimin karşı karşıya olduğu görevlerle yakından ilişkili idi: Milli Mücadele yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'ndan geri kalan toprakların emperyalist güçlerin ve onların müttefiklerinin emelleri karşısında bağımsızlığı yolunda bir çaba içermiyordu; aynı zamanda Anadolu'nun gayrimüslim halklarına, yani Rumlara ve Ermenilere karşı bir üstünlük savaşıydı bu (Yahudiler yeni Türk devletinin yanında yer aldığı için, Süryaniler vb. de çok zayıf konumda oldukları için önemli olan bu iki gruptu). Tam da bu koşullarda, yoksul köylü kitlelerini ya da büyük kentlerin daha yeni oluşmakta olan işçi sınıfını hareketlendirmek veya onların taleplerini dikkate almak Kemalist önderlik için ülkenin batısında Türk eşrafı, doğusunda ise Kürt ağalarını ve şeyhlerini kaybetmek anlamına gelirdi. İşte bu ortamda, devrimin bütün radikal önlemleri kırın ve kentin halk kitlelerinden bağımsız biçimde gerçekleştirildi. Bu, ("Atatürk devrimleri" adıyla bilinen) Kemalist reformların daha doğuştan ölümcül bir çelişki ile karşı karşıya olması ve rejimin gelecekte bunun bedelini ödeyecek olması anlamına geliyordu. Fransız Devrimi Katolik

Kilisesi'yle mücadelesini köylü kitlelerinin desteği ile yapmıştı. Türkiye devrimi İslami kurumlara karşı mücadelesini halk kitlelerine rağmen gerçekleştiriyordu.

19. yüzyılda gelişmiş olan ticaret burjuvazisi, Batı'nın kapitalist çıkarlarının Osmanlı ülkesindeki aracısı olarak gelişmişti. Bu yüzden de Avrupa burjuvazisinin uzantısı olabilmek bakımından doğal olanaklara ve niteliklere sahip olan gayrimüslim azınlıklar bu burjuvazi içinde baskın konumdaydı. Bu eşitsiz gelişme, 1908 Devrimi'nden önce Abdülhamid istibdadı döneminde Osmanlı devletinin adım adım İslamileşmesi ile birleştiğinde, Türkiye'nin burjuva devrimcileri toplumun gelişmesi önünde esas engelin Batı ile bütünleşmeyi önleyen İslam dini olduğu sonucuna ulaşıyorlardı. Kemalist cumhuriyet bu yüzden sosyoekonomik ve politik alanlarda dini kurumların hâkimiyetine sert bir taarruz başlatacaktı. Bu saldırı kapsamı ve hızı bakımından olağanüstü idi. Hilafet 1924'te ilga ediliyordu. 1928'de devletin dinine her türlü atıf anayasadan çıkartılıyor, 1937'de ise devleti "laik" olarak niteleyen bir hüküm kabul ediliyordu. 1924'te Tevhidi Tedrisat (Öğretim Birliği) yasası dini öğretime son veriyor, bütün okulları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlıyordu. Yine 1924'te, Şeyhülislamlık kurumu lağvediliyor, yerine doğrudan doğruya başbakanlığa bağlı olarak çalışacak bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluyordu. Bütün camilerin yönetimi, imamların atanması, Cuma hutbesinin içeriğinin belirlenmesine kadar dinin bütün veçheleri Diyanet'in yetki alanına giriyordu. 1925'te tekke, zaviye ve türbeler kapatılıyordu. 1926'da Medeni Kanun'un kabulüyle birlikte, medeni nikâh evliliklerin temeli haline geliyor, tek eşlilik yasa gereği oluyor, Batı'nın aile hukukunun tamamı Türkiye'ye ithal ediliyordu. Bildiğimiz kadarıyla, bu radikal biçimi altında ailenin düzenlenmesinde dine hiç yer verilmemesi bakımından Türkiye İslam dünyasında hâlâ tektir. İmam hatip okulları 1930-31'de kapatılacak-

tı. Darülfünun 1933'te İstanbul Üniversitesi olduktan sonra 1935'te o anda Türkiye'de mevcut olan tek İlahiyat Fakültesi de kapılarını kapatıyordu (ayrıntılar için bkz. Zürcher ve van den Linden, 2004: 103-104).

Kemalist devletin oluşumu, klasik burjuva modelleri arasında hep Fransız modeline benzetilmiştir. Kemalizme Fransız Devrimi'nin emekçi halka en yakın kanadı olan Jakoben hareketin damgası vurulmadıkça[3] bunda önemli bir hakikat payı da vardır. Bu karşılaştırma örneğin Anglosakson ülkelerinin ademimerkeziyetçi siyasi modelleriyle ve Almanya'nın hem birliğini geç sağlamış, hem de bir aşamadan sonra federal bir model benimsemiş bir ülke olması ile karşıtlığı içinde Fransız modelinin merkeziyetçiliğinin Türkiye'de devlet düzeninin oluşumuna etkisi açısından yapılır. Başka alanlarda da benzeri ortaklıklar saptanabilir. Ama laiklik söz konusu olduğunda öyle görünüyor ki, deyim yerindeyse, "boynuz kulağı geçmiştir". Fransa'da kilisenin kamusal hayata müdahalesi, özellikle de eğitim alanındaki faaliyetleri büyük ölçüde engelleniyordu. Türkiye bunu kendine örnek almıştır. Ama bir adım daha atmıştır. Fransa'da kilise, merkezi Roma'da olan Katolik Kilisesi ile hiyerarşik bir bağ içinde devlete karşı idari ve mali özerkliğini korurken, Türkiye'de dinin örgütlenmesi Diyanet aracılığıyla bütünüyle devletin kontrolü altına alınmıştır. Yani laikliğin klasik tanımı olarak sunulan din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması Fransa'da gerçekleşmiştir. Türkiye'de ise devlet gerçekten de dinden ayrılmış, hatta kendini katı kurallarla dine karşı korumaya girişmiştir. Ama din devletten ayrılamamıştır. Devlet din işlerinin sonuna kadar içindedir.

İlk bakışta bu Fransız laikliğinden bile daha radikal bir oluşum olarak algılanabilir. Ama bu yapı dolambaçlı bir yoldan

3 Oysa liberallerin otuz yılı aşkın bir süredir yaptığı hep bu yanlış benzetme olmuştur. Fransız merkeziyetçiliğinin kaynaklarını Jakobenizmde aramak niye? Napolyon Bonapart ne güne duruyor? Bu konuda bkz. Ilgın, 1987.

bir gizli devlet dini yaratmıştır. Diyanet bütünüyle bir Sünni İslam kurumudur (hatta Hanefi'dir). Bunun anlamı devletin bir yandan İslam'ı denetim altında tutarken, bir yandan da her yıl Sünni İslam'ın kurumlarına milyarlarca lira finansman sağlamasıdır. Gayrimüslimleri ve ateistleri görmezlikten gelsek bile, nüfusun hatırı sayılır bir azınlığını, yani on milyonlarla sayılacak bir grubu oluşturan Alevilerin varlığı, Kemalist devletin dini kurumları kontrolü altına alırken aynı zamanda Sünni İslam'ın yayılmasında bir araç haline geldiğini de gösterir. Tabii 12 Eylül'den sonra Türk-İslam Sentezi ile yapılan ilk atağı izleyen ve Refah'ın ve AKP'nin seçim başarılarıyla daha da güçlenen İslamlaştırma politikaları ile birlikte, bu yapının nasıl devasa sorunlar içerdiği iyice ortaya çıkacaktır.

Buraya kadar Türkiye'de burjuva cumhuriyetinin dinin kamusal hayattaki etkisini sınırlamak üzere laikliği ne tür somut önlemlerle ve nasıl bir anlayışla uyguladığını gördük. Ama tartışmayı bu nokta ile sınırlı olarak tutmak, bütün amacın İslam dinini geriletmek olduğunun düşünülmesine yol açabilir. Bu zaten sıklıkla yapılan bir hatadır. Cumhuriyetin "kazanımları"nı yücelten akımlar, eksiği fazlası veya kusurları ne olursa olsun, şu ya da bu ölçüde bir laikliğin modern bir toplum için, sosyoekonomik ilerleme için, o aşamada olmasa bile daha sonra demokrasinin kök salması için elzem olduğu gerçeği üzerinde ısrar ettikleri ölçüde tezleri kuvvetli görünmektedir. Ama Kemalist reformların ("Atatürk devrimleri"nin) bir yanının yanlış kavrandığını gösteren bir noktadır bu. Türkiye'de İslami kurum ve pratiklerin etkisini sınırlandırma konusundaki bu radikal çaba, sadece dinin kamusal hayat üzerindeki etkisini zayıflatmak için yapılmamıştır. Aynı zamanda Türkiye'yi İslam dünyasının içindeki konumundan koparıp Batı dünyasının parçası haline getirme yönünde bir uygarlık değişimi operasyonudur yapılan. Din burada en önemli unsurdur, ama tek unsur değildir. Görelim.

Batı'nın giyim kuşam âdetlerinin neredeyse zorla dayatılması ve ünlü Şapka Kanunu, kadınlar söz konusu olduğunda kadın kurtuluşunun burjuva bir sınır çerçevesinde bir adımı gibi görülebilir. Ama erkekler açısından alındığında bu bütünüyle bir uygarlık değişimi çabasıdır. Cumhuriyet baloları ve Atatürk'ün kendisinin Batı türü dansları "lanse etmesi" bu operasyonun bir parçasıdır. Latin harflerine geçilmesine gösterilen başka gerekçeler, her birinin hakikat derecesi ayrı tartışma konusu olsa bile, aslında hep birer mazerettir: Amaç İslam dünyasından ve düşüncesinden kopmak, Batı uygarlığıyla bütünleşmektir. Türk musikisinin eğitimini veren Darülelhan 1926'da kapatılıyor, yerine açılan konservatuarda Türk musikisi programına yer verilmiyordu. Türk müziğinin (o aşamada tekel konumunda olan) devlet radyosundan yayını yasaklanıyordu. Takvim değiştiriliyor, tatil günleri Cuma yerine Batı ülkelerine uyum sağlamak üzere kökeni Hıristiyanlıkta yatan Pazar gününe alınıyordu. Başka sayısız örnek gösterilebilir. Kemalist devrim Türkiye'ye sadece kendine has bir laiklik getirmemiştir. Aynı zamanda bir **uygarlık transplantasyonu** yapmıştır.

Bu transplantasyonun önemli ölçüde tuttuğunu teslim etmek gerekir. Sadece cumhuriyet öncesinden itibaren zaten bir ölçüde bu yönde gelişmekte olan İstanbul ya da İzmir gibi kentlerde değil, yeni başkent Ankara'da ya da birçok büyücek kentte ideoloji, hayata bakış, hayat tarzları vb., hepimizin bildiği gibi, belirli bir "modernleşme"ye konu olacaktı.[4] Tabii sürecin ulaştığı noktalar eşitsizdi. Ülkenin batısında, özellikle kıyı bölgelerinde (Karadeniz bir ölçüde istisnadır) aşı en ileri biçimiyle tutacaktı. Buna karşılık, iç Anadolu ve Kürt bölgeleri eski uy-

4 Batı'ya benzeme, "modernleşme" ya da "çağdaşlaşma" gibi terimlerle anılıyordu. Aynı şey cumhuriyet öncesinde, özellikle 1908 Devrimi sonrasında da geçerliydi. O zaman "modern" ya da "çağdaş" kelimesi yerine "asri" kelimesi kullanılıyordu. "Asri işkembe salonu" son zamanlara kadar yaşamış bir addır.

garlıkta direnecekti. Büyük kentlerdeki gelişme de türdeş tarzda olmamış, sınıfsal temelde bir eşitsiz gelişme görülmüştür. Büyük burjuvazinin yanı sıra, yeni küçük burjuvazi, aydınların önemli bölümü, memurların hemen hemen tamamı yeni hayat tarzına bütünüyle adapte olurken, hepimizin gayet iyi bildiği gibi, çok dindar olmayan emekçi ailelerinde bile eski âdetler, giysiler, cinsiyet temelli işbölümünün geleneksel biçimleri, kadın-erkek ilişkilerinin muhafazakâr karakteri, sanat alanında geleneksel beğeni vb. varlığını devam ettirmiştir. Sadece kırların halkı değil, kentlerin işçi sınıfı, emekçileri, yoksulları da "çağdaş", yani Batı uygarlığı tarzı yaşamı burjuvazi ile daha genel olarak zenginler ve eğitimliler ile özdeşleştiriyor, ezilen halkın ise onların hayat tarzının karşısında daha "bizden", daha "yerli" olduğunu düşünüyordu.[5] Kemalist devrimin kitlelerden uzak durmuş olması burada sonuçlarını "modern" ile "geleneksel" arasındaki karşıtlığın aynı zamanda bir sınıf karşıtlığı biçimini alması biçiminde gösteriyordu. Bütün bu mesele günümüzün siyasi gelişmelerini, Türkiye'de İslamcılığın yükselişini ve AKP'nin gücünü kavrayabilmek bakımından büyük önem taşır. Bunu ileride göreceğiz.

Kemalizmin uygarlık transplantasyonu sadece toplumun kendi içinde ciddi değişimlere ve fay kırıklarına yol açmadı. Aynı zamanda Türkiye burjuvazisinin uluslararası sisteme bakışı ve ülkenin dünya sistemindeki yeri bakımından da önemli sonuçlara yol açtı. Cumhuriyet burjuvazisi yüzünü hep Batı'ya çevirdi. Çocuklarını Batı üniversitelerinde okuttu. Arap kültürüne hep küçümseyerek baktı. Kendini Batı'ya kanıtlamak için yapılmadık şey bırakmadı. İki savaş arasında Batılılaşma yalnızca sosyo-kültürel, hukuki, eğitsel ve ideolojik alanlarda yaşandı. Ama İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye Batı ile

5 Yeşilçam sinemasının bu iki hayat tarzının karşıtlığı üzerinde bu denli durması derinde kitlelerde yaşayan bu damarı kâra tahvil etme arzusundandır.

diplomatik, askeri, ekonomik alanlarda **kurumsal** bir bütünleşmeye yöneldi. Avrupa Konseyi'ne, NATO'ya, OECD'ye ("zenginler kulübü"nün yoksul akrabası!) katıldı. Bu sürecin bir bakıma mantıksal sonucu, Türkiye'nin 1959'da başlayan, 1963'te bir takvime bağlanan, bugün hâlâ sürünmekte olan AB'ye üyelik destanı oldu. Türkiye'nin dış ve askerî politikası, farklı hükümetler döneminde zaman zaman doğan sürtüşmelere rağmen, neredeyse bütünüyle ABD'nin (ve ikincil düzeyde Avrupa'nın) politikalarına ayarlandı. Ekonomik açıdan ise ticaret, sermaye akımları, işçi göçü ve düzenlemeler bakımından zaman içinde Türkiye tamamen Avrupa Birliği'nin bir uzantısı haline geldi. Tabii bu süreç burjuvazinin hâkim Batıcı-laik kanadının Batı yanlılığını daha da kuvvetlendirecekti. Bu sınıf fraksiyonunun, Müslüman dünyasının kültürel biçimleriyle ilgili olarak gerçek bir tiksinme duygusu içinde olduğunu yadsımak zordur. Politik açıdan ise, ilkel, neredeyse doğal olarak şiddete yatkın, savaşçı ve entrikacı olarak görülen Ortadoğu'dan nefret, sınıfın neredeyse genlerine işlemiştir. Ortadoğu'ya karşı geliştirilmiş bu kültürel paranoya, Türkiye'nin toptan Batılılaştırılmasının hem nedeni hem de sonucu olarak görülmelidir.

2. İslamcılığın Geri Gelişi: 1945'ten Günümüze Kadar Genel Görünüm

Laiklik hiçbir ülkede dini kurumların hoşuna gitmemiştir. Müminlerin bir bölümü de kamusal hayat, eğitim, kadın-erkek ilişkileri gibi çok çeşitli toplumsal alanlarda dinin etkisinin azalmasını şükranla karşılamamışlardır. Benzer bir şeyin Türkiye'de yaşanması şaşırtıcı olmamalıdır. Kemalizmin iki dünya savaşı arası dönemde İslam'ın Türkiye'de toplumsal hayat içindeki konumuna vurduğu darbeler hem bütün İslamcı örgütlü yapılarda, en başta tarikatlarda, cemaatlerde, tekkelerde vb. hem de daha genel bir anlamda muhafazakâr dindar

nüfus içinde ciddi tepkiler yaratmıştır. Ama Türkiye'de bu tür tepkilerin başka coğrafyalara göre daha da yoğun olduğu söylenebilir. Bunun ardında üç faktör vardır.

Bunlardan birincisi, Kemalist rejimin sadece dini geriletmekle yetinmemesinin, bir bakıma İslam'ın doruğunda yer alan bir kurumu ortadan kaldırmasının yarattığı öfkedir. Hilafetin ilgası örneğin Batı'dan hayali bir örnek ile karşılaştırmalı biçimde kavranmaya çalışılacak olsa, İtalyan burjuva devriminin (1866'da İtalyan Birliği'nin sağlanması) Vatikan'ı devletleştirerek Papalık kurumuna son vermesine benzetilebilir. Arada çok büyük farklar olabilir. Biz benzetmeyi bu olayın sarsıcılığını anlatabilmek için yapıyoruz. İtalyan burjuva devletinin Vatikan'a yaklaşımı ile Kemalist cumhuriyetin hilafete yaklaşımı arasındaki bu fark, inananların Kemalizme tepkisinin bir kaynağını açıklayabilir. Ayrıca, benzetmeyi biraz daha geliştirecek olursak, Kemalist rejimin bu konudaki adımının nasıl Türkiye'nin ötesine taşan sonuçları olduğunu da kavrarız. Yeni doğan İtalyan burjuva devleti Papalığı ilga etseydi, bunun sadece İtalya'da değil, Avrupa'nın (Fransa, İspanya, Portekiz başta olmak üzere) Katolikliğin güçlü olduğu bütün ülkelerinde, hatta ta Latin Amerika'da ve başka coğrafyalarda ağır etkileri olurdu. Hilafet kurumu Katolik Kilisesi gibi yüzlerce yıldır tam bir hiyerarşik kurumsallık içinde bir merkezden yönetilen bir örgütsel yapı yaratmamıştır. Bu çok büyük farka rağmen, hilafetin kaldırılmasının da Türkiye'nin çok ötesinde, Arap dünyasından Hindistan ve Endonezya'ya kadar muazzam sarsıcı bir sembolik etki yaratmış olduğundan kuşku duyamayız. Uluslararası alanda İslamcı hareket tarih sahnesine elbette hilafetin ilgasından daha önce çıkmıştı. Ama bu aşamadan itibaren İslamcılık bambaşka bir anlam kazanacak, hilafet bütün İslamcı hareketler için şöyle ya da böyle hesaplaşılması gereken bir siyasi sorun haline gelecektir (Yılmaz, 2004).

İtalya benzetmesi aynı zamanda şu sorunun da mutlaka sorulmasını gerektirir: Türkiye'de burjuva devriminin önderleri neden İtalyan burjuvazisinin Papalık örneğinde yaptığı gibi hilafeti sıkı sıkıya kontrol altına alma yoluyla kendi açısından sakıncalarını asgari düzeye indirerek uluslararası alanda bir koz olarak kullanmamıştır? Tabii ilk akla gelecek aşikâr cevap, İslam halifesinin Papa'dan farklı olarak aynı zamanda yıkılmakta olan eski rejimin padişahı olması dolayısıyla bu operasyonun ya olanaksız ya da çok tehlikeli olacağıdır. Ama bu, ancak insan yaratıcı çözümleri ufkunun dışında bırakırsa bir cevaptır. Neden hilafeti padişahın elinden alıp ve dünyevi işlerden kopartıp başka birine vermemeli ve bu sayede bütün İslam dünyasının sempatisini kazanmamalı? Bu aşamada şunu söyleyip bu tartışmayı kapatalım: Biz hilafetin ilgasına giden yolda ne tür tartışma ve alternatiflerin var olduğunu araştırmış değiliz. Ancak laik araştırmacıların da, zaten bu meseleleri Kemalizmin sınırları ötesinde ele alma kapasitesini en iyimser ifade ile pek ender göstermiş olan Marksist hareketin de bu meseleye kafa yorduğunu sanmıyoruz. Burada epey bir ipucunun yatıyor olması mümkündür. Bizim kanaatimiz, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kemalizmin din alanına yaklaşımının Doğu'dan kopup Batı'ya yamanmak stratejisinin bir ürünü olduğudur. Bu doğru ise, hilafetin şu ya da bu biçim altında muhafaza edilmesi, bu kurum Türkiye'nin İslam dünyasından kopmasını engelleyecek bir çıpa rolünü oynayacağı için tehlikeli olurdu.

İkinci çok önemli faktör, Kemalizmin dinî kurumların kamu hayatına (siyaset, eğitim, hukuk vb.) etkisini geriletmekle yetinmemesi, bu kurumlardan bazılarını yasaklamasıdır. Gerek din eğitiminin mecralarını çok ciddi biçimde sınırlaması, gerekse tarikatları, tekkeleri vb. yasaklaması, bir bakıma İslam'ın sadece örgütlenmesini değil somut olarak var olan ibadet kanallarının bir bölümünü de yeraltına itmek demektir.

Tarihî gelişme içinde bu yapılar çok sayıda müminin birçok toplumsal ihtiyacının yanı sıra ibadetinin de somut biçimi halini almışken, bunların yasaklanması doğrudan doğruya ibadet alanına bir müdahale olarak algılanmıştır.

Üçüncü faktör ise baskının ve yasaklamaların kurumsal din alanıyla sınırlı kalmaması, kültürün bütün alanlarına, günlük yaşama, kılık kıyafete, kadınların örtünmesine vb. uzanmasıdır. Böylece, yabancı bir uygarlığın istilasına benzer bir duruma öfke ile laikliğe karşı tepki iç içe geçerek karşılıklı olarak birbirlerini şiddetlendirmiştir.

Hayatını o güne kadar dini bir çerçevede düzenlemiş olan müminler nezdinde de, İslam zemininde oluşmuş olan hareketler ve örgütler açısından da 1908-1945 yılları arasındaki dönem bir tarihî yenilgi dönemi olarak yaşanmıştır. Tarikat ve tekkelerin yasaklanması ile İslami ağlar yeraltına çekilmiştir. Bu İslami ağlar varlıklarını sürdürebilmek için evlerde toplanarak ayinler düzenlemiş, etkilerini yayabilmek için Kur'an kursları açmıştır. Ama toplam olarak bu dönem İslami hareketler için bir "çölde uzun yürüyüş" gibi görülebilir. Ne var ki, İslami inancı hayatlarının merkezine koyan bu çekirdek gruplar olmasaydı, İslamcı politika muhtemelen İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yumuşamaya rağmen hiçbir zaman ayağa kalkamazdı. Bütün zayıflığına rağmen, "sosyal İslam" bu açıdan politik İslam'ın içinde boy attığı fidelik olmuştur.

1945 ila 1970 arasındaki çeyrek yüzyıl, İslami hareketlerin yeni siyasi durumun yarattığı çatlaklardan yeryüzüne sızmaya başladığı, bir bakıma bir yeniden canlanmanın ilk tohumlarının atıldığı dönem olarak görülebilir. Türkiye'nin savaştan sonra tek parti rejimini geride bırakarak önce çok kısıtlı, 1960 sonrasında ise daha geniş bir yelpazeye yayılan çok partili bir rejime geçmesinin dinamiklerini ayrıntılarıyla ele almanın yeri burası değil. Dış faktörleri bir kenara bırakarak konumuzla doğrudan ilişkisi olan iç faktörlere biraz değinelim. İki savaş

arası dönemde Türkiye tarihinde ilk kez ciddi bir sanayileşme atılımı yaşamıştı. Sanayi kapitalizmi devletin kolektif bir kapitalist gibi davranması sayesinde bir sıçrama yapmıştı. Bu sanayileşmenin kaynakları kısmen dış destekten gelmekle birlikte, aynı zamanda tarımsal artığın kullanılmasına dayanıyordu. Yoksul ve orta köylülük, neredeyse cumhuriyetin onları bulduğu sefalet koşullarında yaşamaya devam ediyordu. Kırlardaki memnuniyetsizlik jandarma ve vergi tahsildarına nefret biçiminde somutlaşıyordu. Taşranın tarım ve ticaret burjuvazisi, merkezî devletin bürokrasisinden, özellikle ordudan gelen kadroların 1908'den itibaren üstlendiği hâkim konumdan sonra tarihte ilk kez işleri kendi eline almaya yönelirken CHP'nin bürokratik kadrolarına karşı bu tepkiden özellikle yararlanacaktı. Burada da din meselesi köylülük açısından çok hassas olduğu için ön plana geçiyordu. CHP de bu yarışa en baştan katılacaktı. CHP ve yeni Demokrat Parti artık, laik sistemin gözünden bakıldığında dine "tavizler" olarak nitelenen politikaları benimsemekte birbirleriyle yarışıyorlardı. Bu sürecin ayrıntıları bizim amaçlarımız açısından önemli değil. Ancak şunu hatırda tutmalıyız: Bütün "tavizler"e ve AKP döneminde ortaya çıkan bazı ciddi yarıklara (Çankaya'da türban, başı kapalı kadınların hem kamu hizmetinde hem de mecliste yer alabilmesi vb.) rağmen Kemalist sistemin bazı ana dayanakları bugün, "tavizler" sürecinin başlamasından sonra aradan altmış yıldan uzun bir süre geçmiş olduğu halde, hâlâ ayaktadır. Bunlar arasında Diyanet'in Sünni İslam üzerindeki ayrıcalıkları ve tarikat ve tekkelerin hâlâ yasak olması, birbirlerini tamamlayan iki veçhe olarak belirleyici önemdedir, çünkü işin **örgütsel** yanı ile ilgilidir.

Örgütlü İslam açısından bu "tavizler" bu kadar uzun süren bir eziklik döneminden sonra büyük bir sevinç kaynağı idi. Ama başka bir düzeyde bakıldığında, savaş sonrası ilk dönemde İslamcı siyasi parti kurma girişimlerinin hepsi hüsra-

na uğrayacaktı. Yaşama olanağını bulan ilk girişim Necmettin Erbakan'ın 1970 yılında kurduğu Milli Nizam Partisi (MNP) olacaktır. Doğru, 12 Mart askerî rejimi (1971-73) bu partiyi kapatacaktır, ama Erbakan bunun yerine 1972 sonunda Milli Selamet Partisi'ni (MSP) kuracaktır. Yani MNP'nin adından başka hiçbir şey yitirilmemiştir. MSP Türkiye'de İslamcılık için yeni bir dönemin başlangıcı olacaktır. 1973 seçimlerinde elde ettiği başarılı sonuç (yüzde 11,3) sayesinde MSP 1970'li yılların büyük bölümünü koalisyonlarda yer alan bir hükümet partisi olarak geçirdi. Çok ironik biçimde önce CHP ile. İroni iki taraflıdır: İslamcılık daha çeyrek yüzyıl önce CHP'yi neredeyse din düşmanlığı ile suçluyordu. Buna karşılık, CHP de İslamcı hareketi hep tarihin çarkını geri çevirerek cumhuriyeti yok edecek bir güç gibi görmüştü ("irtica"). Ne var ki, CHP'nin Bülent Ecevit yönetiminde sosyal demokrasi yolunda bir iddia ile ortaya çıkması durumu bir ölçüde değiştirmiş bulunuyordu. Ecevit ve arkadaşları Kemalizmin dine ilişkin tavrı için "tarihî yanılgı" kavramını bile kullanmışlardı. CHP ile kısa süren koalisyon deneyiminden sonra MSP, "milliyetçi cephe" hükümeti bünyesinde, başbakan Süleyman Demirel'in Adalet Partisi ve o dönemde devletin çelik çekirdeği ile işbirliği içinde sola ve işçi sınıfı hareketine (özellikle DİSK'e) karşı örtülü bir iç savaş yürütmekte olan Alpaslan Türkeş önderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisi ile iktidarı paylaşıyordu. 1970'li ve 1980'li yıllar İslamcı hareket için çıraklık dönemi olarak kabul edilebilir. Önce iktidarda, sonra 1980'li yıllarda muhalefette, İslamcı hareket hem halkın hem de biraz daha sınırlı biçimde devletin gözünde meşruiyet kazanıyordu (Sarıbay, 2004: 584).

1960'lı ve 70'li yıllar dönemi, yalnızca Milli Selamet'i değil bütün partileri kapatan 12 Eylül askerî diktatörlüğü tarafından kesintiye uğratılacaktı. MSP'nin küllerinden Refah Partisi doğdu. 1987'de yasaklı liderler üzerine referandum kıl payı ile siya-

si hakları geri verdiğinden, Erbakan da öteki liderler gibi görevi emanetçisinden alıp partinin başına geçiyordu.

1991 ile günümüz arasında geçen uzun dönem, bir açıdan bakıldığında, İslamcı hareket için sürekli bir yükseliş dönemi olarak görülebilir. O yıl Erbakan, Refah'ın MHP ve bir başka küçük uç sağ parti (Islahatçı Demokrasi Partisi) ile yaptığı ittifak zemininde yüzde 10 barajını aşması sonucunda meclise girmeyi başardı. O noktadan itibaren Refah çok ses getiren başarılar elde etmeye başladı. Önce 1994'te İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerini ilk kez ele geçirdi. Ardından 1995 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıktı. Erbakan siyasi hayatında ilk kez küçük koalisyon ortaklığı statüsünü geride bırakabilecek, kendisi başbakan olabilecek bir güce ulaşmıştı. Bu 1996 ortalarında gerçekleşecekti.

Başında Tansu Çiller'in olduğu Doğru Yol Partisi ile kurulan bu koalisyon hükümeti (Refahyol hükümeti olarak bilinir) kısa ömürlü olacaktı. 28 Şubat muhtırasıyla anılan, zamana yayılan bir askerî müdahale ile hükümet devrildi. Yerine Refah'a düşman güçlerin desteğiyle Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında bir koalisyon hükümeti kuruldu. Dolayısıyla, bir başka açıdan bakıldığında, 1991'den günümüze kadar süren dönem, her ne kadar bir bütün olarak alındığında İslamcı hareket açısından bir yükseliş dönemi olsa da, aslında iki alt döneme bölünür: 1991-1997 ve 2001'den günümüze. Arada yeniden şaşkınlık, kafa karışıklığı ve iç ihtilaflardan örülmüş bir geçiş dönem vardır.

Bu iç ihtilafların sonucu, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin doğması olmuştur. Genç ve parlak öğrencileri (Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Bülent Arınç ve başkaları) Erbakan'ı terk ederek AKP'yi kurarken, yeniden siyaseten yasaklanmış olan Erbakan ise emanetçilerine ardı ardına iki parti kurduruyordu: Fazilet ve o da kapatılınca bugün hâlâ faal olan Saadet. Bu partiler ister geçmişin Refah'ı ile, isterse günümüzün AKP'si ile karşılaştı-

rılsın, son derecede küçük kalacaktı. (Erbakan 2011'de hayata veda edecektir.)

Bilindiği gibi, AKP 2002'den beri sandıktan hep büyük zaferlerle çıkmıştır. Genel seçimlerde (2002, 2007, 2011) oy oranını her defasında yükseltmiş, yerel seçimleri (2004 ve 2009) kazanmış, 2010 anayasa referandumunda ise ezici bir zafer (yüzde 58) elde etmiştir. Bu genel özetten sonra, şimdi önce Erbakan'ın Milli Görüş hareketinin ardındaki dinamiklere ve bir dünya görüşü olarak özelliklerine, ardından da 2000'li yıllarda Erdoğan ve AKP'nin sergilediği tabloya ayrıntılarıyla gireceğiz. Ancak, bu genel özeti burada kapatmadan önce bazı noktaları vurgulamak yararlı olacaktır.

Önemli bir nokta, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşananlarla 21. yüzyılın başlarında yaşanmakta olanlar arasındaki karşıtlıktır. İlkinde, laiklik doğrultusunda son derecede radikal reformlar yaşayan ülke, 20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl başında İslamcılığın iki on yıla yayılan (ve bittiği hâlâ iddia edilemeyecek) bir yükselişine sahne olmuştur. İki dönem arasındaki mesafe o kadar büyük, karşıtlık o kadar çarpıcıdır ki, insan bu durum karşısında neden Türkiye'nin bu kadar sert ve gergin bir dizi tartışmadan geçtiğini kolaylıkla anlayabilir.

20. yüzyılın ilk yarısında savunma halinde olan İslamcı hareket, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen çeyrek yüzyılda yavaş yavaş toparlanmaya başladı. Sonra 1970'li yıllarda atağa kalktı. 1970'ten sonraki dönemi kendisinden önceki çeyrek yüzyıldan ayıran, İslamcılığın parti formuna kavuşması, yani kendi adına iktidar mücadelesine girmesi oldu. O dönüm noktasından itibaren, İslamcılığın hâkimiyet mücadelesinde siyasi partiler ön safta olmuştur. Ama bu, siyasi parti formunun, daha önceki örgütsel formların, yani tarikatların, cemaatlerin, tekkelerin vb. önemini bütünüyle ortadan kaldırdığı anlamına gelmez. Tam tersine, siyasi parti formunun tarikat formundan doğuşuna diyalektik bir anlamda bir *aufhebung* süreci olarak, yani

hem aşma, hem de muhafaza etme süreci olarak bakmak gerekir. Tarikat ve benzerlerinin İslam'a özgü bir örgütlenme biçimi olarak önemi sadece devam etmekle kalmamış, Fethullah Gülen'in çevresinde oluşan devasa ağın kanıtladığı gibi artmıştır. Gülen cemaatinin İslamcılığın Türkiye'deki geleceği bakımından önemi meselesine aşağıda yeniden döneceğiz.

Aşağıdaki bölümlerde İslamcılığın ardındaki toplumsal güçleri, iki on yıl boyunca yükselişinin ardındaki nedenleri ve hareketin farklı gelişme aşamalarında yaşadığı çelişkileri ele alacağız. Erbakan'ın Milli Görüş'ü ile Erdoğan'ın AKP'sinin dünya görüşleri ve programları bazı hayati noktalarda birbirinden farklı olduğu için bu incelemeyi iki ayrı aşamada gerçekleştireceğiz.

3. İslamcılığın Yükselişinin Ardındaki Güçler ve Dinamikler

Toplumsal olguların sınıf karakteri ve hakiki doğası genellikle doğuş anında herkesin görebileceği kadar berraktır, ama zamanla gelişen ideolojik nitelemeler gerçeklerin üzerini gittikçe daha gizemli biçimde örter. Türkiye'deki İslamcı hareket bunun çok açık bir örneğidir. Erbakan'ın ilk partisi olan Milli Nizam'ın kurulmasının ardındaki saikler o kadar aşikârdır ki, kişisel siyasi eğilimi ne olursa olsun bugüne kadar tek bir yorumcu olayın dinamiklerinin burjuvazinin kendi iç çelişkilerinde yattığını yadsımayı aklından geçirmemiştir.

Erbakan, Demirel ve Özal, Türkiye sağının Menderes sonrası ve Tayyip Erdoğan öncesi döneminin bu üç ağır topu, yaklaşık aynı yıllarda, aynı üniversitede (İstanbul Teknik Üniversitesi) okumuş ve mühendis olmuşlardır. Arkadaşlıkları daha sonra da devam etmiş, siyasi kariyerleri belirli dönüm noktalarında birbiriyle kesişmiştir. 1960 darbesi Menderes'i devirip astıktan sonra sağ politikanın karşılaştığı güçlüklere birlikte çözüm ara-

mışlardır. Peki, Erbakan neden öteki ikisinden farklı bir yol tutmuştur? Ötekiler Erbakan'dan daha az mütedeyyin olduğu için mi? Elbette bu tür bir karşılaştırma yapmak zor, ama Demirel ve Özal'ın da dindar insanlar olduğuna kuşku yok. Sorunun cevabı başka yerde yatıyor. Bunun nedeni, Erbakan'ın siyasi kariyerinin ilk aşamalarında kaderini Anadolu'nun küçük ve orta ölçekli kapitalistleriyle birleştirmiş olması, bunun sonucunda büyük kentlerin kozmopolit sermayesinin ekonomik hayat üzerinde, banka kredilerinin, ihalelerin, (o aşamada önem taşıyan) ithalat kotalarının tahsisi, bir aşamadan sonra ise özelleştirme yağmasının ganimet paylaşımı gibi konulardaki sınırsız hâkimiyetine karşı mücadeleye girişmesidir. Erbakan, 1968'de Anadolu'nun küçük ve orta ölçekli sermayesinin desteğiyle Odalar Birliği'nin (TOBB) başkanlığına seçilmiş, ama kısa süre sonra, o sırada başbakan olan Demirel'in doğrudan talimatıyla polis zoruyla görevinden alınmıştır. Bunun üzerine 1969'da Demirel'in başında olduğu Adalet Partisi'ne adaylık başvurusu yapmış, ama Demirel'in vetosu ile karşılaşmıştır. Bu başvurunun veto edilmemesi halinde en azından Erbakan'ın İslamcı bir parti kurmaktan uzak durabileceği ihtimali, kendi başına bütün bu mücadele dinamiğinin ne kadar önemli olduğunu gösterir. Ancak bundan sonradır ki Erbakan 1969 seçimine bağımsız aday olarak girmeye karar vermiştir. Konya'nın 1960'lı yıllarda yeni yeni gelişmekte olan sanayisinin temsilcileri kendisini desteklediği içindir ki bağımsız aday olarak seçilebilmiştir.

Bu noktada, MNP'nin fikir babasının aslında Nakşibendi tarikatı şeyhi Mehmet Zahit Kotku olduğunu belirtelim. (Çakır, 2004: 545; Çalmuk, 2004: 561-63; Yalçın, 2012) Bu olgu, kimilerince dini bir hareketin toplumsal sınıflardan bağımsız olarak bu girişimde rol oynadığı şeklinde yorumlanabilir. Ama her şeyden önce tarikat ve cemaatlerin, mensuplarının sadece manevi ihtiyaçlarına değil maddi refahlarına da katkıda bulunan yoğun çıkar ağları yarattığını hatırlatmak gerekir. Elbette, bu

bakımdan her bir dini örgütlenmenin teker teker incelenmesi ve ruhani dünyasının içinde maddiyatın nasıl bir yer bulduğu somut verilerle ortaya konulabilmelidir. Ama bunu yapmak zordur. Neredeyse bir casusluk sistemi gerektirir. Buna karşılık var olan bütün bilgiler maddiyatın buralarda ciddi rol oynadığını göstermektedir. İkincisi ve bizim açımızdan daha önemli olanı, Erbakan'ın 1969 seçimlerini bağımsız bir aday olarak kazanmasının ardında yalnızca kendi politik becerilerinin değil, Konya kapitalistlerinin bir kısmının parası olduğunu unutmamak gerekir. İşin güzel yanı, bu desteğin Nakşibendi tarikatının aracılığıyla elde edilmiş olduğunun saptanabilmesidir. (Yavuz, 2004: 591) Bunun anlamı, bu tarikatın kendisinin burjuva sınıfının bir örgütlenmesi olduğudur. Öyleyse, MNP'nin kurulmasını mümkün kılan, çölde uzun yürüyüşten ayakta çıkan bir dini hareket ile Anadolu sermayesinin bir bölüğünün maddi çıkarları arasındaki evlilik olmuştur. Nakşibendilik en azından iki yüzyıldır mevcuttur. Ama ancak şimdi, Anadolu taşrasında sanayi sermayesinin yeni bir fraksiyonunun oluşması ile birlikte devlet iktidarından pay alabilmek amacıyla bir siyasi partinin kuruluşuna gitmek mümkün hale gelmiştir.

MNP'nin ve kısa süre sonra onun yerine geçecek olan MSP'nin, deyim yerindeyse "sahipleri", Anadolu kentlerinin KOBİ'leri idi. Desteğini aldığı seçmenler ise esas olarak kasaba ve köylerin halkının daha yoksul olan kesimleri, özellikle de o yıllarda kapitalizmin henüz pek de ayak basmadığı Kürt bölgelerinin köylülüğü idi. 1973 seçimlerinde elde edilen şaşırtıcı derecede iyi sonuçlardan sonra (yüzde 11,3, 450 sandalyeli mecliste 48 milletvekili), MSP 1970'li yılların geri kalan bölümünde bir duraklama yaşayacaktı. Bunun nedeni, çalkantılı 1970'li yıllara özgü bazı politik faktörlerin yanı sıra Anadolu taşrasının küçük ölçekli ve zayıf burjuvazisinin, gerek finansal olarak, gerekse politik bakımdan daha fazlasını sırtlanamayacağı gerçeğinde aranmalıdır. Ancak 1990'lı yıllarda, İslamcı burjuvazi-

nin doğası değiştikten sonradır ki Erbakan'ın hareketi seçmenlerden daha fazla destek alabilecek kapasiteye ulaşabilecektir.

1990'lı yılların Refah Partisi'nin 1970'li yıllarla karşılaştırıldığında çok daha büyük bir başarıya ulaşabilmesinin nedenleri birkaç faktörle açıklanabilir. Her şeyden önce, İslamcı hareketin yükselişinin zemininin 12 Eylül rejimi tarafından hazırlanmış olduğunu vurgulamak gerekir. Sarsıcı bir örtülü iç savaş ortamında iktidarı gasp eden ordunun gerçek amacı burjuvazinin en gelişkin temsilcilerinin de desteği ile 60'lı ve 70'li yıllarda çok radikal mücadeleler vermiş olan işçi sınıfı hareketini bastırmak, çalışma ilişkilerinde kuralları baştan aşağı yeniden tanımlamak, olağanüstü güçlenmiş olan sosyalist solu ezmek ve gençliğin ileride yeniden sol fikirlere kapılmasını engelleyecek tedbirler almaktı. Ordu bu hedeflerine ulaşmakta son derecede başarılı oldu. Sola ağır bir yenilgi tattırarak toparlanmasını dahi çok güç hale getirdi. Bu sayede **toplumun yoksul kesimlerinin bütün hoşnutsuzluğunun İslamcı hareketin kanallarına akmasını neredeyse güvence altına aldı!**

Ama iş bununla kalmıyordu. Bundan da daha büyük önem taşıyan bir faktör şuydu: Her ne kadar, 1980 Konya mitingi başta olmak üzere, Erbakan'ın Milli Selamet Partisi'nin faaliyetleri ordunun iktidarı ele almasının gerekçesi olarak gösteriliyor olsa da, askerî rejim genç işçi ve öğrencilerin suskunluğunu sağlama alabilmek amacıyla, titizlikle seçilmiş bir adla Türk-İslam Sentezi olarak anılan bir doktrin temelinde, sosyo-kültürel hayata İslamcı bir aşı yapıyordu. Ayrıntıya giremeyiz, ama askerî rejimin uygulamaları arasında biri, derin bir sembolizmle yüklü olduğu için mutlaka zikredilmelidir: Okullarda din dersleri **cumhuriyet tarihinde ilk kez** zorunlu hale getirilmiştir! Bu tür politikaların bir on yıl boyunca uygulanması, meydanı, darbeden öncekinden çok daha güçlü bir İslamcı hareketin oluşması için hazır hale getirecekti. Burada laiklik/İslamcılık karşıtlığı konusundaki

tutumlarından bağımsız olarak, burjuvazinin bağrındaki bütün eğilimlerin çok mücadeleci bir işçi sınıfını uyuşturmak amacıyla geçmişte benimsenmiş bütün ilkeleri terk etmeye nasıl hazır olduğunu pratik içinde görmüş oluyoruz. Askerî rejimin İslamcı hareketin güçlenmesini amaçlamış olmadığı kuşkusuz olmakla birlikte ona yaptığı bu katkı, aynı zamanda birçok Kemalistin **ordunun laikliğe sarsılmaz şekilde bağlı olduğuna dair inancının da aslında bir yanılsama olduğunu** ortaya koymuştur. Ordunun izin vermek istemediği, İslam'ın halk kitleleri üzerinde nüfuz kazanması değildir; korktukları İslam değil İslamcı harekettir, çünkü bu hareketin Türkiye'yi Batı ittifakından koparması ihtimali ürkütmektedir onları.

Erbakan'ın Refah Partisi'nin ardındaki ana toplumsal güç olan burjuvazinin İslamcı fraksiyonu 1990'lı yıllarda 1970'li yıllara göre çok daha büyük bir güç kazanmış durumda idi. Bunun ardında yatan nedenlerden biri, 1980'li yıllarda Türkiye'nin tarihinde ilk kez, Körfez ülkelerinden gelen, faize haram olarak bakan ve şer'i kurallara göre düzenlenmiş finans kurumlarına gösterilen kolaylıklardı. İslamcılık konularında orta yolcu olarak nitelenebilecek olan Turgut Özal'ın başbakanlığı döneminde, Suudi Arabistan'dan, Kuveyt'ten, öteki Körfez şeyhliklerinden gelen büyük finans kurumları hem nispeten küçük ölçekli İslamcı sermayeye çok ihtiyaç duyduğu fonları sağlayarak sermayenin bu fraksiyonunun güçlenmesine destek oldu; hem de kısa bir süre sonra ortaya çıkacak olan İslamcı eğilimde holdinglere orta ve üst düzey yönetici kadroların yetiştirilmesi bakımından bir fidelik olarak iş gördü. 1980-1989 arasında süren (ve 1989 Bahar Eylemleri denen dev işçi hareketiyle sona eren) baskıcı ortamda ücretlerin düşük, işçi haklarının ise kısıtlanmış olması, büyük holdinglerden de fazla küçük ve orta ölçekli şirketlere yarıyordu. Bunun yanı sıra, Ortadoğu'nun genişleyen ihracat pazarları, özellikle birbirlerinin boğazına sarılmış olan İran ve Irak'ın mal açlığı, Anadolu'nun güneydoğusunda

Gaziantep ve Kahramanmaraş gibi kentlerde gelişmekte olan sanayi için çok kârlı bir mahreç oluşturuyordu. Bir bütün olarak bakıldığında, 1980'li yıllar bazı İslamcı sermaye birimleri için KOBİ statüsünden hızla irice holdinglere yükselme bakımından bir geçiş dönemi oldu. Bu, eskiye göre çok daha güçlü sermaye fraksiyonu, cumhuriyetin ilk on yıllarında palazlanmış olan eski hâkim fraksiyonla sermaye birikimi süreci ve devlet iktidarı konularında hesaplaşabilmek bakımından artık eskisine göre çok daha hazırdı.

Erbakan'ın Milli Görüş hareketi Refah Partisi zemininde ivme kazandıktan ve 1994 yerel seçiminde büyük bir atılım sergiledikten sonra, yeni durum hareketin gücünün bir kartopu misali büyümesini sağlayacak bir dinamik yaratıyordu (Yavuz, 2004: 596-98). Büyükşehir olsun, ilçe belediyesi olsun, belediyelerin ihale ve başka türlü olanak dağıtma kapasiteleri, burjuvazinin yükselen kanadı açısından gittikçe büyüyen bir zenginlik kaynağı haline geldi. Gittikçe yerleşen neoliberal ekonomik strateji kısmen özelleştirilmiş olan belediye şirketlerinin ihale açmaya bile gerek olmadan iş verebilmesini mümkün kılarak kimi kapitalist gruplara ayrıcalıklı bir muameleyi özellikle kolaylaştırıyordu. Tabii bunun mükâfatı yolsuzluktu. Bu sadece İslamcı hareketin elinde olan belediyelere özgü değildi, ama onlara da yeni finansal olanaklar sağlıyordu. Parti bu sayede zenginleşiyor, ilerideki seçimler açısından daha hazırlıklı hale geliyordu. Belediyelerin yönetimi İslamcı hareket için bir ikinci fidelik oldu: Burada devletin gelecekteki idarecileri yetişiyordu. Tayyip Erdoğan'ın 1994'te seçildiği İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ndeki görev dönemi, burada sayılan bütün özellikleri göstermesiyle ünlüdür.

İslamcı hareketin parti teşkilatı her zaman örnek gösterilecek kadar güçlü olmuştur. En ileri teknolojinin kullanımı ile taban militanlarının özverili ve disiplinli çalışma temposu ve tarzı hareketin başarısına hep büyük katkı yapmıştır. Bunlar

neredeyse Leninist örgütler gibidir. Tabii amaçları devrim değil, seçim politikasıdır. (Yavuz, 2004: 599 üye ve militan sayıları bakımından şaşırtıcı olmakla birlikte kuşku yaratan sayılar verir.)

Tarikatların oluşturduğu ağlar da İslamcılığın siyasi alanda gelişmesine çok olumlu katkılar yapmıştır. Erbakan'ın Milli Görüş hareketinin deyim yerindeyse Nakşibendi tarikatının rahminde oluşmuş olduğu yukarıda belirtilmişti. Ama Milli Görüş'ü destekleyen sadece Nakşibendilik değildir. Daha başka, daha küçük tarikat ve cemaatler de partinin arkasında durmuşlardır. Erbakan'ın başbakanken tarikat ve cemaat liderlerine verdiği ve laik güçler arasında bir skandal olarak karşılanan iftar yemeği, aslında hareketin siyasi kanadının toplumsal kanadına karşı dile getirdiği bir şükran borcu ifası olarak görülebilir.

Hareketin gelişme seyri içinde birtakım yeni türden örgütlenmeler de ortaya çıktı. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlar, İslami eğilimdeki patronların kurduğu işveren örgütleridir. TÜSİAD tam da Türkiye'nin sermayesinin yeni holding biçimi altında finans kapital evresine girmesinin arifesinde 1971'de kurulmuştu. Onun İslamcı kamptaki rakibi MÜSİAD ise, bu sefer sermayenin bu fraksiyonunun finans kapital statüsüne yükselmesinin arifesinde 1990'da kuruluyordu.

Dış faktörlerin de Milli Görüş'ün hızla yükselmesine katkıda bulunduğunda kuşku yoktur. İran'da mollalar Humeyni yönetiminde önce Şah'ı, 1979'da başka güçlerle birlikte devirdikten sonra 1981'de solu kesin bir yenilgiye uğratarak bir İslam Cumhuriyeti'ni güvence altına aldılar. Afganistan'da ise Mücahidin'in 1980'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin askerî güçleri karşısında kazandığı zafer bütün dünyanın İslamcı hareketleri gibi Türkiye'de de Milli Görüşçülerin moralini kamçılıyordu.

Özetleyecek olursak, İslamcılık 1990'lı yıllarda zamanı gelmiş bir fikir konumuna erişmişti. Elbette bunda tarikat ve

cemaat tipi yoğun örgütlenme biçimlerinin etkisi vardı. Ama unutulmamalı ki, İslamcı partiler oluşturma konusunda ilk girişimler ta 1945'e kadar geri gider ve bunların hepsi akim kalmıştır. 1970'li yılların Milli Görüş hareketi 1973 seçimlerinde bir ilk doruğa erişmişti. Bu doruk seçmen kitlesinin yaklaşık onda birini temsil ediyordu. 1973 sonrasında hareket önce duraklayacak, sonra 1980 darbesinin etkisi altında kısmen gerileyecekti. Ancak 1990'lı yıllarda, yeni bir sermaye fraksiyonu artık burjuvazinin Batıcı kanadının gücüne erişme potansiyeli göstermeye başlayınca, İslamcı hareket nihayet iktidara oynayacak kadar güç biriktirebilecek duruma geldi.

4. Milli Görüş'ün İç Tutarlılığı ve Çöküşü

Erbakan'ın Milli Görüşü ile Erdoğan'ın AKP'sinin dünya görüşleri ve programları arasında var olan farkları kavramak çok büyük bir önem taşır. AKP'nin yükselişinin Türkiye ve bölge açısından anlamını ve Refah bir yıldan fazla iktidarda kalamamışken AKP'nin kendisine karşı çıkan bütün güçlere rağmen gösterdiği dayanıklılığı anlamak ancak böyle mümkün olabilir.

Erbakan'ın Milli Görüşü sahici bir anlamda yerli malı bir üründü. Hâkim sınıfların bir bölüğünün aynı zamanda hem emperyal/yayılmacı, hem de taşralı denebilecek bir dünya görüşü bileşimini temsil ediyordu. Emperyal boyut Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişamına duyulan özlemin ifadesiydi. Osmanlı'nın ihtişamı bir yandan üç kıtaya yayılan bir yeryüzü imparatorluğu olmasından, bir yandan da padişahın aynı zamanda halife sıfatıyla bütün İslam âleminin manevi lideri olmasından kaynaklanıyordu. Dünyevi imparatorluğun sınırları somut olarak nerelere uzanıyor olursa olsun, Muhammed'in bütün ümmetinin gözü Osmanlı sultanında idi, çünkü o halife olarak İslam âleminin birliğini temsil ediyordu. Bu iki kavram, yani ümmet ve hilafet sahici her İslamcı hareket açısından ki-

lit önem taşır. Ama Türkiye söz konusu olduğunda, Kemalizm hilafeti ilga edene kadar İslami ümmeti temsil etme şerefi Türklere düşmüş olduğu için bu iki kavram Türkler açısından, ruhani anlamının ötesinde, ulusal bir gurur ve azamet vesilesi idi. İşte Batı dünyasının karşısında İslam ülkelerinin birliği Milli Görüş için bu yüzden bu kadar büyük önem taşıyordu. Erbakan kendisinin dünya görüşünü temsil eden Milli Görüş'ü, Batı'nın her şeyini toptan benimsediğini iddia ettiği bütün öteki düzen partilerinin "taklitçi" karakteri ile karşıtlığı içinde ifade ediyordu. Türkiye'nin, "Batı Kulübü" olarak aşağıladığı Avrupa Birliği'ne üye olmasına ikirciksiz biçimde karşı çıkıyordu. Bir de şakası vardı: Avrupa Birliği'nin o zamanki adını parçalayarak "onlar ortak, biz Pazar" diyordu! NATO konusunda sesi aynı derecede yüksek çıkmıyordu. Bunun nedeni muhtemelen en çekinilecek rakibi olan ordunun güvenlik konularında bu tür propagandadan çok rahatsız olacağını düşünmesiydi. Yoksa kendisinin İslam âleminin birliği için hazırladığı programda yalnızca bir İslam ortak pazarı değil, aynı zamanda bir ortak İslami savunma mekanizması da vardı. (İslam birliği projesinin öteki unsurları için bkz. Çakır, 2004: 566).

Bu dünya görüşünün taşralı yönü, tuhaf bir şekilde, emperyal boyut ile tutarlı idi. Bu yön Anadolu'nun taşra kentlerinin küçük ve orta ölçekli sermayesinin ihtiyaçlarından kaynaklanıyordu. Türkiye'yi, aynı zamanda burjuvazinin hâkim kanadının müttefiki olan Batılı çıkarlardan koruyabilmek amacıyla bir "ağır sanayi hamlesi" yapmak gerekiyordu Erbakan'a göre. Meslekten makine mühendisi olan Erbakan motor konusundaki uzmanlığından ve deneyiminden mebzul miktarda yararlanıyor ve çeşit çeşit araçların ve motorların Türkiye için yararını biteviye anlatıp duruyordu. Bu, dünya görüşünün emperyal boyutuyla tutarlı idi, çünkü son tahlilde Batı'nın ağırlığı ile mücadeleyi içeriyordu; ama aynı zamanda Anadolu KOBİ'lerinin taşralı ufkuyla da uyuşuyordu, zira o dönemde, yani Milli

Görüş'ün ilk yayılmaya başladığı 1970'li yıllarda bu sermaye diliminin Türkiye'nin iç pazarının ötesine taşan hiçbir çıkarı yoktu. Bu yüzden de Türkiye ekonomisinin "kalkınması" onun çıkarlarına sonuçlar doğurabilirdi. "Ağır sanayi hamlesi" fikrinin Erbakan'ın ekonomik görüşleri açısından sonuçları kendi içinde üzerinde durulmaya değecek önemdedir. Erbakan özel mülkiyet ve girişimcilik konusundaki tercihini ve komünizme yönelttiği reddiyeyi hep çok açık ifade etmiştir. Ancak özel mülkiyete tanınan bu öncelik onu, ikincil olarak, devletin, "ağır sanayi hamlesi"ne ön ayak olabilmek amacıyla ekonomiye ciddi ölçekte müdahalesini savunmaktan alıkoymuyordu. Bu özel amaçlı devletçilik, daha sonraki aşamalarda Erbakan'ın ayaklarına dolaşacaktır.

Milli Görüş buraya kadar tutarlı görünüyor. Ama işin içine Erbakan'ın Arap dünyası ile, özel olarak da Suudi Arabistan ile ilişkisi girince bu tutarlılıkta bazı çatlaklar beliriyor. Milli Görüş hareketi ile Erbakan'ın o kadar yerin dibine batırdığı "Batı Kulübü"nün lideri ABD'nin kararlı müttefiki Suudi Arabistan arasında yakın ilişkiler mevcuttu. Erbakan'ın bu durumu açıklaması epeyce zordu. Her ne kadar kendisinin ABD ile doğrudan doğruya ilişkileri olmasa da, Suudi Arabistan ile ilişkisi Milli Görüş'te zayıf bir yöne işaret ediyordu.

Yine de bu konuda bir belirsizlik olsa da, Erbakan'ın dünya görüşünde temel bir tutarlılık olduğunu kabul etmek gerekir. Nihayetinde, ABD ile sarsılmaz bir ittifakı olsa bile, Suudi Arabistan bir İslam ülkesi idi; fazladan kutsal topraklar onun sınırları içindeydi. Dolayısıyla, bu ülke ümmetin coğrafyasının çok değerli bir unsuruydu. Ümmetin birliğini savunmak ise "Batı Kulübü"nü reddetmek ile bütünüyle tutarlıydı. Ne var ki, bu, en azından kısmen tutarlı dünya görüşünü oluşturan iki boyuttan biri zamanla bir dönüşümden geçecek, bu da Milli Görüş'ü yeni durumla uyumsuz kılacaktı. Emperyal boyuttan vazgeçmek söz konusu bile olamazdı. Ama Milli Görüş'ü

desteklemekte olan burjuva fraksiyonu ekonomik bakımdan karakter değiştirdiği ölçüde taşralı boyut her geçen gün daha battal hale gelecekti. Dünya pazarına boylu boyuna bağlanmış İslami holdingin yükselişi artan ölçüde Milli Görüş ile çelişki içine giriyordu.

Bir kere, "ağır sanayi"ye volontarist tarzda yönelmek, bu amaç uğruna devletçilik politikası uygulamak, Özal'ın sağlam biçimde yerleştirdiği piyasa tapınması ortamında burjuvaların kulağına Kemalizmin "dinozor"luğunun tınısını taşıyordu. Dolayısıyla, Erbakan o çok sevdiği "ağır sanayi" fikrini yumuşak bir geçişle tasfiye edecekti. 1995 seçimlerinden hemen önce ise, ekonomi politikalarında bir ince ayar gerçekleştirerek, neoliberalizmi, özelleştirmesiyle falan programına alacaktı. Ama en sancılısı AB konusundaki pozisyonunun değişmesiydi. Erbakan'ın devrilmesi ve gözden düşmesi Türkiye'nin AB'yi kendisine aday üye statüsü verilmesi yolunda ikna etme çabasının orta yerinde gerekleşti. AB 1997'de Türkiye'yi reddetti, ama 1999'da üye adayı olarak kabul etti. Bu arada Gümrük Birliği 1996 başında yürürlüğe girmişti. Erbakan'ın burjuvazi saflarındaki destekçileri de AB'ye yoğun şekilde ihracata dönmüşlerdi. Dolayısıyla, onlarla çatışmamak için Erbakan bu konudaki pozisyonunu da yumuşatmak zorunda kalıyordu. Muhtemelen bütün bunlar için çok geç kalmıştı Erbakan. Milli Görüş İslamcı burjuvazi açısından gelişmesinin bir evresinde yararlı olmuştu. Ama artık bu yararlılığını yitirmişti. Erbakan'ın Milli Görüş doktrinini toptan tasfiye etmeye ne ölçüde hazır olduğu aslında ucu açık bir sorudur. Bu soruya cevap verilemedi, çünkü Erbakan kendi partisinin saflarından, kendi "öğrenciler"inden büyük bir darbe yedi. Şimdi AKP'nin Milli Görüş'ten ne bakımdan farklılaştığını anlayabilmek için bu kopuş olayına dönelim.

5. Küreselci Neoliberal Bir İslamcılık

AKP'nin kendinden önceki Milli Görüş hareketinden somut olarak nasıl ayrıştığını kavrayabilmek için önce tarihe 28 Şubat adıyla geçen 1997'deki askerî müdahalede değişik siyasi güçlerin nasıl mevzilenmiş olduğunu kavramamız gerekiyor. Bilindiği gibi, bu olay "postmodern darbe" olarak anılmıştır. Düpedüz bir askerî müdahale olan bir olay hakkında bu öyle bir formüldür ki, sanki söyleyen, yüzünde arsız bir ifade, bunu bir yandan teslim ederken bir yandan da aslında öyle değil demektedir. 28 Şubat, Türkiye'nin AB'nin kapısında beklemekte olduğu bir anda, Genelkurmay'ın Erbakan'ın Refahyol hükümetini devirmek için giriştiği kurnaz bir harekâttan başka bir şey değildi. Bu anlamıyla bir **darbe** değildi, aynen 12 Mart gibi askerin iktidara el koymadığı ama hükümeti zorla devirdiği bir **askerî müdahale** idi. Herkes biliyordu ki, ordu ülkenin yönetimine (27 Mayıs'ta ve 12 Eylül'de olduğu gibi) el koysaydı, AB ister istemez bir süre için kapısını Türkiye'ye kapatmak zorunda kalırdı. Türk Silahlı Kuvvetleri (liberaller ve ulusalcılar ne kadar tersini iddia etmekte birleşseler de) Türkiye'nin AB'ye girmesini kararlı biçimde arzu ediyordu. Dolayısıyla, bir kamuflaj taktiği uygulandı ya da kendi kültürümüzün diliyle söylersek Karagöz-Hacivat oyunu türünden bir hayal perdesi kuruldu: "Silahsız kuvvetler" adı altında sivil güçlerden oluşan bir cephe yaratıldı. Perdenin önünde bunlara rol verildi. Perdenin arkasında ise ipleri çeken Genelkurmay'dı.

28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Kurulu toplantısında hükümete "irtica" ile mücadele yolunda alınması gereken bir dizi tedbiri içeren bir karar kılığında verilen muhtıra, bu büyük oyunun sadece bir parçası idi. Şimdilerde Erbakan'ın bu belgeyi imzalayıp imzalamadığı büyük bir önemi varmış gibi tartışılıyor. Erbakan'ı karalamak isteyenler "Hoca"nın bu bel-

geyi imzalamış olduğunu iddia ediyor ve böylece onu kitlelerin gözünde aşağılamaya çalışıyorlar. Buna karşılık, Erbakan'ın savunucuları tedbirlerin imzalanan metnin ekinde yer aldığını ve bunların onaylanmamış olduğunu ileri sürüyorlar. Oysa mesele bir belgeyi imzalama formalizmi içinde ele alınamaz. 28 Şubat toplantısında verilen muhtıra askerî müdahalenin önemli bir boyutunu oluştursa da aylara yayılan bir sürecin sadece bir uğrağını oluşturur. Bu sürece 28 Şubat toplantısının öncesinde Ankara Sincan'da tankların sokaklarda dolaştırılması da dâhildir, TSK'nın "brifing"lerle çeşitli kurumlar nezdinde hükümeti yıpratma şovları da, Batı Çalışma Grubu adı altında ordu içinde kurulan gölge cunta örgütü de, düzen medyasının faaliyeti de, "sivil toplum" olarak yüceltilen alanın darbe faaliyetleri de. Önemli olan, Erbakan'ın ve hükümetin bütün bu faaliyetleri elini kolunu bağlayarak seyretmiş, darbecilere karşı gerçek bir mücadele vermek yerine teslimiyetçi bir politika sürdürmüş olmasıdır. Erbakan 28 Şubat muhtırasını imzalamamış olabilir, ama bu pasif ve korkak politikasıyla bir bakıma kendi siyasi idam fermanını imzalamış olmaktadır.

Bu Karagöz oyununda perde arkasında yer alan aktörleri tanımak, Türkiye toplumundaki genel dinamikleri kavramak ve daha sonraki gelişmeleri anlamak bakımından büyük önem taşır. Bu aktörler esas olarak üç tanedir: ABD emperyalizmi, TÜSİAD burjuvazisi ve Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK). Bunların hükümete ilişkin sorunları bir ölçüde birbirinden farklıdır. Ama üçünü birbirine bağlayan sorunların başında Erbakan'ın izlemekte olduğu dış politika gelir. Erbakan, kısa başbakanlık döneminde, emperyalizmin günah keçisi haline gelmiş olan iki ülkeyi, İran ve Libya'yı ziyaret etmiş, bundan da önemlisi, emperyalizmin en güçlü ülkeleri bir araya getiren G-8'inin karşısında ekonomik bakımdan en gelişkin

İslami ülkeleri bir araya getiren D-8'i oluşturmuştur.[6] D-8 bir bakıma Erbakan'ın Milli Görüş programında yer alan İslam ortak pazarı ve belki de İslam ülkeleri ortak savunma örgütü rüyalarına doğru atılmış bir ilk adım olarak görülebilir. Türkiye'nin dünyadaki konumu bakımından Batı'nın tartışılmaz bir önceliği olması gerektiği konusunda hemfikir olan TÜSİAD burjuvazisi ve TSK, NATO'daki en önemli müttefiklerinden birinin dünya sistemi içinde yeni bir yönde adımlar atmaya başlamasından fena halde rahatsız olan ABD ile bu konuda aynı refleks içine girmiştir. 28 Şubat'ın ardındaki esas dinamik budur.

TÜSİAD burjuvazisinin bir başka sorunu daha vardı. Milli Görüş, burjuvazinin yeni bir kanadının, yani artık bazı kanatları tekelcileşmeye evrilmekte olan Anadolu burjuvazisinin çıkarlarını özel olarak gözetiyordu. "Yeşil sermaye" diye anılan sermaye fraksiyonu 28 Şubat tartışmalarında özel bir yer tutmuştur. TSK'ya gelince, Türkiye cumhuriyetinin harcında var olan kendine özgü laikliğin toplumsal hayatın bir dizi alanında yer alan gelişmeler sonucunda aşınıyor olması bu kurumun özel hassasiyet alanına giriyordu. TSK için mesele kendi başına İslam değildi. Öyle olsaydı 12 Eylül Türk-İslam sentezi adı verilen ve sınıf mücadelesini durdurmak amacıyla dine sosyal ve ideolojik bakımdan çok önemli bir yer atfeden stratejik yönelişi benimsemezdi. Sorun, din alanındaki uygulamaların devletin merkezî çekirdeğinin bu alan üzerindeki kontrolünün altını oyacak bir yön almış olmasıydı. Yani İslam'ın toplumsal hayattaki yeri genişleyecekse, onu da TSK denetiminde devletin merkezî çekirdeğinin yapması gerekiyordu.

"Silahsız kuvvetler" ise bu güçlü üçlü ittifakın figüranları olarak sahnenin önüne koşulmuştu. Burada da üç ana bi-

---

6 Buradaki D harfi, İngilizcede "kalkınan" ya da "gelişmekte olan" anlamına gelen "developing"in baş harfi idi.

leşeni öne çıkarmak anlamlı olacaktır. Bunların ilki, büyük sermaye tarafından bütünüyle kontrol altına alınmış olan medyadır. Medyanın bu dönem boyunca Genelkurmay'dan talimat alarak bütünüyle Refahyol hükümetini yıpratmak üzere hazırlanmış senaryolar üzerinden yayın yaptığı daha sonra belirgin biçimde ortaya çıkmıştır. İkincisi, daha sonra koyulan adıyla "beşli çete"dir. Burada iki işveren örgütü (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği [TOBB] ve Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu [TİSK]), geleneksel küçük burjuvazinin ana ekonomik örgütü (Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu [TESK]) ile birlikte iki de sendika konfederasyonu yer alıyordu: Türk-İş ve DİSK! (TÜSİAD, burjuvazinin eski fraksiyonunun esas büyük gücü olarak perde arkasında kalmayı akıllıca tercih etmişti.) Her iki işçi konfederasyonunun da sınıf düşmanlarıyla bir cephe oluşturması büyük bir sorundur elbette. Ama DİSK'in bir önceki askerî yönetim olan 12 Eylül rejimi tarafından 11 yıl kapalı tutulmuş, yöneticilerinin çok uzun yıllar hapiste yatmış olduğu hatırlanırsa, örgütün yeniden faaliyete geçmesinden sadece sekiz yıl sonra bir askerî müdahalenin neferi gibi davranması akıllara durgunluk verecek bir siyasi cinayettir! Üçüncü önemli güç ise, devletin sivil aygıtının bağrında statükoyu koruma konusunda uzmanlaşmış bazı kurumlardan oluşur. Bunların en önemlileri yargı ve üniversitedir. Yargı içinde özel olarak sistemin doruğunu oluşturan Anayasa Mahkemesi'nin rolü önemlidir, çünkü Erbakan hükümetinin düşürülmesinden sonra Refah Partisi'ni kapatmakla Milli Görüş'e son darbeyi vurmuştur. Kamu üniversitelerinin "silahsız kuvvetler" içinde üstlendiği görevde ise baş rolü, 12 Eylül askerî rejiminin ürünü olduğu için gayet kendisine yakışır biçimde Yükseköğretim Kurumu (YÖK) üstlenmiştir.

Ön planda yer alan unsurlar arasında o dönem cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel'in adını, altını çizerek anmak

gerekir. Bu yıllanmış burjuva politikacısı, 12 Mart 1971'de bir muhtıra sonucunda devrilmiş (ve "şapkasını alıp gitmiş"), 12 Eylül 1980'de ise bir kez daha devrilmiş ve öteki siyasi liderlerle birlikte bir süre "gözlem altına alınmış"tı. Siyasi kariyerinin büyük bölümünü askerî müdahalelerin mağduru geçinerek yaşayan Demirel, 28 Şubat döneminde bütünüyle ordu ile el ele askerî müdahalenin başarısı uğruna siyasi perendeler atmış ve böylece 12 Eylül'den çıkışta yaptığı demagoji dolayısıyla kendisini demokrasi adına destekleyen her türden solcuya, ama en başta sol liberallere az bulunur bir ders vermiştir! Somut olarak, Erbakan'ın koalisyon protokolü uyarınca başbakanlık görevini ortağı Tansu Çiller'e devretmek üzere istifası ertesinde Demirel tam bir yetki gaspı ile başbakanlığı Mesut Yılmaz'a vermiş, o da, (kariyerine askerî müdahalelere karşı mücadele ile başlamış olan!) Bülent Ecevit'in desteği ile bir 28 Şubat hükümeti kurmuştur.

İşte Adalet ve Kalkınma Partisi Türkiye'nin ve Milli Görüş hareketinin yaşadığı bu büyük sarsıntının içine doğmuştur. AKP, bir yandan İslamcı hareketin sahiplerinin geldikleri noktada doğmuş olan yeni ihtiyaçlarına karşılık verme çabasıdır, bir yandan da İslamcı hareketin bir kez daha hükümet kuracak duruma gelmesi halinde doğması kaçınılmaz olan yeni bir krizle başa çıkabilmek amacıyla Erbakan hükümetinin karşısında oluşmuş olan ittifakı parçalamak için yeni bir stratejik yönelişin geliştirilmesidir.

Erbakan'ın ekonomik programında neoliberalizmin hâkimiyeti bağlamında sorun haline gelen ne varsa tasfiye edilmiştir. Devletçiliği çağrıştıran her şey terk edilmiş, özelleştirme toptan kucaklanmıştır. Nitekim AKP 12 Eylül'den beri burjuvazinin düşlerini süsleyen ama bir türlü büyük ölçekli bir uygulama bulamayan özelleştirmelerin yaklaşık yüzde 80'ini gerçekleştirmiştir. Devletin iradi müdahalesini gerektiren "ağır sanayi hamlesi" tipi yaklaşımların yerini

"serbest piyasa" öncülüne yaslanan politikalar almıştır. "Batı Kulübü"nün Türkiye üzerindeki hâkimiyetinin önemli bir unsuru olduğundan kuşku duyulamayacak olan doğrudan dış yatırımlar yalnızca yeni dönemin bir gerçekliği olarak kabul görmekle kalmamıştır; Başbakanlığa bağlı bir "Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı" (İngilizce kısaltmasıyla ISPAT) kurulmuş, Türkiye'de iş yapan ve yapmayı planlayan büyük uluslararası tekeller ile Erdoğan'ın kişisel olarak buluşmasını sağlayan yıllık toplantılar düzenlenmeye başlamıştır. Faizin "haram" olduğuna dair bütün kaygılar bir yana bırakılmış, İstanbul'un önce bölgesel, sonra da dünya çapında bir finans merkezi haline getirilebilmesi için kollar sıvanmıştır. Kısacası, AKP baştan aşağı neoliberal bir ekonomi politikasını bütünüyle kucaklamıştır.

İktisadi programındaki bu köklü değişikliğe paralel olarak, AKP aynı zamanda iktidara yükselir yükselmez Türkiye'nin AB üyeliği için kolları sıvamıştır. Gerçekte 2002 Kasım seçimlerinden sonra kurulan AKP hükümetinin Türkiye'nin AB üyeliği önündeki engelleri temizleme yolunda canla başla gösterdiği bu çabanın 2004 zirvesinde Türkiye ile müzakerelerin başlatılması kararının alınmasında ve 2005 Ekim'inde de müzakerelerin resmen açılmasında oynadığı rolü küçümsememek gerekir. (Müzakere sürecinin daha sonra sendelemeye başlamasında AKP hükümetinin bazı konulardaki politikalarında zamanla değişiklikler yaşanması kadar, hatta ondan da daha fazla Fransa ve Almanya'nın bir süre sonra Türkiye'nin üyeliğine karşıt bir yaklaşımı benimsemeleri rol oynamıştır. Son beş yıl içinde yaşananları, AKP'nin etkisine atfetmek yerine AB-Türkiye ilişkilerinin yarım yüzyılı aşkın tarihinde bitmek tükenmek bilmeyen kriz dönemlerinin bir yenisi saymak en doğrusudur.)

Nihayet, AKP'nin ABD ile ilişkisi de Milli Görüş'ten köklü olarak farklı olmuştur. Erbakan Beyaz Saray'a tek bir defa da-

vet edilmemişti.[7] Erdoğan ise bu ülkenin ve başkanlık sarayının müdaviini oldu dense yeridir! Üstelik bu ziyaretlerin ilki henüz Erdoğan, bırakın başbakanlığı, milletvekili dahi seçilmeden önce gerçekleşmiştir!

Ekonomi politikası ve dış politika alanlarında ortaya çıkan bu değişim, dolaysız biçimde şu anlama geliyordu: AKP 28 Şubat'ta oluşmuş olan ittifakı bölmenin temellerini atmış oluyordu. Hatırlayacak olursak, bu askerî müdahalenin perde gerisindeki esas yöneticileri ABD, TÜSİAD ve TSK idi. Şimdi ABD (ve onun yanı sıra AB) artık İslamcı hareketin hedefi olmaktan çıkıyordu. Bunun yanı sıra Erdoğan ve arkadaşları burjuvazinin TÜSİAD'da cisimleşen Batıcı-laik kanadını kısmen tarafsızlaştırmaya girişti. Bu hiçbir zaman tamamlanamayan bir barışma süreci oldu. AKP dönemi bir bütün olarak bakıldığında burjuvazinin iki kanadı arasında yaşanan silahsız, kansız bir iç savaşa sahne olacaktı. Ama özellikle ilk dönemde savaş AKP ile TSK arasında idi; AKP-TÜSİAD ilişkisinde ise kısmi bir yumuşama görülüyordu. Bunun bir nedeni elbette AKP'nin şimdi artık burjuvazinin bütününe hizmet eden ekonomi politikasının TÜSİAD'ın amaçlarına da uygun olmasıdır. İkincisi belki daha bile önemliydi. Türkiye 1991'de Özal ANAP'ının tek parti hükümetleri son bulduğundan beri iç kavgalarla uğraşmaktan iş yapamayan koalisyon hükümetlerince yönetilmekteydi. Şimdi on yılı aşkın bir süreden sonra ilk kez bir tek parti hükümeti başa geçmişti. Bu hükümetin işçi sınıfının ve halkın aleyhinde bir dizi tedbiri alması olanaklıydı. Bu da hükümeti burjuvazinin bütünü için çekici kılıyordu.

İslamcı hareketin 2002'den sonra yaşadığı başkalaşım böylece Erbakan'a karşı kurulmuş cephenin ana aktörleri arasında TSK'yı yalnız bırakıyordu. Figüranlar yerindeydi, ama ABD

7 Erbakan'ın ABD'ye Amerikalı İslami kuruluşların daveti üzerine 1994 yılında yaptığı tek ziyarette ABD devletinin orta düzeyli görevlileriyle yaptığı görüşmeler başarısız kalıyordu (Çakır, 2004: 570).

emperyalizmi (her ne kadar ciddi bir pürüz bir süre gerginlik yaratacak olsa da) rahatlatılmıştı. Batıcı-laik burjuvazi ise uyuşturulmuştu. Silahsız kuvvetler ise böl ve yönet politikalarıyla manipüle edilebilirdi. 1997'nin güçlü ittifakından kalan zayıflamış cephenin güçlerinin kontrol altına alınması zamana yayılacak ama AKP başarılı bir strateji ile üstünlüğünü sağlayacaktı.

6. AKP Muammasını Anlamak

AKP'nin 11 yıldır iktidarda olması ve şimdiye kadar sandıkta girdiği her mücadeleyi kazanmış olması, bu parti sıradan bir düzen partisi olsa bile dikkat çekici olurdu. Ama kendinden önceki köklü Milli Görüş hareketinin daha beş yıl önce iktidardan bir askerî müdahale ile devrilmiş olduğu bir ülkede iktidara gelen AKP bu ülkenin yüz yıllık cumhuriyet tarihinde istikrarlı bir hükümet kuran ilk İslamcı parti ünvanını almakla kalmıyor, Tayyip Erdoğan kesintisiz olarak iktidarda en uzun kalan siyasi lider olarak Menderes'in rekorunu da kırıyordu. Belki bundan da önemlisi, başta ülkenin en güçlü siyasi aktörü olan TSK olmak üzere Batıcı-laik kampın çeşitli güçlerinin onu devirmek üzere geliştirdiği bütün planları da başarıyla göğüslemeyi biliyordu. Hatta diyebiliriz ki, Gezi Parkı'nın adıyla anılan kalkışma patlak vermeden önce, siyasi gözlemcilerin ezici çoğunluğu muhtemelen Erdoğan'ın da AKP'nin de daha bir on yıl iktidarda kalacağına neredeyse kesin gözüyle bakıyordu. Öyleyse Erdoğan ve AKP'nin bu sıra dışı başarısının nedenlerinin açıklanması gerekir.

Başarının kaynağı çok çeşitli faktörlerde yatıyor. Her şeyden önce, 21. yüzyıl başında dünya tablosuna bakıldığında Tayyip Erdoğan'ın on yıldan daha uzun bir süre boyunca iktidarda kalan tek isim olmadığı görülür. Akla derhal bir dizi isim geliyor: komşu Rusya'da Putin, Venezüella'da Chávez,

Arjantin'de Kirchner ailesi. Son örnekten başlayacak olursak, Arjantin başkanı Cristina Fernández de Kirchner 2011'de yapılan ve karı-koca Kirchner'lerin katıldığı üçüncü seçim olan başkanlık seçimlerinde Erdoğan'ın aynı yıl elde ettiği başarının da üstüne çıkarak yüzde 54 oy almıştır.[8] Bu siyasi liderler arasında sayısız fark vardır, ama bir ortaklık dikkat çekicidir. Bütün bu şahsiyetlerin yönettiği hükümetler, başına geçtikleri ülkeye travmatik bir kriz sonrasında bir ölçüde istikrar ve bir miktar refah getirmiştir. Venezüella söz konusu olduğunda söz konusu travma 1989 yılının *Caracazo*'sudur: Ülkenin başkenti Karakas'ta yaşanan ekmek isyanı düzen güçlerince şiddetle bastırılmış, polis evlerin camlarından içeriye ateş edecek kadar zalimleşmiş, olaylarda yüzlerce işçi, emekçi, kent yoksulu hayatını vermiştir. Rusya'da on yıllar boyunca sosyoekonomik yaşamın mayası istikrardan oluşmuşken ülke 1990'lı yıllarda dehşet verici bir ekonomik sarsıntıya uğramış, neredeyse bir uygarlık travmasına dönüşen bir politik ve kültürel kriz 1998'de ülkenin borçlarını ödeme konusunda moratoryum ilan etmek zorunda kalmasıyla doruğuna ulaşmıştır. Bütün bunlar olurken ülkeyi Boris Yeltsin adında bir ayyaş yönetmekteydi. Putin böyle bir tablonun içine gelmiştir. Arjantin'de 2001-2002'de görülmemiş derinlikte bir ekonomik kriz, bundan sadece yarım yüzyıl önce dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biri olan bu toplumu yoksulluk ve sefaletin içine itmiş, bir aydan kısa bir sürede halkın devrimci ayaklanması dört başkanın istifasına yol açmıştı. Ülke "normal" denebilecek bir ortama ancak şimdiki başkan Bayan Kirchner'in eşi Néstor Kirchner 2003'te seçildikten sonra dönebildi. Türkiye'de Erdoğan'ın seçilmesinden hemen önce cumhuriyet tarihinin en derin ekonomik krizinin yaşandığı, hatta ülkenin 2001 yazında çok daha derin bir finansal çökü-

8 Bayan Kirchner'in partisi, 2013 Ekim ayında yapılan parlamento seçiminde ise ilk kez ciddi bir gerileme göstermiştir.

şün eşiğinden döndüğü hatırlardadır (bu meseleye biraz sonra döneceğiz). Bu örneklerin her birine "post-travmatik hükümet" adı verilebilir. Bu durumlarda hükümet fırtınadan çıkmayı, ülkeyi sarsmış olan travmatik krizi yaratan çelişkileri kontrol altına almayı başarır, yaraları sarıp asgari düzeyde bile olsa bir düzen, istikrar ve ekonomik büyüme ortamı yaratabilirse, yepyeni çelişkiler doğana kadar iktidarda kalması ihtimali yüksek olacaktır.

Bu genel değerlendirmeden Türkiye'ye özgü nedenlere gelecek olursak, önce yapısal olarak nitelendirebileceğimiz bir faktöre değinmek yararlı olacaktır. Bu, bu yazının başında ele aldığımız "uygarlık transplantasyonu" ile ilgili bir meseledir. Cumhuriyetin harcında bulunan bu yöneliş, sınıf sömürüsü ve baskısının emekçi kitleler tarafından aynı zamanda bir kültürel kopuş biçiminde algılanmasına yol açmıştır. Burjuvazinin yeni İslamcı fraksiyonunun yükselişi bu ortamın içinde olmuştur. İslamcı kanadın siyasi önderliğinin daha Doğulu, daha geleneksel, daha muhafazakâr kültürü, bu kanada Batıcı-laik burjuvazinin temsilcilerine göre neredeyse doğal bir avantaj sağlamaktadır. Hareketin tarihî lideri Erbakan bu bakımdan Türkiye sağının öteki liderlerinden (örneğin okul arkadaşları Demirel ve Özal'dan) çok farklı değildi. Nihayetinde profesördü, bir aydınlar ortamından geliyordu. Kendisi halkın saflarından gelen, zaman içinde kapitalistleşen ve zengin olan "Kasımpaşalı" Tayyip Erdoğan, tarzıyla, yürüyüşüyle, konuşmasıyla varoşların genç kuşaklarına iyice "bizden biri" gibi görünüyor. Erdoğan Türkiye'de cumhuriyetin açtığı bu yapısal yarığı yirmi yıldır büyük bir maharetle kullanmış, hatta istismar etmiştir. "Faiz lobisi" diye andığı Batıcı-laik burjuva dünyasına ve darbeci generallerde cisimleşen "bürokratik oligarşi"ye karşı ülkenin esas sahibi olarak mütedeyyin ve muhafazakâr çoğunluğun kendi yanında olduğunu ilk günden bugüne kadar bir tema olarak yorulmaksızın işlemiştir. Kendisini, bütün

yoksullarla birlikte "zenci Türk" olarak nitelemiştir. Bu sorunla baş etmek Erdoğan'ın siyasi rakipleri açısından kolay değildir. Özgül olarak bu sorunu aşabilecek olan, ancak halkın dilini ve kültürünü küçümsemeden, proleter bir laiklikten farklı olarak Kemalist-laik kültürü sosyalizmin bir gereği saymadan, bu toprakların kültürel dünyasıyla barışarak ilerleyebilen bir sosyalist hareket olacaktır.

AKP'yi iktidara getiren 2002 seçimlerini sarmalayan atmosfer çok önemli bir faktör olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye 1990'lı yılları, birbirinden neredeyse hiçbir farkı kalmamış birtakım partilerin kurduğu son derecede beceriksiz, iç kavgalarla uğraşan koalisyonlarla geçirmişti. Üstelik, 1994, 1999 ve 2001'de her biri bir öncekinden daha derin olmak üzere, cumhuriyet tarihinin en büyük üç ekonomik krizinden geçmişti. 2001 krizi milyonları sarsmış, işsiz bırakmış, yoksullaştırmıştı. Kitlelerin iş becerebileceğine güvenebileceği bir parti ortaya çıktığı takdirde çok büyük bir teveccüh göreceği kesindi. Tayyip Erdoğan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı olarak böyle bir imaj yaratmayı becermiş biriydi. Buna karşılık bütün eski partilerin, özellikle de parlamentoda temsilcisi bulunanların, hele hele hükümet koalisyonunda yer alanların prestiji yerlerde sürünüyordu. AKP işte bu bağlamda oyların üçte birini aldı. Bu, Milli Görüş'ün bütün tarihi boyunca hayal bile edemeyeceği bir düzeydi. Erdoğan kendisi 1994'te İstanbul'da oyların beşte birini almış, öteki siyasi akımların bölünmüşlüğünden yararlanarak seçimi kazanmıştı. 2002'deki görülmemiş başarıyı Erdoğan'ın ya da AKP'nin performansına atfetmek bütünüyle yanlış olur. 2002 seçimlerinin özel koşulları çok daha büyük bir rol oynuyordu. Bunu anlamak için siyasi yelpazenin merkez sol kanadına bakılabilir. 1999 seçimlerinde yüzde 21 oy alan DSP yüzde 1'in altına düşerken, 1999'da barajın altında kalan CHP ikinci en yüksek oyu alan parti haline geliyordu. Solun dışında, Cem Uzan'ın

yepyeni Genç Parti'si yüzde 10 barajına rağmen muazzam bir teveccühe mazhar oluyor, yüzde 7 oy alıyordu. Neden? Çünkü her ikisi de kitleye "yeni" gibi görünüyordu, eski pisliğe bulaşmamıştı. AKP'nin başarısı da en çok buna bağlıydı. Bu başarı, yüzde 10 barajı dolayısıyla meclisteki sandalyelerin üçte ikisine dönüşüyordu. Unutulmaması gerekiyor ki, o seçimde DYP'nin oyu yüzde 9,5, MHP'ninki yüzde 8, Genç Parti'ninki yüzde 7 idi. Koalisyonlarla geçen 1990'lı yıllardan sonra gelen bu sağlam çoğunluk Erdoğan'a burjuvazi nezdinde büyük bir pazarlık gücü kazandırıyordu.

Bir başka faktör Türkiye siyasi sisteminde merkez sağın hiç olmazsa öngörülebilir gelecekte bir daha kolay kolay başını kaldıramayacağı nihai bir darbe yemiş olmasıdır. Türkiye, bütün darbelere ve parti kapatmalara rağmen, çok partili parlamenter hayata geçeli beri, kabaca 1950'den 21. yüzyıl başına kadar oldukça istikrarlı bir iki parti sistemine sahip olmuştu. Ne var ki, bu iki geleneğin çok güçlü iki önderini, yani Demirel ve Ecevit'i siyasi yasakla dışlayan 12 Eylül rejimi, hiç amaçlamadığı bir sonuç yaratacaktı: Her iki hareket de ciddi bölünmeler yaşıyordu. Merkez soldaki CHP-SHP-DSP bölünmesinin nasıl aşılmış olduğu bizi burada ilgilendirmiyor. Ama merkez sağ bu bölünmeden çok çekecekti. Başlangıçta çok güçlü iki lideri, Özal ve Demirel'i kanlı bıçaklı hale getiren bu bölünme, 1993'te ilkinin ölmesi, ikincisinin ise Çankaya'ya çıkarak parti politikasından uzaklaşması sonrasında ANAP ve DYP'nin başına gelen ("başına gelme"yi her iki anlamında da kullanıyoruz!) yeni kadrolarla birlikte bu partileri çözülmeye kadar götürecektir. 1991'de toplam oyun yaklaşık yüzde 65'ini almış olan bu iki parti, 1990'lı yıllar boyunca her seçimle birlikte küçüldükten sonra, 2002 seçimlerinde yüzde 10'un azıcık üstünde bir oya mahkûm oluyordu! 10 yıl gibi bir sürede üçte ikiden onda bire! Bu inanılmaz kanama, İslamcı sağın

yükselişi ile ancak kısmen bağlantılı idi. Bunun en iyi kanıtı 1999 seçimlerinde Fazilet Partisi'nin oylarının 1995 Refah oylarına göre gerilemesine rağmen merkez sağın düşüşünün devam etmesidir. Merkez sağın bu çöküşü AKP'yi siyasi yelpazenin sağ kanadında rakipsiz bıraktı. Bunun tek istisnası MHP'dir. Ama o da Türkeş'ten sonra liderlik zaafına düşmüş bir partidir, AKP ile aşık atması olanaksızdır.

AKP'nin oylarının her seçimde yükselmesi bazılarını şaşırtmaya devam ediyor. Oysa burada anlaşılmayacak hiçbir şey yoktur. İşin bu yanının sırrı bütünüyle seçim sisteminde yatıyor. 12 Eylül'ün siyasi istikrar amacıyla benimsediği dünyada eşi menendi görülmemiş yüzde 10 barajı, küçük partilere oy vermeyi bütünüyle anlamsız hale getirdiği için, doğası gereği, o küçük partileri tercih edecek olan seçmenleri kendi partilerine yakın olan ve meclise girmesi kesin olan büyük partilere oy vermeye sürükler. AKP 2002'den 2007'ye, 2007'den 2011'e önce merkez sağ partilerin, sonra da Milli Görüş'ten miras Saadet Partisi'nin ve sağın başka küçük partilerinin oylarını tırtıklayarak yüzde 50'ye ulaşmıştır.[9] Tayyip Erdoğan'ın barajdan vazgeçmeyi yıllardır reddediyor olmasını, son sözde "demokratikleşme paketi"nde de barajın indirilmesini, kendisi yüzde 50 baraj gibi işleyen dar bölge sistemine bağlamasını anlamak çok da zor olmasa gerek!

Bu teknik politik faktörlerin AKP açısından büyük bir talih eseri bir araya gelmesi, partinin kalıcı başarısı açısından son derecede önemli bir rol oynamıştır. Şimdi biraz da başka faktörlere göz atalım. Neredeyse belirleyici bir önem taşıyan bir faktör ekonominin seyridir. AKP döneminde Türkiye ekonomisi, ABD'de Lehman Brothers'ın 2008'de iflasıyla dünya ekonomisi bir çöküş yaşayana kadar altı yıl üst üste yüksek büyüme hızları gördü. Oysa AKP'den önceki yedi yıl içinde

9 Bunu matematiksel bir kesinlikle göstermiş bulunuyoruz: bkz. Savran, 2011b.

cumhuriyet tarihinin üç büyük krizi yaşanmıştı. 2009'da yaşanan derin ama kısa süren resesyondan sonra 2010 ve 2011 yeniden ve bu sefer çok yüksek oranlarda büyümeye tanık oldu. Bu tablonun aslında Tayyip Erdoğan hükümetinin politikasıyla pek de ilgisi yoktu. Türkiye ekonomisinin 2008'de patlak veren dünya krizine kadar güçlü bir performans göstermesi, doğrudan doğruya dünya konjonktürünün çok olumlu olmasıyla ilgili idi. Hatta denebilir ki kendisi ile benzer bir sosyoekonomik yapıya sahip ülkeler arasında bu olumlu konjonktürden yararlanmak bakımından en zayıf kalan Türkiye olmuştur. Öteki bütün "yükselen piyasa" ekonomileri cari açık sorununu köklü biçimde çözerken Türkiye'de cari açık sorunu kanayan bir yara haline gelmiştir. Kriz döneminde ise Türkiye'nin OECD ülkelerinin çoğunluğundan farklı olarak uzun süren bir resesyon ya da durgunluğa girmemesinin nedeni, ironik biçimde söylenirse Türkiye'nin kendi krizini 2001-2002'de yaşamış olmasıdır. Bu kriz her şeyden önce bir banka krizi idi. Bu yüzden Türkiye burjuvazisi o dönemde bankacılık sistemini çok sağlam temeller üzerine oturtmanın gerekliliğini gördü. Bu uzun vadeli olumlu ekonomik performans, AKP hükümetinin işçi sınıfını burjuvazi karşısında savunmasız bırakmaya yönelen politikalarına rağmen, bu partinin işçi sınıfına ve toplumun öteki yoksul katmanlarına diğerlerine oranla tercih edilir olarak görülmesine yol açtı. Bir yanda 2001 krizini yaratanlar vardı; öte yanda o zamandan beri ekonomiyi büyük bir sarsıntı olmaksızın büyüme patikasında tutan bir hükümet. Bu söylenenin ne kadar doğru olduğunu tersinden doğrulayan 2009 yerel seçimleridir. Türkiye'nin son 10 yıl içinde yaşadığı tek resesyonun orta yerinde yapılan bu seçimler, AKP'nin 2002'den bu yana her seçimde oylarını arttırmasının tek istisnasını oluşturur: Bu seçimde partinin oyu 2007 genel seçimlerindeki yüzde 47'den il genel meclisleri için kullanılan oy temel alındığında yüzde 39'a gerilemiştir.

1997'de Erbakan'ı deviren cephenin bölünmesi elbette AKP hükümetinin kalıcılığının ana dayanaklarından biri olmuştur. Bu cepheyi oluşturan güçler arasında yer alan TSK, bazı müttefikleriyle birlikte, Erbakan hükümetini olduğu gibi Erdoğan hükümetini de düşürmek üzere zamana yayılan bir çabaya girişmiştir. Ne var ki, Irak savaşı öncesinde 1 Mart tezkeresinin parlamentodan geçmemesi dolayısıyla AKP ile ciddi bir çelişki içine girmesine rağmen, ABD bu sefer ağırlığını TSK'nın arkasına koymamıştır. Bunun bir nedeni, ABD'nin 1 Mart tezkere olayında TSK'nın Kürt meselesindeki paranoyası dolayısıyla tezkerenin meclisten geçmesi için bastırmamış olmasıdır; ABD'nin bu nedenle TSK ile de görülecek hesabı vardır. Ama bir başka neden daha mevcuttur: Özellikle 11 Eylül sonrasında, AKP türü emperyalizm yanlısı İslamcı partiler El Kaide türü radikal İslamcılığa karşı mücadelede önemli bir koz olarak görülmektedir. Somut olarak Türkiye bağlamında ise ABD Erbakan'ın Milli Görüş'ünün "aşırılıklar"ını törpülemiş olduğunu düşündüğü AKP'yi radikal İslamcılığa karşı bir barikat olarak görmektedir. TÜSİAD'da örgütlenmiş Batıcı-laik burjuvaziye gelince, bu güç geçmişte Erbakan'a cepheden karşı olduğu halde, AKP ile ilişkilerinde daha ikircikli olmuştur. Bir yandan, zayıf koalisyon hükümetleri döneminde yığılmış bir dizi sorunu çözecek bir güçlü hükümet olarak AKP hükümeti büyük burjuvazinin tamamı için işçi sınıfına taarruz görevini hakkıyla yerine getiren bir hükümettir. Ama öte yandan, burjuvazinin kendi bağrında bir çatlak doğmuştur ve AKP bu bölünmede açıkça yeni yükselmekte olan İslamcı kanadı temsil etmekte ve kayırmaktadır.

Bir konuda çok berrak olmalıyız. AKP hükümetinin kalıcılığı, seçim sandığındaki başarısından çok daha fazla karşısındaki cephenin çözülmesinin bir sonucudur. Başka biçimde söylersek, şayet ABD ve TÜSİAD, 1997'de olduğu gibi TSK'nın yanı başında yer almış olsaydı, AKP, çok yüksek olan oy deste-

ğine rağmen devrilebilirdi. Tabii ki, Erbakan'ın hayatında görmediği oy desteğinin büyük bir talih sonucu Erdoğan'a verilmiş olması, AKP'nin elini çok güçlendirmiştir. Vurgulamak istediğimiz yalnızca şudur: Türkiye'nin siyasi hayatının gelenekleri göz önüne alındığında, ABD ve TÜSİAD desteklerini çekmemiş olsaydı, bu oy gücüne rağmen AKP devrilebilirdi.

Burada 2003-2004'te ordunun çeşitli odaklarında hazırlanan darbe planlarının ayrıntısına girmek olanaklı da değil, anlamlı da. Zaten bu olaylar konusunda hakikatin bir bütün olarak ortaya çıkabilmesi, Ergenekon ve Balyoz davalarında süregiden bilgi kirliliği dolayısıyla yıllar, hatta daha muhtemeldir ki on yıllar alacak. Tarihin ilk e-muhtırası olan 2007 tarihli 27 Nisan muhtırasına da girmeyeceğiz. Sadece şunu belirtmek gerekiyor: 27 Nisan muhtırası ile ilk kez açık biçimde darbe tehdidi ile karşılaşan Erdoğan hükümeti kendinden önce bu tür bir tehdit ya da girişim ile karşılaşmış olan hükümetlerden çok daha cesur bir tavırla sert bir tepki verdi. Birkaç gün sonra da bilindiği gibi Erdoğan ile dönemin Genelkurmay Başkanı, muhtırayı şahsen kaleme almış olduğu sonradan açığa çıkan Yaşar Büyükanıt arasında Dolmabahçe Sarayı'nda, başbakanın çalışma ofisinde baş başa bir toplantı yapıldı. Bu toplantının ne tanığı var, ne de tutanağı. Her iki aktör de orada konuşulanları sır olarak mezara götüreceğini ifade ediyor. Bu muazzam önem taşıyan bir toplantıdır. Çünkü mücadelenin kaderi bir bakıma orada belirlenmiştir. O güne kadar gücünü koruyan ordu, bu aşamadan itibaren adım adım kontrol altına alınmış, Ergenekon ve Balyoz davalarıyla emekli ve muvazzaf üst düzey subayların da dâhil olduğu bir cezalandırma süreci başlamıştır. Çarpıcı olan, muhtıracı Yaşar Büyükanıt'ın bugün serbest dolaşıyor olmasına karşılık, kendinden sonraki Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ'un ağırlaştırılmış müebbet hapis ile cezalandırılmış olup tutuklu olarak Yargıtay kararını beklemekte oluşudur!

Bu, AKP döneminin siyasal analizi bakımından önemli bir güçlük yaratıyor. Cumhuriyet döneminin en güçlü siyasi aktörü ordunun kesin bir yenilgiye uğratılmış olduğunu söylemek için erken olmakla birlikte, içinde bulunduğumuz dönemde eli kolu kıskıvrak bağlı, hükümetin kontrolü altında bulunduğunu ileri sürmek hiç de abartılı olmaz. Burada dönüm noktası 27 Nisan muhtırası ile Dolmabahçe görüşmesi gibi görünmektedir. Ama bu toplantının içeriği konusunda (Büyükanıt'ın eşinin ekonomik yolsuzluğuna ilişkin, durumun ciddiyeti ile uyarlı görünmeyen bir söylentinin dışında) hiçbir bilgi sızmamıştır. Gelecekte tarihçilerin AKP hükümeti ile TSK arasındaki bilek güreşinde ilkinin (şimdilik) üstünlüğü sağlamasının dinamiklerine ilişkin daha aydınlatıcı bulgulara kavuşacakları umulur.

AKP'nin ordu ve müttefiklerinin kendisini devirme çabaları karşısında en azından bugüne kadar ayakta kalması meselesine son vermeden önce, 28 Şubat'ın figüranlarının ne durumda olduğuna da kısaca göz atalım. Medya ikili bir politikayla zayıflatılmıştır. Erdoğan medyanın önemli bir bölümünü yarı baskı yarı satın alma yoluyla kendine yandaş haline getirmiştir. Geri kalan büyük sermaye medyası ise ağır bir baskı ile yarı yarıya felç edilmiştir. Yargının hakkından 12 Eylül 2010 referandumu gelmiş, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nu ele geçiren İslamcı kamp yargıda yerleşik Kemalist hâkimiyete şimdilik son vermiştir. Üniversite cephesinde ise AKP başlangıçta YÖK'ün (hem yasanın, hem kurumun) varlığına son verme taktiğini benimsemiş görünmesine (ve birçok solcu aydını da bu sayede peşine takmasına) karşılık Yükseköğretim Kurumu'nu ele geçirince üniversiteyi de kıskıvrak avucunun içine almıştır. Özellikle taşra üniversiteleri bugün AKP'nin önemli kaleleridir. Beşli çete ise farklı biçimlerde çözülmüştür. TOBB, son yılların güçlü başkanı Rıfat Hisarcıklıoğlu tarafından AKP'lileştirilmiş olmasa da hükümetin açık destekçisi

haline getirilmiştir. Türk-İş ise AKP'nin iktidara gelmesinden bir süre sonra hükümetin mutemet bir adamı olan Mustafa Kumlu'nun eline geçmiştir. (Oysa örneğin 2003'te Türk-İş hâlâ 28 Şubat havasındadır. Başkanı Salih Kılıç AKP'ye karşı tavır alarak "hepimizi birer askeriz" demektedir. 2006 Kasım'ında Türk-İş hâlâ ulusalcı mitinglere katılmaktadır. Ancak Mustafa Kumlu'nun Aralık 2007'de genel başkanlığa seçilmesiyle bu dalga tersine dönecektir.) Bu ikisinin kontrol altına alınması beşli çetenin sonu demektir.

28 Şubat'ın TSK dışındaki iki aktörünün AKP hükümeti ile ilişkisi bugüne kadar hep gergin bir ittifak biçimini almıştır. ABD açısından 2003 1 Mart tezkeresinin reddi ertesinde doğan çok büyük çatlak ancak Bush ile Erdoğan arasında 5 Kasım 2007'de yapılan Beyaz Saray görüşmesinden sonra sıvanabilmiştir. Bunu AKP hükümetinin 2009'dan itibaren İsrail'den İran yaptırımlarına kadar çeşitli konularda bölgede ABD'nin geleneksel politikalarına aykırı düşen politikalar izlemesi dolayısıyla doğan "eksen kayması" tartışması izlemiştir. Arap devriminin kontrol altına alınması için Obama ile Erdoğan arasında ılımlı İslamcı hareketleri küreselci bir politikaya bağlama temelinde oluşan yeni yakınlaşma bu tartışmaya son vermişse de, bir yandan (aşağıda döneceğimiz) Gezi Direnişi olarak anılan isyan karşısında Erdoğan'ın takındığı tavır, bir yandan da Davutoğlu'nun bütün politikalarının iflası, ABD ile Türkiye arasındaki yarığın içinde bulunduğumuz dönemde yeniden genişlemesine yol açmıştır. **Emperyalizmin AKP ile ilişkisi, radikal İslam'ı durdurmak isteyen ABD'nin, bütün çelişkilerine rağmen kendisine sadık olan bu müttefikten vazgeçememesi şeklinde özetlenebilir.**

TÜSİAD meselesi biraz farklıdır. İlk üç-dört yıl çelişkilere rağmen AKP hükümeti ile Batıcı-laik burjuvazi arasındaki ilişki daha sıcaktır. Ama 2007'den itibaren TÜSİAD da, AKP hükümeti de gerginliği yükseltmiştir. Değişik aşamalarda ya-

şanan büyük gerilimleri aşağıda ele alacağız. Burada yalnızca bütünsel açıdan bakıldığında önemli olan bir noktaya değineceğiz. TÜSİAD ile TSK'nın AKP hükümetine karşı tavırları arasında bir zaman uyuşmazlığı olması AKP'nin işini kolaylaştırmıştır. TÜSİAD, belirttiğimiz gibi, 2007 dönemeç noktasına kadar AKP'ye karşı çok daha temkinli bir politika izlemiştir. Burada AKP kurmaylarının AB konusunda gösterdikleri şevk TÜSİAD'ın suskunluğunu sağlamak için epey etkili bir yem olarak iş görmüştür. Buna aşağıda döneceğiz. Bu dönemde ordu içinde ise hükümeti devirme konusunda ciddi faaliyetler olduğu anlaşılıyor. TÜSİAD artık hücuma geçtiğinde ise Dolmabahçe görüşmesi yapılmış, ordunun aktif muhalefeti önce kontrol altına alınmış, sonra da geriletilmiş oluyordu. Yani biri aktifken öteki pasifti; pasif olan aktifleşirken aktif olan kontrol altına alınıyordu.

AKP hükümetinin konumunu Milli Görüş'ünkünden ayıran bir başka nokta iki ayrı cenahtan aldığı destek olmuştur. Bunlardan açık ara ile daha önemli olan Fethullah Gülen cemaatidir. Cemaatin sırf İslamcı diye AKP'ye destek vermesini beklemek çok yanlış olur, çünkü Milli Görüş'le ilişkisi çok farklı olmuştur. Fethullah Gülen, kendisine gerekçe olarak ısrarla Milli Selamet Partisi'nin faaliyetlerini de kullanan 1980 darbesini desteklediği gibi, doğrudan doğruya İslamcı harekete karşı düzenlenen 28 Şubat'ın da yanında durmuş, Erbakan'ın beceriksizliğiyle İslamcı cenah açısından ters sonuçlar yarattığını vurgulamış biridir. Politikasında o kadar esnektir ki, bir aşamada Bülent Ecevit'e açık destek vermekten kaçınmamıştır. Milli Görüş'ün içinden AKP'nin kopması ile birlikte ağırlığını İslamcı hareketin bu kanadının arkasına koymasında Gülen'in kariyerinin erken aşamalarından itibaren benimsediği stratejik yönelişin etkisi açıktır. Gülen İslami Türkiye'nin Osmanlı dönemindeki ihtişamına yeniden kavuşturulması amacında öteki İslamcılardan ayrı düşmez. Ama bu

amaca Erbakan'dan farklı olarak **Batı dünyası ile çelişki içinde değil, ABD ile ittifak içinde** ulaşılabileceği düşüncesi bakımından hem radikal İslamcı hareketler, hem de Milli Görüş ile taban tabana karşıt bir konum benimser. Bu nedenle, Milli Görüş'ün "Batı Kulübü" düşmanı ideolojisi ve politikasına karşıt olarak emperyalizmle barışan AKP, cemaate desteklenebilir bir güç olarak görünmüştür.

Milli Görüş'ten uzak durduğu halde AKP'yi destekleyen ikinci cenah, önemli bir bölümü geçmişte sol politika ya da ideolojiye bulaşmış olan liberal entelicensiyadır. Bunlar AKP'yi dişleriyle tırnaklarıyla savunmuşlar, bu ittifaklarını sonuna kadar sürdürmüşler, ama AKP'nin kendilerini terk etmesi sonrasında ortada kalakalmışlardır. Çoğu soldan gelen, kozmopolit bir bakış açısına sahip olan, yaşam tarzı bakımından AKP'nin muhafazakâr kadrolarından ve tabanından çok farklı olan bu aydınların AKP'ye destek vermesi ilk bakışta zor anlaşılır bir şeydir. (Kendileri zaten bunu doğal olarak hitap ettikleri sol ve liberal topluluklar içinde eleştiriye maruz kalmamak için ikircikli tarzda yapmışlardır. 2010 referandumu ve "Yetmez ama evet" kampanyası bu unsurların açığa çıktığı dönüm noktası olmuştur.) Bu tuhaf durumu açıklayan şudur: Soldan gelsin, burjuvazinin organik aydını olsun, liberaller, 1980 darbesinden sonra Türkiye'nin kendi iç dinamikleriyle demokrasiye kavuşmasının mümkün olmadığına, bu yüzden Avrupa Birliği'ne üyeliğin (ve daha genel olarak küreselleşmenin) ülkeyi demokrasiye taşımada belirleyici bir önem taşıdığına karar vermişlerdi. Öyleyse, Türkiye'nin politika sahnesinde yüzünü AB'ye dönen her güç desteklenmeliydi. Velev ki bu Türkiye'nin laik entelicensiyasının tamamının, kendi içindeki fikir farklılıklarından bağımsız olarak hep karşı olmuş olduğu Erbakan'ın öğrencilerinin kurduğu bir parti dahi olsa. Liberalizmin Türkiye'de ciddiye alınacak bir siyasi ağırlığı olmadığı ortada. Besim Tibuk'un Liberal

Demokrat Parti'sinin de, Cem Boyner'in öncülüğünü yaptığı Yeni Demokrasi Hareketi'nin de ne kadar başarısız olduğu hatırlanırsa bunu anlamak kolay olur. O zaman bu liberal entelicensiyanın AKP'ye verdiği desteği burada ele almak neden? Çünkü çeşitli nedenlerle, bir yandan AB'ye üye olmaya aday Türkiye'de her burjuva kendine liberal süsü vermeye bayıldığı için, ama en önemlisi liberalizm solun geniş çevrelerini uyuşturmak ve düzene bağlamak için etkili bir araç olduğundan, liberal entelicensiyanın düşünsel hayatta ağırlığı kendi boyunun çok ötesindedir. Birçok gazetede sahip oldukları köşeye AKP yanlısı gazetelerde yüksek ücretle elde ettikleri köşeleri ekleyen, televizyonlardaki tartışma programlarının müdavimi haline gelen liberal aydınlar AKP'nin demokratikliği konusundaki yüksek fikirlerini topluma yaymak için muazzam olanaklardan yararlandılar. Bu propaganda toplumun gözü dünyaya açık, demokratik bir rejimi tercih eden, eğitim düzeyi yüksek katmanlarının bir bölümünü, başka koşullar altında başlarını çevirip bakmaya bile tenezzül etmeyecek oldukları halde AKP'ye destek vermeye ikna etti. 2010 anayasa referandumunda Erdoğan politik kariyerinin en yüksek oy oranını elde ettiyse (yüzde 58), hiç kuşku yok ki bunda yüreği solda ya da hiç olmazsa Avrupa tipi bir demokraside olup da liberal aydınların etkisi altında Türkiye demokrasisinin yepyeni bir döneme geçmekte olduğunu hayal eden çok sayıda insanın oylarının da mutlaka etkisi vardı.

AKP'li 2000'li yılları 1990'lı yıllardan ayıran, sadece derin krizlere karşıt olarak ekonomideki büyümenin canlılığı veya koalisyon hükümetlerinin tutarsızlığına karşıt olarak bir tek parti hükümetinin ısrarla sermayenin çıkarları doğrultusunda politikalar izlemesi değildi. Aslında 1990'lı yıllardaki istikrarsızlığın, hiçbir partinin dikiş tutturamamasının, koalisyon hükümetlerinin de hızla yıpranmasının ardındaki neden, hatta Türkiye'nin yaşadığı birçok güçlüğün belki te-

mel nedeni de, Kürt savaşıydı. Savaş sadece 40 bin dolayında insanın hayatını yitirmesi, Kürt bölgesinde kent ve kırın harap olması, yüz milyarlarca dolarlık bütçeleri yutması, savaş bölgelerinde ordunun ve devletin ahlâki bir çözülmeye uğraması vb. yüzünden değil, aynı zamanda milyonlarca Kürdün zorunlu göçü dolayısıyla Batı'nın metropollerinde zaten zor geçinen işçi ve kent yoksullarının koşullarının daha da güçleşmesine yol açarak da Türkiye'yi sarsıyordu. Bırakın 90'lı yılların zavallı koalisyon hükümetlerini, en güçlü hükümetler bile bu tür bir savaşın şoklarına uzun süre zor direnebilirdi. 2000'li yıllar ise bu tablo ile keskin bir karşıtlık gösterir. Savaş, yine AKP hükümetinin hiçbir katkısının olmadığı bir nedenden dolayı 2000'li yıllar boyunca çok düşük bir düzeyde seyretmiştir. PKK önderi Abdullah Öcalan'ın 1999 yılında Kenya'da ABD istihbaratınca kaçırılarak Türk devletine teslim edilmesi, savaşın dinamiklerini bir süre boyunca köklü biçimde değiştirmiştir. 2000'li yılların önemli bir bölümü bu yüzden 1990'lı yıllara göre çok daha sakin geçmiş, bu da hem ekonomik, hem de politik kanallardan AKP hükümetinin kalıcılığına katkıda bulunmuştur.

Öyleyse, AKP'nin başarısını açıklayan, İslamcı hareketin tarihî programının terk edilmesi ve başarılı taktik manevraların yanı sıra, AKP yönetiminin elinde hiçbir şey olmayan alanlarda ortaya çıkan bazı gelişmelerin bu döneme rast gelmesi anlamında sadece şans olarak nitelenebilecek bir dizi faktördür. AKP yönetimi, Türkiye tarihinin gördüğü en talihli siyasi kadrodur! Erdoğan'ın belirli tür bir kitle için karizmatik bir yanı olduğunu yadsımak için bir neden yok. Henüz seçilmeden önce bile halkın belirli kesimleri için özel bir çekiciliği olduğu muhtemelen doğrudur (Aydın ve Dalmış, 2008: 201-203). On yıl boyunca elde edilmiş başarılardan sonra en azından kendi izleyicileri nezdinde büyüleyici bir etkiye sahip olan çok güçlü bir politikacı olduğu konusunda da kuşku yoktur. Ama bu bö-

lümde ayrıntısıyla ortaya konulan ve bir kısmı sadece talihli olmakla açıklanabilecek faktörler göz önüne alınmadan AKP'nin başarılarının bu karizmaya bağlanması, kişiye tapınmanın en kötü ve budalaca örneklerinden biri olur.

7. "İç Savaş" Var mı, Yok mu?

AKP'nin temelindeki dinamikleri kavrayamayanlar, bizim 2003'te koyduğumuz teşhis olan "burjuvazinin iç savaşı" saptamasını hep reddettiler. (Savran, 2003) Biz, elinizdeki yazının başından itibaren ifade etmekte olduğumuz gibi o dönemde de şunu ileri sürüyorduk: Türkiye'de İslamcı hareketin kaynağındaki ilk atılımında olduğu gibi, AKP'nin amacı da, burjuvazinin yeni yükselmekte olan fraksiyonunun çıkarlarının, daha önce sosyoekonomik ve politik bakımdan iktidarını kurmuş olan eski burjuva fraksiyonuna karşı savunulması ve ilerletilmesidir. Burjuvazinin eski fraksiyonu ise, hem kendisinin sermaye birikiminde sahip olduğu hâkim konumda gedikler açılmasından, hem de yeni fraksiyonun Türkiye'nin çıpasını sağlam biçimde Batı dünyasında tutmasına karşı tehditler yaratmasından rahatsız olduğu için bu İslamcı yükselişe karşı mücadele etmektedir. Yeni yükselen burjuvazi İslamcı olduğu, eski burjuva fraksiyonu ise Türkiye'nin Batı ile kurduğu güçlü bağların gevşetilmesinden büyük rahatsızlık duyduğu için, ilkine İslamcı burjuvazi, ikincisine ise Batıcı-laik burjuvazi adını verdik. Bu iki burjuva kanat arasında yaşanan mücadele bize göre **silahsız** bir iç savaştı. Bununla Türkiye'nin yaşadığı büyük gerilimlerin, esas olarak, burjuva sınıfının kendi içinde yaşanan bir savaşın ürünü olduğunu söylemiş oluyorduk. Bu analizin siyasi bakımdan önemi, işçi sınıfının ve ezilenlerin bu iki burjuva kampının birinin ya da ötekinin peşine takılmasının önlenmesi için bunlar arasında bir iç savaş yaşanıyor olduğunun bilince çıkarılmasının gerekliliğinden kaynaklanı-

yordu. Bu analiz temelinde işçi sınıfı ve ezilenlerin bir "üçüncü cephe"de birleşmesi gerektiğini savunuyorduk.

Bizce Türkiye'nin en azından son on yılının anahtarı olan bu analiz bugüne kadar solun tamamı tarafından ya görmezlikten gelindi, ya da açıkça reddedildi. Solun bir bölümü sessiz kaldı. İroni şu oldu ki, ABD finans kapitalinin en dolaysız sözcüsü *Wall Street Journal* Türkiye'de "kansız bir iç savaş" yaşandığı tespitini manşetine çıkarınca, Türkiye solu da toplumun geri kalanı ile birlikte bu fikri tartışmaya başladı! (Champion, 2010.) Tabii, basit bir sansasyon gibi ele alınan bu fikir daha sonra aynı hızla unutuldu.[10]

Solun önemli bir bölümünde ise "iç savaş" fikrine çeşitli itirazlar getirildi. Türkiye'de 12 Eylül sonrasında ciddi polemik yapmak bütünüyle unutulmuş olduğu için bu itirazları ancak dolaylı biçimlerde keşfedebiliyoruz. İlk ele alınabilecek itiraz, Marksizmin kaba bir yorumuna dayanır. Kapitalist toplumda iki ana sınıf vardır. Dolayısıyla, bir burjuva cephesi, bir de işçi sınıfı cephesinden söz etmek gerekir. Burjuvazinin kendi içindeki çatışmaları ciddiye almak ve üçüncü cepheden söz etmek kafa karıştırmak demektir. Bu itiraz başta Marx, Engels, Lenin, Trotskiy ve Gramsci olmak üzere her büyük Marksistin herhangi bir somut toplumun analizine girdiğinde sadece burjuvazi ve proletaryayı ele almakla yetinmediğini, bu iki ana sınıfın kendi içindeki bölükleri ve toplumda var olan diğer sınıf ve kat-

10 Benzeri ilginç ve gülünç bir olay 2006-2007 yıllarında da yaşanmıştı. Biz Sezer'in cumhurbaşkanlığının sona ereceği 2007 Nisan ayında AKP'nin meclisteki çoğunluğuna dayanarak kendi içinden birini Çankaya'ya çıkarmak isteyeceğini, TSK'nın ise bunu kabul etmek istemeyeceği için o tarihte bir askerî müdahale beklenmesi gerektiğini Eylül 2006'da yazmıştık (örneğin bkz. *İşçi Mücadelesi*, 2006a). Tabii herkes yine duymazlıktan geldi. Kasım ayında bir ABD think-tank'inde çalışan, adını sanını ne o olaydan önce, ne de o zamandan bu yana kimsenin duymadığı Zeyno Baran adlı biri *Newsweek* dergisine Türkiye'de 2007'de bir darbe olma ihtimalinin yüzde 50 olduğunu yazınca bütün Türkiye ve tabii sol da bunu konuşmaya başladı! Bizim solumuzun kendi düşünsel bağımsızlığına verdiği önemin iyi birer göstergesi bu olaylar!

manları analize dâhil ettiklerini, aslında bütün mücadeleyi bu ek güçlerin hesaba katılmasıyla birlikte hegemonyanın kimin elinde kalacağının belirleyeceğini savunduklarını unutmaktadır. Lenin, Trotskiy ve Gramsci'nin devrim stratejileri işçi sınıfının, başta köylülük ve ezilen uluslar ile ilişkisi olmak üzere, toplumun diğer bütün odaklarıyla ilişkisi üzerinde yükselir. Marx'ın Fransız üçlemesinde de (*Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* ve *Fransa'da İç Savaş*), Trotskiy'in faşizme ilişkin analizlerinde de bu tür karmaşıklıklar baş rolü oynar. Türkiye'ye dönecek olursak, burjuvazinin iki kampının analizini yapmanın sınıf perspektifini yitirmeye yol açacağını söyleyenler, çok ironik bir biçimde, solun ve işçi sınıfı hareketinin bu kamplardan birinin peşine takılmasına ister istemez destek oluyor ve böylece sınıf perspektifine esas darbeyi vuruyorlardı!

Bir başka itiraz, sınıfların ya da sınıf fraksiyonlarının din temelinde tanımlanamayacağı, paranın ya da sermayenin dini olamayacağı idi. Bu, Marksizmin doktriner okunuş tarzına iyi bir örnektir. Sermayenin dini olmayacağı gibi genel geçer bir önermeden hareket ederek tekil bir ülkede somut, canıyla kanıyla bir sınıf fraksiyonunun tarihî gelişme içinde kendi çıkarlarını din kisvesi altında ifade edemeyeceği ileri sürülmektedir. Marx ve Engels'in nedense böyle kaygıları yoktur. Engels *Almanya'da Köylü Savaşı* başlıklı çalışmasında 16. yüzyılda yaşanan dev köylü ayaklanması içinde üç kampın var olduğundan söz eder: "Muhafazakâr Katolik kamp", "burjuva ılımlı Lutherci reformistler" ve "Münzer'in devrimci partisi". (Aktaran Siegel, 2013: 67) Görüldüğü gibi Engels hâkim sınıfların her iki kampını da dini özellikleriyle niteliyor. Ayrıca, aynen bizim gibi bir de üçüncü devrim kampı tanımlıyor. Hâkim sınıf fraksiyonları Katolik ya da Lutherci olabildiğine göre neden İslamcı olamıyor? Zaten bu argümanın ilginç yanı esas meseleden kaçıyor

olmasıydı. Şayet itiraz isimlendirmeye ise, demek ki burjuvazinin bağrında bir iç savaş vardı. O takdirde bu savaşı daha iyi isimlendirmek ve analiz etmek gerekirdi. Böyle bir çabaya biz rastlamış değiliz.

İtirazların bir diğeri AKP'nin de Batıcı olduğu idi. Bu bakış açısı, Koç'ların, Eczacıbaşı'ların, Sabancı'ların (ve tabii TSK'nın) **stratejik** Batıcılığı ile AKP'nin **taktik** denebilecek Batıcılığı arasında bir ayrım yapamıyordu. Yukarıda ayrıntısıyla ortaya konulduğu gibi, AKP kendi toplumsal tabanında, yani Anadolu'nun küçük ve orta ölçekli sermayesinin bağrında yaşanan başkalaşım sonucunda İslamcı burjuvazinin kendisinin tekelci sermaye statüsüne yükselmesine yanıt olarak Milli Görüş programını terk etmiş, küreselci ve neoliberal, yani emperyalizme bağlılık ilan eden bir program benimsemişti. Ancak Batı dünyasına bağlılık bu programın vazgeçilmez bir boyutunu oluşturmuyordu. İslamcı hareketin önündeki engelleri aşması açısından gerekliydi bu: 28 Şubat ittifakının bölünmesi gerekiyordu en başta. Ayrıca bugünün dünyasının somut koşullarında emperyalist sisteme bağlılık en başta ABD'ye bağlılık demekti. Ama koşullar değiştiğinde bu bağlılıktan vazgeçebilirdi AKP. Daha da önemlisi, İslamcı karakteri dolayısıyla AKP programının çelişik bir program olmasıydı. AKP İslam dünyası üzerinde nüfuz elde etme çabasını programından çıkartmış değildi. Bu çaba zaman zaman Batı emperyalizmi ile çelişkilere yol açabilecek bir özellikti. AKP'nin aynen TSK ya da CHP gibi "Batıcı" olduğu iddiası bu yüzden yanlıştı. Nitekim, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, AKP 11 yıllık iktidarı sırasında sık sık ABD ve AB ile (ayrıca İsrail ile) çelişkiler yaşamıştır. İki tarafın ilişkileri zaman zaman kopma noktasına yaklaşmıştır. AKP'nin de Batıcı olduğu tezi, uç bir noktaya taşındığında AKP'nin Türkiye'de emperyalizmin esas atı olduğu tezi ile birleşir. Bu tezi, bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz için burada ele almıyoruz.

İç savaş tezine bir başka itiraz da bu analizin AKP'nin işçi sınıfına ve emekçilere yönelik taarruzunun burjuvazinin iki kampını birleştirdiğini görmezlikten geldiği fikrine yaslanıyordu. AKP'nin burjuvazinin bütününün çıkarları uğruna işçi sınıfının mevzilerini dağıtmaya, geçmiş kazanımlarını gasp etmeye yönelik politikalar izlediğinde kuşku yoktur. Bu politikaların Batıcı-laik burjuvazinin takdirini kazandığı da ortadadır. Bizim "iç savaş" analizimiz bunu dışlamıyor. Tam tersine, yukarıda da değindiğimiz gibi, iç savaşın iniş çıkışlarını AKP ile Batıcı-laik burjuvazi arasındaki ilişkinin bu çelişik, iki yönlü karakteri temelinde açıklıyor. Ama bir ilişkinin ille de bir yönü ile yetinmek, başka karmaşık yanlarını inkâr etmek için bir neden yoktur.

"İç savaş" tezine yöneltilmesi muhtemel bütün itirazların burada ele alınması kolay değil. Yeniden belirtelim ki bunun en önemli nedeni Türkiye solunun polemik alışkanlığını yitirmiş olmasıdır. Öyleyse, biz şimdi mümkün olan en özlü biçimde geçtiğimiz 11 yıl boyunca yaşanan gerilimlerin burjuvazinin iki kanadı arasında yaşanan iç savaşın sonucu ve merhaleleri olduğuna ilişkin bazı verileri okurun dikkatine sunacağız. Buna girişineden önce, "burjuvazinin iç savaşı" kavramının iki olanaklı anlamını birbirinden ayırmak yararlı olacaktır. İlk düzeyde, bu kavram burjuvazinin bağrından çıkmış farklı güçlerin ekonomik, siyasi, hukuki, ideolojik, hatta uç noktada askerî alanlarda kıyasıya bir mücadele içine girmesi anlamına gelebilir. Bir tarafında AKP ve Gülen cemaatinin yer aldığı, öteki yanda ise TSK, CHP, yüksek yargı, üniversiteler ve medyanın büyük bir bölümünün bulunduğu gerginlik **bir mecaz olarak** "iç savaş" olarak nitelenebilir. Türkiye'de son 11 yılda böyle bir iç savaşın yaşanmış olduğunu sanırız aklı başında kimse inkâr etmeyecektir. AKP ile TSK ve Anayasa Mahkemesi, TSK ile polis, MİT ile polis, devletin savcıları ve sayısız başka kurum değişen aşamalarda sık sık birbirlerine girmişler, birbirlerinin

neredeyse boğazına sarılmışlardır. Mücadele bir aşamada (kozmik oda tartışmasında ve Erzincan savcı olayında) neredeyse silahların patlayacağı noktalara ulaşmıştır. Bu bakımdan bir tartışma olması, ancak kimilerinin günlük olaylara gözlerini kapatmasıyla mümkün olur.

Bizim burada "iç savaş var mı, yok mu?" sorusuyla cevap vermeye çalıştığımız soru, siyasi düzeyde yaşanan bu mücadelelerin **altında** burjuvazinin iki fraksiyonu arasında bir mücadelenin yatıp yatmadığı sorusudur. Bu sorunun cevabı da maddi olgulara yaslanarak verilebilir, ama Türkiye solu ve aydınları bu maddi olguları görmezlikten gelmiştir.

Batıcı-laik burjuvazi, AKP hükümetine karşı 2003'te başlatılan siyasi mücadeleye çeşitli nedenlerle başlangıçta katılmamıştır. Bir neden bu yılların Türkiye'nin AB'ye girişinin yolunun nihayet açılır gibi olduğu yıllar olmasıdır. AKP'nin hükümete gelir gelmez gösterdiği muazzam çaba sonucunda Türkiye 2004 Aralık ayında müzakere hakkını kazanmış, 2005 Ekim'inde ise müzakereler fiilen açılmıştır. Böyle bir momentte askerî müdahale benzeri herhangi bir girişim, Batıcı-laik burjuvaziye, 40 yıllık düşüne ihanet etmenin ötesinde, Türkiye'nin Batı ile bütünleşmesini zorlaştırarak İslamcı burjuvazi ile yapılan iç savaşta karşı tarafa hizmete etmek gibi görünmüş olmalıdır. Yani ironik bir sonuca ulaşıyoruz: AB umudu ve özlemi, burjuvazi karşısında işçi sınıfı ve büyük halk kitleleri için bir afyon rolü görmesinin yanı sıra,[11] Batıcı-laik burjuvazi için de AKP hükümeti karşısında bir uyuşturucu görevi üstlenmiştir!

Bir başka neden, hükümetin bir tek parti hükümeti olarak işçi sınıfının hak ve mevzilerine sağlam bir taarruzu başlatmış olmasıdır: İş Yasası, kamuda yeni istihdam biçimleri (sözleşmelilik, "ücretli" adı altında parça başı çalışma) ve yalın üretim teknikleri (performans, Toplam Kalite Yönetimi), özellikle

11 Bkz. *İşçi Mücadelesi*, 2001.

Tuzla tersanelerinde doruğuna ulaşan iş "kazaları" (cinayetleri) karşısında kayıtsız bir tavır, dolaylı vergilerde muazzam bir artış, Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası (SSGSS) adı altında emeklilik ve sağlık sistemlerinin hallaç pamuğu gibi atılması, buna paralel olarak bireysel emekliliğin pompalanması ve eğitim ve sağlık sistemlerinde özelleştirmede büyük atak, KİT'lerin özelleştirilmesinde (Telekom, Tüpraş, Erdemir, Petkim, İzmir Limanı, Mersin Limanı, Sümerbank, Seydişehir Eti Alüminyum, Başak Sigorta, elektrik dağıtım şirketleri, giderek santraller ilah.) tarihte görülmemiş bir tempo, sarı sendikalarda (Hak-İş ve Memur-Sen) bir patlama... Uygulamalar saymakla bitmez.

Batıcı-laik sermaye ile AKP arasındaki barış 2006'dan sonra yavaş yavaş sona ermiştir. 2006 yılından itibaren Doğan medyasında hükümete karşı eleştirel bir atmosfer doğarken Erdoğan da medyaya çatmaya başlamıştır. Koç ve Sabancı gruplarıyla da gerginlik yükselmiştir. İlk açık çıkışı Kasım 2006'da "laik eğitim tehlikeye girerse bayrak çekilir" diyen Ömer Sabancı yapmıştır (*İşçi Mücadelesi*, 2006b). 2007 yılı bilindiği gibi cumhurbaşkanlığı seçimi dolayısıyla gerginliğin had safhaya yükseldiği dönemdir. TÜSİAD 22 Temmuz seçimlerinde AKP'nin yüzde 47'lik zaferi karşısında işlerin çığırından çıkmaya başladığı kaygısıyla Eylül 2007'de hükümete bir ültimatom vermiştir. Kadrolaşma yerilmiş, yeni seçilen cumhurbaşkanına uyarılar yapılmış, hükümet bileşimi ve programı eleştirilmiştir (Savran, 2007b: 4). Artık TÜSİAD burjuvazinin iç savaşının aktif bir aktörüdür. Kasım 2007 en anlamlı anlardan biridir. Mustafa Koç, TÜSİAD'ın "anayasası"nın Türkiye'nin Batı'ya bağlılığı, bunun kendi kırmızı çizgileri olduğunu ilan etmiştir (Savran, 2007c: 9). 2008 yılındaki Erdoğan-Doğan Holding kavgası bütün toplumun gözleri önünde yaşanmıştır. Aydın Doğan'ın Hilton Oteli'nin planında değişiklik talepleri reddedilmiş, rafineri izni talebi ise Erdoğan'ın "onu bizim Çalık yapacak" cevabıyla kar-

şılanmıştır. (Erdoğan'ın damadı, Çalık Holding'e bundan bir yıl önce **29 yaşındayken** CEO yapılmıştı! "Bizim" ifadesinin ardında bunun mu, yoksa İslamcı sermayenin Erdoğan'a yakınlığının mı yattığı belirsizdir.) Doğan Holding bu kavganın sonucunda Mart 2009'da 1 milyar yeni TL vergi cezasına çarptırılmıştır (Savran, 2009: 10). 2009 Ekim'inde Ali Koç TÜSİAD'ın Genel İstişare Kurulu'nda "masaya yumruk vurmak"tan söz etmiştir (Dölek, 2010-2011: 53). Erdoğan ile TÜSİAD arasındaki kavga 2010 referandumu öncesinde doruğuna yükselmiştir. TÜSİAD'ın referandum konusunda kendisine destek vermemesi karşısında Erdoğan "taraf olmayan bertaraf olur" demiş, ayrıca "Türkiye'de sermaye el değiştiriyor" diyerek esas mücadelenin ne üzerine olduğunu da açıkça dile getirmiştir (Savran, 2010-2011: 21). TÜSİAD'ın bu dönemde (aynen 1979'da Ecevit'i düşürmek için açtığı kampanya gibi) hükümete karşı bir ilan kampanyasını ciddi ciddi düşünmüş olduğu daha sonra açıklanmıştır. (Savran, aynı yerde)

2007-2010 arası Batıcı-laik sermayenin burjuvazinin iç savaşında en aktif biçimde hükümetin karşısında yer aldığı evre idi. 2010'da Erdoğan'ın kazandığı referandum zaferinden sonra bu kavgada bir ölçüde bir yumuşama doğdu. Bunun çeşitli nedenleri var. Birincisi, Batıcı-laik burjuvazi en önemli müttefiklerinin (TSK, yargı, üniversite, medya) ciddi mevziler yitirdiği bir dönemde saldırılara devam etmenin bir sonuç getirmeyeceğini, kendi aleyhine olacağını hesap etmiş olmalı. İkincisi, referandumdan üç ay sonra Arap devrimi patlak verdi. Bu, Ortadoğu'nun durumunu ciddi biçimde etkilerken Erdoğan'ın uluslararası sistemdeki konumunu da yeniden değiştirdi. 2009-2010 yıllarında "eksen kayması" tartışması içinde ABD ve AB ile ilişkisi tartışmalı hale gelen AKP hükümeti, Arap devrimini durdurabilmek için yüzünü ılımlı İslam'a (Mısır'da İhvan, Tunus'ta Ennahda) çeviren Obama yönetimi için tutunulacak bir dal haline geldi. Erdoğan'a bu hareketleri evcilleştirme göre-

vi verildi. Bu da TÜSİAD'ı yatıştıracak bir etki yaptı. Üçüncüsü, Batıcı-laik burjuvazinin saflarından bazıları Erdoğan'a destek yönünde kaydı. Garanti Bankası ve NTV'nin sahibi Doğuş Holding bu konuda öncüydü ama yalnız değildi. Bütün bunlardan ve başka faktörlerden bir ateşkes doğdu.

Bu ateşkes Gezi olaylarıyla başlayan halk isyanı ile son bulmuşa benziyor. Gezi olaylarında Koç grubunun sahibi olduğu Divan Oteli'nin tartışmalı konumu, Tayyip Erdoğan'ın esas kışkırtıcı olarak "faiz lobisi"ni suçlaması vb. gerilimi yeniden tırmandırdı. Bu satırların yazılmakta olduğu 2013 sonbaharında Koç Grubu hükümetin ağır bir taarruzu altında. Enerji şirketlerinin kalite kontrolünden vergi denetimine uzanan bir dizi yöntemle Koç köşeye sıkıştırılmaya çalışılıyor (Savran, 2013b). İç savaş doruğuna ulaşmış görünüyor. Bir yanda İslamcı burjuvazinin kahramanı Erdoğan; öteki tarafta Türkiye burjuvazisinin en güçlü sermaye grubu Koç. Bu devler savaşının sonuçlarını bize ancak zaman gösterebilir.

Burada ortaya konulan tablodan sonra TÜSİAD'ın temsil ettiği Batıcı-laik sermaye ile AKP'nin siyasi temsilcisi olduğu İslamcı sermaye arasında bir iç savaş yaşanmadığını ileri sürmek, olsa olsa bilinçli bir görmezlikten gelme çabasının ürünü olabilir. Türkiye solunun durumu tam da budur. Solun ezici bölümü, oynanan oyunun sınıf içi bir savaş olduğunu, bu kadar yalın olguları **göremediği için değil, görmek istemediği için** yadsıyor. Çünkü bu saptamayı yaptığı andan itibaren burjuvazinin iki kanadından birini destekleme gerekçesi ortadan kalkacaktır! Yani tartışma aslında teorik değil politiktir.

8. Solda AKP Teorileri

Bu yazının ana fikri, AKP'nin başarısının temelinde yeni bir burjuva fraksiyonunun yükselişinin yattığıdır. Yani AKP olgusunu açıklayan, sınıf mücadeleleridir; her ne kadar bu du-

rumda belirleyici sınıf mücadelesi aynı sınıfın iki kanadı arasında yaşanıyor olsa da. Türkiye solunda AKP olgusunun başka teorik açıklamaları olduğunu yazının girişinde belirtmiş, kendi analizimizi sergiledikten sonra bunların eleştirisine de bir bölüm ayıracağımızı belirtmiştik. AKP'yi açıklamak için başvurulan iki temel teori vardır. Solda hâkim olan da bu teorilerdir. Bunlardan birisi liberal yorumdur: AKP'yi "merkez"in karşısında "çevre"nin veya devletin karşısında sivil toplumun temsilcisi olarak ele alır. Bu niteliğiyle Türkiye'ye demokrasiyi getirecek bir güç olarak tanımlanır AKP. Öteki teori ise bunun tam karşısında yer alır. Ulusalcı denen "sol"un bu teorisine göre AKP, emperyalizmin cumhuriyeti içinden yıkmak, bunun yerine İslami bir rejimi yerleştirmek, Türkiye'yi bölmek için imal ettiği bir araçtır. Bir de çok yaygın olarak kabul görmese de sınırlı aydın çevrelerde etkili olan "pasif devrim" teorisi vardır. Şimdi bunlara mümkün olduğunca kısaca bakalım.

AKP'nin liberal yorumu, üç ayrı politik-kültürel çevre tarafından paylaşılır: AKP'nin organik aydınları, burjuvazinin içinden gelen liberal akımlar ve geçmişte sol hareket içinde yer alıp sonra liberalizme kaymış olan aydınlar, yani sol liberaller. Bu liberal yorum aynı zamanda bir dizi sol siyasi grubu da etkisi altına almış, "yetmez ama evet" zihniyetinin de yaygın olarak temelini oluşturmuştur. Bu teoriye göre, Türkiye toplumu, bazen merkez ile çevre, bazen de devlet ile sivil toplum olarak adlandırılan iki kutba ayrışır.[12] Bu ikilikler Türkiye'yi en azından Osmanlı'nın son döneminden, yani 19. yüzyıldan beri anlayabilmek için kullanılan temel kategorilerdir. Son iki yüzyılın Türkiye tarihi, merkeziyetçi bir devletin ahtapot gibi sardığı ve anti-demokratik uygulamalarla boğduğu bir toplu-

12 Çevre/merkez ayrımı için klasik kaynak Mardin, 1973'tür. Sivil toplumculuk ya da sol liberalizmin temsilcileri o kadar çoktur ki tek bir kaynak vermek anlamsızdır. Bütünsel bir Marksist değerlendirme için bkz. Yalman, 2004. Ayrıca bkz. Savran, 1986.

mun ya da çevrenin kendi ayakları üzerinde durarak ekonomik büyüme, kapitalistleşme ve demokratikleşme yönünde bir atılım yapma yolunda verdiği mücadelelerle belirlenmiştir. Başka biçimde söylenirse, tarih devlet ile sivil toplumun ya da merkez ile çevrenin bir mücadelesi olarak gelişir. Geçmişte Adnan Menderes veya Turgut Özal gibi önderler sivil toplumun ya da çevrenin merkeziyetçi devlete karşı isyanını temsil etmiştir. Bugün de Tayyip Erdoğan ve AKP böyle bir başkaldırıyı temsil etmektedir. Erdoğan'ın kendisinin de zaman zaman kullandığı terimle, "bürokratik oligarşi"nin hâkimiyetine karşı AKP'nin mücadelesi bir demokrasi mücadelesidir. Öyleyse desteklenmelidir (ayrıntılı argüman için bkz. Savran, 2006).

Türkiye'nin darbelerle ve askerî müdahalelerle dolu cumhuriyet tarihine bakılınca çizilen bu tablonun doğru olduğuna inanacak insan çoktur. Özellikle AKP'nin iktidara gelir gelmez AB üyeliği konusunda hummalı bir çalışmaya girmesi, Türkiye demokrasisinin kurtuluşunu AB'den bekleyen toplumsal katmanlara özel bir umut aşılamış, AKP'yi Türkiye tarihinin ana demokrasi motoru olarak görmelerine yol açmıştır. AKP hükümetinin bir askerî müdahaleye karşı cesurca tavır takınması (2007), daha sonra da Ergenekon ve Balyoz davalarında darbe ve müdahale girişimcilerini yargılayan dönemin hükümeti olması, görünüşte bu teoriyi doğrulamaktadır. Ne var ki, AKP'nin ve Türkiye politikasının özelliklerine daha yakından baktığımızda, bu okumanın tam anlamıyla efsanelere yaslandığını, olan bitenin bir tür anti-demokratik rejimden bir başka türden anti-demokratik rejime geçiş olduğunu kavramak çok güç değildir.

Her şeyden önce, liberal tarih yorumunun tarihi okumak için yarattığı kategoriler koftur, çelişkilerle maluldür, gerçek hayata cevap vermez. Bu kategorilerin eleştirisini başka bağlamlarda yapmış olduğumuz için (Savran 1986, Savran 2006 ve Savran 2011a) burada ayrıntıya girmeyeceğiz. Şu kadarıyla ye-

tinelim. Devlet ile sivil toplum veya merkez ile çevre arasında kurulan karşıtlık, ikinci ikiliyi (yani sivil toplumu ya da çevreyi) temsil ettiği hayal edilen güçler iktidara gelince başa çıkılamaz bir çelişki doğurur. Sivil toplum devlet mi olmuştur? Çevre merkez mi olmuştur? Yoksa iktidardaki AKP hâlâ sivil toplum veya çevre midir? Liberal teorinin bazı temsilcileri, bu çapraşık sorudan "AKP'nin Ankaralılaşması" olarak andıkları bir açıklama ile kaçmaya çalışırlar. Bu yepyeni bir soruya yol açar: AKP'nin Ankara'dan bir devlet yönetmekte olduğu indirgenemez bir olgu olduğuna göre, Ankaralılaşmamasının mümkün olduğu bir durum tahayyül edilebilir mi? AKP nasıl hem çevre olarak kalacak ama hem de Ankara'da iktidar olacaktır? Bütün bu çelişkilerin tek bir çözümü vardır: AKP var olan devlet yapısını ortadan kaldıracak, yepyeni, bugüne kadar görülmemiş olan bir demokratik yapı yaratacaktır.

Bunu yapabilmesi için AKP'nin daha önceki devlete temel karakterini veren özelliklerden arınmış olması gerekir. Bu özellikler arasında ilk akla gelecek olanları sayalım: sınıf hâkimiyeti, Türk milliyetçiliği, Sünni Müslüman üstünlüğü, erkek hâkimiyeti. Bunlar AKP'nin ve tabanının **bütünü**yle paylaştıkları özelliklerdir. Yani burada mesela işçi sınıfının iktidara geçmesi gibi devletin sınıf karakterini kökünden değiştirebilecek veya Kürt halkının mücadelesinin başarıya ulaşması gibi Türk milliyetçiliğini kökünden sarsacak bir gelişme söz konusu değildir. Öyle görünmektedir ki liberal teorinin devleti ve sivil toplumu aynı kumaştan imal edilmiştir! Radikal bir değişiklik bu yüzden mümkün değildir.

Bu kumaş Türk burjuvazisinin kumaşıdır. AKP bu burjuvazinin bir başka temsilcisidir. Evet, farklı bir fraksiyonunun ama yine de aynı sınıfın temsilcisi. Mücadele ekonomik düzeyde kapitalizmin en klasik mekanizmaları üzerinde, sermaye birikiminde kimin hâkim olacağı, kimin aslan payını

alacağı konusunda verilmektedir. İdeolojik düzeyde ise büyük emekçi kitlelerin, Kürt halkının, Alevilerin ve kadınların nasıl hâkimiyet altında tutulacağıdır tartışma. Hâkimiyet biçimlerinden biri askerî yöntemlere, öteki ise dinin toplumu kıskıvrak bağlamasına dayanmaktadır. Demek ki karşı karşıya gelen bir baskı rejimi ile "demokrasi" değildir. Karşı karşıya gelen iki farklı baskı rejimidir. Zaten baskın yöntem ve baskın burjuva kanadı bir kez belirlendikten sonra hem askerî hem ideolojik kontrol yöntemlerine yer olacaktır. Sadece bunların göreli ağırlıkları değişecektir. Eski düzenin ordusunun ve kontrgerillasının iç politikadaki yerini yeni dönemin MİT'i ve polisi şimdiden almıştır.

Elbette dünya çapında ortaya çıkan bir dizi değişiklik ve Türkiye içindeki mücadeleler, özellikle de Kürt halkının otuz yıldır vermekte olduğu özgürlük mücadelesi, AKP'ye iktidara yükselirken eski rejimden farklı bir dizi düzenlemeye gitmesi yönünde basınç yapacaktır. Ama bunlar işin esasında değil biçiminde değişikliklerdir.

Liberal açıklama, İslamcı burjuvazinin organik aydınları açısından çok sağlam bir amaca hizmet eder: AKP'nin iktidara yükselmesi sürecinde onun karşısında durabilecek bir dizi toplumsal sınıf ve katmanın AKP hegemonyası altına alınması işlevidir bu. Büyük kentlerin yüzünü demokrasiye dönmüş modern küçük burjuva katmanları içinde liberal teori temelindeki açıklamalar büyük bir etki yaratmış, yukarıda da belirttiğimiz gibi referandumda evet oylarının seçimlerde –ne öncesinde ne de sonrasında görülen– yüzde 58 oranına yükselmesi sonucunu doğurmuştur. Mesele İslamcı burjuvazinin aydınları için böyledir. Ama sol açısından bakıldığında liberal teori tam anlamıyla zararlı bir nitelik taşır. Çünkü AKP'nin burjuvazinin işçi düşmanı, Türk milliyetçisi, Sünni üstünlüğünü ve erkek hâkimiyetini muhafaza için örgütlenmiş bir güç olduğunu ezi-

len ve sömürülen kitlelerin kavramasını zorlaştırır. Solda bu teorileri savunan ve politikada AKP'yi destekleyenler, yıllardır bilinçli ya da bilinçsiz burjuvazinin İslamcı kanadına hizmet etmişlerdir.

AKP'yi Türkiye toplumu için bir ilericilik kalesi gibi gören liberal teorinin karşı kutbunda ulusalcı denen akımın AKP konusundaki açıklaması yer alır. Bunlara göre AKP, emperyalizmin yarattığı, amacı "cumhuriyetin kazanımları"nı ortadan kaldırmak, İslami bir rejim kurmak ve Türkiye'yi bölmek olan bir operasyon partisidir (Bila, 2007; Yanardağ, 2007). Bu açıklamanın siyasi uzantısı AKP ile mücadele etmek için her şeyin mübah olduğudur. Ulusalcı denen kamp bu temelde uzun yıllar boyunca bütün stratejisini AKP'nin bir askerî müdahale yoluyla, hatta ordunun iktidarı ele alması biçimini alacak bir darbe ile iktidardan devrilmesine bağlamıştır. Bu yüzden kendini büyük ölçüde "sol"da gören bu akım, hem orduyu, hem de zamanı geldiğinde daha da ileri giderek on yıllarca solu, işçi hareketini ve Kürt halkını katletmiş olan kontrgerillayı desteklemiştir.

Ulusalcıların açıklaması her şeyden önce AKP'nin doğuşu ve yükselişi konusunda bütünüyle komplocu bir teoriye yaslanır. Baştan aşağı efsanelerle beslenen bu teorinin bir ölçüde ayrıntılı olarak ele alınarak çürütülmesi gereklidir. ABD'nin erken bir aşamada, henüz Erdoğan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı iken, onda Erbakan'ın alternatifi olabilecek daha ılımlı bir önder gördüğüne dair bazı belirtiler gerçekten mevcuttur. AKP yukarıda ayrıntılı biçimde analiz edilmiş olan toprak kayması sonucu mecliste çoğunluğu eline geçirdikten sonra ise, ABD ile AKP'nin birbirini karşılıklı olarak denediği ve yakın bir ilişki kurmuş olduğu açıktır. Ama aşağıda göreceğimiz gibi bu ilişki çelişkilerle dolu, güç bir ilişkidir. Ulusalcılar ise, AKP'nin ABD'nin uysal bir aleti olduğunu ve

Türkiye'nin bağımsızlığına gönülden bağlı laik kanada ve bu arada NATO üyesi TSK'ya karşı iktidara getirildiğini iddia etmektedir.[13]

Buna göre, AKP'den önceki hükümet ve başbakan Ecevit Irak müdahalesine karşı idi. 2002 yılında, hiçbir neden yokken, Ecevit bu yüzden tasfiye edilerek ABD'nin Irak'ta kirli işini yapmak üzere Erdoğan ve AKP iktidara getirildi. ABD'nin bu iş için kullandığı kişi de mutemet adamı Kemal Derviş'ti. Derviş önce 2002 Mayıs'ında seçim isteyerek, sonra DSP'yi bölerek, en sonunda DSP'den ayrılmasına yol açtığı İsmail Cem ve Hüsamettin Özkan'ı yarı yolda bırakıp CHP'ye katılarak, AKP'nin seçimi kazanıp iktidara gelmesinin yolunu döşedi. Bu iddiaların iler tutar yanı yoktur. Kirli bir amaç uğruna bütünüyle uydurulmuş, en kötü türden bir komplo teorisi ile karşı karşıyayız.

Her şeyden önce, Amerika'nın AKP'nin kazanacağını bile bile Derviş'e seçim istettirip kendi adamını harcaması en azından tuhaf bir mantıktır. Derviş'in uluslararası finans dünyası ve dolayısıyla ABD için ne kadar önemli olduğunu tartışmaya bile gerek yoktur. O zaman ABD neden Derviş'i harcasın? AKP'yi bu kadar istiyorsa, o zaman onu daha da meşrulaştıracak bir şey yapar ve Derviş'in o partiye katılmasını sağlardı. Böylece, hiç olmazsa Derviş de burjuvazinin ve orta sınıfların bu kadar göz bebeği iken muhalefette renksiz bir milletvekilinin gösterişsiz rolünü üstlenmek, daha sonra da sıkılıp daha cazip bir teklifin peşinde Türkiye'yi ve politikayı terk etmek zorunda kalmazdı! 2002 yılına ve seçimlere ait bütün veriler, Derviş'in CHP'ye ka-

13 Bu literatür ABD'li görevliler ile AKP'liler arasında yapılan ve diplomatik gizlilik taşıyan toplantılarda ne konuşulduğunun ayrıntılı aktarımlarıyla doludur. Bunu yapan yazar bu konuşmalara nasıl vakıf olduğunu açıklamaya zahmet bile etmez. Sonra başkaları aynı konuşmaları o yazara atfen aktarırlar. Oysa ilk yazarın bunları hangi kaynaktan öğrendiği meçhuldür. Ama bu şekilde sanki bu aktarımlar belgelenmiş gibi büyük bir "otorite" (!) kazanır. Tarih işte böyle yazılmaktadır!

tılmasıyla CHP'nin oyunun arttığını gösteriyor. ABD AKP'nin iktidar olmasını istese, onun oyunun artmasını sağlamaya çalışırdı, en önemli rakiplerinden birinin değil!

Uydurulan komplo öyküsünün en büyük ve yanıltıcı yalanı ise Ecevit'in Irak'taki savaşın karşısında olacağının ABD tarafından anlaşılmış olduğu iddiasıdır. Ecevit'in geçmişte bir aşamada (1991 Körfez Savaşı sırasında) Saddam Hüseyin'e yakın durmuş olduğu doğrudur. Ama başka alanlarda olduğu gibi bu konuda da Ecevit hayatının son yıllarında hızla tavır değiştirmiş bir politikacıdır. Ecevit ve hükümeti 11 Eylül 2001 sonrasında bütünüyle ABD yanlısı bir politika izlemiştir. Irak politikası da bunun bir uzantısıdır. Afganistan konusundaki politika olgularla ortadadır. ABD Afganistan'ın 11 Eylül saldırısından sorumlu olduğuna dair belgeleri sunduğunda AB diplomatlarının bu belgelere bıyık altından gülmesine karşılık, Ecevit, daha belgelere dahi bakmadan, "bunlar Amerikalı dostlarımızı ikna ettiyse, bizi de eder" diyebilecek kadar teslimiyetçi bir tavır almıştır. Daha da önemlisi, Türkiye Afganistan'daki işgal gücü ISAF'a asker yollamakla yetinmemiş, 2002 Mart sonunda (yani Irak savaşı daha gündeme gelmemişken) ISAF'ın komutasını üstlenmeyi kabul etmiştir.

Irak konusuna gelince, Türkiye devletinin ABD'nin Irak'a savaş açması konusundaki esas çekincesi biliniyor: Bu savaşın (ve işgalin) Irak Kürtlerini güçlendirmesi, ülkenin kuzeyinde bağımsız bir devlet kurulmasıyla sonuçlanması, PKK'nin bundan yararlanarak askerî faaliyetlerini arttırması. Yani Irak savaşının Türkiye açısından yarattığı büyük sorun Kürt sorunudur. Ecevit hükümetinin ABD ile pazarlıklarında da birinci sırada hep bu yer almıştır, Ecevit'in Irak savaşına ilke olarak (hele hele anti-emperyalist saiklerle!) karşı çıkması değil. İkinci önemli çekince ise Türkiye'nin o dönemde tarihinin en büyük ekonomik krizini yaşıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bölgede yaşanacak bir savaşın Türkiye'nin ülke riskini

arttırarak yabancıların ilgisini (turizm, sermaye akımları vb.) azaltması ihtimali karşısında Türkiye ABD'den savaşa rıza gösterme, hatta destekleme karşılığında devamlı olarak ekonomik destek talep etmiştir. Yani ileri sürülen kısmi itirazların nedenleri Kürt sorunu ve ekonomi alanında tavizler koparmaktır. Hem Ecevit, hem de onun son dışişleri bakanı Şükrü Sina Gürel'in Irak savaşını destekleyen açıklamaları vardır (bkz. *İşçi Mücadelesi*, 2003: 6-7).

Ecevit hükümetinin yarattığı sorun yaşam ile ölüm arasında debelenmekte olan bir insanın başbakanlık koltuğunda oturuyor olması idi. Emperyalizm bu bağlamda yüzünü büyük yalanın iddia ettiği gibi AKP'ye değil, bu koşullar karşısında DSP'nin içinden kopan ve yeni bir partiye doğru yürüyen "troyka"ya (İsmail Cem, Hüzamettin Özkan, Kemal Derviş üçlüsü) çevirmiştir. Türkiye'de 2002 yazını yaşayan ve yaşı 10'un altında olmayan herkes, bütün Batıcı-laik burjuva camiasının bu kopuş karşısında ne kadar heyecanlandığını ve umutlandığını, emperyalizmin de bu üçlüye nasıl destek olduğunu hatırlayacaktır. Buna karşılık, AKP hem emperyalizm için, hem Türkiye burjuvazisi için bu aşamada hâlâ bir kara koyundur. ABD'nin AKP konusunda bazı ciddi kaygıları vardır. İyi haber alan Hasan Cemal'in seçimlerden epey önce aktardığına göre, ABD yönetiminde AKP'nin imajı "pozitif değil"dir. AB, Kıbrıs ve Irak konularında bu partiye güven duyulmuyordu. Bu güvensizliğin daha da köklü nedenleri vardı. 11 Eylül'ün ABD'de yarattığı İslam algılayışı, TSK'yı rahatsız etmeme kaygısı, Afganistan'daki uluslararası güç ISAF'a asker yollama oylamasında AKP'nin olumsuz oy kullanması vb. Ama ABD gerçekçi bir politika izler. AKP hakkında kaygıları olmasına rağmen, bu partinin "ılımlı İslam" çizgisinde olduğunu saptamıştır ve seçimi kazanırsa onunla çalışılabileceği kararına varmıştır.[14] Başka

14 *Milliyet*, 17 Eylül 2002.

bir kaynak ise Tayyip Erdoğan'ın yaz aylarında ABD'yi ziyaret ederek etkili çevrelere kendini anlatma isteğini ifade ettiğinde kendisine verilen cevabın "önemli mesajlarınız varsa, basın yoluyla açıklayın, biz ilgili çevrelere iletiriz" olduğunu yazmaktadır.[15]

Türkiye burjuvazisinin tavrı da farklı değildir. Tayyip Erdoğan TÜSİAD başkanı ile yemek yiyip neoliberalizme bütünüyle angaje olduğunu anlattıktan kısa bir süre sonra, TÜSİAD Genelkurmay'a, bütün kamuoyu yoklamalarında açık farkla birinci sırada görünen AKP'nin nasıl engellenebileceği konusunda görüşlerini içeren bir rapor vermiştir![16]

Nihayet, geleneksel İslami değerlere bağlı tabanıyla AKP'nin bir Müslümanlar ülkesi olan Irak'a karşı verilecek savaşa katılmasının önünde de bazı yapısal sorunlar olacağını ABD yönetiminin fark etmeyeceğini düşünmek olsa olsa emperyalist devlet aygıtlarını fazla hafife almaktır! AKP yönetiminin seçimini Irak savaşından yana yapmak isteyebileceği düşünülebilirdi. Ama bunun İslamcı parti örgütüne, militanlara ve kitleye anlatılmasının da son derece zor olduğu bir vakıaydı. AKP'nin Irak savaşı için biçilmiş kaftan olduğunu düşünmek için bir nebze bile neden yoktu. (Buna aşağıda 1 Mart tezkeresinin reddinden sonra ABD-AKP ilişkilerine bakarken döneceğiz.) Öte yandan, eğer ABD Ecevit'in yerine savaş yanlısı bir yönetim istiyor idiyse, açıkça savaş başbakanı olmak istediğini söyleyen Çiller'den ya da savaşa katılmak gerektiğini belirten Yılmaz'dan daha iyisini bulabilir miydi?

Peki, 2002'de ne olmuştur? Bir komplo değil, bir yanlışlıklar komedyası! Gerçekte, 2002 seçimine giden yol ve seçim sonuçları, en büyük güçlerin bile tarihi kendi istedikleri gibi yönetemediklerinin açık bir kanıtı olmuştur. Mayıs ayından itibaren,

15 Funda Özkan, *Radikal*, 8 Haziran 2002.

16 Funda Özkan, *Radikal*, 17 Ağustos 2002.

burjuvazinin güçleri ikilemlerle karşı karşıya kalmıştır. ABD ve burjuvazi bir ayağı çukurda olan bir başbakanla yürünemeyeceğini, onun yedeğinde hâlâ sonuna kadar güvenilemeyecek (ve AB konusunda sorunlar çıkaran) faşist partinin başkanı olduğunu görüyor ve yeni bir hükümet istiyordu. Ama seçimin AKP'yi başa getireceğini ve bunun Türkiye'de 28 Şubat tipi bir çelişkiyi yeniden körükleyeceğini de görüyordu. Yani seçim gerekliydi ama çözüm değildi!

Hamle, seçimsiz yeni bir hükümet için DSP'nin bölünmesiyle ve "troyka"nın pazarlanmasıyla yapıldı. Elbette burada Derviş'in Amerika'nın (ve Cem'le birlikte Avrupa'nın) adamı olmasının büyük rolü vardı. Hedef, Ecevit'siz ve MHP'siz, ama aynı zamanda seçimsiz bir yeni hükümet kurdurmaktı. Ama MHP'nin 3 Kasım'da seçim yapılması yönündeki atağı ve bunun bir dizi başka partiden destek bulması durumu altüst etti. Başa dönülmüştü: Eski hükümetle yürünemiyordu, ama seçimden de ideal bir çözüm çıkmayacaktı. MHP ilk bakışta sağlam bir karşı hamle yapmış gibi görünüyordu, ama o da aslında kendi ölüm fermanını imzalamıştı. Hükümetin parçalanması sürecinde yaşanan iç savaş, bütün hükümet partilerinin (ve DSP'yi bölenlerin) başını yiyecekti. Derviş ise AKP'nin karşısında seçim kazanabilecek bir laik güç inşa etmek için çırpınıyordu. Bunu da başaramayınca, her türlü ahlâki ilkeyi çiğneyerek, kendisini CHP'ye attı. Seçime gitmemek için çeşitli manevralar da işe yaramadı. Çiller'e başbakanlık teklif ediliyordu, ama o merkez sağda sadece kendisinin barajı geçeceğini ve böylece ANAP'ı ezmiş olacağını sandığı için bunu reddediyordu.

Ardı ardına yapılan hataları görüyor musunuz? Burada "tezgâh"tan eser bile yok. Burada zavallılıkları içinde çırpınan politik güçler var. İşte AKP iktidara ABD'nin bir "tezgâhı" ile değil, bu yanlışlıklar komedyası sonucunda geldi![17]

17 Ulusalcıların yarattığı balonu daha da ayrıntılı biçimde erken bir aşamada teş-

Burada bir hatırlatma yararlı olacaktır. Türkiye'de yeni bir parti kurulurken veya bir birleşme yaşanırken sürecin orta yerinde akamete uğramasının tek örneği, Derviş'in son anda İsmail Cem'i terkederek CHP'ye geçmesi olayı değildir. 1996'da Baykal'ın önderliğindeki CHP ile birleşme sürecinde SHP lideri Murat Karayalçın birleşme kongresinden son sabah kaçmıştır! Kimse o dönemde Karayalçın'ın bunu mesela Erbakan'a destek olmak amacıyla yaptığını söylemeyi düşünmemişti. Daha çarpıcı bir örnek 2007 seçimleri öncesinde DYP-ANAP birleşme sürecinin Erkan Mumcu tarafından son anda berhava edilmesidir. Merkez sağın hayatta kalması için bu son bir şanstı. Daha önemlisi, şayet iki parti birleşseydi yeni partinin barajı geçmesi hemen hemen kesindi. Bu oyların ve sandalyelerin ise en fazla AKP'den alınacağı ortadaydı. Ama kimse Mumcu'nun AKP'nin zaferini güvence altına almak amacıyla böyle bir operasyon "tezgâhladığını" iddia etmedi. Demek ki böyle durumlarda tereddütler, kararsızlıklar, yalpalamalar işin doğasında vardır. Kemal Derviş'in daha sonra CHP milletvekili olarak AKP hükümetine neredeyse ulusalcı bir dille saldırmasını açıklamayı da ulusalcılara bırakalım.

2002 ve öncesi konusunda uydurulan bu öykü, AKP'nin iktidarda kaldığı 11 yıl boyunca ABD ile ilişkileri göz önüne alınınca iyice gülünç durur. Ulusalcı **teoriye göre AKP ABD'nin imalatıdır ve Siyonizmin Türkiye'deki en büyük dostudur**. Bu teorinin en büyük zararı, AKP dışındaki akımları, özellikle de NATO üyesi Türkiye'nin ordusunu neredeyse anti-emperyalist göstermesidir. 11 yıl boyunca bu teori tekrar tekrar yanlışlanmıştır. AKP'nin emperyalizme ya da Siyonizme köklü biçimde karşı olması anlamında yanlışlanmamıştır. Bu partinin **rakiplerinden daha fazla** emperyalizm ve Siyonizm yanlısı olduğu iddiasının çürüklüğünün ortaya çıkması bakımından yanlışlanmıştır.

---

hir etmiş bulunuyoruz: bkz. Savran, 2007a.

AKP iktidarında Türkiye'nin ABD ile ilişkileri iki ayrı sarsıntıdan geçmiştir, bugün de yine sorunlu bir doğrultuya girmiştir. 2003-2007 arasında ABD-Türkiye ilişkileri büyük bir kriz yaşamış, 2007'de düzelen ilişkiler 2009-2010 yıllarında yeniden bir sarsıntıya düşmüş, 2011-2012 yıllarının yakınlaşmasını 2013 ortalarından itibaren yeniden gerilimler almıştır.

Birinci kriz dönemi, 1 Mart Irak tezkeresinin mecliste reddedilmesinden doğmuştur. Bu olayın, ne kadar emperyalist Batı ile dost olmaya yönelse de AKP'nin İslamcı kökeniyle ve karakteriyle ilişkisi olduğu ortadadır. Dolayısıyla, ABD'nin böyle bir sorun yaşanabileceğini hiç öngöremeyerek AKP'yi tam da Irak savaşının arifesinde iktidara getirdiği iddiası, bu emperyalist devletin politika planlama kapasitesi konusunda biraz komik bir varsayımdır. ABD'nin AKP hükümeti ile ilişkisi, partinin 2007 seçimlerinde elde ettiği büyük başarının ardından değişmiştir. 5 Kasım 2007'de Beyaz Saray'da yapılan Bush-Erdoğan görüşmesi bir dönüm noktasıdır. AKP ABD tarafından ancak bu noktadan itibaren tam bir müttefik olarak kabul edilmiştir. Bush Türkiye devletini Kürt sorununda rahatlatmış, karşılığında Erdoğan'ın Suriye'yi İran'dan koparak İsrail'le barışması için arabulucu rolüne soyunmasını istemiştir.

Ne var ki, bu yeni ilişki 2008 Aralık-2009 Ocak Gazze savaşı sonucunda yeniden sarsıntıya girmiştir. Davos'ta yaşanan "one minute" olayı yeni bir dönem açmıştır. Bu bağlamda TSK'nın Davos olayına verdiği resmî tepkinin iyi bellenmesi gerekir. Erdoğan'ın İsrail'le ilişkileri bozmaya yol açabilecek riskli çıkışına Genelkurmay "milli menfaatler" ve insansız hava aracı Heron konusunda yapılan işbirliği adına karşı çıkmıştır. CHP'nin dış politika sözcüsü Onur Öymen de Erdoğan'ı "Hamasçı" olmakla suçlamış ve uygar dünyanın gözünde bittiğini ileri sürmüştür. Kim daha Siyonizm dostu?

İsrail konusundaki politikasıyla Erdoğan'ın amaçladığı, Siyonist devletle ilişkiyi bitirmek değil, İslam dünyasında prestij kazanmaktı. Ne var ki, İsrail'le yaşanan sorunla başlayan sarsıntı kısa süre sonra genel bir soruna dönüştü: ABD'de AKP hükümetinin "eksen kayması" yaşayıp yaşamadığı, yani Batı'dan kopma eğilimleri gösterip göstermediği tartışılmaya başladı. Bu tartışma 2009 ve 2010 yıllarına damgasını vuracaktı. Bu tartışmada Mayıs-Haziran 2010'da yaşanan Mavi Marmara olayı ve Türkiye'nin yine aynı dönemde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyesi iken ABD'nin İran'a karşı yaptırımları güçlendirmek için sunduğu karar tasarısına Brezilya ile birlikte karşı tavır alması önemli rol oynuyordu. Her iki olayda da Batıcı-laik kampın politikacıları ve aydınları, aynen Davos olayında olduğu gibi emperyalizm ve Siyonizm yanlısı bir yaklaşımla AKP hükümetini eleştirdiler. Genel olarak "eksen kayması" tartışmasında bu güruh bütünüyle emperyalizm yanlısı bir tavır takındı.

Bu evre 2011 Arap devrimi ile sona erdi. ABD emperyalizmi ve müttefikleri, Türkiye'de devrimi onun tasarımı olarak sunan çevrelerin sandığının tersine, bu devrim karşısında şaşkına döndü. Çözüm "aşırı uçları" (yani radikal İslamcılığı veya gerçek halk devrimlerinin zaferini) durdurmak amacıyla "ılımlı İslam" ile uzlaşmakta arandı. Tayyip Erdoğan örneği bu hareketleri küreselci, neoliberal, emperyalizmle uzlaşmış evcil hareketlere dönüştürmek açısından ABD'nin elinde ciddi bir koz olarak beliriyordu. Obama yönetimiyle Erdoğan hükümeti bölgede düzeni tesis etmek amacıyla yeniden birlikte çalışmaya başladılar.

Şimdi bu dördüncü evre de sona ermekte. Bunda halk isyanının Erdoğan'ı zayıflatmasının yanı sıra bir dizi başka çelişki de rol oynuyor. Bunların en önemlisi Suriye politikasında ciddi farklılık. AKP hükümeti Sünni mezhepçiliğin sarhoşluğu içinde El Kaide'nin uzantıları ve benzerleriyle ittifak

kurmuş bulunuyor. Bu, ABD ve İsrail'de büyük bir rahatsızlık yaratıyor. Son dönemde Hakan Fidan üzerine patlak veren tartışma ve Çin füzeleri sorunu da ilişkileri geren gelişmeler. Bu gerilimler ortaya çıktığında, özellikle Çin füzeleri meselesinde Erdoğan hükümetinin NATO ile ters düşmesi karşısında Batıcı-laik politikacı ve aydınlar yine emperyalizmin ve NATO'nun cephesinde yer aldılar.

Bundan sonra ABD-AKP ilişkileri ne yönde gelişirse gelişsin, bu kısa özetten iki nokta açıkça ortaya çıkıyor. Birincisi, AKP'nin emperyalizmin ve Siyonizmin oyuncağı olduğu iddiası, bu 11 yıl boyunca yaşanan gelişmeler göz önüne alınınca gülünç oluyor. İkincisi ve belki de daha da önemlisi, bu teorinin esas amacı olan TSK ve Batıcı-laik kampı anti-emperyalist gösterme çabası, bütün somut gelişmeler tarafından yalanlanıyor. AKP konusunda ulusalcı teori bütünüyle uydurma ve yalanlara dayalı, kof bir açıklamadır.

AKP konusunda geliştirilmiş olan, yalnızca sol aydınlar ortamında etkili bir başka teori ise AKP deneyimini bir "pasif devrim" olarak niteler. Bu teoriye göre İslamcı hareket daha önce mevcut düzen için bir tehlike oluştururken, AKP, hareketin düzen içine çekilmesine ve onunla bütünleştirilmesine aracı olmuştur.[18] Gramsci'nin "pasif devrim" kavramı son zamanlarda her bağlamda her önemli tarihsel dönemi nitelemek için kullanılan bir maymuncuk haline getirilmiş bulunuyor. Bizim kanaatimiz bu kavramın Gramsci'nin dağarcığından kaynaklanan en verimsiz, en çelişik kavramlardan biri olduğudur. Ama bu eleştiri çizgisini burada daha fazla izleyemeyiz. AKP'yi pasif devrim kavramı aracılığıyla anlamaya çalışan bu teori hakkında burada söyleyeceğimiz şey çok yalındır. Yukarıda Milli Görüş'ün analizini yaparken belirttiğimiz gibi,

18 Tuğal, 2011a. Bu tezler üzerine bir tartışma için bkz. Morton 2011 ve Tuğal, 2011b.

Erbakan'ın yaklaşımı bütünüyle özel mülkiyet, özel girişim ve kapitalizm üzerine yerleşen, açıkça komünizm karşıtı bir tavır alan bir politikaya dayanıyordu. Dolayısıyla, AKP öncesinde İslamcı hareketin kapitalizme veya düzene bir meydan okuma olduğunu söylemenin hiçbir anlamı yoktur.

Bu noktada, kitabın Türkçe baskısında adının değiştirilmiş olmasının masum bir operasyon olmadığı kanaatimizi belirtelim. Kitabın İngilizce orijinal başlığının tam çevirisi *Pasif Devrim. Kapitalizme İslami Tehdidin Massedilmesi* olması gerekirken, Türkçede alt başlık *İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi* olarak ifade edilmiştir. İtirazımız "tehdit" kelimesinin yerini "muhalefet" kelimesinin almasına değildir. "Challenge" Türkçeye kelimesi kelimesine çevrilmesi zor olan bir sözcüktür. Her ne kadar "muhalefet" bu kelimeyi karşılamak için çok zayıf bir sözcük olsa da (çünkü sözcük "meydan okuma"yı içeriyor, "muhalefet" ise uysal da olabilir), esas sorun burada değil. Esas sorun İngilizcedeki "kapitalizm"in yerini Türkçede "düzen"in alması. Düzen çok genel bir şey. Kapitalizm gibi spesifik değil. Yazar uluslararası okuyucusuna, tezi daha da çarpıcı görünsün diye Milli Görüş'ün kapitalizme meydan okuduğunu söylüyor. Ama Türkiye'ye gelirken bu görüşün biraz gülünç duracağını fark ettiği için olsa gerek "düzen"e geçiyor.[19]

AKP'nin burjuvazinin farklı fraksiyonları arasında bir iç çelişkinin, bir mücadelenin ürünü olduğunu kavrayamayan hiçbir teori, AKP olgusunun tarihi anlamını ortaya koyamayacaktır.

---

19 Kitabın içinde de bu konuda çelişkiden geçilmiyor. Bir örnek: Yazar kapitalizmi ücretli emek, sermaye birikimi ve piyasa ilişkileri aracılığıyla tanımladıktan sonra radikal İslamcılığın piyasayı canla başla benimsediğini ileri sürüyor (s. 17, dn. 7); ama daha sonra Milli Görüş'ün "piyasa karşıtı" bir programa sahip olduğunu ima ediyor (s. 20).

9. Epilog: Halk İsyanı

2013 yılının 31 Mayıs gününü 1 Haziran'a bağlayan gece yarısı Türkiye'nin kaderini etkileyecek bir halk isyanı patlak verdi. Bu isyana Gezi Direnişi adını takmak, hem isyanın halk açısından bir savunma karakteri değil bir taarruz, bir başkaldırı olduğunu gözlerden saklar, hem de bu büyük halk hareketinin ne İstanbul'da Gezi Parkı'na, ne de Türkiye'de İstanbul'a özgü olmadığını. Bu, İçişleri Bakanlığı'nın resmî açıklamalarına göre 81 ilden 80'inde (tek istisna Bayburt'tur!) yaşanan, bu bakımdan Türkiye'nin tarihinde eşi görülmemiş bir patlamadır.

Bu halk hareketinin hedefinin dolaysız biçimde AKP, AKP içinde de yıllar üzerinden bir **tek adam** haline gelmiş olan Tayyip Erdoğan olduğu kimse için sır değil. Öyleyse, başka bütün önemli yanlarının yanı sıra isyan AKP'yi anlamak ve AKP hakkındaki fikirleri de pratik içinde sınamak için çok ciddi veriler sağlıyor.

İlk nokta şudur: Tayyip Erdoğan izlediği politikalarla, benimsediği üslupla, toplumla ilişki kurma tarzıyla muazzam bir öfke yaratmış durumdadır. Toplumsal (kamu emekçileri, plaza emekçileri, işçiler, ekolojistler, Aleviler, gençlik, kadınlar, LGBT vb.) ve siyasi (liberaller, ulusalcılar, Kürt yurtseverleri, sosyalistler) bakımdan inanılmaz bir çeşitlilik gösteren yüz binleri, hatta milyonları birbirine bağlayan en önemli nokta ise hükümetin her türlü muhalefet gösterisine şiddetle hücum etmesi, kimsenin şikâyetlerini ve taleplerini özgürce ifade etmesine izin vermemesi idi. İsyanın temelinde kuşkusuz ekonomik huzursuzluk da yatıyordu, ama bu huzursuzluk henüz meydanlarda ifadesini bulmuş değil.

Bu şekilde bakıldığında hemen çıkarılacak sonuç açıktır. Halk isyanı, AKP'yi demokratikleşmenin taşıyıcısı olarak gören, sözde ileri demokrasisini destekleyen liberal ve sol liberal siyasi hareketlere ve aydınlara kulakları sağır edici bir tekziptir.

Bu olaydan sonra özellikle solda hâlâ yüzü kızarmadan merkez-çevre veya devlet-sivil toplum analizi yapanlar artık tarihe havale edilmek üzere dilekçelerini yazıyor olacaklardır.

Halk isyanının AKP değerlendirmeleri bakımından öteki sonucu, solun içinde ya da dışında her türden ulusalcının yıllardır işlediği fikrin yanlışlığını kanıtlamasıdır. Bunlara göre, AKP'nin "cumhuriyetin kazanımları"na karşı saldırısını göğüslemenin tek yolu TSK şemsiyesi altında birleşmekti. Solculuk adına hiç yüzü kızarmadan emir komuta zinciri içinde askerî darbe propagandası yapanlar çoktu. Ufukta başka hiçbir olanağın olmadığı fikri bu yaklaşımın, dile getirilsin getirilmesin asli bir varsayımıydı. Halk isyanından önce AKP'nin TSK üzerinde Ergenekon ve Balyoz davaları, kozmik savaşlar, YAŞ kararları ve başka yöntemlerle kurduğu kontrol bunların stratejik yönelişlerini zaten çökertmişti. Ama halk isyanı aynı zamanda başka bir stratejinin, yani **devrimci bir stratejinin mümkün olduğunu** ortaya koymuştur. Burjuvazinin her iki kampından da bağımsız, halk kitlelerinin inisiyatifine dayanan, düzen güçlerinin dışında kalan siyasi güçleri öne çıkartan bir çıkış yolunu işaret etmiştir.

Bütün bunlar solun hem liberal hem de ulusalcı kampları açısından öngörülemeyecek şeylerdi. Çünkü sol AKP'yi olduğundan çok daha güçlü görüyordu. Oysa bir süredir birikmekte olan çelişkiler sonucunda 2012 sonlarına gelindiğinde AKP hükümetinin düşüşe geçmiş olduğunu görmek mümkündü.[20] Ekonomik açıdan büyüme çoktan yavaşlamıştı. Cari açığın yüksekliği ve özel sektörün borçluluğu dünya ekonomisinde sermaye akımlarında öngörülen sarsıntılarla birleştiğinde Türkiye ekonomisi üzerinde ciddi bir tehdit doğuyordu. Hükümetin dış politikası yerlerde sürünüyordu. "Komşularla

20 Kendimize yakın bulduğumuz literatürden sadece birkaç örnek: Savran, 2012; *Gerçek* 2013; Dölek, 2013.

sıfır sorun" politikası alay konusu hale gelmişti. Özel olarak Suriye politikası iflas etmişti. Gülen cemaati ile ilişkiler 2010 Mavi Marmara olayında Fethullah Gülen İsrail'den yana tavır alalı beri adım adım geriliyordu. Hükümet cemaati dershaneleri kapatmakla tehdit ederken cemaat Hakan Fidan'la uğraşarak Erdoğan'ı köşeye sıkıştırmaya çalışıyordu. Erdoğan'ın uzun süredir kendisini desteklemekte olan liberallerle de ilişkileri bozulmuştu. Nihayet, Gül ile Erdoğan arasındaki çatlak su yüzüne çıkmaya başlamıştı.

Bütün bunlar alttan alta halk isyanını mümkün kılan bir zayıflama sürecini ortaya koyuyor. Halk isyanı AKP hükümetini, özel olarak da Erdoğan'ı daha da fazla sarsmıştır. Erdoğan emperyalist hamilerinin güvenini yitirmiştir. Ekonomi eskisinden çok daha kırılgan bir duruma gelmiştir, çünkü geçmişte Türkiye'nin hızlı büyümesi büyük ölçüde "sıcak para" girişi bolluğuna, o ise Türkiye'nin istikrarsız bir bölgede bir istikrar adası olmasına bağlıydı. Şimdi istikrar artık bir hayaldir. TÜSİAD burjuvazisi ile 2011'den itibaren yumuşayan ilişkiler halk isyanıyla yeniden ve aşırı biçimde gerilmiştir. Koç Grubu'na yöneltilen taarruz hükümet açısından son derecede tehlikelidir, çünkü sermayenin, bu arada hayati önem taşıyan yabancı sermayenin güvenini yerle bir edebilir. Cemaatle AKP arasındaki çelişkiler her geçen gün derinleşmektedir. AKP'nin kendi içinde bile ciddi çatlaklar belirmiştir. Gül'ün birçok başka konuda olduğu gibi Gezi'ye yaklaşımı da açıkça farklıdır. Arınç da kendini hem bu konuda hem de başka konularda Erdoğan'dan ayırmaya özen gösteriyor. Parti içinde çok ağır ağır olsa da birtakım milletvekilleri homurdanmaya başlıyor. Bütün bunlar AKP'yi 11 yıldır olmadığı kadar zayıflatıyor.

Erdoğan şimdiden ABD tipi başkanlık sistemi hayalinden vazgeçmek zorunda kalmış bulunuyor. Bundan sonra başka alanlarda da geri adım atmak zorunda kalabilir. 2014 belediye ve başkanlık seçimlerinde Erdoğan'ın tarihinde ilk kez zorlan-

ması bir ihtimaldir. Ama sorun sadece seçim sandığı ile sınırlı değildir. Halk isyanı bu satırların yazılmakta olduğu tarihte (Kasım 2013) durulmuş görünmektedir, ama isyana yol açan bütün çelişkiler yerli yerinde duruyor. Erdoğan'ın gücünün en önemli kaynaklarından biri olan ekonominin performansı ilerideki dönemde dünya ekonomik krizinin etkisi altında bozulduğu takdirde isyana yeni dinamikler katılabilir. İşçi sınıfı henüz kendine özgü taleplerle ve kendi yöntemleriyle mücadeleye girmiş değil. Aynı şey Kürt halkı için de geçerli. Bu iki çok güçlü oyuncu halk isyanını daha üst bir düzeye taşıdığı takdirde bu, sadece AKP için değil, başka birçok şey için de sonun başlangıcı olabilir.

Hamiş ya da post script: Burjuvazinin iç savaşları

Bu yazının İngilizcesi 2013 yazında yazıldı. Bizim kendi ortamımıza uygun olarak kaleme almaya çalıştığımız Türkçesi ise her şeye rağmen özü itibariyle İngilizcedeki versiyonla aynıdır. Bu bakımdan yazının esası 2013 yazında belirlenmiştir. Ama yazımı 2013 sonbaharında bitirilmiştir. Sadece bazı şekli değişiklikler yapmak gerektiği için el attığımız son bilgisayar dosyasının tarihi, ilginç bir biçimde 15 Aralık'tır.

Neden ilginç? Çünkü bu dosya tarihi, yazının İslamcı iktidar blokunun iki ana bileşeninin birbirleriyle açık bir savaşa girdikleri 17 Aralık tarihinden önce bitirilmiş olduğunu adeta insanın gözüne sokuyor. Oysa bu gelişme bu yazıda dile gelen temel görüş ve tezler açısından son derecede verimli bir laboratuvar niteliğini taşıyor. Bu kısa hamiş yazısında tarihî bir önem taşıyan bu büyük siyasi krizi ayrıntısıyla ele almak elbette söz konusu değil. Sadece bu krizin temellerini özetleyecek, gelecek açısından yarattığı olasılıklara değinecek, geçmişin bazı yönlerine tuttuğu ışığa işaret edeceğiz.

İlk nokta şudur: Bu kriz, bütün tarihî krizlerden örülmüş olan bu topraklarda bile olağanüstü derinlikte bir krizdir. Çok, ama çok büyük çalkantılara ve değişimlere kapı açabilecek bir potansiyele sahiptir. Bunun ardında İslamcı iktidar blokunun geçmişte aslında çözülmemiş birtakım sorunlar üzerinde yükselmiş olması yatıyor. O çok güçlü, hatta sarsılmaz görünen Tayyip Erdoğan iktidarının, gerçekte kırılgan fay hatları üzerinde, neredeyse deprem bölgesinde kurulmuş büyük bir bina gibi yükseldiği şimdi ortaya çıkmıştır. Neden? Son 11 yılın ortakları aslında **stratejik düzeyde** farklı yaklaşımlara sahiptiler. Tayyip Erdoğan Milli Görüş geleneğinden gelen, tarihî önderi Erbakan'dan farklı olarak ABD ve AB ile uzlaşsa da onlarla organik bağlara sahip olmayan bir siyasi akımın lideridir. Fethullah Gülen ise, kariyerinin en başından itibaren bütün stratejisini ABD ve İsrail ile işbirliğine yaslandırmıştır. Bu iki stratejik yöneliş ortak düşmana (Batıcı-laik burjuvazi ve ordu) karşı birleşmiş olsa da, onu geriletince kendi aralarında kaçınılmaz olarak savaşa girmişlerdir. Ama ittifak döneminde Tayyip Erdoğan Fethullah Gülen'in "sızıntı" stratejisinin ürünü olarak yargı ve poliste kadrolaşmasını yeni bir derin devlet inşası için kullanma riskini göze almış olduğundan, çelişki patlak verdiğinde devlet içinde bir ikilik doğmuştur. "Paralel devlet" denen şey budur. Bu yüzden içinde yaşadığımız kriz sadece bir siyasi kriz olarak kalmamıştır. Sadece bu satırlar yazılırken derinleşmekte olan bir ekonomik kriz yaratmamıştır. Bir devlet **krizi** yaratmıştır. Bugün krize giren devlet aygıtının ta kendisidir. Bu yüzdendir ki, bu kriz Türkiye'de her türlü öngörülemeyecek gelişmenin ebesi olabilir.

İkinci nokta, bu krizin İslamcı hareketin geleceği üzerinde nasıl etkiler yapabileceği ile ilgilidir. Yaşanan düpedüz birbirinin bütün kirli çamaşırlarını yakından tanıyan iki ortağın

ölümüne mücadelesidir. Bu mücadeleden geri dönüş çok zor görünüyor. Öyleyse, savaş her iki tarafın da tarihten silineceği bir toplu katliam ile sonuçlanabilir. Fethullah Gülen, Erdoğan Kürt hareketi ile "süreç"i başlatırken "Hudeybiye Barışı"nı örnek vermiş, büyük şeyler elde edilecekse "el etek bile öpülebileceğini" söylemişti. Bu durumda öyle görünüyor ki daha uygun örnek yine savaş tarihinden alınmış "Pirüs zaferi" olarak bilinen kavramdır. Kim kazanırsa kazansın, verilen devasa zayiatın her iki tarafın da kaybetmesi anlamına geldiği bir durum.

Bunlar geleceğe ilişkin noktalar. Peki, yaşanan bu büyük savaş ve kriz geçmişe ne ışık tutuyor? En dolaysız sonuç, İslamcı harekete "çevre" ya da "sivil toplum" statüsü verip ardından Türkiye'nin demokrasi dinamiklerini ona yükleyen liberal ve sol liberal akımların ne denli şaşkın olduğunun burada tartışılmaz biçimde ortaya çıkmış olmasıdır. "Paralel devlet" argümanı, İslamcı akımın bazı aklı karışmış liberallerin sandığı gibi derin devleti ortadan kaldırmadığını, **kendi derin devletini kurmuş olduğunu,** somut, elle tutulur, aşikâr bir biçimde ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda bu konuda bir itiraf niteliğini de taşıyor.

Kriz yakın geçmişe bir başka bakımdan da ışık tutuyor. 2007'de AKP ikinci defa, üstelik artan bir oy oranı ile (yüzde 33'ten yüzde 46'nın üzerine yükselerek) büyük bir seçim zaferi kazanalı beri, bundan daha da belirgin olarak sancılı 2009 cumhurbaşkanlığı seçimi süreci Gül'ün seçilmesi ile sonuçlanınca, nihayet daha da keskin biçimde 2010'da 12 Eylül referandumunda AKP yüzde 58 gibi bir oyla zafer kazandığında, liberaller ve sol liberaller, artık AKP'nin ve elbette demokrasinin (!) **geri dönülmez biçimde** zafer kazandığını ilan ettiler. Büyük bir özgüvenle! Şimdi İslamcı iktidar sistemi kendi iç çelişkilerinin ağırlığı altında çökmenin eşiğine gelince uma-

rız bu yargıların ne kadar kof, ne kadar içi boş olduğu anlaşılmıştır!

Tabii bunun bir de liberallerin karşı cephesinde yer alan solcular açısından bir sonucunu çıkarmak gerekir. Mesela bu dönemde liberaller "çevre"nin ve dolayısıyla "demokrasi"nin geri dönülmez biçimde kazandığına iman ederken onların ayna imajı gibi, "Birinci Cumhuriyet"in artık yıkılmış, "İkinci Cumhuriyet"in kurulmuş olduğuna kendilerini ve çevrelerini inandıran akımlar acaba şimdi AKP-Ergenekon ittifakı karşısında ne diyecekler?

Geçmişe yönelik olarak çıkarılacak daha başka dersler de var, ama biz sadece en önemlisine değinelim. "Gezi Direnişi" terimi ile "halk isyanı" kavramı arasında basit bir terminoloji farkı yoktur. Bu toplumsal olayın karakterini kavramada bir farklılık vardır. İlk niteleme "Gezi ahalisi"nin sadece **savunma**da olduğunu vazeder. İkincisi ise halkın burjuvazinin kalelerini dövmekte olduğunu, yani **taarruz**da olduğunu. İlk bakış açısı isyanın derinliğini ve gücünü kavramaktan, Türkiye toplumunun nasıl derin bir sarsıntı döneminden geçmekte olduğunu anlamaktan âcizdir. İkincisi, halk isyanının sağda solda, sistemin en güçlü göründüğü yerde bile yarıklar yaratabileceği anlamına gelir. İşte Erdoğan-Gülen savaşı bu ikinci görüşü bütünüyle doğrulamış, ilk bakış açısına bir tarihî uyarı yapmıştır.

17 Aralık olaylarıyla başlayan büyük mücadele aslında daha geniş bir mücadele içinde yeni bir pencere açtı. Türkiye on yıldır, daha dakik biçimde söylenecek olursa 23 Nisan 2003 arefesinden bu yana burjuvazinin iki kanadı arasında bir iç savaş yaşıyordu. Kanatlar Batıcı-laik burjuvazi ile İslamcı burjuvazi idi. Mücadele inişlerle ve çıkışlarla devam ederken, 2010'da İslamcı burjuvazinin kendi içinde bir çatlak doğdu. Bu çatlaktan 17 Aralık 2013'te tam boy bir ikinci iç savaş fışkırdı. İç savaş çoğullaştı, iç savaşlar oldu.

Türkiye sadece kendisinin değil bütün Ortadoğu'nun geleceğini belirleyebilecek derinlikte bir krizden geçiyor. Bu krizin anlamını kavrayabilen ve ondan serbest kalan enerjiyi kendi amaçları uğrunda hareket ettirebilen sınıf veya güç, tarih yapacaktır.

31 Ocak 2014

Kaynakça

Aydın, Ertan ve İbrahim Dalmış. 2008. "The Social Bases of the Justice and Development Party". Ümit Cizre (der.) *Secular and Islamic Politics in Turkey* içinde New York: Routledge.

Bila, Fikret. 2007. *Sivil Darbe Girişimi ve Ankara'da Irak Savaşları.* İstanbul: Güncel Yayıncılık.

Buğra, Ayşe ve Osman Savaşkan. 2010. "Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiyesi'nde İş Dünyası". *Toplum ve Bilim*, No. 118.

Çakır, Ruşen. 2004. "Milli Görüş Hareketi". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, c. 6, *İslamcılık* içinde. İstanbul: İletişim (bundan böyle kısaca *İslamcılık* olarak anılacak).

Çalmuk, Fehmi. 2004. "Necmettin Erbakan". *İslamcılık* içinde, a.g.y.

Champion, Marc. 2010. "Intrigue in Turkey's Bloodless Civil War". *Wall Street Journal*, 4 Mayıs. http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424052748704671904575194020905495614

Dölek, Levent. 2010-2011. "Burjuvazinin İç Savaşı Üzerine". *Devrimci Marksizm*, sayı 12. Kış.

Dölek, Levent. 2013. "Güç Gösterisi, Güçsüzlük Göstergesi". 29 Mayıs 2013. http://gercekgazetesi.net/gundemdekiler/guc-gosterisi-gucsuzluk-gostergesi.

Gerçek. 2013. "Hükmedemeyen Bir Hükümet". *Gerçek*. Ocak. s. 5.

Gürel, Burak. 2014. Bu kitapta. Hoşgör, Evren. 2014. Bu kitapta.

Ilgın, Can. 1987. "Erken Öten Horoz: Fransız Devriminde İşçi Sınıfı Mücadelesi". *11. Tez*. sayı 5. Şubat.

İşçi Mücadelesi. 2001. "Avrupa Birliği: Ezilenlerin Afyonu", *İşçi Mücadelesi Tartışma Defterleri*. İstanbul: Ütopya Kitapevi Yayınları.

İşçi Mücadelesi. 2003. "Sol, Kemalizm'den kopmalıdır!". *İşçi Mücadelesi*. Eski dizi, sayı 9. Kasım-Aralık.

İşçi Mücadelesi. 2006a. "Finale Doğru". *İşçi Mücadelesi* gazetesi başyazısı. Yeni dizi, sayı 12. Eylül, s. 3.

İşçi Mücadelesi 2006b. "TÜSİAD'ın Bayrağı Cumhuriyet'in Gönderinde". *İşçi Mücadelesi*. Yeni dizi, sayı 15. Aralık 2006, s. 2.

Mardin, Şerif. 1973. "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?". *Daedalus*, Cilt 102, sayı 1.

Morton, Adam David. 2011. "Sosyolojik Marksizmin Sınırları?". *Praksis*, No. 27.

Öztürk, Özgür. 2013. Bu kitapta.

Rabasa, Angel/Stephen Larrabee. 2008. *The Rise of Political Islam in Turkey*. Santa Monica. CA: The Rand Corporation.

Sarıbay, Ali Yaşar. "Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği". *İslamcılık*, a.g.y.

Savran, Sungur. 1986. "Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru". *11. Tez*, sayı 2, Şubat.

Savran, Sungur, 2003. "29 Şubat", *İşçi Mücadelesi*. Eski dizi, sayı 7, Haziran-Temmuz.

Savran, Sungur. 2006. "Burjuva Sosyalizminin Düşman Kardeşleri: Liberal Sol ve Ulusal Sol". *Devrimci Marksizm*, sayı 2, Kasım.

Savran, Sungur. 2007a. "AKP ve Burjuvazinin İç Savaşı". *İktisat Dergisi*, sayı 483-484. Mart-Nisan.

Savran, Sungur. 2007b. "TÜSİAD'ın Ültimatomu". *İşçi Mücadelesi*. Yeni dizi, sayı 24. Ekim.

Savran, Sungur. 2007c. "TÜSİAD'ın Gizli Anayasası". *İşçi Mücadelesi*. Yeni dizi, sayı 26. Aralık.

Savran, Sungur. 2009. "İç Savaş Manzaraları". *İşçi Mücadelesi*. Yeni dizi, sayı 40. Mart.

Savran, Sungur. 2010-2011. "Referandum ile Seçimler Arasında Türkiye". *Devrimci Marksizm*, sayı 12, Kış.

Savran, Sungur. 2011a. *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri-I*. 3. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Savran, Sungur. 2011b. "Barajlar Sultanı". http://gercekgazetesi.net/secim-2011/barajlar- sultani.

Savran, Sungur. 2012. "Yokuş Aşağı". *Gerçek*, sayı 37, Kasım, s. 3.

Savran, Sungur. 2013a. "Marksizm ve Din". Sibel Özbudun ve Mahmut Konuk (der.). *Din. Teorisi/Pratiği, Dünü, Bugünü*. Türkiye ve Orta Doğu Forumu Vakfı. Ankara: Ütopya.

Savran, Sungur. 2013b. "Koç Gibi İç Savaş". 6 Ekim. http://gercekgazetesi.net/gundemdekiler/koc-gibi-ic-savas.

Siegel, Paul. 2013. *Dünya Dinleri ve İktidar.* Selin Dingiloğlu (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Tanyılmaz, Kurtar. 2014. "Türkiye Burjuvazisinde Derin Çatlak". Bu kitapta.

Tuğal, Cihan. 2011a. *Pasif Devrim. İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi.* 2. Baskı. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Tuğal, Cihan. 2011b. "Pasif Devrimlerde Toplum, Siyaset ve Bloklar". *Praksis*, No. 27.

Yalçın, Soner. 2012. *Erbakan.* 2. Baskı. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.

Yalman, Galip. 2004. "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi". Neşecan Balkan ve Sungur Savran (der.). *Sürekli Kriz Politikaları.* İstanbul: Metis Yayınları.

Yanardağ, Merdan. 2007. *Operasyon Partisi.* İstanbul: Destek Yayınevi.

Yavuz, M. Hakan. 2004. "Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek". *İslamcılık* içinde, a.g.y.

Yılmaz, Nuh. 2004. "İslâmcılık, AKP, Siyaset". *İslamcılık* içinde, a.g.y.

Zürcher, E.J. ve H. van der Linden. 2004. *Searching for the Fault-Line.* Netherlands Scientific Council for Government Policy. *The European Union, Turkey, and Islam* içinde. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Türkiye Büyük Burjuvazisinde Derin Çatlak

Kurtar Tanyılmaz

1- Giriş

ABD'nin önde gelen gazetelerinden *The Wall Street Journal*, Türkiye'de yaşanan tutuklamaları ve ülkenin içinde bulunduğu durumu 2010 yılında okuyucularıyla paylaştı. "Avrupa'nın dibindeki Müslüman ülke" olarak tanımlanan Türkiye'de laik kesim ile İslami eksenli hükümet arasındaki mücadele için "kansız bir iç savaş" tabirinin kullanıldığı yazıda İslam eksenli Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ile laik kesim arasındaki savaşın acilen barış içinde çözülmesinin gerekliği üzerinde durularak "Polis, jandarma ve hatta istihbarat bile birbiriyle mücadele ediyor" ifadeleri yer aldı (*Habertürk*, 6 Mayıs 2010). Aynı dönemde yaşanan bir diğer gelişme de, İslamcı sermayenin iki farklı örgütünü temsil eden MÜSİAD ve TUSKON'un[1] İstanbul Sanayi Odası'nın 2010 yılında yayınladığı Türkiye'nin en büyük 500 sanayi şirketi içinde 70'in üzerinde şirketle yer almasını gazetelerin "muhafazakâr yükseliş" başlıklarıyla du-

1 Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, MÜSİAD ve Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu, TUSKON.

yurmasıydı. Bu gelişmelere uzunca bir süredir gündemden inmeyen "eksen kayması", Anayasa referandumu, vb. tartışma ve çatışmaları da ekleyecek olursak, ortada bir kutuplaşma yaşandığını görmekteyiz. Anayasa referandumu sürecinde Erdoğan-TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) gerilimi bu mücadelenin yeni bir merhalesi olarak gösterilebilir. Başbakan Erdoğan'ın referandum öncesi TÜSİAD'ın referandum karşısındaki onaylamayan tutumuna karşı "bitaraf olan bertaraf olur" (Erdoğan 2010) tehdidi ve daha sonrasında da "İstanbul sermayesi"ni hedef alan şu sözleri Türkiye burjuvazisi içindeki çatlağı hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır: "İstanbul sermayesi nedense işin başından itibaren bizimle para kazanmada anlaştı ama siyasette anlaşamadı. Anadolu sermayesini aralarına almadılar... Fakat isteseler de istemeseler de Türkiye'de sermaye artık ciddi manada el değiştirmeye başladı. Bu bizim için çok önemli bir güven kaynağı" (*Cumhuriyet*, 10 Eylül 2010).

Anadolu'daki küçük ve orta ölçekli sermayelerin bir bölümünün özellikle 1980'li yıllardan itibaren iyice serpilerek günümüzde tekelci sermaye niteliği kazanmış bir İslamcı sermayeye evrilmeleri ve hâkim tekelci sermaye fraksiyonu olan Batıcı-laik sermayenin karşısında maddi bir güç haline gelip gelmedikleri meselesi Türkiye egemen sınıfları arasında yaşanan "iç savaş"ın taraflarını tanımlayabilmek bakımından işlevseldir. Öyle ya, eğer iddia edildiği gibi "Anadolu Kaplanları" "tekelci" ve "devletçi" bir burjuvazinin karşısında küçüklükleri itibariyle "yerel" ve "demokratik" güçleri temsil ediyorlarsa, o takdirde bu yeni yükselen sermaye kanadı pekâlâ egemen burjuva fraksiyonunun bazen çatışan, bazen uzlaşan bir parçası olacak, dolayısıyla da AKP hükümeti ile devlet bürokrasisi ve ordu arasında yaşanan gerilimler iktisadi düzeyden çok siyasi farklılıklardan kaynaklanacaktır. Yok, karşımızda artık kendisi de tekelci sermaye niteliğini kazanmış bir İslamcı sermaye

fraksiyonu söz konusu ise ve AKP yükselişi itibariyle bu kesimin temsilcisi olarak siyaset sahnesine çıkmışsa, o takdirde yaşanan gerilimlerde AKP hükümeti, bir bütün olarak Türk burjuvazisinin değil, belli bir fraksiyonun temsilcisi olarak siyasi mücadele verecektir.

Bu meselenin yalnızca Cumhuriyet rejimine ya da Cumhuriyet'in kültürel değerlerine ilişkin "üstyapısal" bir mesele olmadığını, AKP ile ordu arasındaki mücadelenin arkasında sınıfsal güçlerin iktisadi çıkarları için verilen bir mücadele yattığını ortaya koyabilmek, Türkiye'de değişen emek-sermaye ilişkilerinde bağımsız bir işçi sınıfı politikası geliştirmek bakımından da kritik öneme sahiptir. Yukarıdaki tespitlerden hareketle yazının amacı Türkiye kapitalizminde yaşanan çelişki ve gerilimlerin önemli bir boyutu olan ve "biz ve onlar" şeklinde belirginleşen burjuvazinin kendi içinde yaşadığı kutuplaşmanın nesnel zemininin salt üstyapısal olmadığını, Türkiye kapitalizminde sermaye sınıfının yapısında yaşanan niteliksel bir dönüşümle ilişkili olduğunu ortaya koymaktır.

Bu doğrultuda öncelikle her iki sermaye fraksiyonu arasında yaşanan gerilimin çeşitli boyutlarını sergileyip, bu gelişme ve çatışma hakkında ileri sürülen görüşleri özetlemeye çalışacağız. Üçüncü bölümde bu farklılaşmanın sınıfsal temelinin iktisadi ve siyasi çıkarlardaki (pazarlar, teşvikler, teknoloji edinimi vb. alanlar ve bunların hangi siyasi oluşumlarla gerçekleştirilmesi istendiği gibi) farklılaşmada yattığını göstereceğiz. Dördüncü bölümde TÜSİAD etrafında temsil edilen Batıcı-laik burjuvazi ile MÜSİAD (ve TUSKON ile ASKON[2]) etrafında temsil edilen İslamcı burjuvaziyi ekonomi içindeki büyüklükleri ve etkileri itibariyle karşılaştırarak İslamcı sermayenin AKP hükümetinin arkasında yer alan bir maddi güç, güçlenen bir tekelci sermaye kanadı olup olmadığı sorusuna cevap aramayı

2 Anadolu Aslanları İşadamları Derneği, ASKON.

hedefliyoruz. Nihayet elimizdeki bulgular ışığında vardığımız bazı sonuçları özetleyeceğiz.

Yeri gelmişken en başta bir meseleyi kavramsal açıklığa kavuşturmak faydalı olacaktır. Günümüzde sermaye sınıfı içindeki bu çatışmanın tarafları birbirlerini farklı nitelemelerle adlandırıyorlar. Liberal ve liberal sol kesimlerde "Anadolu Kaplanları", "girişimci orta sınıf", "otantik burjuvazi" ve bunun karşısındaki sermaye fraksiyonu için de "Kemalist burjuvazi", "İstanbul sermayesi", "Boğaz burjuvazisi" gibi nitelemelere yer verilirken, ulusalcı sol kesimlerde "cemaat sermayesi", "yeşil sermaye", "tarikat burjuvazisi", "yandaş sermaye" ve bunun karşısında da "laik sermaye", "milli burjuvazi" gibi nitelemeler yaygın olarak kullanıma sokulmaktadır. Bizce bu nitelemeler doğru değildir. Bu tür nitelemeler meselenin elbette ideolojik, kültürel ve politik ayrışmaya yol açacak boyutları olmakla birlikte, ileride kanıtlanmaya çalışılacağı üzere esasen iktisadi çıkarları, sermaye birikiminin hangi (politik) koşullarda gerçekleşeceğine dair perspektifleri farklılaşan egemen sınıftaki iki hizip arasındaki çatlağın üzerini örtmeye hizmet etmektedir. Bu bakımdan biz yazı boyunca, söz konusu maddi ayrışmayı daha iyi ifade edeceği düşüncesiyle Batıcı-laik burjuvazi ile İslamcı burjuvazi nitelemelerine yer vermeyi tercih ediyoruz.

2- Türkiye Burjuvazisinin Bağrındaki Derin Çatlağın Somut Görünümü: "Biz ve Onlar" Ayrımı

Sadece politika düzeyinde değil, ekonomide de, sermaye kesimleri arasında son 10 yılda belirginleşen bir çatışma olduğunu belirtmiştik. Kısaca bu çatışmanın nasıl yaşandığını somut birkaç örnek üzerinden özetlemeye çalışalım.

Birinci örneğimiz ihracata dönük kurumlaşmalarda yaşanan çatışmadan. Son dönemde TÜSİAD hükümetten Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin (TİM) tasfiye edilmesini talep etmekte-

dir, çünkü TİM esas olarak TÜSİAD dışı rakip kesimlerin daha etkin olduğu bir yapılanmadır. Bu mücadelenin arka planını bir gazeteci şöyle aktarıyor (*Radikal*, 14 Mayıs 2010):

> Daha önce yakınanlar, dost sohbetlerinde yaşadıklarını anlatanlar vardı ama ilk defa Rusya lideri Medvedev'in katıldığı toplantıyla 'sermaye savaşı' somutlaştı. Türkiye ve Rusya masaya oturdu, beş yılda ticaret hacmini 100 milyar dolara çıkarma hedefi koydu, Türkiye için çok tarihî bir süreç nükleer santral projesi ele alındı. Perde gerisinde de örgütlerin savaşı yaşanıyordu. Yabancı ekonomi heyetlerine, Türkiye'deki toplantılarda düne kadar DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) ev sahipliği yapardı. Adı açık DEİK, 'ekonomi' başlığı altında ikili ilişkilerde iş âleminin örgütü. Rus lider Medvedev'in de katılacağı toplantıda, konuşmacıların hemen ardındaki duvarda üç örgütün adı yazılıydı. TOBB, TİM ve TUSKON. TOBB, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği tüm iş âleminin üye olmak zorunda olduğu örgüt. DEİK de zaten TOBB'un bir nevi 'iştiraki.' TİM, malum ihracatçıların meclisi. TUSKON ise bu aralar moda tabiriyle 'Pensilvanya'dakinin kurdurduğu örgüt. TUSKON, TÜSİAD gibi, MÜSİAD gibi üyeliği 'gönüllülük' esasına dayanan üyelerinin çıkarını gözeten bir yapılanma. Ne oluyor da, Rus lider Medvedev'in de katıldığı toplantıda Dış Ticaret Müsteşarlığı talimatıyla TUSKON organizatör örgütlere ortak ediliyor? Dahası DEİK'in ambleminin toplantı salonunda konulmasını engelleyebiliyor? Liderler salona girmeden hemen önce, yaşanan yoğun telefon trafiği sayesinde DEİK'in amblemi duvara yapıştırılmış. Deniliyor ki, Dış Ticaret Müsteşarlığı da tek başına karar vermiyor. Sonuçta Dış Ticaretten Sorumlu Devlet Bakanı Zafer Çağlayan'ın politikası bu. Eski Ankara Sanayi Odası Başkanı Zafer Çağlayan, DEİK'e ve TOBB'a soğuk davranıyor. Deniyor ki bu soğukluğun ardında asıl, Zafer Çağlayan'ın TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu'na soğukluğu yatıyor. Bir de elbette hükümet nezdinde, yüksek mertebelerde TUSKON'un rahat hareket edebileceği elverişli ortam yaratıldı. Hükümet yetkilileri de diyorlarmış ki, "Bugüne kadar DEİK tek tabancaydı, artık yetkisini paylaşsın." TUSKON'cular da özellikle 'güçlü oldukları', aktif oldukları ülkelerde 'söz hakkı' istiyorlarmış. Daha önce 'AKP'ye yakın olmadığım için belediye-

lerden iş alamıyorum' ya da "İhalelerde yandaşlar kayrılıyor" gibi ifadeleri çok duyduk.

İkinci örnek uzun dönem basın gündemini işgal etmiş olan ve aslında her iki tarafın da ipliğini pazara çıkaran Başbakan Erdoğan ile Türkiye ekonomisinin önde gelen tekelci sermayelerinden Doğan Grubu arasındaki kavgadan. Bu kavganın arka planındaki çıkar çatışmasını gazeteci Fatih Altaylı **köşesinde şöyle anlatıyor** (http://haber.superonline.com/haber/2008/06/18/2696.html.):

> Biliyorsunuz, Aydın Doğan'ın Petrol Ofisi'nde yabancı bir ortağı var. OMV adlı Avusturyalı bir petrol şirketi. Aydın Doğan, İş Bankası'ndan yüzde 50'sini 500 milyon dolar civarında bir paraya aldığı Petrol Ofisi'nin yüzde 34'ünü neredeyse 1 milyar euroya sattığı Avusturya şirketi. OMV ile Aydın Doğan yaklaşık 3 yıldır ortaklar ve Türkiye'de birlikte yeni yatırımlar yapmak istiyorlar. Bu yatırımların başında da Ceyhan'a kurulacak bir petrol rafinerisi var. Ancak Petrol Ofisi bu rafineri için gerekli ruhsatı yıllardır alamıyor. Çalık Grubu'na[3] rafineri ruhsatı verilirken, Aydın Doğan'ın Petrol Ofisi'ne verilmiyor. Aydın Doğan medyasıyla iktidara yalakalık da yapsa, ölçülü bir muhalefet de yapsa bu ruhsatı almaktan umudu kesti. Bu nedenle de Hükümet'in yabancı sermayeye olan zaafını bildiği için devreye OMV girdi. OMV'nin CEO'su Wolfgang Ruttenstorfer Türkiye'ye gelerek Başbakan Erdoğan'la görüştü. OMV'nin CEO'su Başbakan'a "Türkiye'ye birkaç milyar dolarlık yatırım planladıklarını ancak rafineri izni çıkmaması nedeniyle bu yatırımı gerçekleştiremediklerini ve bürokrasiye takıldıklarını, Türkiye'nin bu işten büyük kaybı olduğunu" söyledi. Avusturyalı CEO'nun bu sözlerine Başbakan Erdoğan çok kısa bir yanıt verdi. Başbakan Erdoğan Avusturyalı yöneticiye: "Siz Türkiye'de yanlış adamla ortaklık yaptınız. Siz Doğan'la ortak olduğunuz müddetçe herhangi bir yatırım için bizden izin alamazsınız. Rafineri izni almayı hayal bile etmeyin" dedi. Hatta OMV'nin CEO'suna rafineri için, izni olan Çalık'la or-

3 Çalık Holding AKP hükümetine yakın bir İslamcı sermaye grubudur.

taklık yapmasını önerdi. Duydukları karşısında şoke olan Ruttenstorfer Başbakan'ın yanından ayrıldı ve İstanbul'a geldi. Başbakan'la yaptığı görüşmeyle ilgili olarak Aydın Doğan'a bilgi verirken, "Aydın Bey, bu Hükümet işbaşındayken siz Türkiye'de yeni işler yapmayı, hatta iş yapmayı unutun. Sizden söz ederken Başbakan'ın gözlerindeki ifadeyi gördüm. Hatta size bu Hükümet işbaşındayken Türkiye'de yaşamamanızı bile tavsiye ederim" deyip görüşmenin detaylarını aktardı.

Üçüncü örneğimiz ise Türkiye ekonomisine yön veren iki büyük sermaye örgütlenmesinin seçimlerinde yaşanan kapışmadan. Her iki örgütte de yapılan seçimlerin sonuçlarına bakacak olursak: 2009 yılında yapılan İstanbul Sanayi Odası (İSO) ve İstanbul Ticaret Odası (İTO) seçimlerinde başkanlar aynı kalırken yönetim kurulu üyelerinin büyük çoğunluğu değişti. İTO'da MÜSİAD'ın ağırlığı artarken, İSO'da TÜSİAD'a üye holdingler ağırlığını koydu (*Milliyet*, 1 Mart 2009). İTO Yönetimi'nde 6 MÜSİAD, 1'er TUSKON ile Tüm Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜMSİAD) ve 3 ASKON üyesi yer aldı. İSO seçimleri öncesi "İSO'da yönetime karşı üçlü ittifak" adı verilen haberde MÜSİAD, TUSKON ve ASKON'a üye olan işadamlarının mevcut oda yönetimine karşı MÜSİAD üyesi Hasan Büyükdede'yi destekleyeceği belirtiliyordu.

Bütün bu çekişmelerin geleneksel büyük burjuvazi içinde yarattığı tedirginliğin boyutlarını ise kısa birkaç örnekle hatırlamakta fayda var. TÜSİAD'ın yönetim kurulunda beş yıl boyunca yer alan Akkök Holding Yönetim Kurulu üyesi Ayça Dinçkök, ekonomi dergisi *Capital*'e verdiği söyleşide son yıllarda hükümetin TÜSİAD'a olan yaklaşımından rahatsız olduğunu söylüyor ve rahatsızlığını şu sözlerle dile getiriyordu: "Bazen TÜSİAD'ın davet edilmediği toplantılar görüyorum. Diğer dernek ve sivil toplum kuruluşları davet edilmesine rağmen TÜSİAD neden davet edilmiyor? Böyle bir ayrım yapılabilir mi? Bir iş insanı olarak bu rahatsızlığı hissediyorum. Siz-

biz diye bir ayrım yaptılar. Sizle biz nasıl ayrışıyor?" (*Milliyet*, 2 Mart 2010).

2009 yılında gerçekleştirilen TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi (YİK) toplantısının basına kapalı oturumunda yaşanan gerilimi ise gazeteci Serpil Yılmaz şöyle aktarıyor (*Milliyet*, 2 Ekim 2009):

> İlk sözü TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Arzuhan Doğan Yalçındağ aldı. Doğan grubunun hissedarı ve yöneticisi de olan Yalçındağ, "Biliyorsunuz TÜSİAD Başkanı olarak konuşmalarımda Doğan grubuna yönelik haksız vergi cezaları üzerinde durmuyorum. Çünkü grubumla ilgili bir konu. Ama bu konuda siz de gereğinden fazla dikkatlisiniz. Oysa bu Türkiye'nin de meselesi" diyerek "Hep beraber susuyoruz" imasında bulundu. Ardından kürsüye Koç Holding Yönetim Kurulu üyesi Ali Koç geldi. Koç'un sözleri tartışmanın sertleşeceğini gösteriyordu: "Arzuhan haklı. Bu konuda (vergi) fazla sessiz kaldık. Destek vermemiz, sahip çıkmamız gerekirdi. TÜSİAD olarak etkimizi kaybediyoruz. Gerektiğinde yumruğumuzu masaya vurmamız lazım. TÜSİAD'ın yönetim tarzını doğru bulmuyorum. MÜSİAD'dan bile daha güçsüz algılanmaya başladık. Onlar daha çok dikkate alınıyor.

Yaşanan mücadelenin boyutlarını sergilemesi bakımından çarpıcı olan bu örnekleri daha uzatmaya gerek yok. Cevaplanması geren asıl soru, yaşanan bu gerilimlerin AKP hükümeti ile TÜSİAD'da temsil edilen büyük burjuvazi arasında salt politik farklılaşmalar, taktik konumlanışlarla mı açıklanması gerektiği yoksa arka planda somut maddi, iktisadi çıkarların kıran kırana mücadelesinde AKP'nin bir tarafın temsilciliğini mi yürüttüğü sorusudur. Soruyu daha açık olarak şöyle de ifade edebiliriz: Türkiye burjuvazisinin tarihsel olarak birbirlerine karşı kıyasıya mücadeleye girmiş iki ayrı kampa bölünmüş olmasının maddi temeli nedir? Bu soruya cevap vermek üzere olgulara başvurmadan evvel, bu "muhafazakâr yükseliş"le ilgili çeşitli yaklaşımları ele alalım.

3- İslamcıların burjuvalaşması karşısında burjuvaların İslamcılaşması: Bir yaşam tarzı tartışması?

Liberal ve liberal sol kanatta bu gelişmeler (farklı bir sermaye kesiminin yükselişi ve büyük sermaye fraksiyonu ile çatışması) tekelci olmayan, girişimci bir orta sınıfın yükselişi olarak değerlendirilmektedir. Tekelci olmayan, daha rekabetçi, devletin kolları altında büyümemiş, kendiliğinden ihracata açılmış, daha demokratik, "yeni orta sınıf"ın girişimci olarak sahneye çıktığı ve bu sürecin çevreden merkeze dışlanmışların yürüyüşü olduğu savunulmaktadır. Bu yükselişin siyasi temsilcisi olarak AKP'nin politik yönelişinin demokratikleşmeyi artırıcı yönde etkide bulunduğu fikri yaygın kabul görmektedir.

Profesör Erol Katırcıoğlu AKP'nin ilk defa hükümete geldiği 3 Kasım seçimleri sonrasını değerlendirirken şöyle diyor (*Radikal*, 16 Kasım 2002):

> 3 Kasım seçimleri 'yerli milli burjuvazi' yaratmak düşüncesinden çıkarak oluşmuş devletle özel kesim arasındaki tarihî 'konsensüs'ün sona erdiğini söyleyen bir değişime mi işaret ediyor acaba? Başbakanların yurtdışı gezilerine alınmayan, aralarında bazıları için 'yeşil sermaye' diye kovuşturmalar açılan, üç kuruşluk bir kredi için büyük şehirlerin büyük bankaları önünde kuyruk beklemeye itilen, TÜSİAD'a önerdikleri işbirliği dilekleri defalarca reddedilen bir KOBİ[4] dünyasıyla, bir dediği iki edilmeyen, bütün devlet koridorları kendilerine açık, başbakanların uçaklarında dolaşan, istedikleri yasanın ya da kararnamenin hemen çıkarılabildiği, hatta tamamen onların adına yasa düzenlendiği TEKELCİ VE DEVLETÇİ bir iş dünyasının çelişen hikâyesinden söz ediyorum aslında. Ve bu çelişkinin de KOBİ'ler lehine çözülmekte olduğundan.

Profesör Ahmet İnsel de benzer görüşleri dile getiriyor (*Sabah*, 28 Şubat 2010):

---

4 Küçük ve Orta Büyüklükte İşletmeler, KOBİ.

> Türkiye'nin gelişmesi, sermayenin güçlenmesi, yenilerin ortaya çıkması bu toplumsal değişme içinde çok doğal. Tabii ki son 20-30 yıldır Anadolu sermayesinin yükseldiğini görüyoruz. Bu Türkiye'de sermayenin yaygınlaşması, sadece büyük kentlerdeki klasik burjuvazinin elindeki sermaye yoğunluğunun yaygınlaşması açısından bakıldığında olması gereken şey. Yoksa tekelci bir sermayeyi özlüyoruz demektir. Anadolu sermayesinin muhafazakâr bir kültür dünyasına ait olduğu da çok açık. Sermaye el değiştiriyor lafını edenler aynı zamanda kapitalizmin, piyasa ekonomisinin en iyi ekonomik yöntem olduğunu kabul ederler ve bilmeliler ki piyasa düzeninde sermaye hep aynı çevrenin elinde kalmaz. Rekabeti kabul ediyorlarsa bunu da kabul etmeleri lazım.

Gazeteci Oral Çalışlar ise hem "Anadolu burjuvazisi"nin o kadar büyük olmadığını hem de çatışmanın aslında AKP'nin uygulamalarıyla büyük burjuvazi arasında olduğu görüşünü şöyle ifade ediyor (*Radikal*, 28 Şubat 2010):

> Bu çatışmanın temelini, 'geleneksel hükümet-büyük burjuvazi ilişkisinin bozulması' şeklinde tanımlayabiliriz... İstanbul burjuvazisi devlet ihalelerinin, teşviklerin arslan payını alırdı. Bu konuda rakipsizdi, iktidarlar da kendilerini onlara bu imtiyazları vermekle yükümlü görürlerdi. AK Parti'nin bu konuda farklı bir tutum sergilemiş olmasının, İstanbul burjuvazisi içinde bir tatminsizlik ve huzursuzluğa yol açtığı da bir gerçek. AK Parti'nin uygulamaları hakkında ne söylenirse söylensin, Türkiye burjuvazisinin ana ağırlığının da (ve hatta devlet imkânlarının dağılımının da) çok büyük bir değişim geçirmemiş olduğunu tespit etmek çok zor değil. İstanbul burjuvazisinin son sekiz yıl içinde katlanarak büyümeye devam etmiş olması da, işin ayrı bir boyutu.

Ulusal sol kesimde ise söz konusu gelişmeler daha ziyade "otoriter" AKP hükümetinin izlediği ve rejimi hedef alan, aynı zamanda ABD emperyalizminin "Ilımlı İslam" projesiyle de örtüşen "İslamcılaştırma" politikalarının bir sonucu olarak ele alınmaktadır. Başka bir ifadeyle çatışmanın Anadolu ile İstanbul burjuvazisi arasında değil, "dinci gericilikle" laiklik

arasında olduğu, kapışmanın daha ziyade laiklik, kadrolaşma gibi rejimle ilgili siyasal sorunlardan kaynaklandığı ve bu yönelişin ülkeyi daha otoriter bir rejime sürüklediği ileri sürülmektedir. Profesör Emre Kongar'ın ifadesi bu görüşleri özetler nitelikte (*Cumhuriyet*, 5 Eylül 2005):

> Bu arada üç aşağı beş yukarı çağdaş sınıflaşmasını tamamlayan Türkiye'de çok partili düzene geçişten beri yaşanan dinci eğitim ve kentsel yağma düzeni de etkisini gösterdi ve 'referansı din olan bir parti' iktidara geldi. Bu parti şimdi Cumhuriyet döneminde devlet eliyle ve desteğiyle geliştirilen sermaye sınıfını yine devlet eliyle (daha doğru bir deyişle hükümet ve yerel yönetimler eliyle) 'İslamcılaştırmaya' soyundu. Bir yandan 'serbest rekabet' şarkıları okunurken, öte yandan 'haksız rekabetin' dik âlâsı uygulanıyor, özelleştirmeler, ihaleler, krediler, bağışıklıklar ve benzeri her türlü devlet desteği 'İslamcı' özellikleri ağır basanlara veriliyor. Bu gidiş hem 'İslamcı' kesimlerin burjuvalaşmasını sağlıyor, hem de burjuvazinin "İslamcılaştırılmasına" yol açıyor. 'İslamcıların' burjuvalaşmaları hiç kuşkusuz kötü bir şey değil, ama burjuvazi 'İslamcılaştırılıyorsa', bunun doğrudan doğruya bir 'rejim tehdidi' oluşturduğu açık.

Ulusal sol kanatta bu gelişmelere dair uzun süredir yazan gazeteci Mustafa Sönmez de İslamcı sermayenin gücünün abartılmaması gerektiği, çatışmanın konjonktürel olduğu görüşündedir:

> AKP'nin, kendi organik sermayedarını yaratmaya çalışmakla beraber, 'İslami toplum projesi'ne biat etmiş bu fraksiyonun, ekonomik olarak hızla güçlendiği ve başta TÜSİAD olmak üzere 'diğerlerine' karşı teçhizatlandırarak ağırlıklı bir güç haline geldiği savı abartılıdır, 'AKP burjuvazisi'ni olduğundan çok büyük göstermektir. Güç, hâlâ büyük sermayede, TÜSİAD'dadır. AKP, TÜSİAD'a rağmen iktidar olmamıştır, 2003'te, 2001 krizinden canı yananların 'denenmemişi deneme' saikiyle iktidara gelirken 2007'de-çok olumlu seyreden dünya ekonomik konjonktürünün de etkisiyle- bu kez TÜSİAD'cıların rüzgârını da arkasına alarak iktidar olmuştur. Ancak, AKP, 'milli görüşçü' yüzünü göste-

> rip gerilimi artırdıkça ve ekonomide de tökezlemeye başlayınca 'kutsal ittifak' çatırdamıştır, kriz derinleştikçe hızla çözülecektir (www.bianet.org, 27 Eylül 2008).
>
> (...) Özetle, Türkiye'de Anadolu burjuvazisi diye adlandırılan ve AKP'nin gücünü aldığı varsayılan güçlü bir fraksiyon abartıdır, efsanedir. Bu kesimle TÜSİAD arasında bir karşıtlık abartıdır, arada müthiş sıklet farkları vardır (www.bianet.org, 17 Eylül 2008).

Burada iki yaklaşımın (liberal/liberal sol ile ulusal sol) farklılaştığı nokta, İslamcı burjuvazinin rekabeti ve demokratikleşmeyi artıran mı azaltan mı etkilerinin olması iken, ortak paydaları AKP ile büyük sermaye arasındaki gerilimlerin ve çatışmanın kaynağının politik ve/veya kültürel-ideolojik temelde, bir "yaşam tarzı" meselesi olarak açıklanmasıdır. Sorun, taşradan kente yönelen "girişimci orta sınıflar"ın Cumhuriyet'in modernleşme projesi ile ne kadar uyumlu olacağı sorunu olarak ele alınmaktadır. Şimdi burjuvazi içi çatışmayı ele alan söz konusu yaklaşımları da değerlendirebilmek bakımından İslamcı sermayenin yükselişinin ve ortaya çıkan kutuplaşmanın maddi temellerini ortaya koyabiliriz.

4- Türk Burjuvazisinin "Bölgesel Güç" Olma Hayalleri Kendi Ayağına Dolanınca

Bu noktada birbirine doğrudan bağlı olması gerekmeyen şu iki soruyu ele alalım:

1- Söz konusu iki sermaye fraksiyonu arasında sermaye birikiminin ve sömürünün hangi koşullar, hangi politikalar altında gerçekleşmesi gerektiği konusunda bir perspektif farkı, bir ayrışma söz konusu mudur?

2- Bütün bu gelişmeler sonucunda İslamcı burjuvazi, yüzünü Batı kapitalizmine çevirerek dünya ekonomisi ile bütünleşmeyi savunan Batıcı-laik burjuvazinin yanı sıra, onun karşısında, "finans kapital" nitelemesini hak edecek bir büyüklüğe erişmiş midir?

Her iki soru da günümüzde "AKP büyük sermaye yanlısı politikalar izlerken neden Türkiye sermayesinin büyük kanadı ile gerilim yaşıyor?" sorusuna cevap verebilmek bakımından can alıcı öneme sahiptir. Her iki soruya da "hayır" cevabı veriliyorsa, bu AKP hükümetiyle TÜSİAD, TSK ya da bürokrasi arasında yaşanan gerilimlerin büyük ölçüde politik ve ideolojik temelli olduğu anlamına gelecektir. Biz her iki soruya da somut tarihî gelişmeler ve olgular itibariyle "evet" cevabının verilebileceği kanaatindeyiz. Sırayla bu tespitlerimizi kanıtlamaya çalışalım.

4.1- Şengen mi Şamgen mi?

> Turgut Özal bilinçli şekilde 'Organize Sanayi Bölgeleri'ni teşvik etmeseydi, konvertibilite ve daha sonra Gümrük Birliği olmasaydı, Calvin'in kendisi gelse acaba 'Anadolu Kaplanları'nı ortaya çıkartabilir miydi? (*Sabah*, 28 Ocak 2006)[5]

Birinci soru her iki sermaye fraksiyonu arasında sermaye birikiminin hangi koşullarda gerçekleşmesi ve dünya kapitalizmiyle nasıl bir bütünleşme biçiminin olması gerektiği konusunda köklü ayrımlar olup olmadığına ilişkindir. Bu soruya ancak Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin içsel çelişkileri ve burjuvazinin tarihsel gelişim dinamikleri göz önünde bulundurularak cevap verilebilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren stratejik yönelişi Batı emperyalizmiyle bütünleşme yönünde olmuştur. Bugün Türkiye büyük burjuvazisinin hâkim kanadını oluşturan TÜSİAD ve çevresinin Batıcılığı uluslararası sermaye ve Batı emperyalizmiyle eklemlenme ihtiyacının bir ürünüdür. 1950'li yıllardan itibaren özellikle Anadolu'da, kısmen

---

5 Gazeteci Barlas'ın övdüğü Turgut Özal 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında dönemde Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı yapmış, Reagan ve Thatcher çizgisinde neoliberal politikaları benimsemiş siyasetçi ve devlet adamıdır. Organize Sanayi Bölgeleri daha ziyade azgelişmiş ülkelerde küçük ve orta ölçekli işletmelerin geliştirilmesi amacına dönük bölgesel üretim üslerini ifade etmektedir.

de İstanbul'da palazlanmaya başlayan yeni sermaye dilimi ise ideolojik olarak İslami bir yönelimde olmuş, Batı'yla ilişkilere mesafeli durmuş, siyasal İslam'ın arkasındaki temel ekonomik ve sosyal gücü oluşturmuştur. 12 Eylül darbesi ile başlayan dönemde ise holdingleşme ve finans kapitalin bir parçası olmaya evrilme fırsatını yakalamıştır. Geç palazlanmış Anadolu burjuvazisi ile TÜSİAD'la simgeleşmiş büyük burjuvazinin ekonomik ve politik çelişkileri adım adım çatışmaya ve ardından da politik iç savaş boyutlarına hızla evrilmiştir[6].

12 Eylül 1980 sonrasında yaşanan bu hızlı gelişmede ve İslami sermayenin güçlenmesinde rol oynayan unsurlar ise şöyle özetlenebilir:

- 1980 sonrasında, "Yeşil Kuşak" stratejisi adı altında emperyalistlerin sola ve işçi sınıfının güçlenmesine karşı karşı-devrimci örgütlenmeleri güçlendiren politikalar izlemeleri,
- 1990'dan itibaren bürokratik işçi devletlerinin çöküşüyle birlikte, Ortadoğu ve Orta Asya'ya uzanan coğrafyanın emperyalistlerin nüfuz alanı bakımından artan öneme sahip olması ("Büyük Ortadoğu Projesi"),
- 1980 darbesi ile birlikte "Türk-İslam sentezi" adı altında Türkiye egemen sınıfının işçi hareketinin canlanma dinamiklerine karşı, dinsel akımlara yol veren, göz yuman ya da onları himaye eden politikalara yönelmesi,
- Türk sermayesinin izlediği dış pazara dayalı sermaye birikimi stratejisi ile Türkiye egemen sınıfının yeni yöneliş olarak Avrasya ve Ortadoğu'daki stratejik çıkarlarını geliştirmek bakımından bir "bölge gücü" olmaya soyunması, bu bölgelere sermaye ihracına yönelmesi,
- Özal dönemi ile başlayan bu politik yönelişle birlikte hem yurtdışındaki muhafazakâr Türk vatandaşların parasının hem de

6 Burada özetlenen tespitlere dair ayrıntılı bilgi için bkz. (Savran 2011), (Savran 2004).

Arap/Körfez sermayesinin ülkeye çekilmesi (Özellikle İslami finans kuruluşlarının faizsiz bankacılık faaliyetleri adı altında söz konusu finans kapital fraksiyonunun oluşumunda adeta kuluçka işlevi görmeleri, Arap sermayeli özel finans kuruluşlarının gelmelerinin tarikat ve cemaat şirketlerinin gelişmesinde kilit rol oynamaları),

- Özellikle işçi sınıfını dize getirmeye dönük neoliberal politikaların uygulanması (Konya, Kayseri gibi büyük Anadolu kentlerinde dini ve kültürel değerlerin ya da bağların sermaye birikimi ve emek sömürüsünde kullanılmasıyla Organize Sanayi Bölgeleri'nde yer alan KOBİ'lerde "esnek üretim" uygulamalarının altyapısının oluşturulması)
- Yerel yönetimlerin de piyasaya açılması sürecinde özellikle belediyecilik faaliyetlerinin İslamcı sermaye kesimlerine açılması.

Bu süreçten elbette sadece İslamcı sermaye değil, Türkiye büyük burjuvazisi de nasiplendi. Gelgelelim Özal-ANAP döneminde Batıcı-laik burjuvaziyle Anadolu'da yaygın olan İslamcı sermayeyi birincisinin kontrolünde ve hâkimiyetinde birleştirme girişimi yukarıda özetlenen dinamiklerin doğurduğu çelişkilerle birlikte egemen sermaye fraksiyonu olan TÜSİAD burjuvazisi için bir tehdit unsuru haline gelmeye başladı. İslamcı sermayenin yükselişinin Batıcı-laik burjuvazi açısından birtakım tehditler doğurmasında rol oynayan belli başlı etkenler şunlardı (Doğan 2006):

- Dini cemaatlere bağlı vakıf ve derneklerin odağında yer aldığı İslamcı çevrelerin cami, okul, özel üniversite, dershane, öğrenci yurdu yaptırmak, yoksullara yardım gibi geleneksel sayılabilecek sosyo-kültürel faaliyetlerinin artan dinamizminin maddi olanaklarını yaratmış olmaları,
- İslamcı sermayenin başta MÜSİAD olmak üzere TUSKON, İŞHAD[7], ASKON vb. örgütlenmelerde hem üye sayılarını hızlıca

7 İş Hayatı Dayanışma Derneği, İŞHAD.

artırmış olması hem de İslami alt-ekonominin beslendiği sosyo-kültürel ilişki ağları ve iş yapma biçimlerinin de –sadece ulusal değil, Fethullah Gülen cemaatinin Ortadoğu'dan Afrika'ya hatta Avustralya'ya uluslararası ölçekte yayılması ile– bir çekim merkezi haline gelerek[8], klasik para piyasalarının kredi-borç sistemi dışında faaliyet gösteren söz konusu İslami alt-ekonominin büyüyerek büyük çaplı şirket, grup ve holdingler ortaya çıkarması[9],

- İslamcı sermayenin zaman zaman Güney Kore, Malezya gibi Uzak Doğu ülkelerinde benimsendiği iddia edilen kalkınma modelini öne çıkarmaları, Türkiye büyük sermayesinin öteden beri iç içe geçtiği ABD ve AB sermayesiyle ilişkilerin çerçevesini zorlayan bir tavır sergilemesi, Türkiye'nin gelişmesi için yüzünü dönmesi gereken yerin Batı'dan ziyade Doğu olması gerektiği yönünde verilen beyanlar ve atılan somut adımlar,
- İslamcı sermayenin bazı unsurlarının (Kombassan, Yimpaş, İttifak gibi holdingler) birikim sağlama yöntemlerinin de egemen

---

8 Türkiye'nin en büyük bitkisel yağ üreticilerinden ve aynı zamanda TUSKON üyesi Küçükbay Yağ ve Deterjan Sanayii AŞ'nin Yönetim Kurulu Başkanı Ahmet Küçükbay, Türk okulları sayesinde ihracat yaptıkları ülke sayısını 80'e çıkardıklarını söylüyor (*Zaman*, 29 Haziran 2010). Küçükbay şöyle diyor: "Dünyada 120 ülkede Türk okulu var. Oraya gidenler, o okulları kuranlar halkla iç içe olmuş, itibar gören insanlar. İhracatımızda da bu okullardan istifade ediyoruz." Bu eğitim kurumlarının Türk işadamları için çok iyi bir referans olduğunu belirten Küçükbay, "Bu ülkelerden tedarikçiler de artık Türkiye'yi tercih ediyor. Örneğin benden yağ alan bir şirket makarna, salça da istiyor, ben de bu konuda onları başka bir Türk şirketiyle tanıştırıyorum." açıklamasını yapıyor.

9 28 Şubat sürecinde Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı olarak oluşturulan Batı Çalışma Grubu'nun 1997 yılında hazırladığı raporda 500 trilyon liralık sermayeyi kontrol eden 385 şirketin cemaatlere göre dağılımı şöyledir: Fettullahçılar 208 şirket, Nakşibendiler 56 şirket, Milli Görüş 47 şirket, Süleymancılar 29 şirket, Radikal İslamcılar 31 şirket, Yeni Asya Grubu 6 şirket, Yeni Nesil Grubu 6 şirket, Kadiriler 7 şirket. Aynı raporda verilen şirket sayısının 20 tarikata ve cemaat çevresine ait olduğu, MÜSİAD ve Fethullah Gülen'e yakın İŞHAD bünyesindeki şirketlerin buna dahil olmadığı, irili ufaklı şirketlerin katılımıyla gerçek rakamın 4000 civarında olduğu belirtilmektedir (http://kacmazmetin.blogcu.com/1924-cemaat-tarikat-ekonomisi-2006-holdinglesen-islam-ekonomisi/2206523, 21 Ağustos 2007).

sermaye çevrelerinde rahatsızlık yaratması, söz konusu İslamcı holdinglerin ihalelere girip özelleştirme pastasından pay alabilecek kadar büyümeleri (örneğin Kombassan Holdingin PETLAS[10] ihalesini kazanması)[11].

Özetle Türkiye egemen sınıfının 1970'lerde yaşadığı krize tepki olarak sermayenin yeniden yapılanmasında izlediği strateji bağrında taşıdığı çelişkiler dolayısıyla bir yandan sermaye sınıfının iç yapısında niteliksel bir dönüşüme yol açmıştır, öte yandan kendi gelişimi, ilerlemesi önünde ayakbağı olmaktadır. AKP hükümeti "ahbap-çavuş kapitalizmi" ile bu sürecin yaratıcısı değil, bu sürecin çelişkilerinden yararlanarak büyüyen bir sermaye fraksiyonunun temsilcisi konumundadır.

Gerek İslamcı sermayenin yükselişinde gerekse de Batıcı-laik burjuvazi için bir tehdit haline gelmesinde rol oynayan tarihsel etkenlerden hareketle Türkiye burjuvazisinin Batıcı-laik kanadıyla İslamcı kanadı arasındaki ayrışmanın üç boyutu olduğunu saptayabiliriz:

1- Yaratılan toplam artık değere el koymak ve daha fazla pay almak bakımından ekonomik çıkar mücadelesi,
2- Yeni Dünya Düzeni'nde tutulacak yer ve dış dünya ile ekonomik bütünleşme sürecinde emperyalist Batı ve İslam dünyası ile ilişkilerdeki **öncelikler** bakımından politik mücadele,
3- Laiklik, Batı ya da İslami değerler gibi yaşam tarzı konularında ideolojik mücadele.

---

10 Türkiye'nin lastik üretimi alanında önde gelen kamu şirketlerinden olan PETLAS, 2005 yılında özelleştirilmiştir.

11 İslami holdinglerle ilgili olarak kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Komisyonu 21 Haziran 2005 tarihli toplantısında Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) Başkanı Doğan Cansızlar'ı dinlemişti. SPK Başkanı, komisyona 400 sayfalık bir rapor sunarak 'halktan izinsiz para topladığı' belirtilen ve içinde İttifak, Jetpa, Kombassan, Yimpaş gibi holdinglerin de bulunduğu 78 şirketin adını vermişti. TBMM Komisyonu üyesi Bihlun Tamaylıgil ve Nezir Büyükcengiz'in ifadelerine göre bu şirketler yaklaşık 300 bin kişiden 4 milyar avro toplamışlardı (*Radikal*, 22.06.2005).

Bu etkenlerin dikkate alınması bize çatışmanın salt kültürel ya da ideolojik temellerde açıklanamayacağını göstermektedir. Ayrışma esas olarak ekonomik çıkarlar ve politik tercihlerdedir. Bu noktayı biraz açalım: Günümüz kapitalizminde sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda devletin ekonomideki rolü azalmak bir yana artmış durumdadır. Devletin yerel/ulusal sermayeleri dünya pazarıyla bütünleştirmek ve kârlı yatırım imkânlarının koşullarını oluşturmak bakımından üstlenilen kaynak aktarma ya da mevcut kamu kaynaklarını özel sektöre devretme işlevinin en temel unsurları şunlardır: 1- ulusal düzeyde açılan büyük çaplı kamu ihaleleri, 2- yerel yönetimler düzeyinde yapılan (belediye hizmetleri, altyapı yatırımları, TOKİ[12] vb.) ihaleler, 3- kamu bankaları aracılığıyla açılan krediler, 4- özelleştirmeler, 5- özel sektör tarafından işletilmek üzere devredilen kamu tesisleri. Bunlara uluslararası rekabet gücü açısından kritik önemde olan pazar olanakları bulma, ucuz girdi tedariki, iş ortaklıkları gibi unsurları da eklediğimizde, devletin dağıtım kanalları dolayımıyla el koyulan artık değeri denetleme ve bundan daha fazla pay alabilme imkânlarını kullanmak üzere her iki sermaye fraksiyonu arasında neden kıyasıya bir mücadele olduğunu anlamak mümkün hale gelmektedir.

Dünya pazarına açılma ve Batı ile ilişkiler bağlamında, kısaca emperyalist dünya ile bütünleşmede İslami sermayenin atılım yapmasının önünde çeşitli engeller mevcuttur. Özellikle Batıcı-laik büyük burjuvazinin tarihsel gelişimi itibariyle Batı ile ilişkilerde stratejik üstünlüğe ve önceliğe sahip olduğu göz önüne alındığında geriden gelen sermaye fraksiyonu için devletin kaynaklarına hükmedebilmek ve iktisadi ve politik tercihlerini kendi sermaye birikimi ihtiyaçlarına göre şekillendirmek kritik önem kazanmaktadır. Eski MÜSİAD Başkanı Ömer Bolat kendisi ile yapılan bir röportajda "TÜSİAD ile sizin eko-

12 TC. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, TOKİ.

nomi görüşleriniz neden farklı?" sorusuna şöyle cevap vermişti (www.spothaber.com, 25 Ağustos 2005):

> Uygulanan IMF destekli programda ortaya konan reçete ve küreselleşme rüzgârları daha çok finans kesiminin işine yarıyor. TÜSİAD ile aramızda orada bir ayrışma var. TÜSİAD üyeleri arasında finans kesimi ciddi ağırlık oluşturuyor. Ayrıca teknolojik gelişmesini sağlamış sermayesi güçlü firmalar bu programla avantajlı duruma geçiyor.

Çoğunlukla MÜSİAD tarafından temsil edilen sermaye fraksiyonunun stratejik perspektifi Doğu Asya'nın yanı sıra İslam Dünyası ve Türki Cumhuriyetler ağırlıklı bir bloklaşmadır. "Adil Düzen" yerine günümüzde "Medine Pazarı"[13], Pamuk Birliği[14], D-8[15], Ortadoğu Ticaret Birliği gibi özel sektör öncülüğünde, "Gebze'den Gazze"ye bir ticaret birliği gerçekleştirilmesi öncelikli hedeftir. Eski MÜSİAD Başkanı Ömer Bolat'ın "D-8 geliştirilmeli ve derinleştirilmeli" görüşünü de dikkate alarak (www.d8 bülten.com, 2 Temmuz 2007), İslamcı sermaye fraksiyonunun dünya kapitalizmiyle bütünleşmeyi öncelikle bu tür bölgesel oluşumlarla gerçekleştirmek istediğini söyleyebiliriz. Bu perspektifin bir uzantısı da D-8'in hinterlandı olan Asya, Afrika, Ortadoğu ve Uzakdoğu'nun çok kutuplu Yeni Dünya Düzeni'nin öne çıkan bölgeleri olarak görülmesinden hareketle, örgütü kuran Türkiye dâhil sekiz ülkenin yeni bir atılım, açılım ve genişleme politikası belirleyerek, ilk etapta örgüte 10 yeni üye kazandırması, D-18'i küresel bir örgüt olarak "dizayn etmesi" önerisidir (*Milli Gazete*, 23 Haziran 2009).

13 MÜSİAD önderliğinde özellikle Afrika ve Avrasya ülkeleri arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek üzere Müslüman işadamlarının düzenlediği uluslararası ticaret fuarı.

14 MÜSİAD öncülüğünde, Doğu Asya'dan Balkanlar'a uzanan bir coğrafyada başta tekstil ve konfeksiyon sektörü olmak üzere en çok pamuk üreten ülkeler arasında 90'lı yıllarda hayata geçirilen bir tür alternatif ortak Pazar girişimi.

15 Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya'nın oluşturduğu Ekonomik İşbirliği Örgütü.

Elbette İslamcı sermaye fraksiyonunun bir bütün olarak Türk sermayesinin "Osmanlı" bölgesindeki nüfuz arayışının önemli bir uzantısı olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Kaldı ki olgusal düzeyde bu yönde gelişme eğilimleri henüz belirleyici büyüklüklerde olmaktan çok uzaktır. Temel ayrım noktası ya da stratejik farklılık, "bölgesel liderlik" rolüne doğru bu yönelişin ABD'nin denetimi ve gözetimi altında olup olmayacağı, bu gidişin denetimden çıkıp çıkmaması meselesidir.

Tablo 1: İhracatın Bölgelere Göre Dağılımı (%)

	2006	2008	2012
Avrupa Birliği Ülkeleri (AB-27)	56.0	48.0	38.8
Türkiye Serbest Bölgeleri	3.5	2.3	1.5
Diğer Ülkeler	40.5	49.7	59.7
Diğer Avrupa Ülkeleri	9.3	11.9	9.4
Afrika Ülkeleri	5.3	6.9	8.8
Amerika Ülkeleri	7.4	4.9	6.3
Asya ve Ortadoğu Ülkeleri	17.8	24.6	34.8

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, TÜİK veri seti, 2012

2009 yılı dünya kriz konjonktürünün etkilerini de bir kenara koyarak 2006-2012 döneminde ihracatın bölgelere göre dağılımına baktığımızda (Tablo 1) ekonomik krizin de etkisiyle AB'nin Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı düşerken, Kuzey Afrika, Yakın ve Orta Doğu'ya yapılan ihracatın belirgin bir artış içinde olduğu görülmektedir (Soybilgen 2013). Başbakan Erdoğan'ın 2010 yılında yaptığı bir konuşmasında da belirttiği gibi, komşu ülkelerle yapılan ticaret son 9 yılda 3 katına çıkmış 53 ülkeden oluşan Afrika kıtasıyla ihracat 7 yılda yüzde 500, Yakın ve Orta Doğu ülkeleriyle yüzde 458 ve Türk cumhuriyetlerine yüzde 448 oranında artmıştır (*Yeni Şafak*, 4 Nisan 2010).

Türk sermayedarların yurtdışına yaptıkları yatırımların bölgesel dağılımına baktığımızda da (Tablo 2) benzer bir eğilim ile karşılaşıyoruz. Yakın ve Ortadoğu ülkelerine yapılan sermaye ihracı 2002-2010 yılları arasında bariz bir şekilde artmış görünüyor. Bu veriler ışığında yukarıda da belirttiğimiz gibi eski Osmanlı nüfuz bölgesine yapılan sermaye ihracında Batıcı-laik burjuvazinin payının hiç de azımsanmayacak düzeyde olduğunu akıldan çıkarmadan, başta Ülker, Çalık, Sanko, Boydak gibi holdingler olmak üzere İslamcı burjuvazinin de (en azından stratejik yönelişleriyle örtüşen boyutta) önemli yatırımlarının söz konusu olduğunu da hesaba katmak gerekir.

Tablo 2: Türklerin yurt dışı yatırımlarının ülke gruplarına göre dağılımı(Milyon dolar)

	2009	2010	2002-2010 (Ocak-Mayıs)
Avrupa	**636**	**573**	**7.390**
EFTA Ülkeleri	13	11	439
Diğer Avrupa Ülkeleri	9	91	697
Afrika	**12**	**20**	**377**
Kuzey Afrika Ülkeleri	11	20	377
Diğer Afrika Ülkeleri	1	0	38
Amerika	**13**	**27**	**936**
Kuzey Amerika Ülkeleri	10	26	913
Orta Amerika Ülkeleri	2	1	19
Güney Amerika Ülkeleri	1	0	4
Asya	**105**	**253**	**3341**
Yakın ve Ortadoğu Ülkeleri	94	225	3017
Körfez Ülkeleri	10	124	282
Diğer Yakın ve Ortadoğu Ülkeleri	84	101	2590
Diğer Asya Ülkeleri	11	28	324
Okyanusya	**0**	**0**	**30**
Sınıflandırılamayan Ülke	**0**	**0**	**13**
Toplam	**766**	**873**	**12.087**

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, TCMB veri seti, 2011

Bütün bu tespitlerin ve olguların yukarıda sorduğumuz birinci soruya neden evet dediğimizi yeteri kadar açıkladığını umuyoruz.

4.2- İslamcı burjuvazi: "Efsane"den Gerçeğe

Şimdi ikinci soruyu cevaplamaya çalışalım. Bir an için Erol Katırcıoğlu, Ahmet İnsel ve bir dizi başka sol liberalin –bunlara gazeteci Taha Akyol, Cengiz Çandar gibi liberalleri de eklemek gerekir – yıllardır temcit pilavı gibi tekrarlamaktan bıkmadıkları "girişimci orta sınıf" edebiyatını ("Anadolu Kaplanları"nın devletten bağımsız olarak geliştikleri, tekelci olmadıkları, serbest rekabeti savundukları, daha demokratik bir ekonomik düzen istedikleri gibi görüşleri) bir kenara bırakalım ve daha ciddiye alınabilecek olan görüşlere bakalım.

Bunlardan biri Oral Çalışlar ve Mustafa Sönmez'in benzer şekilde savundukları yükselen İslamcı sermayenin o kadar da büyük olmadığı, yaptıkları atılımın abartılmaması gerektiği iddiası. Oral Çalışlar bu görüşlerini *Forbes* dergisinin 2010 yılında yayınlanan "En zengin 100 Türk" listesinde "AK Parti'ye yakın sayılabilecek olanların sayısının 10'u bulmadığı"nı belirterek gerekçelendiriyor (*Radikal*, 28 Şubat 2010):

> Görünen o ki, AK Parti'ye destek çıktığı düşünülen (ve zaman zaman Anadolu burjuvazisi olarak tanımlanan) burjuvazi grubu, İstanbul ile boy ölçüşebilecek çapta değil. (...) AK Parti etrafında 'orta ölçekli' sermaye birikimlerinin gerçekleşmekte ve yeni bir 'orta sınıf'ın oluşmakta olduğundan söz etmek daha gerçekçi görünüyor.

Mustafa Sönmez de yukarıda ortaya konulduğu gibi benzer görüşü savunmaktadır (www.bianet.org, 27 Eylül 2008):

> AKP'nin, kendi organik sermayedarını yaratmaya çalışmakla beraber, "İslami toplum projesi"ne biat etmiş bu fraksiyonun, ekonomik olarak hızla güçlendiği ve başta TÜSİAD olmak üzere 'diğerlerine' karşı teçhizatlandırarak ağırlıklı bir güç haline geldiği savı abartılıdır.

Kimilerinin "muhafazakâr yükseliş" diye nitelediği İslamcı burjuvazinin güçlenmesi olgusu acaba bir abartı ya da efsane midir? Bu görüşü sınamak için olgulara bakalım: Aşağıdaki tablo TÜSİAD ve TÜRKONFED[16] bünyesinde temsil edilen Batıcı büyük burjuvazi ile MÜSİAD, TUSKON ve ASKON örgütlerinde temsil edilen İslamcı büyük burjuvazinin Türkiye kapitalizmi içindeki ağırlıklarını ortaya koyuyor.

Tablo 3: Türkiye'de İş Dünyası Örgütlerinin çeşitli büyüklükler itibariyle karşılaştırılması

	TÜSİAD	TÜRKONFED	MÜSİAD	TUSKON	ASKON
Üye işadamı sayısı	600	> 11.000	> 6.500	47 bin	2.300
Şirket sayısı	3.500		15.000	100.000	
İstihdam	626 bin	> 1 milyon	1.2 milyon		125 bin
Milli Gelirdeki payı (%)	40		15		
Toplam ihracattaki payı (%)	45 (2010)		15-20		
İhracat Hacmi (milyar dolar)	45	> 65	22.5		
İş hacmi (milyar dolar)	62.7	208			
Toplam katma değer içindeki payı	50 (2012)				

Kaynak: Veriler TÜSİAD, MÜSİAD, TUSKON, ASKON örgütlerinin web sayfalarından ve Sönmez, 2010, eserinden derlenmiştir.

MÜSİAD 20 yıl önce kurulduğunda (1990) üye sayısı 12 idi. MÜSİAD'ın üye sayısı 2000'de 1387 ve 2004'de 2136 iken 2012'de 6500'ü geçmiştir. MÜSİAD'a bağlı şirket sayısı ise 15 bini bulmuştur. MÜSİAD'a üye olan firmaların 1998'deki istihdam kapasitesi 600 bin, ihracat hacmi 6 milyar dolar ve milli gelirdeki payı yüzde 10 idi. TUSKON'un üye sayısının ise 2007'de 9600'den 2010'da 15 bine yaklaştığı belirtilmektedir. Bu durum İslamcı sermayenin son 20 yılda oldukça hızlı bir büyüme gerçekleştirdiğine işaret etmektedir.

16 Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu, TÜRKONFED.

Nesnel zeminde kaçınılmaz biçimde TÜSİAD sermaye fraksiyonuna rakip olarak şekillenen bu sermaye kesimleri ve örgütlenmeleri yukarıdaki veriler ışığında sermaye gücü olarak (milli gelirden aldıkları pay, ihracat ve iş hacimleri itibariyle) kabaca üçte bir büyüklüğe sahiptirler. Ayrıca AKP hükümetiyle çok daha doğrudan ve organik ilişkileri nedeniyle sağladıkları olağanüstü büyüme TÜSİAD'ın temsil ettiği Batıcı-laik burjuvazinin endişelerinin artmasının önemli bir kaynağını oluşturmaktadır. Ancak sadece bu verilere bakarak İslamcı sermayenin büyük burjuvazinin bir kanadı niteliğine büründüğünü söylemek için erkendir. Bu yazıda vurgulanan, başta MÜSİAD üyeleri olmak üzere çeşitli örgütlerde temsil edilen İslamcı sermayenin "Anadolu kaplanı", yerel KOBİ olma niteliğinin ötesine geçerek holding biçiminde örgütlenen büyük sermaye eşiğine geldikleri tespitiydi. O takdirde gözümüzü diğer olgusal gelişmelere de çevirmemiz gerekmektedir. Bu bakımdan söz konusu sermaye fraksiyonunun yönetim merkezlerinin nerede olduğuna, şirketlerindeki kurucu sermayedarların servetlerine, Türkiye'nin en büyük 500 büyük sanayi şirketi içindeki ağırlıklarına, finansal kurumlarla olan bağlantılarına, holdingleşme eğilimlerine vb. bakmak gerekir.

TÜSİAD'a üye şirketlerin yüzde 68'inin merkezi İstanbul'da, MÜSİAD'a üye şirketlerin ise yüzde 28'inin merkezi İstanbul'dadır (Taşkın 2009). TÜSİAD'a üye şirketlerin yüzde 23'ü 1980-89 arasında kurulmuşken, MÜSİAD'a üye şirketlerin yüzde 75'i 1989-1995 arasında kurulmuştur. İstanbul ve İstanbul'un uzantısı olarak düşünülebilecek Kocaeli ve Gebze gibi sanayi merkezlerindeki şirketlerin, MÜSİAD ve ASKON üyeleri arasında çok önemli bir sayısal ağırlığa sahip oldukları görülmektedir (Buğra/Savaşkan 2010). Bu veriler bize İslamcı sermayenin özellikle 1980 sonrası kurulduğunu ve 1990'lı yıllardan itibaren büyüdüğünü, öte yandan basit bir İstanbul sermayesi-Anadolu sermayesi ayrımının ötesine ge-

çecek şekilde yönetim merkezlerini batıya yoğunlaştırdığını göstermektedir.

2006-2010 yılları arasındaki dönemde yayınlanan "En zengin 100 Türk ailesi" içinde devamlı yer alan ya da listeye yeni giren ve İslamcı burjuvaziye mensup bizim tespit edebildiğimiz yaklaşık 15-20 aile vardır (Tablo 4):

Tablo 4: "En Zengin 100 Türk Ailesi" İçinde İslamcı Sermaye İle İlişkili Aileler

Ülker Ailesi (Yıldız Holding)	Konukoğlu Ailesi (Sanko Holding)
Boydak Ailesi (Boydak Holding)	Çalık Ailesi (Çalık Holding)
Altınbaş Ailesi (Altınbaş Holding)	Nuri Özaltın (Özaltın Holding)
Ahmet Keleşoğlu (Selçuk Ecza Grubu)	Aziz Torun (Torunlar Holding)
Cevahir Ailesi (Cevahir Holding)	Cihan Kamer (Altınsay Kuyumculuk)
Topbaş Ailesi (BİM)	Zapsu Ailesi (Azizler Holding)
Yahya Kiğılı (Hayat Holding)	İhsan Kalkavan (Kalkavan Denizcilik)
İbrahim Çeçen (İ. Ç Holding)	Kiler Ailesi (Kiler Holding)
Ahmet Cengiz (Cengiz Holding)	Kazancı Ailesi (Aksa Enerji)
Küçük Ailesi (Taha Holding)	

Kaynak: Ekonomist Dergisi'nin 2006, 2007, 2008, 2009 ve 2010 yıllarında yayınlanan En Zengin 100 Türk Ailesi sayıları

TUSKON yetkilileri, 2008 İSO Türkiye'nin ilk 500 Sanayi Kuruluşu'nda TUSKON'a üye 130 firmanın olduğunu - firma isimlerini belirtmeden – bildirmişlerdir (*Infomag*, Ekim 2009). Bu verilerin ne kadar doğru olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Öte yandan MÜSİAD'ın 2008 yılı İSO 500 listesinde 26, ikinci sıradaki en büyük 500 şirket listesinde ise 30 üyesi vardır (Buğra/Savaşkan 2010:106). En son 2009 yılı İSO ilk 500 Sanayi Kuruluşu listesinde MÜSİAD'ın 31, TUSKON'un 45 ve ASKON'un 2 üyesi olduğu görülmektedir (Tablo 5).

Tablo 5: İSO 500 Listesinde Yer alan İslamcı Sermaye Bağlantılı Firma Sayısı

	2003	2004	2006	2007	2008	2009
MÜSİAD	4	8	20	23	26	31
TUSKON						45
ASKON						2

Kaynak: ***Milliyet*****, "Muhafazakâr Yükseliş" 28 Temmuz 2010**

Ancak hem MÜSİAD hem de TUSKON üyesi olduğu belirtilen firmaları ayrıştırdığımızda, sadece MÜSİAD'a üye olan firma sayısı 12, sadece TUSKON'a üye olan firma sayısı 29, hem MÜSİAD hem de TUSKON'a üye olan firma sayısı ise 16'dır. Bu da bize İSO 500 büyük sanayi kuruluşu içinde İslamcı sermaye bağlantılı firmaların gerçek sayısının (gazete kaynağındaki veriler ışığında) 57 olduğunu göstermektedir. Bizim kendi hesaplamalarımıza göre ise diğer bağlantılı firmalarla birlikte bu sayı 80'i geçmektedir.

Keza tespit edebildiğimiz kadarıyla 2010 yılı itibariyle *Capital 500* içinde yer alan İslamcı sermaye bağlantılı firma sayısı 85-95, *Fortune 500* içinde yer alan İslamcı sermaye bağlantılı firma sayısı ise 90-95 arasındadır. TİM tarafından belirlenen 2009 yılı Türkiye'nin en büyük 1000 ihracatçı firması içinde yer alan İslamcı sermaye bağlantılı firma sayısı ise yaklaşık 60-70 arasındadır.

İslamcı sermayenin gelişmesinde önemli rol oynayan ve halen finansman kaynağı olarak işlev gören İslam bankacılığı 1980 sonrası bankacılık sektöründe, Özel Finans Kurumlarının (ÖFK) mali sisteme girmesi ile bunların topladıkları fonlar, iş hacimleri, şube sayıları ve proje kapasiteleri yönünden hızlı bir gelişme göstermişlerdir (Ergüneş 2009). Sırayla Albaraka Türk Özel Finans Kurumu A.Ş. 1985'te, Family Finans Kurumu A.Ş. 1985'te, Faisal Finans Kurumu A.Ş. 1985'te, Kuveyt Türk

Evkaf Finans Kurumu A.Ş. 1989'da, Anadolu Finans Kurumu A.Ş. 1991'de, İhlas Finans Kurumu A.Ş. 1995'de, Asya Finans Kurumu A.Ş. 1996'da kurulmuşlardır. Bunlardan 3 tanesi yabancı sermaye ağırlıklı iken diğerleri tamamen yerli sermaye ile kurularak piyasaya girmişlerdir (Tablo 6).

Tablo 6: Türkiye'de Yerleşik Özel Finans Kurumları

Arap-Türk Bankası (1977, Arap sermayesi ile birlikte Türkiye İş Bankası iştiraki olarak kuruldu)
Türk-Suudi Yatırım Holding (1988, Sümer Holding ve Türkiye Kalkınma Bankası'nın da ortaklığıyla)
Al Baraka Türk (1985, Topbaş/BİM ve Yıldız Holding/Ülker ortaklığı ile kuruldu; Nakşibendi cemaati bağlantılı)
Faisal Finans (1985, önce Kombassan sonra Yıldız Holding ortaklığı) → **Family Finans** (2001) olarak **Anadolu Finans** (1991, HES Grubu ve MÜSİAD üyelerinin kurdukları sonra Boydak Holding tarafından alınan) ile birleşerek **Anadolu Family Finans** (Yıldız ve Boydak Holding ortaklığı) oldu.
Kuveyt Türk Katılım (1989, BİM ortaklığı ile kuruldu; Nakşibendi cemaati bağlantılı)
İhlas Finans (1995, İhlas Holding, 2001'de faaliyet izni kaldırıldı)
Asya Finans → Bank Asya (1996, Faruk Berksan/Kar Grubu, Abdülkadir Konukoğlu/Sanko, Ahmet Çalık, Aydın Grubu, İhsan Kalkavan ortaklığı; Nurcu F. Gülen cemaati bağlantılı)

Kaynak: yazarın kendi derlemesi

Türkiye'de İslami finans uygulamaları, bankacılık sisteminin özel olarak tanımlanmış bir kısmı olan katılım bankaları[17] içinde yürütülmektedir. Katılım bankalarının hali hazırda Türkiye'deki bankacılık sektörünün küçük bir kısmını oluşturduğu, ancak paylarının hızla arttığı görülmektedir. Türkiye'de

17 Katılım bankası, faizsizlik prensiplerine göre çalışan, kâr ve zarara katılma esasına göre fon toplayıp, ticaret, ortaklık ve finansal kiralama yöntemleriyle fon kullandıran bankacılık modelidir.

katılım bankacılığı son 9 yılda çok hızlı bir büyüme kaydetmiştir. 2003-2012 döneminde katılım bankalarının toplam aktifleri yüzde 1.274 (yaklaşık 13 kat), sistemde toplanan fonlar yüzde 1.128 (11 kat), bu bankalarca kullandırılan fonlar ise yüzde 1.578 (16 kat) büyümüştür. 2012 yılı itibariyle Türkiye'de 44 geleneksel bankaya karşılık 4 katılım bankası bulunmaktadır. Katılım bankalarının şube sayısı 2003 yılında 188'den 2012 yılı sonunda 828'e yükselmiştir (www. tkbb.org.tr, *Milliyet*, 7 Mart 2013).

Söz konusu bankalar 2012 yılı itibariyle toplam bankacılık sisteminin aktiflerinin yüzde 5'ini, mevduatlarının yüzde 5,1'ini, kredilerinin ise yüzde 5,8'ini oluşturmaktadır. Kabaca faizsiz bankacılığın toplam bankacılık sisteminden aldığı payın yüzde 5 civarında olduğu görülmektedir. Sektörün 10 yıl içerisindeki hedefinin ise bu payı yüzde 10'a çıkarmak olduğu söylenmektedir.

İslamcı sermayenin büyük burjuvazinin önemli bir kanadı haline geldiğinin diğer bir göstergesi de bu kesimde holdinglerin azımsanmayacak büyüklüğüdür.

Tablo 7: TUSKON ve MÜSİAD Üyesi Holdinglerin İSO 500 İçinde Yer Alan Şirketlerinin Sayıları

TUSKON üyesi Holdingler	İSO 500 içindeki şirket sayısı (2009)	MÜSİAD üyesi Holdingler	İSO 500 içindeki şirket sayısı (2009)
Hayat Holding	2	Tosyalı Holding	2
Taha Holding	1	İpek-Koza Holding	2
Eroğlu Holding	1	Yıldız Holding	13
Naksan Holding	2	Boydak Holding	7
İhlas Holding	1	Çalık Holding	1
Kipaş Holding	4	Ekinciler Holding	1
Aydınlı Holding	1	Yimpaş Holding	1

Kaynak: İSO 500

Yukarıdaki veriler (Tablo 7) bize İSO 500 içinde yer alan İslamcı sermaye bağlantılı firmaların kaçının hangi holding bünyesinde ya da iştiraki olarak yer aldığını göstermektedir.

Bir diğer gelişme de Anadolu'da holdingleşme eğiliminin giderek artmasıdır (Capital 2010). Capital dergisinde verilen habere göre 2002 yılında Anadolu'daki holding sayısı 144 iken 2009'da bu sayı 204'e çıkmış, holding sayısında yüzde 40'ın üzerinde artış yaşanmıştır. Fakat en büyük yükselişin 1990'lardaki "girişim rüzgârı" ve şirketleşme atağı ile birlikte görülmeye başlandığı, bunun da 1995'te 477'ye ulaşan holding sayısından anlaşılabileceği belirtilmektedir. 2000'lerde devreye "Anadolu girişimcileri" de girmiş ve holding sayısı 500'ü aşmış, 2002'de 628'e, 2009'da ise 993'e ulaşmıştır. Yeni holdinglerin çekim merkezinin ise Gaziantep, Denizli, Kayseri, Konya, Bursa ve İzmir illeri olduğu bilinmektedir. Gerek Türkiye'nin en büyük 1000 ihracatçı firmasının iller itibariyle dağılımı gerekse de İSO en büyük 1000 sanayi kuruluşu listesinde yer alan firma sayısının iller bazında değişimi (Tablo 8 ve Tablo 9), - Bursa ve İzmir kentlerini bir kenara bırakacak olursak – bize söz konusu Anadolu kentlerinde firmaların son yıllarda önemli bir atak içinde olduklarını göstermektedir.

Tablo 8: Türkiye'nin En Büyük 1000 İhracatçı Firmasının İllere Dağılımı

	2003	2009	2010	2011
İstanbul	523	492	484	475
İzmir	89	67	66	66
Bursa	68	52	55	48
Ankara	39	52	55	48
Kocaeli	31	41	44	62
Adana	16	15	17	17
Manisa	18	20	20	14
Mersin	15	17	14	10
Kayseri	14	11	12	10
Gaziantep	24	49	52	63
Denizli	31	22	27	23
Konya	2	6	6	4
Kahramanmaraş	6	8	6	8

Kaynak: TİM, Türkiye'nin En Büyük İlk 1000 İhracatçısı Araştırması 2011 ve 2012.

Tablo 9: İSO En Büyük 1000 Sanayi Kuruluşu Listesinde Yer Alan Firma Sayısının İller Bazında Değişimi (1997-2011)

Kaynak: İSO 500 yayınlarından derleyen (Gürtaş 2012)

Anadolu'daki büyük atağın devam edeceği, önümüzdeki yıllarda holding sayısının 250'ye doğru gideceği tahmin edilmektedir. Aynı dergide Konya'da Anadolu Birlik, Gaziantep'te Naksan ve Gülsan firmalarının (ki bunlar da İslamcı sermaye ile ilişkilidirler) son dönemde Anadolu'nun yükselen holdingleri arasında yer aldıkları da belirtilmektedir.

Bir de son yıllarda en hızlı büyüyen şirketlere bakalım. Türkiye'nin "En büyük 500 Özel Şirketi"ni ortaya koyan *Capital 500* araştırmasında 2003-2007 yılları arasında cirosunu en hızlı artıran 30 şirkete (ki bunlar ülke büyüme hızının onlarca kat üzerinde büyüme kaydetmişlerdir) baktığımızda MÜSİAD ve/veya TUSKON üyesi olan bir dizi firmanın olağanüstü büyüme oranları yakaladıkları görülmektedir. Örneğin Hes Kablo yüzde 360 oranındaki büyümesiyle (yıllık reel büyümelerinin yüzde 15-20 civarında olduğu belirtiliyor) en hızlı büyüyen 12'nci firma olmuştur. Hasan Basri Bozkurt'un iş makinesi üreten 30 yıllık şirketi Hidromek son 5 yılda yüzde 318 oranında büyümüş, yıllık ortalama büyüme hızında da yüzde 43 rakamını yakalamıştır. Şirket, sadece 10 yıl önce ihracata başlamasına rağmen, bugün 5 kıtada, 50 ülkeye ihracat gerçekleştirmektedir.

Kastamonu Entegre, Hayat Kimya ile birlikte Hayat Holding'in en önemli 2 şirketinden biri olarak son 5 yılda yüzde 330'luk ve yıllık ortalama yüzde 44'lük büyüme hızına ulaşmış, Sarkuysan, bugün sektöründe lider konumda ve 5 kıtada 50'ye yakın ülkeye ihracat yapan bir firma olarak yine son 5 yılda yüzde 449 oranında büyümüş ve sektörünün en hızlı, Türkiye'nin ise 11'inci en hızlı büyüyen firması olarak Nursan Çelik 2003-2007 yılları arasında yüzde 368 oranında büyümüştür.

Capital 500 içinde 1997-2003 arasında en hızlı büyüyen 50 şirket arasında (bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla) 6 şirketin, 2009 yılında açıklanan *Fortune 500* En Büyük Türk

Şirketleri arasında yaklaşık 70 şirketin, yine 2009 yılında açıklanan *Capital 500* içinde yaklaşık 60 şirketin İslamcı sermaye ile doğrudan ya da dolaylı bağlantısı olduğu görülmektedir. *CNBC-e Business* dergisi tarafından gerçekleştirilen, 3 bin 500 şirketin son 10 yıllık performansının (1998-2008) incelendiği ve 100 milyon dolar ve üstü ciroya sahip 547 şirket arasından Türkiye'nin büyüme rekortmeni 100 şirketin tespit edildiği çalışmada (CNBC-E Business 2009), 100 şirketten en az 20 tanesinin İslamcı sermaye ile doğrudan ya da dolaylı bağlantılı olduğu görülmektedir.

Yine aynı araştırmada en hızlı büyüyen sektörlerin sırasıyla metal ve döküm işleme (31), gıda (15) bilgi teknolojileri (11), otomotiv (8), kimya (5) ve petrol (5) sektörleri olduğu ortaya çıkmıştır. İslamcı burjuvazinin önde gelen sermaye gruplarının daha çok tekstil, gıda, metal ve döküm, demir-çelik, inşaat, son yıllarda ise gayrimenkul ve enerjiye yatırım yaptıkları görülmektedir. Söz konusu sektörlerin aynı zamanda Batıcı-laik burjuvazinin sermaye gruplarının da en çok yatırım yaptıkları sektörler olması bir tamamlayıcılık ilişkisinden çok yoğun rekabet ilişkisini akla getirmektedir. Batıcı-laik sermaye ile İslamcı sermayenin iç pazarda yoğun rekabet içinde oldukları sektörlerin başında giyim-tekstil (Tema-Taha, Aydınlı, Kiğılı, Eroğlu, Çalık), perakende (Adese, BİM, Kiler), medya (ATV, *Sabah*, *Bugün*, Kanaltürk, Star, Kanal 24, TGRT), enerji (Çalık, Aksa, Sanko) ve gıda (Marsan, Ülker) gelmektedir.

Bütün bu olgular ışığında İslamcı burjuvazinin Türkiye burjuvazisi içinde ve burjuvazinin kendi iç çelişkilerinin bir ürünü olarak niteliksel bir dönüşüm geçirerek, finans kapital olarak nitelenmeyi hak edecek bir büyüklüğe ulaştığını söylemek mümkündür.

Yukarıda daha önceleri "abartı ve efsane" tezini savunduğunu gördüğümüz Mustafa Sönmez de daha sonra bizim bu tespitlerimizi teyit eden sonuçlara varmıştır (Sönmez 2009):

Bugün Türkiye'de bir "sınıf savaşı" var. Sınıf savaşı falan deyince insanın aklına güzel şeyler geliyor. Fakat işçi sınıfı yaşanan savaşın aktörü değil, sınıfa karşı kıyım var. Anadolu/muhafazakâr sermaye, İstanbul sermayesi ile çatışıyor, alanını genişletmeye çalışıyor. Liberaller de tutturmuşlar; 'bu işte bir devrim var' diye. Olanı biteni, küçük burjuvazinin, orta sınıfın demokratik devrimi sanıyorlar. Palazlanan, güçlenen kesim feodalizm artıklarına karşı kavga vermiyor ki, gerici bir kitle suyun başına geçmeye çalışıyor. İslami sermaye, daha büyük pay istiyor. Ama bu sermaye grubu da yekpare değildir. İçinde Ülker, Sinpaş vesaire gibi büyük kapitalisler ve küçük-orta ölçekli sermaye grupları var. Bunların çıkarları da, son kertede, çatışmalıdır. Şunu da ifade edelim; 'büyük sermaye' tasfiye edilmiyor, aktörler yer değiştiriyor. Son yıllarda Forbes'un, vesairenin 'en büyük Türk şirketleri listelerinde' daha fazla sayıda İslami sermayenin şirketi görünüyor. Anadolu sermayesi/orta-küçük sermaye ise zenginlikten aldığı payı artırmaya çalışıyor. Bütün bu kavga, AKP üzerinden yapılıyor. Unutmamamız gereken; bu iktidar mücadelesinden kim galip çıkarsa çıksın, kapitalizm baki kalacaktır.

Mustafa Sönmez şöyle devam ediyor (Sönmez 2010):

Bu tarihî kırılma, aslında, Türkiye toplumsal formasyonuna yön veren egemen sınıf blokları arası güç değişimi için derinleşen bir iktidar savaşıdır. Bilek güreştiren taraflardan biri, İslami-muhafazakâr sermaye fraksiyonlarının siyasi temsilcisi AKP-Fethullah Gülen koalisyonudur. Bu kesimin dayandığı sermaye fraksiyonu, resmî olarak TOBB bünyesindeki çoğu odada; "sivil" olarak da MÜSİAD ve TUSKON'da örgütlü, bir kısmı KOBİ, bir kısmı da irikıyım sermayedarlardır. Bunlara "Anadolu kaplanı" denmesi eksiktir. İstanbul'daki sanayi, ticaret ve hizmet varlıkları ağırlık taşır." Bilek güreşinin diğer tarafında, yine TOBB çatısı altındaki laik sermayedarlar, 'sivil'" örgütlenmede de TÜSİAD ve eteğinde topladığı orta büyüklükteki laik TÜRKONFED üyesi sermayedarlar vardır. Geleneksel (laik) Türkiye burjuvazisinin başat olduğu blok içinde, diğer müttefikler, laik sivil-asker üst bürokrasidir. Kazanılan bu muharebelerle, AKP, 2007 sonrası, toplumu muhafazakârlaştırma projeleri için daha atak oynama cüreti de buldu. Karşı blokun bileşenlerinden sivil-asker bürok-

rasiyi geriletmek üzere Ergenekon davası, çeşitli itibarsızlaştırma operasyon ve hamleleri birbirini izledi. TSK'yi itibarsızlaştırma, yargıyı, yürütmeye tabi kılma çabaları yoğunlaşırken sermaye ayağında da TÜSİAD'ı etkisizleştirme, buna karşılık MÜSİAD ve TUSKON'u öne çıkarma çabaları arttı. TÜSİAD'ın lider gruplarından Doğan'a hem medyasını hem ekonomik gücünü kırmak üzere yapılan vergi operasyonları, diğer TÜSİAD'cıları sindirmeye yetti. Doğan'a sahip çıkamayan, dayanışamayan TÜSİAD üyeleri, benzer baskılara maruz kalabileceklerinden endişe ettiler; enerji, gayrimenkul vb. sektörlerdeki özelleştirme, ihale süreçlerinde kara listeye alınmaktan çekinip sindiler.

Sanırız bu veriler bize İslamcı sermayenin bir efsane olmadığını, yeni bir finans kapital fraksiyonunun güçlü bir şekilde Türkiye'de kapitalizmin sahnesinde yerini aldığını göstermektedir. Herhangi bir yanlış anlaşılmaya mahal vermemek bakımından şöyle ifade edelim: Kastedilen İslamcı sermayenin Batıcı-laik sermayeden daha fazla büyüdüğü, daha güçlendiği, ekonomideki ağırlığının daha fazla olduğu değil, sermaye birikimi ve sömürü sürecinin hangi politik koşullarda sürdürülmesi konusunda farklı perspektifi olan, bu doğrultuda da siyasi iktidarda söz sahibi olmaya başlayan bir tekelci kapitalist sınıfın ortaya çıkmış olduğudur.

5- Sonuçlar

Bu kadar vergiyi ödemiş. Bu kolay iş değil arkadaş. Üç kişi çalıştır da göreyim. Sen 'yarın çeki nasıl ödeyeceğim?' diye gece yarısı hiç terledin mi? Yok, maaş alıyor çünkü. Meselelere Ankara'dan bakış başka, İstanbul'dan başka. Biz İstanbul adamıyız.

(AKP Hükümeti eski Maliye Bakanı Kemal Unakıtan'ın başarılı vergi mükelleflerinin ödüllendirildiği törende yaptığı konuşma. *Milliyet*, 10 Mayıs 2008).

İşçilerin hayırlısı, işverenine itaat edendir.

(MÜSİAD eski Başkanı Erol Yarar)

Yukarıda yaptığımız analiz ve tespitler bizi şu sonuçlara ulaştırıyor: İslamcı sermaye grupları güçlü finans kaynakları ve edinmiş oldukları sermaye birikimi ile Türkiye ekonomisi üzerinde azımsanamayacak bir ağırlığa ulaşmış durumdadırlar. Karşımızda artık kendi tekelcilerine, mali sermayesine, dış ticaret perspektifine sahip yeni bir finans kapital fraksiyonu vardır. AKP her şeyden önce bu sermaye fraksiyonunu temsil etmektedir.

Günümüzde egemen sınıf içinde yaşanan bu çatışma ne salt politik ne de kültürel-ideolojik temellerde açıklanabilir. Bu olgunun arka planında maddi çıkarların kavgası, Türkiye'de sermaye birikiminden aslan payını kim alacak kavgası vardır. Burjuvazinin iç savaşının sınıfsal, maddi temeli budur. 1980 sonrasında 12 Eylül darbesi ve Turgut Özal'ın himayesinde güç kazanan, Körfez sermayesi ve özellikle İslami bankacılığın desteğiyle palazlanan ve kadrolarını yaratan, nihayetinde kendisi "Anadolu sermayesi" olmaktan çıkarak bir tekelci sermaye fraksiyonu haline gelen bu yeni burjuvazi ile geleneksel Batıcı büyük burjuvazi arasında bu nesnel zemin ve çelişkiler üzerinde sürekli bir egemenlik mücadelesi, farklı stratejik ve taktiksel öncelikler söz konusudur.

Ancak bu tespitlerimizden elbette bu iki kamp arasında **uzlaşmaz** bir çelişki olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Nihayetinde emperyalist sermayelerin basıncı, dünya ekonomisinin krizi ve içerde sınıf mücadelesinin değişen dengeleri bu çelişkinin çözülmesinde de, çatışmanın sınırlarının çizilmesinde de belirleyici olacaktır. Zira bunun "kansız iç savaşa" devam anlamına mı geldiği yoksa "tarihsel uzlaşı" ile mi sonuçlanacağı sorunu, hem işçi sınıfının sömürüsünün artırılıp artırılamayacağına, bu anlamda Türkiye'de sermaye ile işçi sınıfı arasındaki sınıf mücadelesinin seyrine, hem de dünya kapitalizminin krizinin derinleşmesi karşısında emperyalistlerin izleyecekleri stratejilere ve yapacakları dış baskıların şiddetine bağlı olacaktır.

Kaynakça

Kitap ve Dergiler

Buğra, Ayşe ve Savaşkan Osman (2010). "Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiyesi'nde İş Dünyası". *Toplum ve Bilim*, 118: 92-123.

Doğan, A. Ekber. 2006. "Siyasal Yansımalarıyla İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci". *Mülkiye Dergisi*, cilt: 30, sayı: 252: 60-63.

Ergüneş, Nuray. 2009. "Banka Sermayesi Üzerinden Sınıf-İçi Çatışmaları Anlamak". *Praksis*, Sayı:12, 133-156.

Gürtaş, Kübra. 2012. İSO – Türkiye'nin İlk 1000 Büyük Sanayi Kuruluşu - 1997'den 2011'e illere göre şirket dağılımı ve illerin futboldaki başarıları arasındaki ilişki, *TEPAV Değerlendirme Notu*, Eylül.

Savran, Sungur. 2011. *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, Cilt 1: 1908-1980*. Yordam Kitap. 3. Baskı. İstanbul.

Savran, Sungur. 2004. "20. Yüzyılın Politik Mirası". *Sürekli Kriz Politikaları, Türkiye'de Sınıf, İdeoloji ve Devlet*, N. Balkan ve S. Savran (der.) Metis Yayınları, İstanbul, 13- 43.

Sönmez, M. 2010. Türkiye'de İş Dünyası'nın Örgütleri ve Yönelimleri. Friedrich Ebert Stiftung yayını.

Taşkın, Yüksel. 2009. "Türkiye'de Sınıfsal Yeniden Yapılanma, AKP ve Muhafazakâr Popülizm". *AKP Yeni Merkez Sağ mı?* Ü. Kurt (der.) Dipnot Yayınları. Ankara, 157- 180.

Süreli yayınlar

Altıntop, Muhsin. 2009. "TUSKON'un Hedefi Uzak Diyarlar." *Infomag*, Sayı 10, 2009: 94.

Tarcan Aksakal, Ayşe. 2010. "Anadolu'nun Yükselen Holdingleri." *Capital*, Şubat 2010.

"En İstikrarlı 100." *CNBC-E Business* Ekim 2009.

Soybilgen, Barış. 2013. "2012'de İhracatı Altın Sırtladı". *Betam Araştırma Notu*, 13/145.

En Zengin 100 Türk Ailesi. *Ekonomist*. 2006-2010 yılı özel sayıları.

Gazete Haberleri

"Anadolu Kaplanını MÜSİAD yetiştirdi." *Yeni Şafak*. 4 Nisan 2010.

Barlas, Mehmet. "Olayın Sırrı Calvin'de mi Gizli?" *Sabah*. 28 Ocak 2006.

Çalışlar, Oral. "Türkiye burjuvazisi ve AK Parti." *Radikal.* 28 Şubat 2010.
Erdoğan, Recep Tayyip. "Bitaraf olan bertaraf olur." *Milliyet.* 18 Ağustos 2010,
Erdoğan, Recep Tayyip. "Sermaye El Değiştiriyor." *Cumhuriyet.* 10 Eylül 2010.
İnsel, Ahmet. "Belli ki TÜSİAD'da statükocu çevrenin gücü kırılmış." *Sabah.* 28 Şubat 2010.
"Katılım Bankalarının 2012 kârı açıklandı." *Milliyet.* 7 Mart 2013.
Katırcıoğlu, Erol. "Bir Dönemin Sonu (mu?)."*Radikal.* 16 Kasım 2002.
Kongar, Emre. "Burjuvazi İslamcılaştırılırken." *Cumhuriyet.* 5 Eylül 2005.
"Muhafazakâr Yükseliş", *Milliyet.* 28 Temmuz 2010
"Müstakil İstanbul Ticaret Odası." *Milliyet.* 1 Mart 2009.
Özkan, Funda. "Kamplaşma sermayede de başladı." *Radikal.* 14 Mayıs 2010.
"Siz-Biz Diye Ayrım Yaptılar." *Milliyet.* 2 Mart 2010.
Sönmez, Mustafa. "Denge Bozulmaya Çalışılıyor." *Birgün.* 28 Temmuz 2009.
Sönmez, Mustafa. "AKP-IMF ve cemaat kapitalizmi". *Cumhuriyet.* 19 Mart 2010.
"Türk Okulları sayesinde 80 ülkeye ihracat yapıyoruz." *Zaman.* 29 Haziran 2010
"Türkiye D-8'i D-18 Yapmalıdır." *Milli Gazete.* 23 Haziran 2009.
Unakıtan, Kemal. "Efendim enflasyon inmiyor, evet inmeyecek." *Milliyet.* 10 Mayıs 2008.
Yıldırımkaya, Gülin. "Türkiye 'kansız bir iç savaş'ın içinde mi?" *Habertürk.* 6 Mayıs 2010.
Yılmaz, Serpil. "TÜSİAD üyeleri de açılım istiyor" *Milliyet.* 2 Ekim 2009.
"78 'yeşil' şirketi 300 bin kişi besledi." *Radikal.* 22 Haziran 2005.

İnternet Siteleri

http://haber.superonline.com/haber/2008/06/18/2696.html.
www.bianet.org, Mustafa Sönmez. "Kahraman'a Cevap: Emek, Sermaye ve AKP Üzerine". 27 Eyül 2008. www.bianet.org, Mustafa Sönmez. "Anadolu Kaplanları Efsane, AKP İstanbul'u ve TÜSİAD'ı istiyor". 19 Eylül 2008.
http://kacmazmetin.blogcu.com/1924-cemaat-tarikat-ekonomisi-2006-holdinglesen-islam-ekonomisi/2206523. 21 Ağustos 2007.
www.spothaber.com. 25 Ağustos 2005.
http://www.tkbb.org.tr.
www.d8bulten.com. "Ömer Bolat: D8 Geliştirilmeli ve Derinleştirilmeli." 2 Temmuz 2007.

Türkiye'de İslamcı Büyük Burjuvazi

Özgür Öztürk

Giriş

İslamcı burjuvazi günümüz Türkiyesi'nde önemli bir toplumsal sınıf kesimi ve dönüştürücü bir güçtür. İslami sermayenin etkisinin son on yılda, yani muhafazakâr-neoliberal AKP döneminde, giderek arttığına işaret eden birçok gösterge mevcuttur. Örneğin, *Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu* listesindeki MÜSİAD ve TUSKON üyelerinin sayısı artmaktadır.[1] MÜSİAD 1990 yılında kurulduğunda 500 büyük arasında yalnızca sekiz üyesi bulunmaktaydı, bu sayı 2007'de yirmi üçe ve 2009'da otuz bire çıkmıştır. Toplamda, 2009 yılında listede yetmişten fazla 'muhafazakâr' işadamı yer almıştır (*Milliyet* 2010).

1 Bunlar, Türkiye'deki en etkili iki İslamcı sermaye örgütüdür. MÜSİAD, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'nin kısaltınası olup TUSKON, Türkiye İş Adamları ve Sanayiciler Konfederasyonu'dur. MÜSİAD'ın Türkçe'de 'Müstakil' (Bağımsız) anlamındaki MÜ'sü, aynı zamanda açıkça 'Müslüman'ı işaret eder. MÜSİAD tek bir cemaate ait değilken, TUSKON genellikle Fethullah Gülen cemaatinin (veya 'Gülen Hareketi') iş dünyası kolu olarak görülmektedir.

2009 sonrası yıllar için elde veri olmamakla birlikte, İslami sermayenin yükselişte olduğu gayet açıktır. Ancak, bir noktayı daha belirtmek gerekiyor: *500 Büyük* listesinde önemli eşitsizlikler vardır ve en güçlü işletmeler İslami firmalar değil, Türkiye'de son kırk yıldır büyük iş dünyasının ana örgütü olan TÜSİAD'ın üyeleridir.[2] Gerçekten de, 2009 listesinde MÜSİAD ve TUSKON üyelerinin satışlarının toplam payı yüzde 7.48'di.[3] Bu, tek bir firmanın, ilk sıradaki Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş.'nin (TÜPRAŞ) yüzde 7.56'lık payından daha azdı. TÜSİAD'ın önemli üyelerinden biri olan Koç Grubu TÜPRAŞ dahil en büyük on firmanın beşinin denetimini elinde tutmaktaydı ve sadece bu beş firmanın toplam satışlardaki payı yüzde 15.8'di.[4] Dolayısıyla, *500 Büyük* verilerine göre, İslami sermayenin yükselişi ilk bakışta göründüğü kadar çarpıcı değildir.

Birçok araştırmacı ve gazeteci Türkiye burjuvazisi içinde giderek artan bir kutuplaşmadan söz etmektedir. Bir yanda TÜSİAD'da örgütlü, Batı yanlısı ve laik olduğu farzedilen büyük burjuvazi; diğerinde ise MÜSİAD ve TUSKON'un Doğu yanlısı ve ağırlıklı olarak küçük veya orta ölçekli İslamcıları bulunmaktadır.[5] İlk grup İstanbul civarında yoğunlaşmış, ikincisi öncelikle Anadolu'nun yeni sanayileşen kentlerinde konumlanmıştır. Günümüz Türkiyesi'nde süregiden siyasal çatışmaların ve dönüşümlerin açıklanabilmesi için bu kutuplaşmanın analiz edilmesi kuşkusuz çok önemlidir. Bununla birlikte sorun, genellikle, belirli eksikliklere sahip liberal bir çerçeve içinde yorumlanmaktadır. Birçok muhafazakâr

2 TÜSİAD, Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nin kısaltmasıdır.

3 Bu arada, on yedi firma her iki derneğe de üyeydi.

4 İSO 2010'dan hesaplanmıştır.

5 2008 yılı itibariyle, 3,000 civarındaki üyesiyle MÜSİAD Türkiye'nin GSMH'sının yüzde altı-sekizini üretmiş ve ihracatının yüzde 11.5'ini gerçekleştirmiştir. 576 üyesi olan TÜSİAD için bu rakamlar 2007 yılında sırasıyla yüzde otuz sekiz ve kırk beştir (Toprak 2009).

tarafından da paylaşılan bu düşünce çizgisine göre laiklerle İslamcılar arasındaki çatışmalar, İstanbul'un oligarşik büyük iş çevreleriyle Anadolu'nun tabandan gelen burjuvazisi arasındaki daha derin bir gerilimin sonucu olarak kavranabilir. Eski ve 'statik' (devletçi) büyük sermaye, devletle yakın ilişkileri nedeniyle tekelci niteliğe ve liberal/demokratik olmayan bir tavra sahiptir; ama Anadolu'nun dinamik ve rekabetçi yeni girişimcileri bu tür bağlara dayanmazlar, dolayısıyla özünde liberal/demokratik görüştedirler (Demir ve diğerleri 2004; Ülsever 2005; Kahraman 2008).

Bu tez, yüzeydeki çatışmaları sosyoekonomik bir perspektif içine yerleştirme meziyetine sahiptir. Ancak bazı sorunlar da barındırır, zira liberal yazında çatışmanın taraflarına basitçe hatalı nitelikler atfedilmektedir. Analizini devlet ve sivil toplum ikiliğine dayandıran liberal görüş büyük iş dünyasını devlet aygıtının tümleşik bir parçası olarak kavrar, aynı zamanda İslami sermayenin sivil toplumun bir kısmı olduğunu öne sürer. Böylelikle, liberal zihniyette devletle ilişkilendirilen tüm olumsuz nitelikler büyük burjuvaziye yansıtılır, diğer taraf ise yalnızca erdemleri ile kavranmaktadır. Gerçekte, varsayılan taraflar arasındaki **temel** farklılık **öncelikle** ölçeğe ilişkindir. İslami sermaye, özellikle son iki on yılda, devlet-iş dünyası bağlantılarını sermaye birikimi için kullanmadaki becerisini kanıtlamıştır. Küçük güzeldir fikrini kabul etmedikçe, İslamcılarda, laik olduğu farzedilen büyük burjuvaziden daha fazla erdem bulmak zordur.

İkincisi, 'Anadolu' sermayesi ile 'İslami' sermayenin özdeşleştirilmesi yanıltıcıdır. Aslında birçok küçük ve orta ölçekli işletme (KOBİ), yani on binden fazla firma, TÜSİAD tarafından desteklenen bir sermaye dernekleri konfederasyonu olan TÜRKONFED[6] içinde örgütlüdür. Bu örgüt 2005 yılında ku-

6 Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu.

rulmuştur, ancak kökeni 1990'lara uzanır. Büyük firmalarla KOBİ'ler arasındaki iş bağlantıları (taşeron, tedarikçi, bayi ilişkileri), büyük burjuvazi açısından daha küçük sermayeleri denetleme ve yönetme ihtiyacı yaratmaktadır. Gerçekte, yerel birikim süreçlerinin denetimi hususunda TÜSİAD ve MÜSİAD arasında rekabet mevcuttur (Gündoğdu 2009).

Üçüncüsü ve daha önemlisi, çatışmanın tarafları ileri sürüldüğü kadar açık değildir. TÜSİAD büyük iş dünyasının örgütüdür ve İslami sermaye derneklerinin tipik üyeleri gerçekten de KOBİ'lerdir. Yine de, taraflar laik büyük burjuvazi ve küçük İslami sermaye olarak tanımlandığında, önemli bir kategori yani İslami/muhafazakâr büyük sermaye grupları kategorisi görünmez hale gelmektedir. Bu gruplar (örneğin Ülker, Boydak, Topbaş, Kale, Çalık, Sanko, Albayrak, Sancak, Toprak), gözlemcinin amaçlarına bağlı olarak herhangi bir tarafta, büyük sermaye veya İslami/muhafazakâr sermaye olarak sınıflandırılmalarına olanak veren karakteristiklere sahiptir. Dahası, varsayılan taraflar arasında birçok bağlantı sağlarlar, ki bu taraflar da birbirine ilk bakışta göründükleri kadar uzak olmayabilirler.[7]

Kısacası, liberaller ve muhafazakârlar tarafından paylaşılan fikirler çeşitli açılardan sorgulanabilir niteliktedir. Bu yazı Türkiye'de İslami sermaye üzerine tartışmalarda genellikle ihmal edilen bir konu olan İslami büyük sermayenin oluşumunu sergileyerek söz konusu sorgulamaya bir katkıda bulunmak amacındadır. Her ne kadar Türkiye finans kapitali başlangıçtan itibaren muhafazakâr bir bileşen içerdiyse de İslami/

7 Örneğin, Çalık ve Boydak gibi muhafazakâr gruplar TÜSİAD üyeleridir (bkz. TÜSİAD 2013: 83-91'deki üye listesi). Gıda tekeli Ülker Grubu, seramik tekeli Kale Grubu ve İhlas Holding, hem TÜSİAD hem MÜSİAD'da üyedirler (veya öyleydiler) (Can, 1997; Bozkurt 2006). TÜSİAD'ın bazı üyeleri (örneğin Cüneyd Zapsu) tanınmış İslamcı kapitalistlerle yakın iş bağlarına sahipti(r) (Dündar 2006). MÜSİAD'ın kurucu başkanı (Erol Yarar) bile zengin bir TÜSİAD üyesi sanayicinin oğludur (Özgentürk 2009).

muhafazakâr büyük sermayenin esas büyümesi 1980 sonrasında gerçekleşmiştir.[8] Bu büyüme neoliberalizmin ve ona eşlik eden, toplumun tedrici İslamizasyonunun bir yan-ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç, AKP'nin yükselişi, egemen sınıf içinde - İslami büyük sermayenin dahil oluşundan ileri gelen – çatışmaların ortaya çıkışı ve aynı zamanda İslamizmin dönüşümü olmuştur ki bunlar da hep birlikte siyasal güç ilişkilerinin ve devletin yeniden biçimlenmesini getirmiştir.[9] Bu yazıda tüm bu süreçler ayrıntılı olarak tartışılmayacak, bunun yerine İslami büyük sermayenin oluşumuna ve gelişimine odaklanılacaktır.

Sınıflandırma Sorunları

Belirli bir firmanın İslami olup olmadığını belirlemek için kesin ölçütlerin bulunmadığı açıktır. Sermayelerin siyasal veya ideolojik karakteristiklerine göre nasıl sınıflandırılacakları, halen çözüm bekleyen kuramsal bir sorundur. Türkiye örneğinde, yazında bu soruna *ad hoc* bir çözüm getirilmiştir: herhangi bir sermaye(ci)nin siyasal veya ideolojik konumu, üye olduğu sermaye örgütlerine göre belirlenir. Pratikte, MÜSİAD ve TUSKON genellikle İslami örgütler olarak kabul edilir, TÜSİAD üyelerininse laik olduğu varsayılır. Açık ki bu tür ayrımlar gerçek yaşamdaki karmaşıklıkları yakalayamaz. Ancak, İslamizm ve ilişkili konulara yönelik ilgi artmış olmasına rağmen, iş dünyası ağlarını ve bunların politik bağlantılarını ele alan derinlemesine ampirik çalışmaların eksikliği çarpıcıdır.

---

8 Burada 'finans kapital' kavramını Avusturyalı Marksist Rudolf Hilferding tarafından yüz yıl önce geliştirilen orijinal anlamına yakın biçimde kullanıyorum (Hilferding 1981). Yani banka sermayesi, sanayi sermayesi ve ticari sermayenin, tipik olarak tekelci biçimdeki bir birleşmesi olarak. Türkiye'de sermaye grupları (veya 'aile holdingleri') açıkça finans kapital niteliğindedir. Türk sermaye grupları üzerine daha fazla bilgi için bkz. Öztürk (2010) ve Gültekin-Karakaş (2008).

9 Türkiye finans kapitalinin iç bölünmeleri ve çatışmalarına bu yazıdakinden çok daha fazla vurgu yapan Tanyılmaz'a (2011) bkz.

Örneğin, İslami sermaye içindeki veya İslami sermaye ile diğer firmalar arasındaki yönetim kurulu bağlantıları (*interlocking directorships*) konusu henüz çalışılmamıştır. Somut verilerin yokluğu, kişiyi daha temkinli bir yaklaşımı benimsemeye zorlamaktadır.

Kuşkusuz, 'İslami sermaye' (veya 'İslamcı' burjuvazi) homojen bir kitle oluşturmaz. Gerçekten de farklı ölçeklere ve ufuklara sahip çeşitli İslami sermayeler vardır (Doğan 2006; Hoşgör 2011). Bu bakımdan ilk olarak, tarikatların, küçük veya orta ölçekli sermaye toplulukları olan karmaşık ve geniş ağları karşımıza çıkar. Her tarikat kayda değer bir toplamı yönetir ve çeşitlenmiş firmalar genellikle bir 'holding' firma altında organize edilmiştir – örneğin Nakşibendi cemaatinin bir kolu olan İskenderpaşa tarikatına ait Server Holding. Bu tür holding firmaları yapı olarak Türkiye'nin büyük sermaye gruplarına benzerler, ancak muhtemelen daha küçüktürler. Veri toplama sorunları nedeniyle bu tür girişimler hakkında fazla bilgi yoktur. Bildiklerimizin çoğu gazetecilik çalışmalarından gelmektedir (örneğin Can 1997; Bulut 1997; 1999).

İkinci olarak, bir tarikata ait olmayan 'bireysel' İslami firmalardan söz edilebilir. Bunlar çoğunlukla KOBİ tipindedir, genelde tekstil, inşaat ya da hizmet sektörlerinde yer alırlar. Bu sektörlerin emek-yoğun niteliği çalışma ilişkilerine olan duyarlılıklarını keskinleştirir ve patronların daha baskıcı ve paternalistik tavırlarına yol açar. Kayseri, Gaziantep, Denizli ve Konya gibi yeni sanayi merkezlerinde yoğunlaşan bu firmaların bazıları başarılı ihracatçılardır. Büyümeleri son otuz yılda hızlanmıştır ve dolayısıyla bu grup içindeki heterojenlik artmaktadır (Doğan 2006). Yine de, bu kategorinin halen en iyi tanımı, küçük-Anadolu-İslami sermaye biçimindedir. Koyuncu (2002: 360-1) İslami KOBİ'lerin politizasyonunun 'küreselleşmenin' bir sonucu olduğunu öne sürer; ancak, aşağıda göreceğimiz gibi, bu süreç çok daha erken başlamıştır.

Üçüncü olarak, Özcan ve Çokgezen (2003) tarafından tanımlanan, çok sayıda hissedarı ve büyük ölçüde çeşitlenmiş iş portföyleri olan sermaye grupları, yani 'Anadolu holding firmaları' bulunmaktadır. Bu model 1980'lerde ve 1990'larda popülerlik kazanmıştır. Kombassan, Jetpa, Yimpaş, İttifak, Endüstri Holding sermayesini arttırmak için dini ilişkilere dayanan bu kategorinin örnekleridir. Bu grupların çoğu Türk Ordusu'nun 1997 yılında yaptığı ('28 Şubat Süreci' olarak bilinen) 'postmodern darbe' sırasında baskı altına alınmış ve sonuç olarak iflas etmiştir (Adaş 2009). Bazılarının skandal özellikteki iflasları nedeniyle, diğer İslami sermaye biçimlerine kıyasla kamusal (ve akademik) ilgiyi daha fazla çekmişlerdir.

Son olarak, diğerlerinden daha profesyonel ve daha az dinsel olan büyük sermaye grupları vardır. Bu gruplardan bazıları (örneğin Ülker, Kale) 1980 öncesinde de kesinlikle Türkiye'nin büyük iş dünyasının bir parçasıydılar, diğerleri (örneğin Çalık, Albayrak, Boydak) tipik olarak o tarihten sonra büyüdüler. Bu grupların, genellikle, dinsel cemaatlerle ve diğer İslami sermaye türleriyle olduğu kadar, TÜSİAD'ın laik burjuvazisiyle de bağlantıları vardır. Ancak, 'Anadolu holding firmaları'na kıyasla, İslami sermayenin bu kesimi dinsel ilişkilere daha az dayanır. Dolayısıyla, bunları 'İslami' olarak sınıflandırmak daha sorunludur. Elde daha iyi bir terim bulunmadığından, bunları, belli bir dozda İslamizmi de ima edecek 'muhafazakâr finans kapital' olarak adlandıracağım.

Bir örnek olarak, Ülker, bu grupların en eskisi ve en büyüğüdür. Ülker'in 'İslami' olarak sınıflandırılması, Ülker ailesinin birçok İslami kuruluşun oluşumuna katılmış (Mollaveisoğlu 2008: 112-5) ve bazıları Bin Ladin grubuyla bağlantılı (Özdemir 21 Nisan 2002) çok sayıda yerel ve uluslararası İslamcı girişimciyle ortaklıklar kurmuş olması temeline dayanır. Bununla birlikte, aile bu tarz iddiaları genellikle reddetmekte ve kurduğu ilişkilerin 'yalnızca iş' niteliği taşıdığında ısrar etmektedir.

Grubun başı Murat Ülker, iş ilişkilerinde dinsel ölçütlere yer vermediği anlamında, 'yeşil sermaye' (İslami sermaye için bir metafor) olarak yalnızca ABD dolarını tanıdığını belirtmektedir (*Radikal* 2006). 28 Şubat sürecinde Ülker, İslami bir firma olmadığını kanıtlamak için epey zahmete girmiş ve laik organizasyonlara büyük miktarda para bağışları yapmıştır. Yine de 'İslami sermaye' itibarı bugün bile sürmektedir.

Bu yazının konusu, İslami büyük sermayenin iki varyantı (Anadolu holding firmaları ve muhafazakâr finans kapital) olacaktır. İhlas Holding gibi bazı 'hibrid' örnekler varsa da, bugüne dek Türkiye'de İslami **büyük** sermayenin temel biçimlerini bu ikisi oluşturmuştur.

Sınai Yoğunlaşma ve Finans Kapitalin Oluşumu

İslami sermayenin doğuşu, başlangıçtan itibaren, Türkiye'de kapitalist üretim ilişkilerinin gelişiminin bir sonucu olan tekelleşme ve holdingleşme süreçlerinin bir parçasıydı. Tipik bir geç sanayileşen ülke olarak Türkiye'de kapitalist sanayi üretimi 1950'lerin ortalarında atağa geçti. Bu tarihten önce, Osmanlı döneminden beri sanayide yalnızca ufak yatırımlar mevcuttu. Üretim tarıma dayanıyordu ve çoğunlukla Osmanlı azınlıkları olan tüccarlar, kapitalist dünyaya birincil mal ihracatı ve oradan sanayi malı ithalatı yapıyorlardı. Tüccarların bu aracı rolü, yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve yeni bir cumhuriyetin kuruluş sürecinde, azınlıklara yönelik şiddetli saldırılarla birlikte, Müslüman Türkler'e aktarıldı. Ticari birikim, şimdi yeni aktörler tarafından üstlenilerek, ancak üretim ilişkileri yapısında temel bir değişim olmaksızın devam etti (Keyder 1987: 81).

Her ne kadar cumhuriyetin kuruluşu esnasında Osmanlı azınlıklarının ticari aracı konumu Müslüman Türkler'e aktarıldıysa da, yirminci yüzyılın ilk yarısında İslami akımların

bastırıldığı ve genellikle savunmada kaldığı belirtilmelidir. Yeni cumhuriyet tekke ve zaviyeler ile medreseler gibi dini nitelikli toplumsal ve eğitimsel kurumları yasakladı, o dönemde karman çorman durumda olan eğitim sistemini laik bir bakanlık altında birleştirdi, ayrıca halifeliği de kaldırdı – halife İslam dünyasının komutanı kabul edildiğinden, bu sembolik ancak etkili bir tedbirdi. Aynı zamanda, ülke genelinde dini pratikleri denetleyebilmek için Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Dine karşı bu hamleler tesadüfi değildi, zira burjuvazi, imparatorluk çökmeden önce, İslamcılığı ve Osmanlıcılığı uygulanabilir siyasal seçenekler olarak çoktan tartışmış ve bir kenara koymuştu. Cumhuriyet, İslam'ı, özel alanla sınırlayarak bir ulus-devlet projesi içinde kapsamayı denedi; ve gerçekte bunda bir süre için başarılı oldu (Yavuz 2003: 49-50; Eligür 2010: 39-48).

Cumhuriyet, toplumsal yaşamın birçok alanındaki reformlar aracılığıyla, Türkiye'de kapitalist ilişkilerin gelişimini hızlandırdı. Dahası, özellikle 1930'ların Büyük Bunalımı esnasında, birincil malların uluslararası fiyatları keskin biçimde düştüğünden, Türk devleti ithal ikameci sanayileşme çabaları sergilemekteydi (Boratav 1974). İkinci Dünya Savaşı bu çabaları önemli ölçüde kesintiye uğrattı; Kore Savaşı (1950-1953) ise, birincil malların dünya fiyatlarını yükseltmek suretiyle, on yıllardır sürmekte olan ticari birikime taze bir itilim sağladı. Türkiye'de sanayileşme yeniden ancak Kore Savaşı'ndan sonra, 1950'lerin ortalarında ivme kazanabildi. Bu dönemde Türkiye'de "ticari sermayenin belirli kesimleri ... yabancı sermaye ile doğrudan veya dolaylı işbirliği içinde (yani ortaklıklar ve lisans anlaşmaları yoluyla) sınai sermayeye dönüştü". Bir ithal ikameci sanayileşme (İİS) süreci "teknoloji, sermaye malları ve girdilerin ithal edildiği ve nihai ürünün ülke içinde üretildiği tipik bir şekilde başladı ... bu 1960'larda açıklık kazandı" (Gülalp 1985: 337).

Geç sanayileşme Türkiye'nin politik ekonomisi üzerine damgasını vurdu ve on yıl içinde, özel sınai tekeller ortaya çıktı. Zira, geç gelişme bağlamında, ilk giren olma avantajları bir sınai üreticinin minimum rekabetle karşılaşmasını sağlıyordu; çünkü yeterli para sermayesi bulunan girişimciler halihazırda işgal edilmiş sektörlere değil yeni alanlara yatırım yapmayı tercih etmekteydiler. Dahası, açık bir düopolün gözlemlenebildiği seramik üretimi gibi birden fazla büyük üreticinin bulunduğu sanayi sektörlerinde, sanayiciler arasında her birine en az bir üretim kolunda hâkimiyet sağlayacak kartel tipinde anlaşmalar da yapılmaktaydı. Dolayısıyla, tekelci kapitalizm egemenliğini çok kısa bir sürede kurdu. Sanayide yoğunlaşma konulu erken tarihli bir çalışma, 1969 yılında 251 kitle tüketim malının 236'sında toplam üretimin yarıdan fazlasının en çok üç üretici tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir (Silier 1977: 31). Bekleneceği üzere, korunaklı ulusal pazarlarıyla İİS koşulları altında bu tekelci konumlar kalıcı olacaktı.

Sanayide tekelleşmenin iki temel sonucu oldu. İlkin, neredeyse on yıl içinde, sınai tekeller çeşitlenmiş iş gruplarına dönüştüler ve bunlar da hızla 'holding' biçimi sermaye örgütlenmesini benimsediler. Bu dönüşümün arkasındaki temel neden, İİS modeliyle ilişkili koruma tedbirleri sayesinde, sanayi sektörlerinin çoğunda kazanılan aşırı kârlardı. Ulusal pazarın sınırlı boyutu ölçek arttırmak için aynı sektöre yatırım yapmayı anlamsız kıldığından, sanayiciler bu aşırı kârları genellikle yeni alanlara yatırmayı tercih etmekteydiler. Örneğin, 1970 sonunda, 4-haneli ISIC ölçütüne göre, Koç Grubu (çoğu ilişkisiz) en az kırk üç sektörde, diğerleri, örneğin Sabancı Grubu otuz bir, Çukurova on beş ve Türk Silahlı Kuvvetleri'ne ait OYAK ise on dört sektörde faaliyet göstermekteydi (Öztürk 2010: 466). Dolayısıyla, çeşitli ekonomik faaliyet alanlarındaki yeni yatırımlarla birlikte, çeşitlenmiş iş grupları ortaya çıkmıştı. 1963

yılında kurulan Koç Holding'i izleyerek, 1960'ların sonlarında diğer sermaye grupları da 'holding' modelini benimsemeye başladılar. Bu model, geniş ölçüde çeşitlenmiş yatırımlarını tek bir merkezden yönetebilmelerine izin vermekteydi. Dahası, holding modeli, sermaye bir grup firmasından diğerine – grup-içi ticarette transfer fiyatlaması, karşılıklı hisseler ve grup firmaları arasında ticari krediler gibi yöntemlerle – kolayca kaydırılabildiği için, bir sermaye grubu içinde 'iç sermaye piyasası' yaratarak sermayeyi etkin kullanabilme yeteneği de kazandırmaktaydı.

İkincisi, 1960'ların sonlarında, tekelci büyük sermaye grupları ile daha küçük sermayeler arasında bir çatışma giderek görünür hale geldi. Sınai tekeller çeşitli ekonomik etkinlikleri (ticaret, üretim ve finansı) kendi 'holdinglerinde' içselleştirdikçe, daha küçük sermayelerin büyüme potansiyelini – bu grup (ticari dağıtımcılar, bayiler, taşeronlar vb. olarak) kendilerine tabi olmayı kabul etmedikçe – etkin biçimde bloke ettiler. Bununla birlikte, görece daha küçük sermayeler ve ticari burjuvazinin bazı kesimleri, tekelci büyük sermayenin aleyhine olarak kendi çıkarlarını sürdürmek için özellikle yarı-resmî ticaret ve sanayi odaları içinde bazı kanallar bulmayı başardılar (Bianchi 1984: 252-3). Bu bağlamda, 1969 yılında yaşanan 'Erbakan Olayı' semptomatik bir fenomendi.

Erbakan Olayı

1970'lere kadar, Türkiye'de kapitalistler için başlıca sermaye örgütleri ticaret ve sanayi odalarıydı. Cumhuriyet döneminde odalar hakkında 1925 yılında çıkartılan 655 No'lu ilk yasa, sanayiciler için ayrı odaların kurulmasını engellemiş ve onları tüccarlarla birlikte Ticaret ve Sanayi Odaları içerisinde örgütlenmeye zorlamıştı. Bu o dönemde ticari burjuvazinin gücünü göstermekteydi, ama 1950 tarihli 5590 No'lu yeni yasa, sanayi

burjuvazisinin yükselişini tanıyarak ayrı sanayi odalarının kurulmasına izin verdi (Koraltürk 1999).

Yarı-resmî kurumlar olarak odalar, kapitalistlere taleplerini dile getirmek ve elde etmek için olanaklar sağladılar. Bununla birlikte, TOBB'un (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) tüm odaların üzerinde olduğu kurumsal bir hiyerarşi mevcuttu ve TOBB, 1950'ler boyunca, ticari kapitalistlere ayrıcalık tanımayı sürdürdü. 1960'lı yıllarda TOBB içinde sanayi burjuvazisinin etkisinin artması, sanayicilerle tüccarlar arasında açık bir çatışmaya yol açtı (Tuna 2009). Başlıca uyuşmazlık noktaları ithalat kotalarının dağıtımına ve döviz tahsisine ilişkindi. O dönemde TOBB bu tür sorunları çözme yetkisine sahipti ve genellikle ticari burjuvazinin taleplerine öncelik vermekteydi (Alkan 1998: 113). TOBB içindeki temsil mekanizması ticari burjuvazinin ve daha küçük sermayelerin gücü ellerinde tutmalarına izin vermekteydi (Öncü 1983) ve dolayısıyla büyük sermaye, sanayi odaları aracılığıyla TOBB'u kontrol etmekte başarısız olmuştu (Gülfidan 1993).

Tüccarlarla sanayiciler arasındaki ve küçük kapitalistlerle büyük sermaye arasındaki uzaklaşma arttı. Sonuç, özellikle büyük sanayi odalarının ayrılıkçı hareketi oldu. 1960'ların sonlarında birçok sanayi odası TOBB'dan ayrılmaya kalkıştı ve yasal olarak tanınmayan Sanayi Odaları Birliği'ni kurdular. Ancak, diğer yanda, küçük sermayeler de TOBB'dan tamamen memnun değillerdi. Anadolu'nun küçük odaları, 1969 yılında, makine mühendisliği profesörü ve dönemin hükümet partisi AP (Adalet Partisi) içindeki dinsel akımların temsilcisi olan Necmettin Erbakan öncülüğünde isyan ettiler.

Anadolu odalarının desteğini alan Erbakan, TOBB başkanlığına aday oldu – bu AP içinde bir ikiliğin de işaretiydi (Alkan 1998: 193-4). Ancak, AP hükümeti TOBB'un yönetim kurulunun bir yıl daha göreve devam edeceğini açıkladı. Yine de, Erbakan Genel Kurul'da bir darbe örgütlemeyi başardı

ve yönetim kurulu için yapılan tartışmalı seçimi onun listesi kazandı (*Milliyet* 1969). Bu *fait accompli* (oldu bitti) hükümetle Erbakan arasında hem hukuki hem de siyasal nitelikte bir mücadelenin başlamasına neden oldu. Sonunda, Erbakan başkanlığı polis denetimi altında bırakmaya mecbur edildi (Genç 1969). Bir süre sonra da AP'den ayrıldı ve Türkiye'deki ilk önemli İslamcı siyasal parti olan MNP'yi (Milli Nizam Partisi) kurdu.

Gördüğümüz gibi, yirminci yüzyılın ilk yarısında İslamcılık savunmadaydı. Daha sonra, özellikle de 1950'deki DP (Demokrat Parti) hükümetiyle birlikte, dini akımlar toplumsal ve siyasal düzeylerde yeniden güç kazandılar. İslamcılar adına siyasal mobilizasyon amaçlı kimi girişimler vardı ve Erbakan'ın MNP'sinden önce de birkaç siyasal parti kurulmuştu. 1945 ile 1950 arasında "yirmi dört siyasi parti kurulmuştu ve en az sekizinin parti programlarında İslami temalara açık referanslar bulunmaktaydı" (Eligür 2010: 52). Bununla birlikte, bu çabalar o dönemde herhangi bir dikkate değer başarı getirmedi. Bu nedenle, İslamcı akımlar açısından, bağımsız olarak örgütlenmek yerine hükümetteki partilerle çıkar-temelli bağlar kurmak daha pratikti. Özellikle, Türkiye'deki en etkili dini gruplardan ikisi olan Nakşibendi ve Nur cemaatleri, 1950'li yıllarda DP'yi ve 1960'larda (DP'nin devamı olarak) AP'yi desteklediler (Bulut 1997: 256-7). Soğuk Savaş koşulları altında, İslamcılar hükümetteki merkez sağ partilerle bütünleştiler ve sahneye, "Türkiye'de komünizme ve Sol'a karşı bir cephe" olarak çıktılar (Yavuz 2003: 62).

Erbakan'ın MNP'sinin kuruluşuyla, siyasal İslam ayrı bir hareket olarak doğdu (Eligür 2010: 66). Bu parti 12 Mart 1971 askerî darbesinin ardından Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Ancak, takipçisi olan bir parti MSP (Milli Selamet Partisi) adıyla kuruldu. O dönemden bu yana, hareket 'Milli

Görüş' olarak bilinecekti.[10] 1970'lerde, Erbakan'ın dini ve kalkınmacı retoriği Anadolu burjuvazisinin bazı kesimlerini etkiledi ve MSP birkaç koalisyon hükümetinde yer aldı.[11] Ayrıca, dini cemaatler ve iş pratikleri, hem ülke içinde hem de o zamanlar iki milyondan fazla Türk vatandaşının yaşadığı Avrupa'da (özellikle Almanya'da) yaygınlık kazandı.

'Erbakan Olayı'nın sonuçları çok yönlü oldu. Siyasal İslam'ın hareketliliğini başlatmanın yanı sıra, bu olay aynı zamanda küçük odaların gücünü sergiledi ve böylece büyük sermaye, çıkarlarını savunmak üzere ayrı bir sermaye örgütünün oluşumunu hızlandırdı. İki yıldan az zaman sonra ve 12 Mart 1971 askerî darbesinin yalnızca üç hafta ardından, İstanbul ve İzmir'in büyük sermaye grupları o dönemden bu yana Türkiye finans kapitalinin çekirdek iş örgütü olan TÜSİAD'ı kurdular. Büyük burjuvazi açısından, TOBB'un bileşiminin kendi çıkarlarının etkin biçimde temsil edilmesine izin vermeyeceği açıktı.[12] Diğer yandan, KOBİ'ler açısından, TOBB'un bazı yetkileri (örneğin ithalat kotalarının dağıtımı) askerî darbeden sonra iptal edildiğinden (Alkan 1998: 197-201), TOBB içindeki baskın konumları ciddi avantajlar getirmeyecekti.

---

10 Milli Görüş Hareketi tarafından kurulan (ve mahkemelerce kapatılan) siyasal partiler, MNP (1970-1971), MSP (1972-1980), RP (Refah Partisi, 1983-1998) ve FP'dir (Fazilet Partisi, 1997-2001). 2001 yılında kurulan SP (Saadet Partisi), bu siyasal çizginin en son partisidir.

11 İİS dönemi boyunca iki merkez partisi, sağda AP ve solda olduğu farzedilen CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) oyların çoğuna hâkimdi, kalan azınlık pay ise milliyetçi MHP (Milliyetçi Hareket Partisi), İslamcı MSP ve sosyalist TİP (Türkiye İşçi Partisi) tarafından paylaşılmaktaydı. Bu siyasal konfigürasyon 1980 askerî darbesi sonrasında değişti ve sosyalist solun askerî cunta tarafından düz anlamda ezildiği bir dönemde İslamcı akımlar güç kazandılar.

12 Ancak, TÜSİAD'ın kuruluşunda ilave faktörler de vardı. İlk olarak, 15-16 Haziran 1970 işçi isyanı büyük kapitalistler arasında gerçek bir korku yaratmıştı ve bunlar, kamuoyunu çeşitli kanallardan şekillendirerek, kendi çıkarlarını daha aktif biçimde savunmaya karar vermişlerdi. Dahası, Avrupa ile bütünleşmek için baskı yapacak bir örgüte de ihtiyaçları vardı (Gülfidan 1993).

Muhafazakâr Finans Kapitalin Doğuşu

Yukarıda işaret edildiği gibi, daha küçük ölçekli kapitalistlerin dinsel yönelimlerinin arkasındaki temel nedenlerden biri, büyüme potansiyellerini kısıtlayan büyük burjuvazinin yükselişiydi. Ancak, bu bağlamda basit bir nedensellik önermek yanlış olacaktır, zira 'İslamcılar' küçük ölçekli girişimcilerin yalnızca bir bölümünü oluşturmaktaydı ve dahası, büyük burjuvazi içinde de 'muhafazakâr' akımlar mevcuttu. İslam'ın kapitalist piyasa pratikleriyle birleşmesi çeşitli yollardan gerçekleşti ve İslami büyük sermayenin oluşumu bu sentezin önemli yönlerinden biriydi. Gerçekten de, bir grup 'muhafazakâr' işadamı, 1960-1980 arası İİS döneminde, etkinliklerini 'laik' sermaye gruplarına karşı çıkarak değil, onların yanı sıra genişletmeyi başarmıştı.

Örneğin şu dikkate değerdir: Anadolu Grubu 1960'ların sonlarında bira üretimine başladığında, İslam'da alkollü içecekler yasaklandığı için, grubun patronları 'muhafazakâr iş aleminin' tepkisinden kaygı durmaktaydılar. Ancak, Ülker ve Topbaş gruplarından gelen bir teklifle rahatladılar, çünkü bu iki ünlü muhafazakâr aile, ortaklaşa bir sanayi tesisi kurmayı öneriyorlardı (Yazıcı 2007: 103). 1973 yılında devreye giren bir alüminyum fabrikasının ardından, Ülker ve Anadolu Grubu işbirliği yeni ortaklıklarla devam etti. Dolayısıyla, tam da finans kapitalle KOBİ'ler birbirlerinden uzaklaşırken, laik ve İslamcı büyük burjuvazi arasında işbirliği vardı.

Bir gıda tekeli olarak Ülker, faaliyetlerine 1944 yılında küçük bir atölyede bisküvi üreterek başladı. Dört yıl sonra ilk fabrikasını işletmeye açtı ve 1950'li yıllarda, Türkiye'nin tamamını kapsayan geniş dağıtım ağı sayesinde, bisküvi piyasasında tekel durumuna geldi. 1962 yılında rakip bir firmanın (Eti) kurulmasıyla, piyasa düopol şeklini aldı, ancak Ülker yüzde elliden fazla pazar payıyla buna hâkim olmayı sürdürdü. Bu düopol ya-

pısı yaklaşık elli yıl boyunca kalıcı oldu. Benzer bir durum seramik sektöründe de gözlenmekteydi, burada da 'muhafazakâr' Kale Grubu ile Eczacıbaşı Grubu arasında 1950'lerin sonlarında imzalanan bir 'centilmenlik anlaşması' hemen hemen aynı sonucu ortaya çıkarmıştı (Öztürk 2010: 399-400).

Türkiye finans kapitalinin 'muhafazakâr' fraksiyonu 'laik' kesimi ile işbirliği içinde doğdu. Dahası, organizasyon ve iş karakteristikleri (örneğin çeşitlenme) açısından ikisi arasında görünür bir farklılık bulunmamaktaydı. Ülker örneğinde, grup 1970'lerde çikolata üretmeye başladı ve bu alanda da tekel haline geldi. Zamanla, Ülker yeni sektörlere yayıldı, ancak bunlar halen, örneğin paketleme ve un, yağ, şeker vb. hammaddelerin üretimi gibi, 'ilişkili' üretim kollarıydı. Dolayısıyla, grup, tüm üretim aşamalarını içselleştirerek, gıda ürünlerinde dikey entegrasyon sağladı. Bu tarz dikey engetrasyon tamamlandığında, 1990'ların ortalarında Ülker yatay entegrasyona yöneldi ve süt ürünleri, hazır kahve, bebek maması, kek, hazır yemek, alkolsüz içecekler gibi çok sayıda yeni alt-sektöre yayıldı. Yirmi birinci yüzyılın başında, Ülker bu üretim kollarının çoğunda açıkça tekelci konumdaydı (Öztürk 2010: 300-310). 2008 yılında, dokuzu yurt dışında elli üç fabrikası bulunmaktaydı ve 160 marka altında 2,700 civarında ürün üretmekteydi (Ülker Bisküvi 2009: 6).

Ülker ve diğer muhafazakâr gruplar baştan itibaren kesinlikle Türkiye finans kapitalinin bir parçası olsa da, bütün olarak İslamcı büyük burjuvazi İİS döneminde fazla etkili değildi. Ülker, Topbaş (ki Ülker'le organik bağlantıları vardı) ve Kale grupları dışında, 'muhafazakâr finans kapital' dediğimiz oluşum tipik olarak 1980 sonrasında, neoliberal ekonomi bağlamında büyüdü – Çalık, Sanko, Boydak, Toprak ve Albayrak gibi daha yeni sermaye gruplarının doğuşu ve gelişimi bunu göstermektedir.

Neoliberalizm Altında Muhafazakâr Finans Kapital

1970'lerin ikinci yarısında, Türkiye'de yaklaşık yirmi yıldır sürmekte olan İİS süreci büyük bir krizle karşılaştı. Bir yanda artan işçi militanlığı, diğer yanda İİS ile ilişkili süreklileşen döviz sorunlarıyla Türkiye kapitalizmi kritik bir yol ayrımındaydı. Görünüşe göre, o dönemde burjuvazinin önünde iki alternatif mevcuttu: ya İİS süreci genişlemeye devam edecek ya da ekonomi dışa dönük bir model boyunca liberalize edilecekti. 1970'lerin sonlarında Türkiye'nin büyük sermayesi açıkça ikinci seçeneğe yöneldi, ki bu da IMF, Dünya Bankası ve dünya kapitalizminin diğer kurumlarının talepleriyle uyum içindeydi. 1978'de TÜSİAD ekonominin yapısal dönüşümünü talep ederken, Koç Grubu da "içe yönelik kalkınma modelinin" sona erdirilmesi için kampanya yürütmekteydi (Öztürk 2010: 125). 1980 yılında, arkasında Türkiye tarihinin en şiddetli askerî darbesi bulunan hırslı bir liberalizasyon projesi başlatıldı.[13]

1980 yılı Türkiye kapitalizmi için açıkça dönüm noktasıydı. İçe yönelik kalkınma sona erdi ve yeni, dışa dönük ve liberal bir model oluşturuldu. Doğrusu, bu kolay bir görev değildi ve tedrici olarak bir 'açık ekonomi' durumuna erişmek on yıllar aldı. Bu dönüşüme birbiriyle-ilişkili iki süreç eşlik etti. Bir yanda, ekonominin 'liberalizasyonu' sırasında işçi sınıfının sistematik baskılanması vardı. Son otuz yılda, kısa dönemler dışında, reel ücretler düzenli olarak aşağı doğru hareket etti. Diğer yanda, askerî cunta sosyalist akımlara karşı bir panzehir olarak İslamizmi destekledi ve devletin resmî ideolojisini Türk-İslam sentezi temsil etmeye başladı (Şen 2010). Hakan Yavuz'a göre "1980'den bu yana Türkiye, toplumun, piyasanın ve devletin yeni bir resmî Türk-İslam devlet ideolojisinin inşasıyla çakışan tedrici İslamizasyonu tecrübesini yaşadı. 'Türk-İslam

13 Yalman (2009) bu 'neoliberalizme geçişin' iyi bir analizini sunmaktadır.

sentezinin teşviki biçimindeki resmî politika, toplumsal olarak güçlü İslami hareketleri [sisteme] dahil etme ... ve onları geriye bakışla çok abartıldığı söylenebilecek bir sol 'tehdit'e karşı kullanma anlamına gelmekteydi" (2003: 38).

Türkiye'nin 1980 sonrası dönemi tedrici İslamizasyon, iş dünyası yanlısı hükümetler ve emek karşıtı politikalarla karakterize olur. Genel anlamda, askerî darbe ve sonrasındaki Turgut Özal'ın ANAP (Anavatan Partisi) hükümeti emeğe karşı tüm sermaye fraksiyonlarının ittifakını temsil eder. Liberallerle muhafazakârların ittifakı, neoliberalizmin muhafazakâr eğilimlerini sergileyerek, Özal'ın kendisinde cisimleşmiştir (Doğan 2006).[14]

1983 yılında askerî cuntanın ardından ilk seçilmiş hükümetin (Turgut Özal'ın ANAP'ı) ilk kararnamelerinden biri, ÖFK (Özel Finans Kurumları) denilen yeni finansal kurumların oluşturulmasına dairdi. Bu kuruluşlar dini kurallara uygun, yani faizsiz bankacılık yapacaklardı. Bir petro-dolar bolluğu ortamında, hükümet açısından uluslararası İslami finansal sermaye ile yakın bağlantılar kurma yönünde açık bir niyet söz konusuydu. Bu ilişkide başbakanın kardeşi Korkut Özal anahtar bir figürdü (Bulut 1997).

Sonradan 'Katılım Bankaları' denilecek olan ÖFK'lar, Türk ve Arap sermayelerinin bütünleşmesi için önemli kanallar oldular.[15] Ancak, küçük bir grup özel bankanın oligopol gü-

---

14 İlginç biçimde, Özal 1980 öncesinde Erbakan'ın MSP'sinden milletvekili adayıydı. Yine de, askerî cunta tarafından ekonomiden sorumlu bakan olarak atanması TÜSİAD'dan tam destek görmüştü.

15 1980'lerde Arap sermayesi tarafından üç ÖFK, yani Albaraka Türk, Faisal Finans ve Kuveyt Türk kuruldu; bunları 1990'larda bu kez Türk sermayesi tarafından kurulan üç tane daha izledi: Anadolu Finans, İhlas Finans ve Asya Finans (Bank Asya). İhlas Finans 2001 yılında iflas etti. Anadolu Finans 1999 yılında Boydak Grubu tarafından, Faisal Finans ise 2001 yılında Ülker Grubu tarafından satın alındı. Bu iki ÖFK 2005 yılında Türkiye Finans adıyla birleştirildi ve 2008 yılında Suudi Arabistanlı National Commercial Bank'a satıldı.

cünü kıramadılar. Yirmi beş yıllık işleyişten sonra, 2010 yılı itibariyle, Türkiye'de üçü yabancı sermayeye ait dört ÖFK bulunmaktaydı ve bunların toplam varlıkları Türkiye bankacılık sisteminin yüzde beşinden azdı (TKBB 2010). Bankaların büyük sermaye gruplarının denetimi altında olması anlamına gelen 'holding bankacılığı' pratiği sayesinde, bankacılık sektörüne sadece birkaç banka hâkim olmaya devam etti. Banka temelli finansal sisteme sahip bir ülkede bu durum sermaye gruplarının para sermayenin ana kaynaklarını denetlemeyi başardıkları anlamına geliyordu ki bu da KOBİ'lerin kredi sisteminden dışlanması sonucuna yol açmaktaydı. Bu bakımdan, ÖFK'lar önemli ancak fazla etkili olamayan kurumlar olarak kaldılar. Para sermaye kıtlığının üstesinden gelmek için İslami sermayenin yeni yollar bulması gerekiyordu.

Yanıt, Anadolu holding firmaları biçiminde geldi (Özcan ve Çokgezen 2003; 2006; Adaş 2009). Bunlar, genellikle dindar insanların atıl sermaye kaynakları toplanarak kurulan çok ortaklı şirketlerdi. Bu tür girişimler için ideal katılımcılar, yüksek miktarda tasarrufları ve İslami duyarlılıklarıyla, Avrupa'daki Türk işçileriydi. Anadolu holding firmaları İslami finans kurallarına uygun olarak faaliyet gösterdiler, kârlarını ve zararlarını paylaşmak için hisse ve bono çıkarttılar. Bu şekilde, Anadolu'nun muhafazakâr kentlerinde (özellikle Konya'da) 200 civarında holding firması kurulmuştu. Ancak, bunların faaliyetleri aslında büyük ölçüde yasadışıydı, zira yasal sınırlamalardan kaçabilmek için Sermaye Piyasası Kurulu'nda kayıtlı değildiler.

Anadolu holding firmalarının altın çağı 1990'lar, özellikle de Erbakan'ın Refah Partisi'nin kısa hükümet dönemiydi (Haziran 1996 – Temmuz 1997). Bu, Türkiye'de açıkça İslamcı bir başbakanın ilk örneğiydi. Etkisini arttıran ve 1994 yerel seçimlerinde en önemli iki belediyeyi (İstanbul ve Ankara)

kazanan siyasal İslam, 1996 yılında koalisyonun büyük ortağı olarak iktidara geldi. Şaşırtıcı olmayan biçimde, İslami sermayenin yükselişi siyasal İslam'ın yükselişine eşlik etti. Belediyeler sermaye birikimi için kanallara dönüştüler ve İslami burjuvazi için hızlı büyüme fırsatları doğdu. O dönemde Kombassan, Jetpa ve Yimpaş gibi firmaların binlerce ortağı bulunmaktaydı.

Örneğin Kombassan, 1988'de kurulmuş ve zamanla otuz binden fazla küçük yatırımcıdan para toplamıştı. On farklı sektöre yayılmış olan çeşitlenmiş bir iş portföyü ile, 27,500 işçinin çalıştığı elli altı fabrikaya ve bir deniz ötesi perakende zincirine (ABD'deki 'Hit or Miss') sahipti (Dinçel 1998). Bununla birlikte, 1997 yılında Türk Ordusu tarafından gerçekleştirilen bir 'postmodern darbe' olan 28 Şubat süreci Kombassan ve diğer Anadolu holding firmaları için güzel zamanların sonu anlamına geldi. Bu dönemde birçoğu tasfiye edildi ve hemen hepsi devlet kurumları tarafından soruşturmaya uğradılar (Özcan ve Çokgezen 2003).

Anadolu holding firmaları dindar insanların tasarruflarını İslami ekonomik gelişme ve büyük ölçekli sanayi yatırımları sözü vererek çektiler. Bekleneceği üzere, potansiyel ortaklar bir girişimin zararlarını paylaşmak için pek heyecanlı değillerdi, böylece bu firmaların yatırımları tipik olarak hızlı dönüşü olan ticari sektörlerde yoğunlaştı. Neredeyse tamamen denetimsiz bir ortamda, hiçbir gerçek yatırım yapmadan muazzam varlıklar toplayan dolandırıcılar da türedi. Refah Partisi Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatıldığında, arkalarındaki siyasal destek ortadan kalktı. Binlerce yatırımcısı bulunan büyük şirketler olan Jetpa ile İhlas Finans'ın iflasları, para sermaye akışını sona erdirerek, birçok başkasının da iflasını tetikledi. Sistem, birkaç yüz bin küçük yatırımcının para kaybettiği bir felakete yol açarak çöktü (Adaş 2009).

İhlas'ın durumu ilginçtir, zira kısmen Anadolu holding firması ve kısmen de muhafazakâr finans kapital olan hibrid bir biçimi temsil eder. Grup, 1970 yılında bir günlük gazete (*Türkiye*) çıkarmaya başlayan, Nakşibendi cemaatinin Işıkçılar koluna aittir. 1980'li yıllarda, gazetenin sağladığı reklam ve dağıtım olanakları sayesinde, grup imalat ve pazarlamayı içeren bir ev aletleri işi başlattı. Özal hükümetiyle yakın kişisel ilişkiler hızlı büyüme getirdi ve İhlas kısa sürede inşaat gibi yeni sektörlere yöneldi, ki bu da turizm, özel hastane, termal otel gibi yeni girişimlerin yolunu açtı. 1990'larda İhlas daha da çeşitlendi ve madencilik, tekstil, gazlı içecekler, enerji, bisiklet ve motosiklet üretimi ve radyo-TV yayıncılığı alanlarında şirketler kurdu. Dahası, İhlas bir sigorta şirketi, İslami bankacılık yapacak bir ÖFK, ayrıca iki ticari bankayla da ortaklıklar kurarak finans sektörüne çarpıcı bir giriş yaptı. Dolayısıyla İhlas, dindar müşterilerden ve cemaat üyelerinden İhlas Finans aracılığıyla, 'laik' müşterilerden ise diğer bankaları aracılığıyla mevduat toplamaktaydı. Bununla birlikte, bu işlemlerden kısa bir süre sonra İhlas zora düştü. Yeni bin yıl dönümünde, İhlas Finans 270 bin hesapta toplanmış 1.2 milyar dolar mevduatla battı. Bu iflas tüm grup şirketlerini etkiledi ve son on yılda İhlas Grubu, ayakta kalabilmek amacıyla küçülmeye giderek varlıklarının çoğunu sattı (Bulut 1999: 88-100; 300-302; Öztürk 2010: 439-45).

Geriye bakışla, Anadolu holding firmaları 'küreselleşmiş' birikim koşullarında ayakta kalamayacak geçici finans kapital biçimleri olarak kabul edilebilir. Aslında başarılarının ve nihai çöküşlerinin sırrı mevduat toplama yöntemlerinin yasal olmayan niteliğiydi. Yine de, yaklaşık on yıl boyunca devlet tarafından engellenmediler (Adaş 2009). Bir anlamda, başka türlü atıl durumda kalacak para kaynaklarını toplayarak fi-

nansal sistemin sermaye tabanını genişleten 'yitip giden aracılar' olarak işlev gördüler ve yeterince büyüdüklerinde, devlet ve büyük sermaye 'İslami sermayeye' karşı bir kampanya başlattı: bu holdingler, tıpkı arkalarındaki Refah Partisi gibi, rekabet oyununun kurallarını ihlal etmekteydiler.

Anadolu holding firmaları ve İhlas gibi 'hibrid' örnekler dışında, çok daha önemli bir gelişme, muhafazakâr finans kapitalin neoliberalizm altındaki büyümesiydi. Çalık, Sanko, Toprak, Sancak, Boydak, Albayrak gibi yeni sermaye grupları, genellikle tekstil üretimine odaklanmış güçlü bir ihracat temelinden başlayarak ve ardından yeni sektörlere yayılarak, bu dönemde büyüdüler. Örneğin Çalık Grubu on yıllardır tekstil sektöründe aktifti. Grubun kurucusunun oğlu Ahmet Çalık, ilk fabrikalarını 1980'lerde kurduktan sonra inşaat işine yöneldi. 1990'lı yıllarda, henüz bağımsızlığını kazanmış olan Türkmenistan'ın devlet başkanıyla yakın kişisel ilişkileri vardı. 1995 yılında Türkmenistan Tekstil Bakanı yardımcısı olarak atandı. Bunu, Türkmenistan'da yeni tekstil fabrikaları ve inşaat projeleri izledi. Bu büyüme Çalık'ı Türkiye içinde enerji, petrol, bankacılık, GSM operatörlüğü ve hatta medya gibi yeni sektörlere yöneltti. Bu arada, Arnavutluk'ta banka ve telekom şirketleri, Ortadoğu'daki, Balkanlar'daki ve diğer yerlerdeki inşaat projeleri ile grup coğrafi olarak da çeşitlendi. Bu hamleler AKP hükümeti tarafından desteklenmekteydi. Gerçekten de, Çalık belki de AKP tarafından en fazla kayırılan sermaye grubuydu. 2002 ile 2008 arasında varlıkları bir milyar dolardan 4.4 milyar dolara yükselerek dört katına çıktı (Öztürk 2010: 418-25). Ancak, diğer muhafazakâr gruplarda da benzer yörüngeler gözlenebilir.

Çalık'ın durumunda açıkça görüldüğü gibi, Sovyetler Birliği'nin çöküşü Türk sermaye grupları için yeni etkinlik

alanları sağlamıştır.[16] Batılı emperyalist ülkeler kadar başarılı olmasa da Türkiye de fırsatı değerlendirmiş ve Türk firmaları eski Sovyet cumhuriyetlerinde yatırım yapmaya çalışmıştır (Jung ve Piccoli 2001: 184-6). Kafkas ve Orta Asya ülkeleri her türden Türk sermaye grubunun sermaye ihraçları için özellikle uygun alanlar olarak ortaya çıkmıştır. Kesinlikle kendi başına önemli ve bağımsız bir güç olmayan Türkiye kapitalizmi, son yirmi yılda Batılı güçlerle işbirliği içinde komşu bölgelere doğru genişlemeye başlamıştır. AKP'nin yükselişi bu uluslararası yayılma hesaba katılmadan anlaşılamaz. İslami akımlar çok daha fazla 'küreselci' ve iş dünyası dostu görüşlere yöneldikçe, İslam ile neoliberal kapitalizm arasında, AKP'nin pragmatist yaklaşımında cisimleşen bir sentez doğdu. Aynı zamanda, 'liberal' kapitalistler dinsel pratiklere karşı çok daha sempati duyar hale geldiler. Bu ilk başta kırılgan ve olumsal bir ittifak olarak görünmesine rağmen, her iki taraf için de gerekli olduğu ortaya çıktı.

AKP'nin Yükselişi

Türkiye ekonomisinin liberalizasyonuna ve 'dışa açılmasına' paralel olarak, Türkiye'de muhafazakâr ve dinsel akımlar güç kazandı. Bu süreç bütün olarak Türkiye burjuvazisi için iki temel avantaj yarattı. İlk olarak, işçi sınıfı militanlığını açıkça kaybetti ve aradaki zamanda çok daha az mücadeleci hale geldi. Bu bakımdan, devrimci DİSK'in (Devrimci

16 "1990'ların sonlarında 2500 Türk firması, 4 milyarı inşaat hizmetlerinde olmak üzere 8.4 milyar dolara ulaşan yatırımlarıyla, Orta Asya cumhuriyetlerinde geniş bir yatırım projeleri yelpazesinde iş yapmaktaydı. Ticaret hacmi 1992'deki cılız 145 milyon dolardan 1999'da 5.6 milyar doların üstüne tırmandı. Dahası, Türkiye, Türk Eximbank gibi resmî ajansların araçsal rol oynadığı, 1.5 milyar dolara ulaşan banka kredisi açtı. Türkiye tarafından üstlenilen dikkate değer telekomünikasyon yatırımları, cumhuriyetleri uluslararası piyasalara bağlamada önemli bir rol oynadı" (Öniş 2001: 68).

İşçi Sendikaları Konfederasyonu) yasaklı olduğu bir zamanda, militan olmayan Türk-İş (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ve İslamcı Hak-İş (Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu) gibi sendikalar hükümetler tarafından desteklendiler. Yine de, toplamda, 1980'lerden bu yana sendika üyeliği belirgin biçimde geriledi (Çelik ve Lordoğlu 2006: 27-8). Bu durum Türk şirketleri için küresel piyasada temel bir 'rekabetçi avantaj' yarattı. Özellikle İslami firmalarda, paternalistik ve enformel bir çalışma ilişkileri modeli, artan ihracat kapasitesinin yanı sıra gelişti. Bu firmalarda üretimin esnek ve ihracata dönük niteliği, bunların "yeni bir uluslararası işbölümü içinde önemli düğüm noktaları" olarak konumlandıkları anlamına gelmektedir (Hoşgör 2011: 350). Kapitalist üretim ilişkilerinin yeni konfigürasyonlarına gayet iyi uyduğundan, İslami sermayenin büyümesi şaşırtıcı değildir.

İkinci olarak, dini söylemler Türkiye burjuvazisine daha önceki milliyetçi bakış açısının sınırlılıklarının üstesinden gelmede yardımcı oldu. İslami kimlik, birçok ülkedeki, özellikle de Ortadoğu ve Orta Asya'daki yatırımlar için anahtar işlevi gördü. Örneğin, Nur cemaatinin bir kolu olan Gülen hareketi, okullar, yurtlar ve diğer 'eğitim' kurumlarını içeren ulusötesi İslami ağı ile ünlüdür. Yüz civarında ülkede yüzlerce misyoner okulu kuran Gülen hareketi, dünya genelinde sıkı biçimde organize olmuştur ve böylece aynı zamanda çeşitli ekonomik faaliyetler için de alan açmaktadır (Hendrick 2009: 358). Hareketin 2005 yılında kurulan iş dünyası kolu TUSKON'un on iki binden fazla üyesi mevcuttur ve örgüt, Gülen okulları aracılığıyla kurulan kişisel bağlardan yararlanarak, Afrika, Ortadoğu ve Asya ile ticari ilişkiler kurmaya odaklanmıştır (TUSKON 2011).

İslam ve kapitalizmin kaynaşması Türkiye'de yeni bir olgu sayılamaz. Ancak, Erbakan'ın ve diğer İslamcı akımların kapitalist görüşleri yeni dönem için yeterince küreselci ve liberal de-

ğildi. Dolayısıyla, Türkiye ekonomisinin dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmesi yoğunlaştıkça, Erbakan'ın politikalarının modası giderek geçti. Bu durum, 1996 yılında iktidara gelişinden yalnızca bir yıl sonra tüm büyük sermaye gruplarının ve Türk Ordusu'nun hükümete karşı isyan ettiği kısa başbakanlık döneminde açıkça görüldü.

Bekleneceği üzere, İslamcı sermaye örgütleri hükümete dönük bu muhalefete katılmadılar. O dönemde bunlar, MÜSİAD'ın öncülük ettiği yeni tip sermaye örgütleriydi. 1990 yılında kurulan MÜSİAD Türkiye ekonomisinde KOBİ'lerin payının artmasını talep etmekteydi ve özellikle Erbakan'ın hükümet döneminde çok etkili hale geldi (Alkan 1998: 167). Yaklaşık aynı zamanlarda, 1993'te Gülen cemaatine ait İŞHAD (İş Hayatı Dayanışma Derneği) örgütü ve ASKON (Anadolu Aslanları İşadamları Derneği) gibi benzer dernekler de ortaya çıktılar. Sonuncusu, MÜSİAD'dan kopma yoluyla 1998 yılında kurulmuştu (Çemrek 2002: 150).

MÜSİAD üyeleri, çoğu 1980 sonrasında kurulmuş ve tekstil, inşaat, gıda ve hizmet sektöründe odaklanan, genellikle 50'den az işçisi olan küçük ve orta ölçekli firmalardı (halen de öyleler). MÜSİAD'ın üye sayısı 1998'e kadar düzenli olarak arttı ve 3,000'e ulaştı, ancak daha sonra Refah Partisi hükümetinin düşüşü ve Asya krizi nedeniyle (kısa bir süre için) azalmaya başladı (Çemrek 2002: 166-8). Gerçekten de, Asya krizi MÜSİAD'ı olumsuz etkiledi, zira örgüt, büyük sermayeye karşı KOBİ'leri kayırdığı varsayılan 'Asya Kaplanları' modelini önermekteydi.

İslamcı sermaye örgütleri, muhafazakâr finans kapital, Anadolu holding firmaları, KOBİ'ler ve tarikat şirketleri gibi çeşitli boyutlardaki İslami sermayelerin bir araya gelmesi için platformlar yarattılar. Bu örgütler, Türkiye kapitalizminin dünya kapitalist sistemiyle hızla bütünleştiği bir zamanda siyasal

İslam'ın arkasındaki en dinamik ögeyi oluşturdular. Bu süreçte, yalnızca büyük sermaye kesimleri değil, Anadolu'nun yeni sanayileşen kentlerinin KOBİ'leri de küresel piyasalara açıldılar. Öte yandan, aynı gelişmeler İslami sermayenin içindeki farklılaşmayı da hızlandırdı. Bazı KOBİ'ler kayda değer boyutlar kazandılar, tipik olarak yeni sektörlere yayıldılar ve kendi 'holding' firmalarını oluşturdular (Aksakal 2010). Ekonomik gücün mevcut dağılımını sorgulamaya başladılar.

Bununla birlikte, 28 Şubat süreci ve Anadolu holding firmalarının başarısızlığı, yeni İslamcı burjuvazinin gözünü açtı. Asya krizi ve 2000-2001 Türkiye krizleri ile birleştiğinde, bu olaylar MÜSİAD'ı evvelki radikal vurgularını önemli ölçüde azaltmaya zorladı. Dolayısıyla, yeni bin yıl dönümünde, İslami burjuvazi Türkiye'de daha 'ılımlı' bir konum benimsemeye eğilim gösterdi (Doğan 2006; Demiralp 2009). 2001 yılında AKP 'Milli Görüş' hareketinin FP'sinden koparak ve küreselleşmiş kapitalizmin gerekleriyle aynı çizgide bir siyasal parti olarak ortaya çıktığında, MÜSİAD ve diğer muhafazakâr sermaye örgütleri bu yeni partiyi tercih etmekten de fazlasını yaptılar. "Örneğin, on civarında MÜSİAD üyesi aynı zamanda AKP'nin kurucu üyesiydi ve yaklaşık 20 MÜSİAD üyesi 2002 seçimlerinde AKP milletvekili oldular" (Şen 2010: 71). AKP ile muhafazakâr finans kapital arasında organik bağlar mevcuttu. Hatta Başbakan Tayyip Erdoğan bile Ülker Grubu için dağıtım firmaları işletmekteydi. Şaşırtıcı olmayacak biçimde, AKP döneminde Ülker çok hızlı büyüdü, ama diğer gruplar da belki de tarihleri boyunca ulaşılamamış bir tempo ile büyüdüler (Öztürk 2010: 185, 302).

İktidara geldiğinde, AKP neoliberal politikaları tavizsiz biçimde izledi ve böylelikle, bir proje olarak 1990'ların ikinci yarısında yavaşlamış olan neoliberalizme yeni bir itki verdi (Doğan 2010). Politikalar agresif bir özelleştirme programını,

yabancı sermayeye çeşitli alanlarda verilen ödünleri, sağlık ve eğitim hizmetlerinin metalaştırılmasını, doğal kaynakların sermayenin kârlılığını arttırmak için yağmalanmasını, esnek çalışma ile sermaye gruplarının diğer taleplerini yasallaştıran yeni bir 'İş Yasasını' ve yoksulluğun yönetimi için çeşitli 'sosyal yardım' programlarını içermekteydi. Dahası, özellikle 2002-2007 arasındaki ilk iktidar döneminde, AKP Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olması için büyük çaba gösterdi. Bu neoliberal ve AB-yanlısı politikalar TÜSİAD'ın hükümete sürekli desteğini getirdi.

AKP muhafazakâr burjuvazinin ve özellikle de bu grubun büyük sermaye kesiminin sınıf çıkarlarını temsil etmektedir. Muhafazakâr finans kapitalin, siyasal iktidar avantajıyla birlikte, kendisini Türkiye'nin iktidar yapısında hesaba katılması gereken bir özne olarak yerleştirmiş olduğu öne sürülebilir. Bu durum büyük burjuvazi içinde (eğer 'iç savaş' değilse) kimi gerilimler ve mücadeleler yaratmıştır (Tanyılmaz 2011). Türkiye'de burjuvazinin çeşitli kesimleri arasında süren siyasal çatışmaların analizi bu yazının kapsamı dışındadır. Bununla birlikte TÜSİAD, bazı hükümet politikalarına muhalif olsa da hala AKP'yi desteklemektedir. Dahası, ABD ve Avrupa Birliği'nin uluslararası desteği devam etmektedir. Bu durum, siyasal sahnedeki görünür çatışmaların arkasında, aynı zamanda güçlü bir işbirliğinin varlığını akla getirmektedir. Gerçekten, neoliberal politikaların uygulanması muhafazakâr veya baskıcı yönetsel pratikleri gerektirdiğinden, Türkiye büyük sermayesinin gözünde AKP, en azından şimdilik, muhafazakârlığına rağmen değil tam da öyle olduğu için tercih edilir durumdadır.[17]

17 Bu bakımdan, Gümüşçü ve Sert'in (2009) iddialarının aksine, AKP'nin muhafazakârlığının açık olmayan niteliği ve siyasal İslam'la muğlak ilişkisi AKP adına bir zayıflık olarak görünmemektedir. Zira, öncelikle, Türkiye'de İslamcılıkla muhafazakârlık arasında belli bir sınır yoktur ve Türk-İslam sentezi

Sonuç

Geç sanayileşen bir ülke olarak Türkiye, kısa bir sürede büyük sermayenin yükselişine tanık olmuştur. 1960'ların sonlarında tekelci kapitalizm yerleşmiş durumdaydı ve bu, finans kapital ile daha küçük kapitalistler arasında 1969 yılında 'Erbakan Olayı' ile sembolize olan bazı çelişkilere yol açtı. Aynı sıralarda, bir muhafazakâr finans kapital fraksiyonu, 'laik' sermaye gruplarına karşı olarak değil, aksine onlarla işbirliği içinde ortaya çıktı. Yine de, muhafazakâr finans kapitalin esas büyümesi 1980 sonrasında, Türkiye ekonomisi neoliberal bir çizgide yeniden yapılandırıldığında yaşandı. Bu yeni dönemde, toplumun tedrici İslamizasyonu neoliberalizmle kolkola gitti. Artan muhafazakârlığın temel ve birbiriyle ilişkili sonuçları, işçi sınıfı militanlığının gerilemesi ve Türkiye sermayesinin uluslararası yayılışı için –özellikle Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından– yeni fırsatların doğmasıydı.

İslamcılığın yükselişi tekelci kapitalizme karşı bir direniş anlamına da geldi. 1990'ların Anadolu holding firmaları bu tarz bir duruşa işaret etti. Dindar insanların atıl durumdaki sermaye kaynaklarına dayanan bu girişimler kısa bir dönem için büyük sermaye ölçeğine ulaştılar. Ancak, 28 Şubat süreci kaderleri açısından bir dönüm noktası oldu ve yeni bin yıl dönümünde çoğu tasfiye edildi.

Muhafazakâr sermaye örgütleri 1990'larda büyük sermaye egemenliğine bir başka itiraz olarak ortaya çıktılar. MÜSİAD ve onu izleyen diğerleri, bir 'Asya Kaplanları' vizyonu ile, KOBİ'leri kayıracak ekonomi politikaları talep ettiler. Bununla birlikte, Asya krizi ve 28 Şubat süreci bu vizyonu da yıktı ve İslamcı burjuvazinin gözünün açılmasını sağladı.

---

bağlamında birinden diğerine geçişler daima olanaklıdır. İkincisi, siyasal-ideolojik konularda belirli dozda bir müphemlik, AKP gibi bir kitle partisinin geniş seçmen tabanını kapsayabilmek amacıyla yararlandığı bir yetenektir.

Türkiye kapitalizmi dünya ekonomisi ile bütünleştikçe, Anadolu'nun daha küçük ölçekli kapitalistleri uluslararası sermaye ile yakın bağlar kurdular. Düşük emek maliyetlerinin yardımıyla Konya, Gaziantep, Denizli ve Kayseri gibi yeni sanayileşen kentlerdeki birçok KOBİ ihracatçı veya yabancı üreticiler için taşeron haline geldiler. Dünya görüşlerinde, Erbakan'ın Milli Görüş'ünü giderek demode hale getiren tedrici bir dönüşüm gerçekleşti. Dolayısıyla, İslamcılar için yeni ve 'küreselci' bir yaklaşım gerekliydi ve AKP, İslam ile neoliberal kapitalizm arasında böyle bir sentezi gerçekleştirecek aday olarak ortaya çıktı. İslamcı girişimciler ve özellikle de muhafazakâr finans kapital tercihlerini AKP'den yana kullanarak Milli Görüş'ü hızla terkettiler. Bu yeni sentez büyük burjuvazinin laik kesimleri için de tercih edilir nitelikteydi ve AKP onların taleplerini karşılamakta açıkça başarılı oldu.

İslamcı **büyük** burjuvazi daha baştan itibaren Türkiye finans kapitalinin bir parçasıydı. Bu fraksiyon İİS döneminde düşük profilli bir varoluş sergiledi, ancak neoliberal dönemde, özellikle de 1990'lardan sonra çok daha fazla görünür oldu. 2000'li yıllarda Anadolu holding firmaları neredeyse ortadan kalkmış olmakla birlikte, muhafazakâr finans kapital hızlı büyüme fırsatı yakaladı, ancak bu fırsat büyük burjuvazinin laik fraksiyonu için de söz konusuydu. Birçok karmaşık ilişki ile bulanıklaşmış olsa da, bu, temelde bir sınıf meselesidir. İslamcılığın Türkiye'deki veya başka yerlerdeki yükselişini anlamak için sınıf ilişkilerinin analizi gerekir. Ancak ondan sonra, yüzeyin altında, farklı sermaye kesimlerinin emeğe karşı bir dayanışma içinde oldukları görülebilir.

Kaynakça

Adaş, Emin Baki. 2009. "Production of Trust and Distrust: Transnational Networks, Islamic Holding Companies and the State in Turkey." *Middle Eastern Studies* 45, no. 4: 625-636.

Aksakal, Ayşe Tarcan. 2010. "Anadolu'nun Yükselen Holdingleri." *Capital* (Şubat).

Alkan, Haluk. 1998. *Türkiye'de Baskı Grupları: Siyaset ve İşadamı Örgütlenmeleri (Odalar - TÜSİAD - MÜSİAD).* Doktora tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Bianchi, Robert. 1984. *Interest Groups and Political Development in Turkey.* Princeton: Princeton University Press.

Boratav, Korkut. 1974. *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik.* İstanbul: Gerçek Yayıncılık.

Bozkurt, Turhan. 2006. "Murat Ülker: Hem TÜSİAD'a Hem MÜSİAD'a Hem Fener'e Üyeyim." *Zaman.* 22 Aralık.

Bulut, Faik. 1997. *Tarikat Sermayesinin Yükselişi.* Ankara: Doruk Yayınları.

Bulut, Faik. 1999. *Tarikat Sermayesi -II- İslamcı Şirketler Nereye?.* İstanbul: Su Yayınları.

Can, Kemal. 1997. "Tekkeden Holdinge Yeşil Sermaye." *Milliyet* (11-18 Mart 1997 arasında sekiz bölüm olarak yayınlanan dizi yazı).

Çelik, Aziz ve Kuvvet Lordoğlu. 2006. "Türkiye'de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları Üstüne." *Çalışma ve Toplum*, no. 2: 11-29.

Çemrek, Murat. 2002. *Formation and Representation of Interests in Turkish Political Economy: The Case of MÜSİAD (Independent Industrialists' and Businessmen's Association).* Doktora tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Demir, Ömer ve diğerleri. 2004. "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects ve Challenges." *Middle Eastern Studies* 40, no. 6: 166-188.

Demiralp, Seda. 2009. "The Rise of Islamic Capital ve the Decline of Islamic Radicalism in Turkey." *Comparative Politics* 41, no. 3: 315-335.

Dinçel, Gülay. 1999. "Konya'nın Kombassan'ı ve Haşim Bayram'ın Yükselişi." İçinde, *75 Yılda Çarkları Döndürenler.* Oya Baydar ve Gülay Dinçel (der.) İstanbul: Tarih Vakfı.

Doğan, Ali Ekber. 2006. "Siyasal Yansımalarıyla İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci." *Mülkiye Dergisi*, 30, no. 252: 47-68.

Doğan, Ali Ekber. 2010. "AKP'li Hegemonya Projesi ve Neoliberalizmin Yeniden Dirilişi." *Praksis*, no. 23: 85-109.

Dündar, Can. 2006. "Zapsu, Erdoğan ile Yasin El Kadı'yı Evinde Tanıştırdı." *Milliyet*. 17 Temmuz.

Eligür, Banu. 2010. *The Mobilization of Political Islam in Turkey*. New York: Cambridge University Press.

Genç, Rafet. 1969. "Batur'u 'Koltuk'a Polis Oturttu." *Milliyet*. 9 Ağustos.

Gümüscü, Şebnem ve Deniz Sert. 2009. "The Power of the Devout Bourgeoisie: The Case of the Justice ve Development Party in Turkey." *Middle Eastern Studies* 45, no. 6: 953-968.

Gülalp, Haldun. 1985 "Patterns of Capital Accumulation ve State-Society Relations in Turkey." *Journal of Contemporary Asia* 15, no. 3: 329-348.

Gülfidan, Şebnem. 1993. *Big Business ve the State in Turkey: The Case of TÜSİAD*. İstanbul: Boğaziçi University Press.

Gültekin-Karakaş, Derya. 2008. *Global Integration of Turkish Finance Capital: State, Capital ve Banking Reform in Turkey*. Vdm Verlag.

Gündoğdu, İbrahim. 2009. "Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarihsel-Coğrafi Materyalist Bir İnceleme." *Praksis*, no. 19: 267-302.

Hendrick, Joshua D. 2009. "Globalization, Islamic Activism, ve Passive Revolution in Turkey: the Case of Fethullah Gülen." *Journal of Power* 2, no. 3: 343-368.

Hilferding, Rudolf. 1981. *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*. London: Routledge & Kegan Paul.

Hoşgör, Evren. 2011. "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past ve Present." *Middle Eastern Studies* 47, no. 2: 343-360.

ISO. 2010. "Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu - 2009." İstanbul Sanayi Odası (http://www.iso.org.tr).

Jung, Dietrich ve Wolfango Piccoli. 2001. *Turkey at the Crossroads*. London, New York: Zed Books.

Kahraman, Hasan Bülent. 2008. "Anadolu-İstanbul Meydan Muharebesi." *Sabah*. 15 Eylül.

Keyder, Çağlar. 1987. *State ve Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. London, New York: Verso.

Koraltürk, Murat. 1999. "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sanayi Sermayesinin Örgütlenmesi." İçinde *75 Yılda Çarkları Döndürenler*. der. Oya Baydar ve Gülay Dinçel. İstanbul: Tarih Vakfı.

Koyuncu, Berrin. 2002. "Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi, Çatışma mı?." İçinde *Liberalizm, Devlet, Hegemonya*. E. Fuat Keyman (der.) İstanbul: Everest Yayınları.

Milliyet. 1969. "Prof. Erbakan Odalar Birliği Başkanı Oldu." 26 Mayıs.

Milliyet. 2010. "Muhafazakâr Yükseliş." 28 Temmuz.

Mollaveisoğlu, Tuncay. 2008. *Görünmez Holding: Bir Yolsuzluk Belgeseli*. İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları.

Öncü, Ayşe. 1983. "Cumhuriyet Döneminde Odalar." İçinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Vol. 6. İstanbul: İletişim Yayınları.

Öniş, Ziya. 2001. "Turkey ve Post-Soviet States: Potential ve Limits of Regional Power Influence." *Middle East Review of International Affairs* 5, no. 2: 66-74.

Özcan, Gül Berna ve Murat Çokgezen. 2003. "Limits to Alternative Forms of Capitalization: The Case of Anatolian Holding Companies." *World Development* 31, no. 12: 2061-2084.

Özcan, Gül Berna ve Murat Çokgezen. 2006. "Trusted Markets: The Exchanges of Islamic Companies." *Comparative Economic Studies*, no. 48: 132-155.

Özdemir, Sadi. 2002. "Ülker, Kadı ile Saraç'ı Gönderdi." *Hürriyet*. 21 Nisan.

Özgentürk, Jale. 2009. "Solcu, TÜSİAD'çı Babanın Muhafazakâr MÜSİAD'çı Oğlu." *Referans*, 15 Ağustos.

Öztürk, Özgür. 2010. *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Radikal. 2006. "Murat Ülker: Tayyip Beye Ülker'i Bırak Demiştim." 22 Aralık.

Silier, Orhan. 1977. "Genel Olarak ve Türkiye Sanayiinde Yoğunlaşma, Toplulaşma, Tekelleşme." İçinde *1976 Sanayi Kongresi*. Ankara: MMO.

Şen, Mustafa. 2010. "Transformation of Turkish Islamism ve the Rise of the Justice ve Development Party." *Turkish Studies* 11, no. 1: 59-84.

Tanyılmaz, Kurtar. 2011. "Burjuvazinin İç Çatışmasının Sınıfsal Temelleri." *Devrimci Marksizm*, no. 12.

TKBB. 2010. *Türk Finans Sisteminde Katılım Bankaları*. Türkiye Katılım Bankaları Birliği (www.tkbb.org.tr).

Toprak, Levent. 2009. "'İslamcı' Sermaye ve Fethullah Gülen Cemaati/1." *Marksist Tutum*, no. 52, www.marksisttutum.org/islamci_sermaye_ve_fethullah_gulen_cemaati_1.htm.

Tuna, Ş. Gürçağ. 2009. "Birikim Sürecinde TOBB'un Tarihsel Gelişim Uğrakları." *Praksis*, no 19: 303-336.

TUSKON. 2011. *Broşür* (http://www.tuskon.org/uploaded/pdf/bro_en.pdf).

TÜSİAD. 2013. *2012 Çalışma Raporu*. Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (http://www.tusiad.org.tr).

Ülker Bisküvi. 2009. *Ülker Bisküvi Sanayi A.Ş. 2008 Faaliyet Raporu.* (http://www.ulkerbiskuvi.com.tr).

Ülsever, Cüneyt. 2005. "Türkiye'nin Yeni Dinamiği Muhafazakâr Girişimciler." *Çerçeve*, no. 35 (Mart): 26-28.

Yalman, Galip L. 2009. *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yavuz, M. Hakan. 2003. *Islamic Political Identity in Turkey.* New York: Oxford University Press.

Yazıcı, Kamil. 2007. *Ortak Akıl.* İstanbul: Anadolu Grubu.

Bu makalenin yazım sürecindeki sürekli destekleri nedeniyle editörlere teşekkür ederim.

İslami Sermaye

Evren Hoşgör

Giriş

İslami sermaye (Yeşil sermaye veya Anadolu Kaplanları) olarak tanımlanan bir grup şirketin ortaya çıkışı birçok araştırmacı için ilgi çekici bir konu oldu. Bazı araştırmalar yükselmekte olan bu grubun ortaya çıkışını müteşebbislerin kişisel özelliklerine veya "girişimcilik ruhu"na bağlayarak kavramaya çalıştılar (Özdemir 2004).[1] Diğerleri ise araştırmalarında ya işadamlarının dinsel/muhafazakâr söylemlerine ağırlık verdiler (Koyuncu 2002; Özdemir 2006) ya da söz konusu müteşebbislerin tüketim alışkanlıkları ile yaşam biçimlerine yoğunlaştılar (Sandıkçı ve Ger 2001; Demir ve diğerleri 2004). Böylelikle müteşebbislere ilişkin çeşitli kültürel özellikler sınıf oluşumunun ana belirleyicisi olarak tanımlanır hale geldi. Ayrıca farklı sermaye grupları (sermaye fraksiyonları) arasındaki çelişkiler genellikle toplam artık değerin dağılımına bağlı çatışmalara indirgendiği için İstanbul kökenli holdingler ile Anadolu Kaplanları arasındaki çekişme, işletme büyüklüğü ve bölgesel dağılımlarına bağlı çatışmalar olarak açıklandı

1 Özdemir İslami sermayenin Türkiye'de 1900'lerden beri aranan gerçek "yerli/ulusal sermaye" olarak görülebileceğini ileri sürmüştür (2004: 838).

(Öniş ve Türem 2001). Bu durum İslami sermayenin daha çok küçük ve orta büyüklükteki işletmelerden (KOBİ'ler) oluştuğu ve dışa kapalı sınırlı bir alt ekonomi oluşturduğu yönündeki yaygın yanılsamaya yol açtı. Oysa ki İslami sermayenin büyüklüğü, kapsamı ve bölgesel yöneliminde geçirdiği değişimler göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu'daki KOBİ'leri İslami sermaye ile özdeşleştirmek doğru olmayacaktır. Sonuç olarak bu alanda gittikçe büyüyen bir literatür olsa da araştırmacıların İslami sermayenin ayırt edici özelliklerini belirlemekte zorlandığı görülmektedir.[2]

Bu yazıda İslami sermayenin ortaya çıkışı ve gelişimi farklı bir bakış açısıyla ele alınmakta ve İslami sermayenin **kendine özgü** ve **kolektif** bir gündem izleyen farklı bir sermaye fraksiyonu olarak tanımlanmasında mevcut literatürün ayırt edici bir kriter sağlayamadığı ileri sürülmektedir. Nitekim konjonktürel çıkarları örtüşen bir grup bireysel kapitalist ayrı bir sermaye fraksiyonu olarak tanımlanamaz. Sermaye fraksiyonları, "sermayenin (yeniden) üretimi ve dolaşımındaki belirgin pozisyonlarıyla ilintili kimi yapısal özelliklere göre ayırt edilen sermaye dilimleridir" (Overbeek 1998: 22). Bu önerme, "İslami sermaye" kavramının açıklayıcı kapasitesini reddetmemekle birlikte alternatif bir araştırma çerçevesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Bu da, İslam dininin düzenleyici bir güç olarak nasıl (yeniden) formüle edildiğini tartışmamızı gerektirir. Kuşkusuz bu yönde bir analizin araçsalcı ve indirgemeci yaklaşımlardan kaçınması şarttır.[3]

Yazıda ilk olarak Anadolu'daki sermaye birikiminin farklı aşamaları tanımlanmakta ve Anadolu'daki şirketlerin başarısının birçok farklı belirlenime tabi olduğu ileri sürülmektedir.

---

2 Bu yönde bir çalışma için bakınız Can 1997.

3 İslami sermayenin retoriğine araçsalcı yaklaşımlar için bakınız Buğra 1998, 1999 ve Özcan ve Çokgezen 2006.

Bu çerçevede 1980'den itibaren süregelen neoliberal yapısal dönüşüm, ihracat odaklı birikim stratejisi ve bu stratejinin bir bileşeni olarak KOBİ'lerin teşvik edilmesine dönük politikalar (taşeron uygulaması ve kayıt dışı ekonomi dahil) değerlendirilmektedir. Anadolu'daki şirketlerin önemli piyasa aktörlerine dönüşmesini **sadece** bireysel veya ortak çabaları ile ilişkilendiren girişimci mitine mesafe koymak açısından bu tarihsel bağlam özellikle önemlidir. Daha sonraki bölümde ise şirketler, faizsiz kazanç bankaları (FKB'ler veya özel finansal kurumları) ile komünal bağlar arasındaki simbiyotik ilişkinin incelenmesi üzerinden sermaye birikim sürecinin kendine özgü özellikleri belirlenmektedir. Bu tarz bir birikimin, akrabalık/arkadaşlık türü kişisel bağlantılar, cemaatler, dernekler ve politik partiler aracılığıyla diğer ilişki ağları üzerinden örgütlenmesi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca komünal, dini ve diğer piyasa dışı ilişkiler aracılığı ile sağlanan sermaye birikiminin sınırları ve bu sermaye gruplarının kendi açmazlarının üstesinden gelebilmek için izledikleri çözüm yöntemleri gösterilmektedir. Son olarak, sermaye birikiminin uluslararasılaşması sürecinde farklı sermaye fraksiyonları arasında ortaya çıkan çoklu güç ilişkileri bağlamında İslami sermayenin güncel durumu da kısaca değerlendirilmektedir. Böylece sermaye içi bölünmeleri coğrafi köken, bölgesel yönelim farklılıkları (Anadolu ve İstanbul) veya işletme büyüklüğüne göre sınıflandıran analizlerin ötesine geçilmesi hedeflenmektedir. Sermaye birikiminin uluslararasılaşmasının karmaşık-somut analizine dayanan bu alternatif yaklaşımın fraksiyonların olası çoğalmasının ve stratejilerinin farklılaşmasının incelenmesindeki avantajları vurgulanmaktadır.

Anadolu'da Sanayileşme "Dalgaları"

Konuya ilişkin literatürü incelediğimizde Anadolu'da farklı sanayileşme dalgalarını belirlememiz mümkün gözükmektedir. 1960'lardaki ilk aşamada, dönemin iktidarlarının da yönlendirmesiyle Avrupa'daki Türk göçmenlerin tasarrufları ile Anadolu'da yastık altında tutulan tasarruflar önce köy kooperatiflerine sonra da (1970'lerde) küçük ve orta ölçekli üretime dayanan bölgesel sanayileşme programlarına aktarılmıştır. Nitekim ağırlıklı olarak Devlet Planlama Teşkilatı'nca belirlenmiş kalkınma bölgelerindeki öncelikli sektörlerde 300'e yakın işçi şirketi kurulduğu tespit edilmiştir (Özcan ve Çokgezen 2003: 2068). Bu yüzden ne sanayi yaygınlaşması için KOBİ'lerin desteklenmesi düşüncesi ne de sermaye birikimi için aile birikimleri ve işçi dövizlerinin kullanılması İslami harekete özgü bir olgudur. Bu esasen Ecevit'in "Halk Sektörü" sloganıyla ortaya attığı bir Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) projesidir. Ancak henüz etkin bir hisse senedi piyasasının bulunmaması ve finansal işlemlere yönelik deneyimsizlik nedeniyle bu kooperatif tarzı örgütlenmeler ve şirketler yeterli sermaye birikimi gerçekleştirememiştir. Nitekim birçoğu iflasa sürüklenirken sadece birkaçı ayakta kalabilmiştir. Dahası Ecevit CHP'sinin iktidarı kaybetmesi ve 1970'lerde ortaya çıkan iktisadi krizle birlikte bu tür projeler siyasi partilerin öncelikli hedefleri arasından da çıkarılmıştır. Önceki deneyimden kaynaklanan hayal kırıklığıyla kişisel tasarruflar ya yastık altına geri dönmüş ya da üretken yatırımlardan spekülatif yatırımlara (emlak ve altın) yönelmiştir. Buna rağmen 1980'lerdeki çeşitli gelişmeler Anadolu'da ikinci bir sanayileşme dalgası için çeşitli fırsatlar yaratmıştır. Bu yeni dalga, devletin piyasa üzerindeki denetiminin azaltılması (deregülasyon/kuralsızlaştırma) ve finansal serbestleşme politikalarıyla ilişkili olduğu için ilk projeden önemli farklılıklar içermektedir.

1980'lerin İktisat Politikaları Ve İkinci Dalga

1980'lerdeki neoliberal politikaların (ve ihracat odaklı birikim stratejisinin) öngördüğü ihracat patlaması beklendiği gibi devam etmediği gibi bu süreçten asıl kârlı çıkanlar iç piyasaya dönük üretim yapan büyük holdingler olmuştur. Bununla beraber yeni birikim stratejisi KOBİ'lere de çeşitli olanaklar yaratmıştır. Örneğin KOBİ'lerin ihraç ürünlerindeki payları 1980 yılında yüzde 31 düzeyinde iken, 1994'te bu oran yüzde 48'lere kadar artmıştır (Adaş 2003: 42). Yükselen sektörlerde iş yapan bu KOBİ'ler, Anadolu'daki yeni sınai kalkınma bölgelerinde yeralmakla birlikte uluslararası tedarikçi ağlarına da eklemlenmişlerdir. Bir başka deyişle, özellikle emek yoğun sektörlerde bulunan bu şirketler yerli ve yabancı sermayenin taşeronluğunu yapmaya başlamışlardır. Yurt içinde ve yurt dışında toptan ve perakende satış ağları da oluşturmuşlardır. Ayrıca kamu bankalarından sağlanan krediler, kamu ihalelerinde tanınan ayrıcalıklar ve/veya organize sanayi bölgelerinin oluşturulması yönündeki hükümet teşvikleri de söz konusu sektörlerin öne çıkmasıyla yakından ilişkilidir. Uluslararası ticaretin serbestleşmesi, gerekli girdilerin komisyon ödenmeden ithal edilmesi ve ürünlerin doğrudan ihraç edilmesi ile oluşan fırsatların yanı sıra 1980'lerin kamu harcamalarının üretken yatırımlardan ziyade altyapı yatırımlarına (ulaşım, enerji, iletişim, kentsel yenilenme projeleri) odaklanması başka birçok olanak daha doğurmuştur. Böylece bu şirketlerin önemli bir kısmı ihracat odaklı birikim stratejisi doğrultusundaki tekstil gibi sektörlere ve/veya iç piyasanın genişlemesinin sağladığı büyüme potansiyelinden yararlanan inşaat ve hizmet gibi sektörlere yönelmiştir (ESI 2005). 1983 ve 2000 yılları arasında 500 binden fazla şirket kurulmuş ve 1990'lara gelindiğinde KOBİ'ler Türkiye'deki toplam imalatın yaklaşık olarak yüzde 90'ını gerçekleştirir ve imalat sektöründeki işçilerin üçte birinden fazlasını istihdam eder hale gelmişlerdir (Adaş 2003: 71-

2). Hem coğrafi konumları hem de Uzak Doğu'daki gelişmekte olan ülkelerde (GOÜ) bulunan KOBİ'lerin başarısına öykünmelerinden dolayı "Anadolu Sermayesi" veya "Anadolu Kaplanları" olarak anılmaya başlamışlardır.

Genel makro-ekonomik politikalar haricinde Anadolu'daki sanayinin canlanmasını sağlayan iki önemli faktör daha vardır: Birincisi, Ortadoğu ekonomilerindeki büyüme ile birlikte 1980'lerdeki finansal serbestleşmenin sağladığı olanakları değerlendirmek için Türk ekonomisine akan Suudi sermayesidir. FKB'lerin kuruluşunun Anadolu KOBİ'lerinin canlanmasında oldukça önemli etkisi olmuştur. Nitekim bu bankalar bireysel ve küçük tasarrufların büyük havuzlarda toplanmasına olanak vererek büyük çaplı yatırımlar için ilk aşamada gerekli olan sermayeyi tedarik etmiş ve daha sonra da bu şirketlere düzenli sermaye akışı sağlayarak büyümelerini teşvik etmiştir. İkincisi ise Avrupa'daki Türk göçmen işçilerin birikimlerinin gayriresmî kanallara yönlendirilmesi ile ilişkilidir. Her ne kadar göçmenlerin kendi aralarında topladığı paralar komünal ihtiyaçların giderilmesini (yani dini ve kültürel hizmetler sağlamak gibi) amaçlasa da piyasa serbestisinin ve ihracat odaklı birikim stratejisinin yarattığı ivme ile toplanan paralar 1980 yıllarda Türkiye'deki yatırımlara yönlendirilmiştir. Böylece kişiler arası dostluk ve ahbaplık ilişkileriyle sağlanan güvene dayalı enformel bağlar ve diğer ilişki biçimleri Anadolu'daki şirketler için önemli kaynaklar oluşturmuştur.

Türkiye'de Faizsiz Kazanç Bankaları

1983 yılında Özal hükümeti tarafından çıkarılan özel yasa ile Türkiye'de faizsiz kazanç bankalarının kurulmasına izin verilmiştir. FKB'ler iç piyasada işlem yapan finansal kurumları ve mekanizmaları çeşitlendirme politikasının bir parçası olarak kurulmuştur. Türkiye'deki FKB'ler diğer ülkelerdeki örnekle-

rine benzer şekilde İslami ilkeleri temel alan ve faiz yerine kâr payı (KP) dağıtan bir sistem benimsemişlerdir.[4] Özal hükümeti, bu yasa ile Ortadoğu sermayesinin Türkiye'ye yatırım yapmasını teşvik etmeyi de amaçlamıştır. Nitekim kurulan ilk FKB'ler Türk-Suudi ortak girişimleridir: 1985'te kurulan Al Baraka Finans'la Faysal Finans'ı 1989'da Arap-Türk yatırımı olan Kuveyt Türk Finans izlemiştir. Öte yandan 1990'larda Arap sermayesinin payı düşerken, Türk yatırımcılar 1991, 1995 ve 1996'da sırasıyla Anadolu Finans, İhlas Finans ve Asya Finans'ı kurmuşlardır. Bu girişimlerin çoğu sanayi ve medyanın farklı sektörlerinde etkin Anadolu holdinglerince gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Anadolu Finans, önde gelen bir mobilya imalatçısı olan İstikbal Grubu'nca kurulmuş; Faysal Finans 1998'de önce Kombassan Holding'e, ardından 2001'de önde gelen bir gıda üreticisi olan Ülker Grubu'na satılmıştır.

FKB'lerin pazar payı 1993'te yüzde 1,59'dan yüzde 2,56'ya çıkmış ve 2001'e kadar bu düzeylerde kalmıştır. Ayrıca 1991'de yirmi beş olan şube sayısı 2001'de 120'ye çıkmıştır (Bulut 1999b: 4,7). Yine de geleneksel Batı tipi bankacılık sistemi ile kıyasladığımızda FKB'lerin performansları düşük seyretmiştir. Ayrıca diğer Müslüman ülkelerde olduğunun tersine Türkiye'deki tasarruf sahipleri nezdinde pek de popüler olamamışlardır. Ancak bu noktada not edilmelidir ki, FKB'ler sadece yurt içi tasarrufları değil, Avrupa ve Körfez ülkelerindeki göçmen işçilerin birikimlerini de hedeflemişlerdir. Bu bağlamda göçmen işçilerin tasarrufları FKB'ler aracılığı ile ikinci sanayileşme dalgası için önemli bir sermaye kaynağı oluşturmuştur.

---

4 FKB'lerin mevduat sahiplerine verdikleri "kâr payının" Batı tipi geleneksel bankacılık sisteminden elde edilen faizli kazanca denk gelip gelmediği üzerine süregiden bir tartışma halen mevcuttur. Ayrıca FKB'lerin riskli ve uzun vadeli yatırımlara sermaye sağlamaktan kaçındığı, daha çok güvenli, kısa vadeli projelere yöneldiği ve ağırlıklı olarak ticaret, dağıtım ve hizmet gibi üretim dışı sektörleri tercih ettiği, üretim süreçlerine yatırımlarının genelde tüketim maddeleriyle sınırlı kaldığı belirtilmektedir.

Anadolu kökenli holdinglerin en büyükleri ağırlıklı olarak bu birikimlerle kurulmuştur (Adaş 2003; Demir ve diğerleri 2004). Nitekim 1990'ların sonlarında üç milyondan fazla göçmenin Avrupa'dan Türkiye'ye beş milyar dolar gönderdiği tahmin edilmektedir (Yeşilada 2002: 78).

Sermaye birikimi sürecinde FKB'lerin iki fonksiyonu vardır: İlk olarak geleneksel bankalara yönlendirilmeyen birikimleri (yani yastık altındaki paraları) piyasaya aktarmaktadır. Mevcut literatür her ne kadar İslami prensiplerin birikimleri çekmedeki rolünü öne çıkarsa da, aslında tek belirleyici bu olmamıştır. 1982'deki Banker Skandalı küçük tasarruf sahiplerinin geleneksel bankalara olan güvenini ciddi olarak sarsmıştır.[5] Öyle ki FKB'ler kurulduğunda tahmini olarak elli milyar doların geleneksel bankacılık sisteminin dışında tutulduğu kaydedilmiştir (Adaş 2003: 80). FKB'lerin ikinci fonksiyonu ise, sermaye sıkıntısı çeken, özel bankalardan ve kamu bankalarından kredi alma imkânları kısıtlı olan sermaye gruplarına kaynak sağlamaktır. Öte yandan bu tarz sermaye birikimi, şirketlerin sektörel tercihlerini ciddi bir biçimde etkilemiştir. Uzun vadeli riskli yatırımlar, vasıflı işçi ve teknolojik donanım gerektiren sektörler yerine şirketlerin büyük çoğunluğu yatırımlarını nakit akışının hızlı ve güvenli olduğu alanlara (dayanıklı tüketim malları, turizm ve hac organizasyonları ile inşaat sektörüne) yönlendirmişlerdir. Nitekim günümüzde en yaygın olan süper/hiper market zincirlerinin büyük bir kısmı bu gruplar tarafından kurulmuştur (Özcan ve Çokgezen 2003).

---

5 Bu dönemde bankalar ve bankerler arası rekabet faiz oranlarını çok yüksek seviyelere çekmiştir. Not edilmesi gerekir ki bu rekabet sadece rant sevdası ile açıklanamaz. Yüksek faiz oranları sistem dışında atıl kalan birikimleri çekmeyi ve finansal sistem aracılığı ile üretken sermaye yatırımlarına yönlendirmeyi hedeflemekteydi. Ancak faiz yarışının sonucu 250 dolayında kayıtlı bankerin ve 1000'e yakın şirketin iflası olmuştur. Bankacılık sistemine yönelik güvenin azalması tasarrufları sistemin dışına itmiş, yastık altında tutulmasına neden olmuştur.

Enformel İlişki Ağları (Network'ler)

Genel olarak cemaatlerin ve diğer komünal ilişki ağlarının sermaye birikiminin ilk evresinde önemli etkileri olmuştur. Özel olarak da "misyoner tacirler", kişisel karizmaları ve girişimciliği destekleyen vaazları ile İslami "iktisadi canlanma" düşüncesinin yaygınlaşmasında ve bir nevi kutsal bir mesaja dönüşmesinde anahtar rol oynamışlardır. Ne ticari iş deneyimi ne de birikmiş sermayesi olan ancak süreç içerisinde Kombassan ve YİMPAŞ gibi önde gelen İslami holdingleri yoktan var eden kişiler, bu tür "girişimci vaiz"lere en sık gösterilen örnekler arasındadır (Özcan ve Çokgezen 2003; Demir ve diğ. 2004). Cemaatler üyelerinden bağış adı altında toplanan paralarla öncelikle din ve eğitim hizmetleri sağlamayı amaçlamışlardır. Bu şekilde birçok cami ve ibadet yeri inşa ettirilmiş, kuran kursu, okul ve yurtlar açılmıştır. Ancak cemaatlerin rolü zaman içerisinde cemiyet içi dayanışmanın ötesine geçerek şirketlere sermaye ve müşteri tabanı sağlamaya yönelmiştir (Bulut 1999a, 1999b).

Cemaat tarzı ağ yapılanmalarının hem ülke sınırları içinde hem de yurt dışında ticari ilişkileri geliştirmek, sermaye sağlamak ve pazarlara ulaşmak bağlamında dört fonksiyonu olmuştur:

İlk olarak, cemaat üyeleri birbirlerine borç vermiş, ortak yatırımlara girişmiş, ham madde, ara ürün ile makine gibi gerekli girdileri elde edebilmek veya ulaşım ve işlem masraflarını azaltmak için karşılıklı yardımlaşma ağları oluşturmuşlardır. Güven temelli ağ tarzı örgütlenme biçimi İslami sermayenin mülkiyet yapısını da belirlemiştir (Adaş 2003: 42-9). Genelde aile şirketlerinden oluşan diğer büyük holdinglerin aksine İslami şirketlerin yurt dışından da olmak üzere birçok hissedarı vardır. Örneğin 1990'larda Kombassan'ın hissedar sayısı 30 bine yaklaşırken, holding çatısı altında kurulan şirketleri

Türkiye'den Almanya'ya, hatta ABD'ye kadar uzanmıştır. Ne var ki bu durum, şirket varlıklarının yasal durumunu sorunlu kılmıştır. Yatırımcılara şirket kazancından pay (sabit bir kâr) dağıtılmasına rağmen, bu kişilerin hisseleri aslında herhangi bir yasal dayanaktan yoksundu. Bir başka deyişle, hissedarlık ilişkisi resmî evraklar yerine kişisel sözlere dayandığı için yatırımcıların şirket varlıkları üzerinde yasal hakkı bulunmamaktaydı. Zira şirketlerin çoğunun devlette bir resmî kaydı yoktu ve hisseleri İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda (İMKB) da yer alımıyordu.

İkinci olarak, ağ örgütlenmesi, ürünlerin pazarlanmasında etkili olmuştur. "Dini duyarlılığa" sahip bir tüketici tabanı oluşturmak suretiyle cemaat şirketlerinin belli bir pazar payını garantilemelerini sağlamıştır: Örneğin Ülker ürünleri Anadolu'da ve Orta Asya cumhuriyetlerinde Nurcu tarikatı tarafından dağıtılmaktaydı (Yavuz 1997).[6] Kitle iletişimine (gazeteler, dergiler, televizyon ile radyo kanallarına) yapılan yatırımlar üyeleri için cemaat örgütlenmesinde olduğu gibi ayırt edici bir dini kimlik oluşturulmasında da kritik rol oynayarak bu süreci kolaylaştırmıştır. Bu şirketlerce üretilen malların satın alınması cemaat önderleri tarafından dini bir göreve dönüştürülerek, açıkça teşvik edilmiştir. Ayrıca şirketler markalarını İslami olmayan sermayenin ürünlerinden farklılaştırmak için çeşitli pazarlama tekniklerine de başvurmuştur: Reklamlar, ürünlerin İslami prensiplere uygunluklarını ("helal" ürün olduklarını) vurgulamış, şirket veya marka isimlerinde İslami referanslı tanımlamalar kullanılmıştır. İslami moda sanayi örneğinde olduğu gibi bu pazarın büyümesi aynı zamanda dindarlar için belli bir tip giyim tarzını yaygınlaştırmıştır. Sonuç olarak İslami modaya göre giyinen, İslami süper market zincir-

6 Sünni din adamı Bediüzzaman Said-i Nursi'nin takipçilerine yönelik genel tanımlamadır.

lerinden alış veriş yapan, İslami beş yıldızlı otellerde konaklayan, İslami TV kanalları izleyen ve İslami gazetelerle dergiler okuyan, İslami pop/arabeskle, stand-up gösterileri ve filmlerle eğlenen "mütedeyyin" bir tüketici kesimi oluşturulmuştur.

Üçüncü olarak, cemaat bağlantılı özel okullar, üniversiteler, kurslar ve yurtlar aracılığı ile İslami hareket sadece örgütlenme tabanını korumakla kalmamış, aynı zamanda cemaat şirketlerine "itaatkar" bir emek gücü de sağlamıştır. Böylece profesyonel, şehirli orta tabakaları da içerecek şekilde çalışan nüfusun tüm kesimlerinden sadık kadrolar oluşturulmuştur.

Dördüncüsü, cemaat tipi ilişki ağları İslami sermayenin ticari faaliyetlerinin meşrulaşması açısından da önemli bir rol oynamışlardır. Cemaat önderleri ve hareketin organik aydınları vaazlarında İslami ahlak ile "ortak fayda"yı ilişkilendirilen söylemler kullanarak (örneğin, "daha fazla iş, daha fazla istihdam ve daha fazla ekmek") cemaat üyelerinin şirketlere düzenli kaynak aktarmasını, yatırımları ve ticari aktiviteleri desteklemesini garantilemişlerdir. Böylece sanayileşme ve kalkınma paradigmalarının İslam ile sentezlenmesine dayalı bir iktisadi proje oluşturulmuştur.

Ancak İslamileş(tir)me süreci zaman içerisinde sadece piyasada ve gündelik hayatta "İslami olan" ve "İslami olmayan" arasında bir ayrımı değil, aynı zamanda cemaatler arası bir yarılmayı da yaratmıştır. Bazı holdingler (Kombassan örneğinde olduğu gibi) tarikat koalisyonlarından oluşmuş olsalar da, piyasadaki rekabet ve yetersiz sermaye birikimi cemaat şirketleri arasında savaşa yol açmıştır. Rekabetin kızıştığı anlarda veya iflas gibi kriz durumlarında cemaat önderleri, müritlerini diğer tarikatlarla bağlantılı şirketlerin ürünlerini boykot etmeye ve/veya kendi şirketlerini kurtarmak için özel kaynak havuzları oluşturmaya çağırmışlardır (Bulut 1999b:45). Bu arada İslami prensiplere uymayan ticari faaliyetler söz konusu olduğunda bunları meşrulaştırmak için birçok fetva yayımlanmıştır (Bulut

1999a: 256-9, 267): Nitekim özelleştirme ihalelerine girmek ve büyük yatırım gerektiren sektörlere genişlemek isteyen şirketlerin sermaye ihtiyacını İMKB'ye katılarak çözme kararı camiada bir yarılmayla sonuçlanmıştır. Bu şirketlerden İhlas Holding kredibilitesini korumak ve eleştirileri bertaraf edebilmek için İslami alimlerden oluşan bir danışma heyeti oluşturmuştur. 1990'larda yarışa katılan diğer şirketler de benzer heyetler kurmuş ve önderlerinden fetva almışlardır. Hatta kimi şirket, faizli sistemle çalıştıklarını kabul ederken, cemaat önderleri de bu durumun haram olarak değerlendirilmemesi gerektiğini iddia etmiştir. Bu fetvaların çoğunlukla büyük şirketlerin lehine olduğu düşünülürse, İslami sermaye içindeki holding-KOBİ ayrımı zaman içinde iyice belirginleşmiştir. Sonuçta pazardaki rekabetin şiddetlenmesi, sadece "sermayesi olan" ve "sermayesi olmayan" şirketler arasında değil, aynı zamanda "fetvası olan" ve "fetvası olmayan" şirketler arasında da bir bölünmeye yol açmıştır.

İslam, Birikim ve Düzenleme

Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (MÜSİAD) kuruluşu İslami sermayenin gelişiminde en önemli adım olarak adlandırılabilir. Ancak burada öne çıkarılmak istenilen MÜSİAD üyelerinin İslami ahlaka/ilkelere bireysel bağlılıklarından ziyade (Koyuncu 2002; Özdemir 2006) örgütün, İslamı düzenleyici bir güç olarak tanımlayan spesifik formülasyonudur. Zira MÜSİAD, üyelerinin dar anlamdaki 'iktisadi-korporatif' çıkarlarının ötesinde bir vizyon edinmesinde önemli rol oynamıştır.

MÜSİAD, 1990 yılında beş iş adamı tarafından kurulmuştur. Üye sayısı hızla artmış, 1997'de 10 bin bağlı şirkete tekabül eden 2 bin 700 üyeye ulaşmıştır. Türkiye'nin büyük holdingleri tarafından 1971 yılında kurulmuş olan Türkiye Sanayici

ve İşadamları Derneği'nden (TÜSİAD) farklı olarak MÜSİAD şirketlerinin büyük çoğunluğu 1980'lerden sonra kurulmuştur; yalnızca küçük bir kısmının geçmişi 1960'lardan öncesine uzanmaktadır. TÜSİAD üyeleri coğrafi olarak İstanbul ve çevresindeki sanayi bölgelerinde yer alan büyük şirketlerden oluşmaktayken, MÜSİAD'ın kurucu şirketleri ise, ağırlıklı olarak elliden az işçi çalıştıran Anadolu KOBİ'lerinden oluşmaktadır (Öniş ve Türem 2001). Ancak şirketlerin coğrafi kökeninin bizleri yanıltmaması gerekir. Zira MÜSİAD üyeleri ulusal ve uluslararası bağlantıları olan, birçok sektöre yayılmış ve kapitalist pazar ile bütünleşmiş şirketlerdir. Üye şirketlerin ortak girişimlerde bulunmasına olanak sağlayan pay sahipliği yapıları vardır. 1980'lerin yükselen sektörlerine ek olarak bu şirketler kimya, madencilik, gıda, mobilya, ormancılık, makine ve yedek parçaları, otomotiv aksesuarları ve yardımcı ürünler, elektronik ve tüketim ürünleri gibi birçok farklı sektörlerde varlık göstermektedirler (Adaş 2003: 42-3). Bu bağlamda yatırımlarının farklı faaliyetlere ve sektörlere dağılmış olması, kendilerine piyasa daralması ve diğer belirsizlikler nedeniyle oluşan riskler karşısında esneklik kazandırmıştır.

MÜSİAD'ın işlevleri ulusal ve uluslararası olarak iki düzeyde incelenebilir (Adaş 2003:50): İlk olarak, girdi tedariği, dış kaynak kullanımı, taşeronluk ve perakendecilik ilişkileriyle üyeleri arasındaki sadakati ve işbirliğini güçlendirmektir. Piyasa kaynaklı belirsizliklerin azaltılması, sözleşme ihlallerinin önlenmesi, işlem maliyetlerinin (şirketlerin mal veya hizmete ulaşmak için yaptıkları araştırma, ulaşma, pazarlık ve takip çabalarına ilişkin giderler) kısılması ve bilgi akışının kontrol edilmesi bakımından MÜSİAD'ın aracılığı önemlidir (Buğra 2002). Eski başkanlarından Erol Yarar'ın da ifade ettiği gibi MÜSİAD, "içine kapalı olan sanayicinin kabuğundan çıkarak genel sanayici kesimle girdiği ilişkiler ve bu ilişkilerde karşılaştığı sorunların aşılabilmesi için gerek

teknolojik gerekse pazar konularında birçok bilginin elde edilebilmesini sağlamak amacı ile" kurulmuştur (Özdemir 2006: 171). İkinci olarak, MÜSİAD, yurt dışında yaşayan vatandaşları üyelerince gerçekleştirilen girişimlere yatırım yapmaya teşvik ederek ve yabancı ülkelerdeki diğer girişimcilerle ortak yatırımları destekleyerek küresel bir "Müslüman iş ağı" kurulmasını hedeflemiştir. Bu amaç için uluslararası iş fuarları, konferanslar ve yurt dışı gezileri organize etmiş, diğer örgütlere üye iş adamlarıyla, devlet görevlileriyle, yöneticilerle bağlantılar kurmuştur. Faaliyet alanını Müslüman ve Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu ülkeler öncelikli olmakla birlikte Avrupa, Latin Amerika ve ABD'yi de içine alacak bir biçimde genişletmiştir. İşte bu anlamda MÜSİAD'ın uluslararası yönelimi onu bu tür bir açılım sağlayamayan diğer iş adamları derneklerinden farklılaştırmıştır.[7]

MÜSİAD'ın diğer faaliyetleri arasında bülten ve dergi çıkarmak, çeşitli konularda rapor hazırlamak ile siyasetçiler, akademisyenler, gazeteciler ve din adamlarıyla yurt içi ve yurt dışı yatırım olanaklarının, kamusal politikaların tartışıldığı toplantılar düzenlemek sayılabilir. Nitekim MÜSİAD ülkenin iktisat politikalarını etkilemek için merkezî ve yerel yönetimlerle yakın ilişkiler kurmuş, üyelerine uzun dönemli hedefler belirlemiş ve kaynaklarını bu yönde seferber etmiştir. Bu bağlamda MÜSİAD bireysel sermayedarları bir grup olarak birleştiren veya üyeleri arasında yardımlaşma ağı oluşturan basit bir çıkar grubuna indirgenemez. Burada MÜSİAD'ı analizimizin ana odağına oturtan nokta, üyelerinin uzun dönemli sınıfsal birliğini ve devamlılığını sağlamak üzere formüle ettiği alter-

7 MÜSİAD Anadolu'daki sermaye gruplarının tek temsilcisi değildir. Çeşitli sanayi ve ticaret odaları dışında 1990'larda birçok ticaret örgütü kurulmuştur: Alevi işadamalarının ÇUSİAD (Çukurova Sanayicileri ve İşadamları Derneği) veya ve Fethullah Gülen cemaatince oluşturulan İŞHAD (İş Hayatı Dayanışma Derneği) diğer örgütlere örnek olarak verilebilir.

natif toplumsal projedir. Tam da bu nedenle her ne kadar meşruiyetini dinden alsa da toplumun genelinin farklı ihtiyaçlarını, taleplerini ve çıkarlarını kapsama kapasitesi bakımından MÜSİAD'ın *Homo Islamicus* projesinin detaylıca incelenmesi gerekmektedir.

Homo Islamicus Projesi

MÜSİAD 1994 yılında "İş Hayatında İslam İnsanı: İslami İlkelere Göre Yönetilen Şirketlerde Örgütsel Davranış" isimli bir rapor yayımlamıştır (MÜSİAD 1994). Bu raporda değinilen *homo Islamicus* kavramı bir yandan geleneksel Müslüman kimliği modern kapitalist ekonominin gereklilikleri ile uyumlulaştırırken, bir yandan da *homo economicus* kavramına alternatif bir tipoloji tanımlamaya çalışmıştır. *Homo economicus* bencil ve bireyci olmakla eleştirilirken "İslami işadamının" ahlak kuralları çerçevesinde davranması gerektiği ileri sürülmüştür. Bu bağlamda cumhuriyet elitlerince benimsenen ve topluma dayatılan "modernleşme projesi"nin eleştirisi, *homo Islamicus*'un önerdiği alternatif kalkınma paradigmasının ana odağını oluşturmuştur. Zira MÜSİAD'a göre Kemalist modernleşmeci yaklaşım Türkiye'yi Batı medeniyetleri seviyesine ulaştırmayı hedeflese de, vaat ettiği iktisadi ve teknolojik gelişmeyi sağlayamamıştır. Tersine Türkiye'yi gelişmiş ülkelere bağımlı kılmış, sosyoekonomik eşitsizlikler yaratmış ve kimlik krizi ile sonuçlanmıştır. İlginç olan şu ki, MÜSİAD'ın sunduğu alternatif model, sadece Batılı kapitalistleri ve/veya (*homo economicus*un kötü bir kopyası olarak değerlendirilen) Türk laik/büyük işadamlarını değil, aynı zamanda "geleneksel işadamı" tipolojisini de ciddi biçimde eleştirmiştir. Buna göre geleneksel işadamı, dar görüşlü, işyerini genellikle hane halkının emek gücü ya da az sayıda işçiyle çeviren, dindar ancak sermaye birikimini gerçekleştirecek girişimci ruhtan yoksun küçük dükkan ya da

atölye sahibi kişidir. Bunun karşısında *homo Islamicus*, servetini spekülasyon, kumar, karaborsa veya yıkıcı rekabet sonucu elde etmeyen, üretime dönük faaliyetlerden kazanan ve kazancını bireysel haz ve tüketim için kullanmayan işadamı olarak tanımlanmıştır. Ayrıca servetlerini gösterişçi tüketime dönük harcamalarda kullanan sonradan görme zenginler de eleştirilmiştir. Göze çarpan başka bir nokta ise, tüm Batı karşıtı söylemine rağmen *homo Islamicus*'un formüle edilmesinde büyük ölçüde Protestan ahlakından esinlenilmesidir. Nitekim 2005 yılında Anadolu'daki işadamlarına ilişkin yapılan araştırmadan da görülebileceği gibi müteşebbisler "İslami Kalvinistler" olarak tanımlanmış ve Anadolu'da kapitalizmin yükselişi Protestan çalışma ahlakına bağlanmıştır (ESI 2005:24). Bu çerçevede geleneksel işadamının aksine *homo Islamicus* rasyonel, hesapçı, rekabetçi, yenilikçi ve faydacı olmakla birlikte toplumun ortak faydasını da gözeten bir birey olarak tasvir edilmiştir. Kısacası "ahlaki kapitalizm" vurgusu ile Batı tipi modelden farklılaştırılmıştır.

Bu çerçevede *homo Islamicus* projesi dar anlamda işletme yönetiminin İslami prensiplere göre uyarlanmasından ibaret değildir; emek ile sermaye arasındaki ilişkinin alması gereken biçime ilişkin önermeleri de mevcuttur. Bu önermeler, aynı zamanda İslami hareketin siyasal temsilcilerinin çalışan kesimlerin rızasını elde etmesinde etkili olacak etik-siyasal bir zemin de üretmektedir. Buna göre İslam'ın adalet ve kardeşlik idealleri, üretken ve barışçıl sınai ilişkileri beraberinde getirecektir (Adaş 2003:162):

> "İşçilerin çok çalışmak, tembellikten kaçınmak, işverenlerine saygı göstermek ve üretim araçlarına zarar vermemek için büyük itina göstermek gibi dini vecibeleri varken, bunun karşılığında işverenin de çalışanına karşı adil olması ve daha teri soğumadan emeğinin hakkını vermesi gerekir."

Böylece çalışanların dindarlığı istihdamları için önemli bir ölçüt halini almaktadır. Şirketler, mesleki eğitim programları yerine haftalık dini eğitim kursları vererek ve/veya günlük çalışma temposunu ibadet saatlerine göre düzenleyerek çalışma yaşamına ilişkin değer ve normları yeniden tanımlamaktadır. Üstelik bu yaklaşıma göre karşılıklı güven duygusunun ve sorumluluk bilincinin gelişmesi, sermaye ile emek arasındaki uyumun garantörü olarak işlev görmektedir. Bu da, iş hukukuna ve/veya sendikalara gerek olmadığı anlamına gelmektedir. Grevler ve diğer direnişler işçileri tembelleştirdiği için sert bir dille kınanmaktadır. Çalışanların hakları ve sorumluluklarının enformel ilişkilerle belirlendiği bu patrimonyal model, aslında KOBİ'lerin yaygın olduğu sektörlerin ortak özelliğidir. Nitekim bu tür işletmelerde vasıfsız ve örgütsüz işgücü istihdam edilir, çalışanların iş güvenliği ve sosyal güvencesi yoktur, çalışma saatleri uzun ve düzensizdir ve ücretler de oldukça düşüktür. Böylece 1980'den itibaren uygulanan ihracat odaklı birikim rejimi, Anadolu KOBİ'lerini uluslararası esnek üretim ağlarına bağlamış ve onları yeni uluslararası işbölümü içerisine stratejik bir şekilde yerleştirmiştir (Köse ve Öncü 1998; Eraydın 2000). Küçük ölçekli üretimin bu genel özelliği diğer gelişmekte olan ülkelerde de görülebildiği için Anadolu Kaplanları'nın yükselişinin üretimin küresel düzeyde yeni bir 'merkez-çevre' modeline uygun olarak yeniden yapılandırılmasının bir parçası olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır (Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan 2000).

Homo Islamicus'un emek-sermaye ilişkisine yönelik diğer önermeleri ile devam edecek olursak; sendikalar, toplumu sınıflara bölen Batılılaşmacı modelin bir yan ürünüdür. Kişisel zenginliğin başkalarını ezmek için kullanılmayacağı İslami modelde ise toplumsal sınıflar zaten ortaya çıkmayacaktır: Örneğin, Konya Ticaret Odası'nın o dönemki başkanı, İslam'ın doğru yolunda ilerleyerek nimetler edinen insanların bir sınıf

oluşturmayacağını iddia etmiştir (aktaran Buğra 1998:533). Uzun süre MÜSİAD başkanlığı yapmış Erol Yarar ise, üyelerinin sermaye sahibi olmalarına rağmen kapitalist olmadıklarını ve zenginliğini insanlığın iyiliği için harcayan bir kişinin hiç kimse tarafından suçlanamayacağını ifade etmiştir (Koyuncu 2002: 366). Bu tür bir sınıfsız toplum vizyonunun sadece İslami işadamları ve entelektüeller tarafından değil, devletçi dönemin Kemalist kadroları tarafından da benimsenmiş olması ayrıca dikkat çekicidir. Bu tür argümanları, emek gücünün 1980'lerden bu yana aşırı ölçüde parçalandığı ve depolitizasyona uğradığı günümüz koşulları göz önüne alındığında, burjuva söyleminde bir kesintiden çok bir devamlılığın göstergesi olarak okumak mümkündür.

Sınıfsal farklılıkları maskelemeye çalışan bu tarz kimlik kurgularına karşın hareketin içinden bazı aydınların, gönüllü işçi temsiliyetini veya toplumsal hareket sendikacılığını bir alternatif olarak sundukları da görülmektedir (Buğra 2002). Özellikle radikal sendikacılığı bertaraf etmek için formüle edilmiş bu "üretkenlik yanlısı sendikalar" modelinde "işçiler işverenle anlaşmazlık ve karşıtlık içerisine gitmektense üretilen ürünlerin niteliği ve niceliği bakımından ortak risk ve sorumluluk" üstleneceklerdir (Adaş 2003:162). Türkiye Hak İşçi Sendikaları'nın (HAK-İŞ) giderek güçlendiğini, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na (DİSK) bağlı sendikaların üyeleri dahil birçok işçiyi kendi bünyesine kattığını hatırlarsak, bu ve benzeri yorumlar ayrıca önem kazanmaktadır. Her ne kadar sermaye ve emeğin temsilcileri olarak MÜSİAD ve HAK-İŞ devletçi modelin eleştirisi veya İslam temelli bir toplumsal proje gibi ortak birçok noktayı paylaşıyor olsalar da, yine de farklı sektörlerde ve farklı dönemlerde sınıf çelişkileri ortaya çıkmaktadır. Bir yorumcunun ifade ettiği gibi, "sermayenin İslamı" ile "emeğin İslamı" aynı anlama gelmemektedir (Adaş 2003: 164).

"Adil Ekonomik Düzen"

Yukarıdaki argümanların bütününe baktığımızda İslami prensipler ve neoliberal ideoloji arasında kurulan stratejik işbirliğini çıkarsamamız zor olmayacaktır. Nitekim hareketin liderlerinden Necmettin Erbakan "Adil Ekonomik Düzen" olarak adlandırdığı parti programında İslami ilkeler ve serbest piyasa mantığı arasında bir çelişki olmadığını açıkça belirtmiştir (Erbakan 1991, 1993). Ayrıca Hz. Muhammed döneminde deneyimlenen ilk İslami toplumun "serbest piyasa ekonomisi"ne dayandığı argümanı da birçok İslami entelektüel tarafından yinelenmiştir. Medine modeli olarak adlandırılan bu sistem devletin piyasaya müdahalesine ve tekelleşmeye karşıt duruşu yanı sıra toplumsal eşitsizliğin azaltılmasında emsalsiz bir araç olarak gösterilen **zekât** sistemi ile de öne çıkarılmıştır (Çınar 2005). Ancak bu modelde Pakistan, Suudi Arabistan, Malezya ve Sudan'daki kimi uygulamalardakine benzer devlet denetiminde kurumsallaşmış, zorunlu zekât sistemi yerine gönüllülük esasına dayalı ve bireyin kendi vicdanına bırakılmış bir zekât uygulaması tercih edilmiştir. Özellikle 1980 sonrasında devletin sağlık ve eğitim alanlarından giderek elini çekmesi ve sosyal harcamaları kısması İslami hareket için birçok fırsat yaratmıştır. Düşük gelirli ailelerin barınma ve diğer temel ihtiyaçlarına yönelik sorunlarının giderilmesinde İslami partilerce yönetilen belediyelerin önemli rolü olmuştur. Düşük bedelle ekmek, et, meyve veya sebze satışı, Ramazan'da ücretsiz yemek dağıtımı, kış aylarında yakıt dağıtımı, sünnet veya düğün gibi kutlamalar ile ölüm veya hastalık gibi zor durumlarında ailelere maddi ve manevi destek sağlanması bu role ilişkin örnekler olarak verilebilir. Cemaatler ayrıca iş arayanlar için birçok istihdam imkânı da yaratmıştır. Cemaat ve parti üyeleri belediyelere, devlet dairelerine, okullara, hastanelere, şirketlere, hukuk firmalarına

yerleştirilmiştir. Taban hareketine dayanan bu yaklaşım, sadece yoksul kesimlere değil aynı zamanda profesyonel şehirli orta sınıflara da yönelmiştir. Böylece İslami hareket toplumun her katmanından sadık kadrolar elde etmiştir.

Bununla birlikte "Adil Ekonomik Düzen" sadece iç politikayla sınırlı bir model değildir. İslami sermayeye uluslararası rekabet gücü sağlayabilmek için Türkiye'nin diplomatik ilişkilerini de kapsayan bütüncül bir formülasyona dayanmaktadır. Ortadoğu ve Orta Asya'daki ülkeler ile Malezya ve Endonezya gibi İslami nüfusun ağırlıklı olduğu ikinci nesil GOÜ'ler dahil olmak üzere İslami dünyayla daha yakın bir birlikteliğin oluşturulması hedeflenmiştir. Hem MÜSİAD hem de İslami partiler, büyük ölçekli, sermaye yoğun sanayileşme stratejisi ve müdahaleci devlet uygulamalarını içeren Batı tipi kalkınma modeli yerine KOBİ'lerin teknolojik ve iktisadi gelişmesini desteklediği gerekçesiyle Uzak Doğu modelini öne çıkarmışlardır (Buğra 2002:116). Nitekim Güney Doğu Asya Ulusal Birliği ([Association of Southeast Asian Nations] -ASEAN) ülkelerindeki KOBİ'lerin başarısı iki ana nedene bağlanmıştır. İlki devletin rolü ("yalın ve rekabetçi devlet") ile ilişkilidir. Buna göre, devletin rolü, makro ve mikro iktisadi planlar ile piyasaya kılavuzluk etmek, yani oyunun kurallarını belirlemek ve piyasa aktörleri arasındaki ilişkiyi koordine etmek olmalıdır. İkincisi ise, kültürel kimlik, geleneksel değerler ve modern piyasa ekonomisi arasında kurulan uyum ve eşgüdümdür. Bu anlamda MÜSİAD'ın "Yüksek Ahlak, Yüksek Teknoloji" mottosu özgün bir formülasyon olmaktan çok Konfüçyüsçü etik ve ahlak anlayışının yerelleştirilmiş (İslamileştirilmiş) bir versiyonudur. Ayrıca kültürel değerler ve iktisadi gelişme arasındaki ilişki de MÜSİAD'a özgü bir argüman değildir. Birçok Batılı liberal akademisyen de Uzak Doğu ekonomilerinin başarısında komünal/ailesel bağlarla dayanışmacı ağların rolünü öne çıkarmaktadır. Keynesyen refah devleti uygulamalarının devletin mali

kriziyle sonuçlanması bu tür açıklamaları 1980'li yıllarda özellikle popüler hale getirmiştir. Ne var ki bu tür yorumlar, Asya Kaplanları'nın başarısının arkasındaki müdahaleci devlet politikalarını ve etkin sanayi stratejilerini göz önünde bulundurmazlar. Nitekim tüm serbest piyasa yanlısı söylemine karşın MÜSİAD da, KOBİ'lere yönelik teşviklerin ve yerli firmaları uluslararası rekabetten koruyacak seçici stratejilerin gerekliliğine işaret etmiştir.

Diğer taraftan "Adil Düzen" Avrupa'yla olası bir iktisadi entegrasyona yönelik oldukça eleştirel bir tavır takınmış; Gümrük Birliği yerine İslami Ortak Pazar kurulmasını savunmuştur. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (North American Free Trade Agreement- NAFTA), Avrupa Birliği veya ASEAN gibi birçok bölgesel örgütün kurulması, Müslüman ülkeler arasında iktisadi entegrasyon ve işbirliği düşüncesini teşvik etmiştir. Nitekim Erbakan'ın AB'ye alternatif olarak öne sürdüğü "Pamuk Birliği" fikri, daha sonra gelişmekte olan sekiz ülkeyi (Türkiye, Pakistan, Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Malezya ve Nijerya) içerecek şekilde D8 [*Developing* 8] projesine dönüştürülmüştür. Projenin, ticari işbirliğinin yanı sıra diğer hedefleri arasında İslami ülkeler arasındaki sorunları çözmek için Müslümanların Birleşmiş Milletleri'nin ve Müslüman olmayan dünyaya karşı korunmaları için bir Müslüman Savunma İttifakı'nın kurulması, ticari işlemleri kolaylaştırmak için "Dinar"ın Müslümanların ortak para birimi olarak belirlenmesi, birleşik bir cephe oluşturmak için başka kültürel kurumların kurulması da vardır. Ancak Erbakan'ın projesi, İslami ülkelerden güçlü bir destek görmediği gibi Türkiye'deki İslami çevrelerden de birçok eleştiri almıştır. İslami sermaye içinden kimi gruplar, söz konusu projeyi gerçekçi bulmazken, bazı cemaatler ise Batı'yla daha uyumlu bir stratejinin faydalarının altını çizmişlerdir (Dinç 2006).

İslami Sermaye ve Birikimin Sınırları

Daha önce değinildiği gibi İslami sermaye 1990'lı yıllarda kayda değer bir dönüşüm geçirmiştir. Bu durum 1997 Şubat'ındaki MGK kararlarına kadar kesintisiz olarak devam etmiştir.[8] 28 Şubat süreci ise İslami sermayenin örgütsel ve finansal kaynaklarını ciddi ölçüde kısıtlamıştır. Sermaye birikim sürecinin yasal takibatlarla kriminalize edilmesi, İslami şirketlerin yasadışı eylemlerinin sistematik şekilde kamuoyuna açıklanması, medya aracılığıyla desteklenen boykotlar ve kampanyalar da dahil olmak üzere birçok yöntem ve strateji izlenmiştir. Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) aracılığıyla şirketler yakın takibe alınmış, hissedarlık yapıları ve şirket aktiviteleri incelemeye tabi tutulmuştur. Yasal takibin sonucu yasadışı para toplama ve sermaye oluşturma suçlamasıyla bazı İslami holdinglerin varlıkları dondurulmuştur. Aralarında Kombassan, YİMPAŞ, Kaldera, Kübra Endüstri, Şule Besicilik, Jetpa, Trakya ve Kimpaş'ın da bulunduğu şirketler hakkında yasal işlem başlatılmıştır. MÜSİAD ise laik sistemi değiştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmakla suçlanmış, o dönemki dernek başkanı olan Erol Yarar bu nedenle yargılanmış ve bir kısım üyesi para aklama suçuyla tutuklanmıştır. MÜSİAD'a karşı suçlamalar daha sonra düşürüldüyse de kovuşturmalar arkasından üye sayısı 2,900'den 2,300'e gerilemiştir. Derneğin sözcüleri ise, bu düşüşü iktisadi krizin etkisiyle, örgütün yeni

8 Hatırlayacak olursak Milli Güvenlik Kurulu'nun askerî kanadı yükselen İslami harekete yönelik sert tepkisini 28 Şubat 1997 günü yapılan toplantıda dile getirmişti. Erbakan liderliğindeki koalisyon hükümetine iletilen politik "tavsiyeler" listesi İslami hareketin örgütsel gücünü zayıflatmak ve laik sistemi korumak için bir dizi tedbiri içeriyordu. 28 Şubat süreci için "postmodern darbe", "örtük darbe" veya "sivil darbe" gibi farklı tanımlamlar kullanılmıştır. Bu kavramlar askerî müdahalenin özgün iki yönüne işaret etmektedir. Birincisi, müdahalenin dayandığı ittifaka, yani silahlı ve "silahsız/sivil" güçlerin işbirliğine, işaret eder. İkincisi ise, müdahalenin **atipik/alışılmadık** karakteri, yani askerler tarafından yönetime el konulmamış olmasıdır.

üye kabul sürecindeki değişikliklerle ve mevcut üyelerine uyguladığı sıkı denetim mekanizmalarıyla ilişkilendirmeyi tercih etmişlerdir (Öniş 2001).

İslami sermaye, bu süreçte askerî ihalelerden ve diğer kamu ihalelerinden de dışlanmıştır. Yine hareketin önemli finans kaynaklarından olan kurban derilerinin cemaat ağlarıyla ilişkili STK ve diğer kurumlara bağışlanmasına yönelik yasal engeller getirilmeye çalışılmıştır. Bu ve benzeri iktisadi yaptırımlara sivil boykot çağrıları da eşlik etmiştir. Anaakım medyanın bu noktada belirleyici bir rolü olmuştur. Örneğin yazılı ve görsel medya tarafından İslami şirketlerin isimlerini ve markalarını sıralayan listeler yayımlanmış, rüşvet skandallarına ilişkin haberler kamuoyunun algısını şekillendirmede oldukça etkili olmuştur. Böylece mütedeyyin kesimlere karşı **laik duyarlılığı** olan bir tüketici tabanı mobilize edilmeye çalışılmıştır. İç piyasanın sınırlanması sonucunda İslami sermayenin bir kısmı ticari faaliyetlerini Uzakdoğu, Avrupa ve ABD'deki uluslararası piyasalara yönlendirmiştir. Bu manevra karşısında şirketlerin uluslararası finansal bağlantılarını kesmek için SPK tarafından yurt dışında (özellikle Avrupa'da) yaşayan Türklere yönelik uyarı niteliğinde birçok 'reklam' yayımlanmıştır. Bu durum şirketlerin sermaye ve kredi kaynaklarını ciddi ölçüde bloke etmiş ve 2000'lerdeki iktisadi krizle beraber İslami holdinglerin arasında iflaslar yaygınlaşmıştır. Örneğin Jetpa, İhlas ve Kombassan varlıklarının önemli bir kısmını elden çıkarırken, ayakta kalabilenlerse, hedef gösterilmemek için düşük bir profil izlemeyi tercih etmişlerdir.

Dahası FKB'lerin de yeni şube açması yasaklanmış, ayrıcalıkları lağvedilmiş ve çeşitli soruşturmalar başlatılmıştır. Nitekim konuya ilişkin yapılan araştırmalar FKB'lerin bu dönemde varlıklarını arttırmakta zorlandığını açıkça göstermiştir (Jang 2003: 5-6): 1999 yılındaki göreli bir toparlanmaya rağ-

men FKB'lerin kredileri, mevduatları, mevcut hesaplarındaki fonları ve kârları azalmış, hatta bazıları negatif bir büyüme oranı sergilemiştir. Faysal Finans 28 Şubat'tan bir yıl sonra satılmıştır. 1999 yılında ise FKB'lerle ilgili 1983'te çıkarılan 4389 sayılı özel yasayı lağveden yeni bir bankacılık yasası yürürlüğe girmiştir. Yeni yasayla beraber FKB'ler büyük ölçüde resmî bankacılık sistemiyle bütünleşmiş olsa da mevduatları devlet garantisi altına tam olarak alınmamış ve mevduat sigorta fonuna dahil edilmemişlerdir.

Bu durum 2001 Şubat'ındaki finansal krizle beraber değişmiştir. Nitekim 2001'deki finansal krizin nedeni ağırlıklı olarak tüm FKB'lerin toplam varlıklarının yaklaşık yüzde 40'ını elinde bulunduran İhlas Finans Evi'nin iflası ile ilişkilendirilmiştir. Yüzlerce milyon doların kaybıyla sonuçlanan çöküşün ardından FKB'lerin aktiviteleri kısa bir süreliğine durdurulmuştur. Mayıs 2001'deki 4491 sayılı bankacılık yasası sonrasında FKB'lerce de talep edilen birçok yasal düzenleme yürürlüğe girmiş ve bu kurumlar finansal sistem içinde daha güvenli bir konum elde etmişlerdir. Her iki yasal düzenlemenin de (1999 ve 2001) Türkiye'deki finansal sistemi reforme etmek amacıyla IMF denetiminde yürürlüğe girdiğini burada not etmek faydalı olacaktır.

Sonuçta 28 Şubat süreci İslami sermayenin birçok stratejisini değiştirmesine neden olmuştur. MÜSİAD, üye şirketleri ve İstanbul kökenli büyük holdingler arasındaki farkları ifade etmek için kültürel kodlar veya İslami metaforlar kullanmak yerine bölgesel eşitsizlikleri veya işletme büyüklüğüne ilişkin farklılıkları ön plana çıkarmayı tercih eder olmuştur. Ayrıca üyelerine ticari ve promosyonel faaliyetlerinde İslami/kutsal semboller kullanmamaları konusunda telkinlerde bulunmuştur (Adaş 2003: 172). Hatta yolsuzlukla ilişkilendirilmiş bazı şirketleri üyelikten çıkarmış (örneğin Jetpa, GAP vb.) ya da üyelikten ayrılmaya zorlamıştır (örneğin Endüstri Holding).

Birçok işadamı şirketini ve markalarını aklamak için 'kara listeye' yanlışlıkla alındıklarını açıklayan ve laik rejime bağlılıklarını ilan eden reklamlar, gazete haberleri veya röportajlar yayımlatmışlardır. Bu haberlerde kendileri ile İstanbul kökenli müteşebbisler arasında bir fark olmadığının altını özellikle çizmişlerdir. Hatta bazıları İslami sermaye diye bir şeyin varlığını açıkça reddetmiştir (Bulut 1999a: 167).

28 Şubat'a İslami hareketin diğer aktörleri bağlamında bakacak olursak, Refah Partisi'nin (RP) kapatılmasıyla yeni kurulan Fazilet Partisi (FP), parti programını ve siyasal söylemini İslami temalardan ve göndermelerden arındırmayı tercih ederek, ılımlı bir düzen partisi duruşu sergilemeye çalışmıştır. NATO karşıtı söylemine ek olarak finansal sistemin İslami ilkelere göre düzenlenmesine yönelik taleplerini ve çok hukuklu düzene dair tüm referansları terk etmiştir. Bu tür hamleleri, pragmatik, kısa dönemli ve dar kapsamlı bir politik strateji olarak değerlendirmek yerine Siyasal İslam'ın yeni bir uzlaşma zemini oluşturmak için attığı adımlar olarak görmek daha faydalı olacaktır. Nitekim "Abant Çalıştayları" olarak bilinen toplantılar İslami hareketin bu dönem sonrası izleyeceği gündemi belirlemiştir. Abant toplantıları, sadece hareketin içinden değil, liberal kesimleri de içerecek şekilde farklı görüşlerden aydınları, akademisyenleri ve siyasetçileri bir araya getirmiştir.[9] Örneğin Fethullah Gülen ve cemaatin[10] diğer önde gelen kişileri amaçlarının Türkiye'yi İslami bir rejime dönüştürmek olmadığını ifade eden açıklamalarda bulunmuşlardır (Bulut 1999b: 81).

9 1998 yılında İslami bir sivil toplum örgütü (Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı) öncülüğünde toplanan Abant Çalıştayı veya Abant Platformu'nda politik gündemle ilişkin birçok konu tartışılmıştır. 1998 yılındaki ilk buluşmanın başlığı "İslam ve Laiklik" idi. 2007 yılında ise "Yeni Anayasa" ve "Medeniyetler Köprüsü Türkiye" başıklı başka toplantılar da yapılmıştır. 17. ve 18. toplantıların başlığı ise "Kürt Sorunu: Barış ve Geleceği Birlikte Aramak" idi.

10 Said Nursi'nin öğretilerini yaymayı amaçlayan cemaat.

Belki de en çarpıcı değişiklik Avrupa karşıtı görüşlerde gerçekleşmiştir. Örneğin RP, AB'yi bir "Hristiyanlar Kulübü" olarak tanımlar ve Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkarken, FP üyelik sürecini destekleyen bir tavır sergilemiştir. AB üyeliği konusundaki söylem değişikliğini 1997/98 Asya krizi bağlamında ele almak ve Gümrük Birliği'nin (GB) yerli sermaye için yarattığı fırsatlara bakmak faydalı olacaktır. GB ile KOBİ'ler ülke sınırlarının dışına çıkarak pazarlarını genişletebilecek, Batılı şirketlerle ortaklık kurma fırsatları yaratacak ve böylece büyük holdinglere piyasada ayrıcalık sağlayan yapısal sınırları (devlet yapılarının stratejik seçiciliği) aşabilme olanağı yakalayabileceklerdir.[11] Dahası Asya krizi Doğu Asya kalkınma modelini sorgulanır hale getirmiştir. 1990'larda MÜSİAD, Asya'daki bu söz konusu ülkelerin bir kısmı ile iyi iş ilişkileri geliştirmişti. Ancak kriz ile birlikte bu piyasaların daralması İslami sermayeyi Batı piyasalarına yönelmek zorunda bırakmıştır (Öniş ve Türem 2001; Keyder 2004). Bu nedenle konuyu alternatif kalkınma modelleri (Batı tipi kalkınma ve Doğu Asya Modeli) ve toplumsal projeler (*homo economicus* ve *homo Islamicus*) arasındaki rekabet bağlamında okumakta fayda vardır.

Yakın Döneme Kısa Bir Bakış

1980'li yıllar İslami sermayeye birçok olanak yaratmışmışsa da İstanbul kökenli büyük holdinglerle kıyaslandığında dezavantajlı konumda oldukları birçok nokta mevcudiyetini korumuştur. Bu durum 2002 seçimleri ile değişmiş ve Adalet

11 Stratejik seçicilik "devletin kollarının, aygıtlarının, kurumlarının özgül konfigürasyonu, bu kol, aygıt ve kurumların özgül güçleri ve faaliyet imtiyazları, özgül göreli özerklikleri ve kurumsal birlikleri ve de özgül hâkimiyet ve itaat kalıpları temelinde anlaşılmalıdır... Bu da demektir ki devlet, tüm toplumsal güçler için eşit oranda erişebilir değildir, tüm stratejiler tarafından aynı derecede denetlenemez ya da karşı konulamaz ve tüm amaçlar için eşit düzeyde kullanılamaz" (Jessop ve Sum 2006: 98).

ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarında büyük fırsatlar yakalamışlardır (Tekin 2004). Örneğin merkezî yönetimin yetkilerini sınırlayan ve yerel yönetimlerin yetkilerini artıran Kamu Yönetimi Reformu sayesinde AKP'li belediyeler üzerinden muhafazakâr işadamlarına verilen kamu ihalelerinde önemli derecede artış olmuştur (Gülen 2006: 154-5). Hükümetin yoksul öğrencilere sağladığı burs ve diğer yardımlar sayesinde cemaatler ve diğer enformel ilişki ağları etrafında kurulan özel okullar yüksek kazançlar elde etmişledir. İslami sermaye aynı zamanda medya sektöründeki payını da artırmıştır. Tasarruf Mevduatı ve Sigorta Fonu'na devredilen bazı medya şirketleri (*Sabah* gazetesi ve ATV televizyon kanalı) başbakanın bizzat devreye girmesiyle AKP ile ilişkili bir şirkete transfer edilmiştir. Süreçte rakip firmalar tekliflerini geri çekmek zorunda bırakılırken, teklif edilen kredinin yönetmeliklere aykırılığını sorun eden kimi devlet bankası yöneticisi pozisyonlarını kaybetmiştir (Rubin 2008). Katılım Bankalarına (FKB'lere verilen yeni isim) İslami prensiplere göre işleyen ayrı bir İslami mevduat sigortası havuzu oluşturma yetkisi verilmiştir. Böylece bu bankalar AKP iktidarının ilk yılında pazar paylarını iki katına çıkarmışlardır (Parker 2004). Ayrıca son yıllarda İslami bono olarak tanımlanan 'sukuk' piyasasının oluşturulması da İslami finansın hızlı bir büyüme kaydetmesine olanak tanımıştır.

MÜSİAD'ın AKP iktidarına olan desteği açıktır. AKP de 2002 seçimleri öncesinde hazırladığı Acil Eylem Planı'nda KOBİ'lerin ve çok ortaklı şirketlerin çıkarlarını korumaya yönelik düzenlemeler yapılacağı sözü vermiştir (AKP 2002). AKP'nin tekel karşıtı referansları da derneğin desteğini sağlamak için oldukça işlevsel olmuştur. Hükümetin bu şirketlere kamu bankaları, özelleştirme ihaleleri ve yerel yönetimler aracılığıyla kaynak aktardığı birçok çalışmada ortaya konmuştur (Tekin 2004: 224). Ayrıca, "yeşil para" akışına aşırı borçlanmanın eşlik ettiği de başka kaynaklarda açıkça belirtilmiştir.

Suudi işadamları 11 Eylül'den bu yana sermayelerinin önemli bir kısmını sıkıca denetlenen ABD bankalarından Türkiye'ye aktarırken, 2002 ile 2005 yılları arasında yaklaşık 200 şirket kurulmuş ve bu şirketlerin ekonomideki payı sadece 2004'ün ilk altı ayında yüzde 50 oranında artmıştır (Rubin 2005). Bir yoruma göre yeşil para akışı olmasaydı, AKP hükümeti 2001 krizindeki gibi bir devalüasyon yapmak zorunda kalacaktı (Rubin 2003: 3).

AKP iktidarı ve İslami sermaye arasındaki ilişkiyi anlamak ve bu yazının temelini oluşturan analizi konuya ilişkin diğer çalışmalardan farklılaştırmak için yukarıda daha önce değinilen bazı noktaları tekrar vurgulamak gerekmektedir. İlk olarak, bu çalışma sermaye içi çelişkileri salt İstanbul kökenli şirketler ile Anadolu kökenli İslami şirketler arasındaki rekabete veya holdingler ile KOBİ'ler arasında pazar payı mücadelesine indirgememektedir. İşletme büyüklüğü, coğrafi köken veya kimlikle ilgili farklılıklar azımsanmasa da, İslami sermayenin nüfuz sahasını dar bir alana veya bölgesel bir alt ekonomiye indirgeyen okumaların araştırmacıları yanlış yönlendirdiği ileri sürülmektedir. Nitekim bu şirketler, süreç içerisinde işletme büyüklüğü, sektörel ve bölgesel yönelimleri bakımından önemli değişiklikler yaşamıştır (bkz Doğan 2006). Ülker örneğinde olduğu gibi bazıları niş pazarın ötesine geçmişlerdir. Kimi İslami holdinglerse, Avrupa, Orta Asya ve ABD'deki yatırımlarıyla büyük uluslararası oyuncular konumuna gelmişlerdir. Örneğin, konuya ilişkin bir araştırmanın ortaya koyduğu gibi YİMPAŞ'ın bünyesinde toplam yirmi dört şirket bulunmaktadır. Bu şirketlerde 10,000'in üstünde işçi çalışmakta olup, YİMPAŞ'ın Almanya, Bulgaristan ve Türkmenistan'da yatırımları vardır. Kombassan ise bünyesindeki kırk şirketi, 8 bin işçisi ve Kazakistan'da, Almanya'da yatırımları ile öne çıkmaktadır (Özcan ve Çokgezen 2006).

İslami finans sistemindeki değişimlere bakacak olursak FKB'lerin beklendiği gibi Anadolu'da yoğunlaşmadığı görülmektedir. Örneğin 2002 yılında Türkiye genelinde FKB'lerin toplam 159 şubesi varken, bu şubelerin 59'u İstanbul'da bulunmaktadır (Jang 2003: 12). İslami sermayenin zaman içerisinde geçirdiği yapısal değişim, İstanbul ve Anadolu sermayesi gibi tanımlamaların içini boşaltmaktadır. Nitekim 1995 yılında İhlas Holding ve Abdullah Dilipak gibi İslami aydınlar önderliğinde "İstanbul Kulübü" adında dışa kapalı bir oluşuma gidilmiştir (Bulut 1999b: 154). Bu oluşumun Anadolu'daki birçok sermaye grubunu dışlaması İslami sermaye içinde ayrı bir "elit" kesimin varlığına işaret etmektedir. Tam da bu nedenle sırf İslami partilerin veya MÜSİAD'ın KOBİ ağırlıklı söylemini veri alarak İslami sermayeyi sanayileşmeden ve ekonominin dışa açılmasından olumsuz etkilenen küçük işletmelerden veya gerici müteşebbislerden oluşan bir grup olarak değerlendirmemek gerekir. Yoksa söz konusu sermaye dilimi içinde gerçekleşen merkezîleşme ve yoğunlaşma eğilimleri gözden kaçırılmış olur. Zaten zaman içerisinde iktisadi olarak güçlendikçe bunların İslami retoriğin meşrulaştırıcı gücüne olan gereksinimleri giderek azalmıştır.

İkinci olarak, sermaye içi çelişkileri sadece ihraç pazarlarına yönelmiş ticari sermaye ile iç pazara dönük üretken sermaye arasındaki bir mücadeleye indirgemek de doğru değildir. Bunun yerine meseleyi üretken sermayenin uluslararasılaşması bağlamında ele almak daha anlamlıdır. Zira İslami sermaye, farklı biçimlerde örgütlenerek ve sermaye dolaşımında farklı işlevler üstlenerek özgün sermaye birikiminin yapısından kaynaklanan zayıflıkları aşmak için birçok strateji geliştirmiştir. KOBİ'ler, büyük yerli şirketler ve çokuluslu şirketlerle girdikleri taşeronluk ilişkileri sayesinde hem farklı pazarlara genişleyebilmekte hem de ithalat/ihracat faaliyetleri ile üretken sermayenin yanı sıra ticari sermaye işlevini yerine getirebilmektedir. Örneğin

Aydınlı firması dünyaca ünlü Pierre Cardin'in taşeronu olarak çalışmakta olup, başka ülkelerdeki yaklaşık 300 firmaya mal göndermektedir. Diğer bazı şirketlerin de Uzakdoğu'dan elektronik ve otomotiv sanayi için ara girdi ve benzeri ürünleri ihraç ettikleri gözlemlenmektedir. Bu nedenle ticari serbestleşmeden olumsuz etkilenen, üretimi iç pazarla sınırlı KOBİ'lerin tercih edeceği korumacı politikalar yerine MÜSİAD, ithalat ikameci ve ihracat yönelimli birikim stratejilerinin eş zamanlı uygulanabileceği karma bir modeli savunmuştur (Koyuncu 2002). Dahası ne holding yapısı ne de sanayi sermayesinin banka sahipliği, İstanbul sermayesi ile sınırlı bir olgudur. Birçok Anadolu şirketi (İhlas Holding, Kombassan, Sanko, Kar Şirketler Grubu, YİMPAŞ, Çetinkaya, JET-PA, Ülker, Kalebodur) de kendi başına ya da diğer şirketlerle beraber FKB'ler kurmuştur. Bu şirketlerin finansal faaliyetleri faizli bankacılık sistemine şu ya da bu şekilde entegre olmuştur (Peköz 2006). Şirket faaliyetlerindeki çeşitlilik eşzamanlı olarak farklı sermaye birikim stratejilerinden yararlanmalarına izin vermektedir. Bu nedenle hem İslami sermayenin bugünü hem de fraksiyonlar arası iç çelişkiler, sermayenin uluslararasılaşması süreci çerçevesinde incelenmelidir. Nitekim böyle bir süreç, güçler dengesini değiştirmekle kalmamakta, yeni çelişkiler de doğurmaktadır.

İslami sermayenin salt AKP iktidarı ile yakın ilişkisi sayesinde güçlendiğini ileri sürmek yerine uluslararasılaşma sürecinin Türkiye'deki izdüşümlerini anlamak gerekmektedir.[12] Uluslararasılaşma, bir yandan piyasaların ve üretim süreçlerinin bütünleşmesini mümkün kılarken, öte yandan sermaye içinde bir dizi çelişkili ve eşitsiz güç ilişkilerinin ortaya çıkma-

12 İslamcılar 1990'lı yıllarda hem merkezî devlet bürokrasisinin içindeki birçok yapıda hem de belediyelerde kadrolaşmıştır. AKP döneminde ise bu süreç ileri taşınmış ve daha önce nüfuz edilemeyen organlara odaklanılmıştır. Detaylı tartışma için aynı yazara ait "AKP'nin Hegemonya Sorunsalı: Uzlaşmasız Mutabakat" adlı bölüme bakınız.

sına neden olmuştur. Bu bağlamda ilk önce sürecin, uluslararası genişleme stratejisi izleyen sermaye fraksiyonları ile ulusal ekonomide sınırlı bir genişleme stratejisi izleyen sermaye fraksiyonları arasında yarattığı çelişkiler dizisini tanımlamak, ikinci olarak da fraksiyonların uluslararası piyasalardaki güçlü ve zayıf yönleriyle ilgili olarak farklı devlet politikalarından faydalanmak için izledikleri çoklu stratejileri açıklamak gerekmektedir.

Çünkü uluslararasılaşma düzeylerine bağlı olarak her sermaye fraksiyonunun, birikim koşullarını yeniden üreten devletin rolü ve müdahalesine yönelik talepleri farklılaşmaktadır. Bu bağlamda devletten çelişen talepleri olan üç ana fraksiyon tespit edilebilir[13]: Küresel piyasalar üzerinde kısmi bir kontrole sahip büyük uluslararasılaşmış sermaye grupları; uluslararasılaşmaya ve küresel piyasaya entegre olmaya çalışan orta ölçekli sermaye grupları; ulusal sınırlar içerisinde üretim yapan ve iç pazar ile sınırlı (çoğunlukla KOBİ'lerden oluşan) sermaye grupları. Böylece değişen koşullara ve çıkarlara göre fraksiyonlar arası kurulan farklı ittifakları anlamak kolaylaşacaktır. Örneğin uluslararasılaşmış büyük "yerli" sermaye belli bir konjonktürde yerli KOBİ'lere karşı küresel sermayeyle ittifak kurma eğiliminde iken, başka bir konjonktürde "yabancı" sermayeye karşı ulusal ekonomideki rekabet gücünü koruyabilmek için yeni büyüyen ve uluslararasılaşan orta ölçekli yerli sermaye ile ittifak kurabilmektedir. Bu çelişkili sürecin analizi, özellikle iktidara gelişinin erken dönemlerinde AKP hükümetinin arkasındaki

13 Bkz. devletin ve özel sektörün mal ve hizmet satın almasının yasal çerçevesini belirleyen yeni Kamu İhale Yasası (KİY) üzerine Ercan ve Oğuz'un araştırması. Makale bu "çoklu güç ilişkileri"ni örneklendirdiği gibi, aynı zamanda yukarıda ileri sürülen argümanların teorik çerçevesini de oluşturmuştur (Ercan ve Oğuz 2006). Yazarlar küresel sermayenin kendisi de dolaylı ya da dolaysız olarak bu sürecin içinde olduğundan devletin belli bir sermaye fraksiyonunun çıkar ve taleplerine dönük müdahalesinin, küresel sermayenin lehine (veya bir kesiminin aleyhine) yapılmış olacağı olgusuna da dikkat çekmiştir.

fraksiyon ittifaklarını açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda neden bazı düzenleyici reformlar/yasalar karşısında sermaye içi ittifakın kolayca kurulabildiğini ya da başka bazı konularda hükümet, iş çevreleri, bürokrasi ve dış aktörler arasında ciddi çatışmalar yarattığını da anlamamızı kolaylaştıracaktır.

1980 sonrası gelişen süreçlerin global bir değerlendirmesini yapacak olursak; finansallaşma, aşırı birikmiş küresel sermayeyi (ağırlıklı olarak para sermaye biçiminde) ülke ekonomisine çekme fırsatı yaratırken, yapısal uyum reformları da, uluslararası sermaye gruplarının birbirleri içine nüfuz etmesine olanak tanıyan mekanizmalar yaratmıştır. Bir başka deyişle "yerli" sermayeye büyük ölçekli özelleştirmeler ve diğer yatırımlar üzerinden küresel üretken ve para sermayeler ile işbirliği kurmasına izin vermiştir. Böylece neoliberal yeniden yapılanma, sadece sermayenin merkezîleşmesine ve yoğunlaşmasına yol açmakla kalmamış, aynı zamanda "yerli" sermayenin belli dilimlerinin birikimlerini genişletme ve dünya piyasasına eklemlenme fırsatı da sunmuştur (Ercan 2005). Sonuç olarak; İslami sermayenin gerçek metamorfozunu anlamak için sermayenin uluslararasılaşma sürecinin yanı sıra ulus devletin işlevleri bakımından son dönemlerde geçirdiği dönüşümün de titizlikle incelenmesi gerekmektedir.

Kaynakça

Adaş, Emin B. 2003. "Profit and the Prophet: Culture and Politics of Islamic Entrepreneurs in Turkey." Yayımlanmamış doktora tezi, Illinois Üniversitesi: Urbana-Champaign).

AKP. 2002. "Acil Eylem Planı." Ak Parti web sitesi. http://www.akparti.org.tr [erişim tarihi: 23.09.2003].

Buğra, Ayşe. 1998. "Class, Culture and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations." *International Journal of Middle East Studies*, cilt 30, sayı 4 (Kasım): 521-39.

—. 1999. *Islam in Economic Organizations*. İstanbul: TESEV Yayınları.

—. 2002. "Labor, Capital, and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey." *Middle Eastern Studies*, cilt 38, sayı 2 (Nisan): 187-204.

Bulut, Faik. 1999a. *Tarikat Sermayesi I: İslam Ekonomisinin Eleştirisi*. İstanbul: Su Yayınları.

—. 1999b. *Tarikat Sermayesi II: İslamcı Şirketler Nereye?* İstanbul: Su Yayınları.

Can, Kemal. 1997. "Yeşil Sermaye Laik Sisteme Ne Yaptı?" *Birikim*, sayı 99 (Temmuz): 59-65.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit ve Erinç Yeldan. 2000. "Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s." *Development and Change*, cilt 31 (Ocak): 481- 508.

Çınar, Menderes. 2005. *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Demir ve diğerleri. 2004. "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges." *Middle Eastern Studies*, cilt 40, sayı 6 (Kasım): 166-88.

Dinç, Cengiz. 2006. "The Welfare Party, Turkish Nationalism and Its Vision of a New World Order." *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, cilt 5, sayı 3 (Güz).

Doğan, Ekber A. 2006. "Siyasal Yansımaları ile İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Subat Süreci." *Mülkiye Dergisi* cilt 30, sayı 252 (Güz): 47-68.

Eraydın, Ayda. 2000. "Dış Pazarlara Eklemlenmeye Çalışan Konfeksiyon Sanayiinde Üretimin Örgütlenmesi ve Emek Süreçleri." *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt 27, sayı 1-2: 91-117.

Erbakan, Necmettin. 1991. *Adil Ekonomik Düzen*. Ankara: Refah Partisi.

—. 1993. *Adil Düzen*. Ankara: Refah Partisi.

Ercan, Fuat. 2004. "The Contradictory Continuity of the Turkish Capital Accumulation." *The Ravages of Neloliberalism: Economy, Society and State in Turkey* içinde, Neşecan Balkan ve Sungur Savran (der.). New York: Nova.

—. 2005. "Alternatif Bakışları Sorgulamak: Türkiye'de Sermaye Gruplarının Küresel Kapitalizmle Bütünleşmelerindeki Rolleri." *International Conference on Acts of Resistance from the South against Globalisation*, 5-7 Eylül. Ankara.

Ercan, Fuat ve Şebnem Oğuz. 2006. "Rescaling as a Class Relationship and Process: The Case of Public Procurement Law in Turkey." *Political Geography*, cilt 25 (Ağustos): 641-656.

ESI. 2005. "Islamic Calvinists: Change and Conservatism in Central Anatolia". *European Stability Initiative Report*. Berlin-İstanbul: European Stability Initiative.

Gülen, Fikret. 2006. "AKP'nin İktidarda Olduğu Dönemde Kabul Edilen Yasalar Hakkında Değerlendirme." *Mülkiye Dergisi*, cilt 30, sayı 252: 154-5.

Jang, Ji-Hyang. 2003. "The Politics of Islamic Banks in Turkey: Taming Political Islamists by Islamic Capital." *Annual Meeting of the Midwest Political Science Association*. Chicago, IL.

Jessop, Bob ve Ngai-Ling Sum. 2006. *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in their Place*. Cheltenham: Edward Elgar.

Keyder, Çağlar. 2004. "The Turkish Bell Jar." *New Left Review*, cilt 28 (Temmuz-Ağustos): 65-84.

Koyuncu, Berrin. 2002. "Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi, Çatışma mı?" *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* içinde, Fuat Keyman (der.). İstanbul: Everest Yayınları.

Köse, Ahmet ve Ahmet Öncü. 1998. "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindeyiz?" *Toplum ve Bilim*, cilt 77 (Yaz): 135-58.

Kuran, Timur. 1995. "Islamic Economics and the Islamic Subeconomy." *The Journal of Economic Perspectives*, cilt 9, sayı 4 (Güz): 155-73.

MÜSİAD, 1994. *İş Hayatında İslam İnsanı*. İstanbul: MÜSİAD Yayınları.

Overbeek, Henk W. 1988. Global Capitalism and Britain's Decline (Yayımlanmamış doktora tezi, Amsterdam Üniversitesi: Amsterdam).

Öniş, Ziya. 2001. "Political Islam at the Crossroads: from Hegemony to Co-existence." *Contemporary Politics*, cilt 7, sayı 4: 281-98.

Öniş, Ziya ve Umut *Türem*. 2001. "*Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations.*" *Turkish Studies, cilt 2, sayı 2: 94-120.*

Özcan, Gül B. ve Murat Çokgezen. 2003. "Limits to Alternative Forms of Capitalization: The Case of Anatolian Holding Companies." *World Development*, cilt 31, sayı 12: 2061–84.

—. 2006. "Trusted Markets: The Exchanges of Islamic Companies." *Comparative Economic Studies,* cilt 48, sayı 1: 132-55.

Özdemir, Şennur. 2004. "MÜSİAD ve HAK-İŞ'i Birlikte Anlamak." *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık* (cilt 6) içinde, Yasin Aktay (der.). İstanbul: İletişim Yayınları.

—. 2006. *Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi.* Ankara: Vadi Yayınları.

Parker, Musthak. 2004. "Islamic Banking Sector in Turkey Emerges Much Stronger." Arab News. http://arabnews.com/node/246763 [erişim tarihi: 10.06.2008].

Peköz, Mustafa. 2006. "İslami Sermayenin Ekonomik Gelişme Düzeyi" *Sendika.* http://www.sendika.org. Erişim tarihi: 19.03.2008].

Rubin, Barry. 2005. "Green Money, Islamist Politics in Turkey." *Middle East Forum.* http://www.meforum.org/article/684 [erişim tarihi: 10.07.2008]

—. 2007. "Will Turkey Have an Islamist President?"' *Middle East Forum.* http:// www.meforum.org/article/1637 [erişim tarihi: 28.05.2007]

—. 2008. "The Case Against Turkey's Ruling Party." *Middle East Forum.* http:// www.meforum.org/article/1924 [erişim tarihi: 10.07.2008]

Sandıkçı, Özlem ve Güliz Ger. 2001. "Fundamental Fashions: The Cultural Politics of the Turban and the Levi's." *Advances in Consumer Research,* sayı 28: 146–50.

Tekin, Üzeyir. 2004. *AK Partinin Muhafazakâr Demokrat Kimliği.* İstanbul: Orient Yayınları.

Yavuz, Hakan Y. 1997. "Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey." *Comparative Politics,* cilt 30, sayı 1 (Ekim): 63-82.

Yeşilada, Birol A. 2002. "The Virtue Party." *Turkish Studies,* cilt 3, sayı 1 (Bahar): 62-81.

Not: Bu makale bu kitaba dahil edilmek amacıyla derleyenlerin yazara daveti üzerine yeniden yayımlanmaktadır. 2011'de yayımlanan orijinal makalenin başlığı şöyledir: "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present". *Middle Eastern Studies,* 47: 2, 343-360. Bu kitapta yeralan versiyon güncellenmiş ve yeniden düzenlenmiştir.

İslami Orta Sınıfın Yeniden Üretimi

Erol Balkan ve *Ahmet Öncü*

Giriş

Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'da ünlü bir savı vardır: "Burjuvazi kendi suretinde bir dünya yaratır" derler. Elinizdeki yazıda, bu savdan esinlenerek, Türkiye'de yükselen İslami burjuvazinin hegemonyayı ele geçirme çabasıyla 'kendi suretinde bir dünya yaratmaya' çalıştığını ileri sürüyoruz. Yazıda ayrıca, İstanbul'daki 'laik' ve 'İslami' orta sınıf ailelerle yaptığımız kapsamlı bir anketin bazı sonuçlarını da sunuyoruz. Laik ve İslami burjuvazi, modern Türkiye'nin yirminci yüzyıldaki evriminde iki farklı toplumsal kesimde ortaya çıkmış iki ayrı kapitalist sınıftır. İslami burjuvazi yirmi birinci yüzyıla girerken laik burjuvaziyi geçmiştir. Toplumsal hiyerarşinin üst kademelerinde yer alan ordunun laik burjuvazinin egemen olduğu dönemde anayasayla desteklenen siyasal gücü ve rolü artık azalmakta, siyasal partilerle sivil toplum örgütlerinin gücü artmaktadır. Öte yandan, Cumhuriyetin başkenti Ankara önemsizleşirken, İstanbul ve birkaç Anadolu kenti öne çıkmaktadır. Bu ve kitabın diğer yazılarında incelenen bu türden yeni gelişmeler, söz konusu iki egemen sınıfın hegemonya inşasında

farklı yönelimleri olan iki ayrı kapitalist sınıf olarak kavramlaştırılabilecekleri görüşünü destekliyor.

Bu köklü toplumsal değişimin bir nedeni, bizce, ulusalcı kalkınmacılıktan (yani, çevre ülkelerdeki biçimiyle Keynesçilikten) neoliberalizme geçiştir. Laik burjuvazi, küresel ölçekli sermaye birikimine ve 'mülksüzleştirme yoluyla birikime' (Harvey 2005) dayalı neoliberal dönemde, ulusalcı kalkınmacılık döneminde biçimlenmiş olan ideolojisi nedeniyle egemen sınıf rolünü layıkıyla gerçekleştirememiştir. İslami burjuvazinin Türkiye'de yeni bir egemen sınıf olarak yükselişini, neoliberalizmin küresel çapta yaygınlaşmasına paralel bir gelişme olarak görmekteyiz. Kitabın temel tezini belirleyen bu gelişmenin çeşitli yönleri diğer bölümlerde ayrıntılı olarak tartışılıyor. Biz, bu bölümde, okurun günümüz Türkiye toplumunun yapısını daha iyi kavraması için orta sınıfa odaklanıyoruz. Bu orta sınıf, gerek laik ve gerekse İslami burjuvazinin 'kendi suretinde bir dünya yaratma' sürecinde, alt sınıflarla ilişkilerini yürütmeyle görevlendirmiş olduğu sınıftır.

Burada ilkin, çalışmada bize ışık tutan kuramsal çerçevenin öncüllerini sunacağız. Herhangi bir kapitalist toplumun dinamikleri, birbiriyle ilişkili şu üç süreçte başlangıç noktası olduğu sürece, sınıf kuramıyla açıklanabilir: (i) ideolojik formasyonları, rekabetleri ve çatışmaları oluşturan maddi temeller (ii) toplumsal eşitsizliğin ve hareketliliğin (mobilitenin) yapısal nedenleri (iii) toplumsal yeniden üretim süreçlerindeki toplumsal pratiklerin ortaya çıkışıyla ve devamıyla ilgili iktisadi etkenler. İkinci olarak, sınıf kuramsal çerçevemizi kullanarak, Türk toplumunun laik ve İslami kesimler olarak ikiye bölünüşünün kısa bir tarihçesini ve bu sürecin, özellikle ulusalcı kalkınmacılık (1923-1980) ve neoliberal (1980-günümüze dek) sermaye birikim dönemlerinde devlet formasyonunu ve sınıf dinamiklerini nasıl etkilediğini ele alacağız. Daha sonra, neoliberal dönemde İslami sermayenin ortaya çıkışıyla baş gösteren ve halen süregi-

den toplumsal formasyonu açıklamak için orta sınıf meselesine eğileceğiz. Orta sınıfın kavramsallaştırılmasına ilişkin kuramsal zorluklara değindikten sonra, Pierre Bourdieu'nun çalışmalarından yararlanarak, söz konusu tartışmayla ilgili görüşlerimizi özetleyeceğiz. Ardından, İstanbul'daki orta sınıf ailelerle yaptığımız anketin bazı önemli bulgularını karşılaştırmalı olarak sunarak, neoliberal rejimden iktisadi, toplumsal ve kültürel olarak yararlanan 'yeni' laik ve İslami orta sınıf fraksiyonları arasındaki farklılık ve benzerlikleri belirleyeceğiz. Bulgulardan hareketle yaptığımız çözümlemeye dayanarak, her iki kesimde de, neoliberal değerleri ve yaşam biçimlerini yansıtan bir yeni orta sınıf bulunduğunu ve bu sınıfın kendini diğerlerinden ayırdığını söyleyebiliriz. Böylece, yeni orta sınıfın gerek laik ve gerekse İslami fraksiyonlarının farklı ideolojik ve kültürel geçmişlere sahip olmakla birlikte, neoliberal ortamın 'kazananları' olarak yeni bir statü grubu biçiminde birbirlerine yaklaştıklarını görürüz.

Sınıf Çözümlemesi ve Kapitalist Toplum

On dokuzuncu yüzyılın ortasında Karl Marx ve sonlarında Max Weber, sınıf ve sınıf oluşumuna ilişkin soyut çözümlemelerinde, modern bir toplumu neyin 'modern' kıldığı meselesiyle uğraşmışlardır. Bu düşünürler, teknolojik değişim, sanayi kapitalizminin ortaya çıkışı ve siyasal, toplumsal kurumlarda belli bir 'anda' ortaya çıkıp 'bütünsel' bir dönüşüme yol açmış olabilecek paralel değişimler arasındaki bağlantıları kuramlaştırdılar. Marx ve Weber sınıf çözümlemelerinde, sanayi toplumlarındaki toplumsal hiyerarşinin temelleri konusundaki karşıt görüşleri nedeniyle değerli mihenk taşları olmayı sürdürmektedirler. Ağırlıklı olarak kapitalist üretim tarzındaki toplumsal ilişkilere odaklanan Marx, sermaye ile emek arasında mülk

sahipliği ile dağılımı ve emek sömürüsü temelinde ortaya çıkan keskin ayrışmayı vurgular. Marx'a göre, bu koşullar, on dokuzuncu yüzyıl sanayi kapitalizminin yeni yeni biçimlenen sınıf yapısı içindeki iki başat sınıf arasında hasmane ilişkilere yol açacak ve bu çatışma da daha sonraki toplumsal dönüşümlerin motoru olacaktır. Sanayileşmenin aynı tarihsel anına birkaç on yıl sonra ve farklı bir fiziksel konumdan bakan Weber ise, eski hamilik ilişkilerini (*relations of patronage*) ve devlet erkanının sahip olduğu gücü dönüştürerek, yeni, etkin ve kişisel olmayan bir hukuksal ve bürokratik yönetim kuracak yeni bir siyasal otorite düşüncesine odaklandı. 'Sınıf'ı vurgulamak yerine, modern toplumun oluşmasında iktisadi farklılıkların yanı sıra, ahlaki, yasal ve kültürel farklılıkları da dikkate alan toplumsal 'statü' hiyerarşilerinin altını çizdi. Marx ve Weber, kendilerinden sonraki literatürde, sosyoloji disiplininin toplumsal tabakalaşma çalışmalarında farklı yörüngeler izleyen iki düşünür olarak algılanırlar. Marksist yaklaşım, objektif toplumsal bilinç ya da ' ideoloji' ile destekli, istikrarlı ve kalıcı sınıf sınırları çözümlemelerine yoğunlaşıp, bunları geliştirdi. Buna karşılık Weberci yaklaşım, değişken statü grupları biçiminde kurumsallaşmış toplumsal hareketlilik modellerine odaklanıp, bunları zenginleştirdi. Bu statü gruplarının dayanak noktaları, ya kendi öznel bilinçleri, ya da 'prestij' (veya başka bir toplumsal ve kültürel seçkinlik) hiyerarşileri içindeki farklılıkları kavrayış biçimleridir.

Bireyler toplumun bir parçası oldukları için sınıf konumları onlar için önemlidir. Çünkü sınıf konumları bireylerin avantajlarını ve dezavantajlarını belirleyip, bazen de olanakları kısıtlayarak yaşam içindeki fırsatları biçimlendirirler. Sınıf çözümlemesi, temelde, toplumsal adalet meseleleriyle ilgilidir. 'Sınıf' kavramının çözümsel (analitik) önemi, toplumsal hiyerarşinin taksonomik bir sınıflandırması olmasından öte,

araştırmacılara, refahı, bilgiyi ve gücü çeşitli gruplar arasında eşitsiz biçimde dağıtan bir sistemdeki yapısal eşitsizliklerin dinamiklerine odaklanıp, bunları inceleme olanağı sağlamasından kaynaklanır. Bu bağlamda, toplumsal sınıfları incelemek toplum yapısının ta kendisini incelemektir. 'Dinamik' sözcüğünün altını çiziyoruz, çünkü aslında sınıf yapısıyla değil, sınıf formasyonuyla ilgileniyoruz. 'Sınıf' kavramı en az üç bakımdan anlam kazanır: Sınıf, toplum bilimcilerin eşitsizliği anlamakta kullandıkları bir kavramdır; kapitalist toplumlarda yaşayan kişiler açısından gerçekliğin toplumsal inşasıdır; ve belirli maddi koşullar çerçevesinde yaşamanın bir dizi pratiğidir.

Toplum bilimciler, sınıf analizinin anlamlı olup olmadığıyla ilgili görüşleri bir yana, sınıfları incelerken farklı yaklaşımlar da kullanırlar. Yine de, sınıf çözümlemesinin dört özelliği konusunda görüş birliği vardır. Birincisi, çatışma ve uyum içeren bir sistemde, sınıfların diyalektik bir biçimde ortaya çıktıkları hususudur. Çoğu sınıf araştırmacısı, diyalektik materyalizmin bir değişkesini (varyant) kullanır. Yani, sınıfların karşılıklı olarak bağımlı fakat aynı anda çıkarları bakımından birbirlerine karşıt olduklarını, bu durumun da toplumsal ilişkilerde çelişkilere yol açtığını ileri sürerler. Sınıfların birbirleriyle rekabet ve çatışma derecesini, gerçekliğin toplumsal inşasının nesnel bir koşulu olan sınıf bilinci düzeyi de dahil olmak üzere, belli tarihsel koşullar belirler. Diyalektik materyalizme göre maddi koşullar kişilerin düşünüş ve davranış biçimlerini önemli ölçüde etkiler ve toplumsal gerçekliğin yeniden inşası, maddi koşullardaki değişime paralel olarak sürekli bir dönüşüm geçirir. Sınıflar arasındaki yapısal rekabet ve olası çatışmanın diyalektiği, belirli bir sınıfın fraksiyonları arasında da çatışmalara yol açabilir. İşte bu çalışmadaki odak noktamız, Türkiye burjuvazisinin laik ve İslami fraksiyonları arasındaki çelişkiler ve bu iki fraksi-

yonun içinde bulunduğumuz neoliberal dönemde, orta sınıfın oluşumu ve yeniden üretimi bakımından etkileri olacaktır.

Toplum bilimcilerin görüş birliği içinde oldukları ikinci konu da kapitalizmin gelişiminin ve toplumsal sınıflarla ilişkisinin incelemesinde tarihsel bir bakış açısının gerekliliğidir. Başka bir deyişle, bu sınıf sistemini kavramak için kapitalist üretim tarzına bakmak gerekir. Sınıf formasyonuna ilişkin sorunlar, sermaye birikiminin çeşitli evreleriyle ilişkilendirilebilen toplumsal dönüşümler olarak kavramsallaştırılır. Sermaye, tanımı gereği, mübadele için üretilmiş olan metaların imali, dağıtımı ve dönüşümü işin gerekli malzeme ve bilgi ve fikirlerdir. Kredi, verilmiş söz, iyi niyet, telif, ticari marka, patent, hisse seneti, tahvil ve acentalık imtiyazı gibi pazarlanabilir maddi olmayan varlıklar (*intangibles*) da sermaye sayılırlar. Sermaye malları, gelecekteki istekler ve yeniden yatırımlar için stok ve tasarrufları azaltmaksızın şu anki istekler için gelir sağlar. Sınıf sistemi, üretim araçlarının özel mülkiyeti ile, maddi birikimi ve kârların korunmasını amaçlayan bir siyasal topluluk anlamına gelen kapsamlı bir sistemdir. Modern kapitalizm, tarihsel bir olgu olarak, ticaret ve tarım sermayelerinin, birikimin baskın biçimi olan sanayi sermayesince yerinden edilmeleridir. Sanayi sermayesinin yükselişi ücretli emek sınıfının ortaya çıkışıyla birlikte olmuştur ve bu, sermayenin ayrılamaz biçimde emekle bütünleştiği, ancak çıkarları açısından da onunla zıtlaştığı modern sınıf sisteminini yaratmıştır. Neoliberalizm, kısmen, giderek spekülasyona ve mülksüzleştirmeye yönelen mali sermayenin sanayi faaliyetlerine bağlı sermaye birikiminin yerini almasıdır.

Modern kapitalizm, piyasanın adil oluşu ve verili toplumsal hiyerarşinin de bu nedenle sosyal adalet içerdiği yolundaki iddialarla desteklenir. Kapitalist toplumların ideolojisi, çıkarları doğrultusunda hareket eden rasyonel kişiyi, mülkiyetçi bireycilik ahlakını ve iktisadi özgürlüğe, yani hür teşebbüse indirgen-

miş toplumsal özgürlük ruhunu yüceltir. Böylece, sınıf çözümlemesinin üzerinde görüş birliğine varılmış üçüncü özelliği, sınıfla kapitalist ekonomi arasındaki ilişkiyle, kapitalist sınıf sistemiyle içinde yerleşik olduğu toplumsal formasyon arasındaki ilişkidir. 'Toplumsal formasyon' kavramı, kapitalist üretim tarzından kaynaklanan bir sınıf sistemine anlam, meşruiyet ve denetim olanağı kazandıran siyasal, toplumsal, kültürel kurumları ve fikirleri belirtir. Devlet ve aile, kapitalist ekonomiyi denetleyen ve sınıf sistemini biçimlendiren en önemli kurumlardandır. 'Devlet', sistemin denetimi ile standardizasyonu; hukuk, adalet ve yürütme kurumları içinde kurumsallaşması ve bu kurumlarda görevli bürokrasisidir. Kapitalist ideoloji, devlet müdahalesinden arınmış hür girişimi vurgulasa da, aslında devlet, kapitalizmin evrimini biçimlendirmede daima önemli bir rol oynamıştır. Bunun tersi de geçerlidir; yani, kapitalizmin evrimi de devleti biçimlendirmede etkin olmuştur. Piyasa ile devlet arasındaki ilişkiyi kavramak sınıf formasyonunu anlamak açısından çok önemlidir. İkisinin karşılıklı bağımlılığı ve çelişkileri her kapitalist formasyonun diyalektiğine içseldir. Sınıf formasyonu çözümlemelerinde, tarihsel gelişmelere bağlı koşullarla birlikte bunlar da göz önünde bulundurulmalıdır. Türkiye'deki devlet, piyasa ve aile ilişkileri, ülkenin dünya ekonomisiyle bütünleştiği bu son dönemde, İstanbul'daki orta sınıfta ortaya çıkan ayrışmayla ilgili çözümlememizin önemli bir yönüdür. Türkiye'deki orta sınıf dinamiklerinin kavranmasında eğitimin de bu üçlüye eklenmesi gerekir.

Şimdi, sınıf çözümlemesinin dördüncü özelliğine bakalım: Bu, toplumsal sınıf, kapitalist ekonomi ve ulus devlet sistemlerinin, bir ölçüde istikrarlı ve tutarlı olmakla birlikte, tarihsel olarak çatışma, çelişki, belirsizlik ve değişim sergiledikleri yönündeki kavrayıştır. Bu dinamikleri en iyi betimleyen düşünür, kapitalizmin 'yaratıcı tahripkârlığını' gözlemleyen Karl Marx'tır. Sınıf sistemlerinin bir yapısı vardır ama bu yapı

sürekli olarak değişir. Tarihin çok ender anlarında, belli bir güçler dengesi varolan toplumsal formasyonu dönüştürür. Toplum bilimciler, bu tür ender anlar için 'Sanayi Devrimi', ya da günümüzdeki gibi, 'Bilgi Devrimi' türünden tanımlamalar kullanırlar. Okurlarımız, yirmi birinci yüzyılın bu ilk yıllarında, önceki sermaye birikimi tarzının dayanaklarının yerine yenilerinin geçtiği ve yaratıcı tahripkârlığın her yanımızı sardığı o ender küresel konjonktürlerden biri içinde olduğumuzu gayet iyi fark etmiş olmalılar. Ancak, tıpkı on sekizinci yüzyılın sonunda yaşayan insanlar gibi bu konjonktürün biçim ve yönü hakkında henüz pek bir fikrimiz bulunmamaktadır.

Türkiye Kapitalizmi İçindeki Sınıf Sisteminin Kısa Bir Tarihçesi

Türkiye'de kapitalizme geçiş, özellikle Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki dönem, toplumda, Alevi, Kürt ve gayrimüslim azınlıkların yanı sıra iki büyük kesimin daha ayrışmasına yol açtı (Öncü 2013). Bu kesimlerden biri, Cumhuriyet'in kurucularının topluma sunup, dayattıkları laik kurumlara bağlı olanlardır. Bu kişiler, kurucu kadronun arzu ve amaç edindiği yeni toplumsal düşünüş ve eylem biçimlerini içselleştirmişlerdir. Çoğu kentli olan bu kesime karşılık, yine çoğu Anadolu'nun dört bir yanına yayılmış kırsal kökenli bir başka büyük kesim vardır. Bunlar laik kurumlara şu veya bu nedenle karşı çıkan ve asırlardır süregiden geleneksel dini öğretilere, pratiklere ve ilişki ağlarına sadık kalmış kişilerdir. Türkiye'de kullanılan kavramlarla, ilk kesim laik, ikincisi ise muhafazakâr ya da İslami kesim olarak bilinmektedir. Aşağıda, toplumun laik ve İslami kesimler biçiminde ayrışmasının, devlet formasyonu ve modern Türk toplumunda sınıfın yeniden üretiminin dinamikleri açısından yarattığı bazı sonuçları ele alacağız.

Tahmin edileceği gibi, gerek laik ve gerekse İslami kesim içinde, hem kesim içi hem de kesimler arası toplumsal hiyerarşiler yaratan bir dizi alt kesimler ve grupçuklar vardır. Kesim içi hiyerarşiler bir yana, laik kesim yirminci yüzyılın sonuna kadar toplumsal hiyerarşinin üst basamaklarında yer almaktaydı. Bunun nedeni, daha sonra anlaşılacağı gibi, laik burjuvazinin, Türk ulus-devletinin kuruluşundan sonra izlenen ulusalcı kalkınmacılığın toplumsal ve siyasal koşulları çerçevesindeki sermaye birikim sürecinde baskın oluşudur. Muhafazakâr sermayenin ortaya çıkışında İslamın Osmanlı Devleti'ndeki işlevi ve rolü çok önemli olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar süren egemenliği boyunca, sivil toplum içindeki resmî ortodoks ve heterodoks İslami çevreler, kapitalizmin ülke içindeki gelişimini engellemişlerdir (İnalcık 1969). Bu, uzak ülkelerle ticaret yapan tüccarların sermaye birikimlerini, Osmanlı Devleti'nde az çok kurumsallaştırılan bir uygulama ile, yani, varlıklarına el koyma yoluyla engelleme biçiminde yapılmıştır. Böylece, sermaye birikimi açısından Batı Avrupa kapitalistleriyle karşılaştırılabilecek tek kesim Osmanlı devlet elitidir. Bütün bunlar, ülke içinde Batı tarzı bir kapitalizmin gelişimini engellemiş etkenlerdir.

1920'lerdeki ulusal kurtuluş mücadelesini başlatıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla siyasal güçlerini sağlamlaştıran devrim önderlerine göre, Türkiye'nin geri kalmışlığının önemli bir nedeni, kapitalizmin ülke içindeki gelişiminin engellenmiş olmasıydı. Bu önder kadro siyasal ve iktisadi bağımsızlığı, devrimlerinin var olma nedeni olarak ilan etti. İktisadi alanda, Cumhuriyetin kuruluşundan hemen önce İzmir'de bir ulusal konferans düzenlenerek, toprak sahipleri, ticaret ve sanayi burjuvazisi ile emekçi sınıflar arasında sınıflararası bir uzlaşma oluşturuldu. Bu uzlaşma, özel girişimciliğe dayalı bir toplumsal ve iktisadi kalkınmaya yönelikti ve siyasal devrime burjuva devrimi özelliğini verdi. Kurucu kadro, burjuvazinin

çıkarlarını ön plana alan iktisat politikaları uyarınca, yerli burjuvazinin toplumsal ve siyasal statüsünü güçlendirmek üzere İslamiyetin gerek devlet, gerekse sivil toplum içindeki rolünü denetim altına aldı. Örneğin, 1928'de İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde oluşturulan bir kurul, tarikatları yasaklayıp dini pratikleri bariz biçimde bireyselleştirerek, İslamı, kapitalist toplumsal ilişkilerin gerektirdiği yönde modernize etti (Gürbey 2009: 375). Bu kurula göre, 'dinsel yaşam'ı 'iktisadi yaşam'la uyumlu kılmak için İslamiyetin 'akılcı' ve 'bilimsel' bir inanç sistemi haline getirilmesi gerekiyordu. Siyasal ve entelektüel bir akım olarak İslamcılık, İslamın bu 'sekülerleştirilme' uygulamalarına bir tepki biçiminde, geleneksel İslami pratiklerin kamuoyunca yeniden kabul görmesi ve Batı'ya özgü değerlerle yapıların sorgulanmaksızın uygulanmasına karşı çıkan tezlerin yaygınlaştırılması amacıyla ortaya çıktı (Aydın 2006). İslamcılık, 1940'ların sonlarında çok partili düzene geçişle birlikte, sivil toplum içinde daha da güç kazandı ve bu, birçok kişiye kamusal alanda ortak İslami kimliklerini açıkça beyan etme cüretini verdi. 1950'lere gelindiğinde Türkiye'deki kapitalist gelişmenin toplumu iki kesime ayrıştırdığı belirgin hale gelmişti: Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun ulusalcı kalkınma modelini destekleyenler, yani, laik kesim ve buna karşı olanlar, yani, İslami kesim.

Bu tabloda bir püf noktası daha vardı. 1920'lerde, burjuvazi yanlısı kurucu kadro Cumhuriyetin kalkınma hamlesini başlatırken, ekonomi, Osmanlı'dan devralınan uluslararası anlaşmalar nedeniyle hala yabancı sermaye ve yabancı mal ve hizmet girişlerine açıktı. Ülkede uluslararası düzeyde rekabet yapabilecek büyük ölçekli özel şirket olmadığından, özel girişime dayalı sanayileşme çabaları başarısız oldu. Büyük Depresyon nedeniyle yabancı sermaye girişi ve dış ticaret geriledi; ülkeyi yönetenlerin sanayileşmenin yönünü değiştirmekten başka seçeneği kalmadı. Özel sermaye temelli sanayileşmenin başa-

rısızlığını, 1930'larda devlet eliyle sanayileşme izledi. Türkiye siyasal literatüründe daha sonraki yıllarda 'devletçilik' diye adlandırılan bu hamle, dünyadaki ilk ulusalcı kalkınma modellerinden biridir. Devletin sahip olduğu ve yönettiği büyük ölçekli, makineleşmiş bir sanayi sektörünün kuruluşu İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdü. Bu dönemin, çoğu kamuya ait tekstil, metalürji, enerji ve işlenmiş gıda maddesi şirketleri, ekonomiyi yeniden rayına oturtmakla kalmayıp, geri dönüşsüz bir sanayileşme sürecini de harekete geçirdiler.

1950'ler sanayileşme sürecinde bir başka gelişmeye daha tanık oldu. İmalat sektöründe, kamu işletmelerinin yanı sıra özel ticaret ve üretim şirketleri de giderek önemli bir konuma gelip, bu sektörü denetim altına almaya başladılar. Özel şirketler, yabancı sermaye girişini kısıtlamayan iktisat politikaları ve iş ilişkileri nedeniyle, çoğunlukla yabancı firmalara bağlıydılar. Böylece, 1930'ların göreceli bağımsız sanayileşme modeli birden sona erdi ve bu kez daha büyük ölçekli yeni bir bağımlı birikim süreci başladı.

Ülke 1950'ler boyunca Demokrat Parti (DP) tarafından yönetildi. İslamcılık, partinin önderi Adnan Menderes'in adından esinlenerek 'Menderes Dönemi' diye adlandırılan bu yıllarda anaakım siyasal yaşama girdi. Önde gelen bazı tarikatlar, İslamiyetin resmî olmayan bazı biçimlerini hoşgörüyle karşıladığı için DP'yi desteklediler; bazıları da siyasetten uzak durdular (Mardin 1971, 1993).

Bu, ABD'nin sanayi hegemonyası altında ve dünya çapında ortaya çıkan Keynesçi 'yerleşik liberalizm' dönemiydi (Arrighi 1994). Türkiye'de bu dönemden en çok yararlanan kesim, giderek sanayi yatırımlarına yönelen laik burjuvaziydi. Devlet, sanayi burjuvazisini, düşük maliyetli krediyle ve gerekli örgütsel, hukuksal ortamı sağlayarak destekledi. Büyük ölçüde İstanbul'da yerleşik olan laik burjuvazi devlet desteğine karşın mecliste güçlü bir temsiliyet sağlayamadı. DP'yi destekleyen

ve onun tarafından desteklenen laik burjuvazi, siyasal olarak, İslami kesimin iki mülk sahibi grubu olan Anadolulu toprak sahiplerine ve küçük ticaret erbabına bağımlı kaldı (Savran 2011; Ahmad 1977). DP, oylarının Anadolu'da yoğunlaşması nedeniyle İslami kesimin desteğini yitirmeyi göze alamadığından, laik burjuvazi, 1950'lerin ortalarında bağımsız bir siyasal temsiliyet arayışıyla DP'den uzaklaşmaya başladı. Bu siyasal çıkmaz askerî müdahaleyle sonuçlanan bir siyasal krize dönüştü. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra ortaya çıkan yeni siyasal rejimde laik burjuvazinin gücü arttı. Yeni rejim, güçlerin ayrımına dayalı daha demokratik bir anayasa yaratmakla kalmayıp, beş yıllık kalkınma planlarıyla ve Türk sanayisini koruyan iktisat politikalarıyla sanayinin gelişimine ivme kattı. Sonuçta, laik burjuvazi Türkiye'deki toplumsal hiyerarşinin üst basamaklarına yerleşti.

Sanayideki sermaye birikiminin 1970'lerdeki hızlanışıyla birlikte, siyasal ve iktisadi örgütleri olan bir emekçi sınıfı oluştu. Ancak, bu yıllarda yeni bir siyasal kriz baş gösterdi (Ahmad 1977). Hükümetler, laik burjuvazi ve Anadolulu mülk sahibi sınıflar arasında kalıp, birbiriyle çelişkili farklı talepler arasında bocalıyorlardı (Schick ve Tonak 1987). Bir yandan ekonomide artık başat egemen sınıf haline gelmiş olan laik burjuvazinin, bir yandan da ülkenin her yanına yayılmış olan küçük işletmelerin artan taleplerini karşılamaya çalışıyorlardı. Bu arada, emekçi sınıfların grev ve sivil huzursuzluk biçiminde ortaya çıkan muhalefeti de sermaye birikim sürecini olumsuz etkiliyor ve laik burjuvazinin iktidarını istikrarsızlaştırıyordu (Öncü 2003). İkinci çelişki, kaçınılmaz olarak, demokratik hakların kısıtlanmasına yol açtı; çünkü bu hakların etkin biçimde kullanılmaları laik burjuvazi hükümetlerinin güçlü olmalarına bağlıydı (Savran 2011) ve mülk sahibi sınıfın laik burjuvazi ve Anadolu sermayesi ekseninde bölünmüş olması bunu olanaksız kılıyordu. 12 Eylül 1980 darbesiyle yasama kısa bir süre, ordu-

nun gözetimi altında olmak kaydıyla, laik burjuvazinin denetimine geçti (Ahmad 1981; Savran 2011). Son yıllarda ise, egemen sınıfların koalisyon ortağı olan laik burjuvazinin gücü İslami kesim içinden yükselen bir sermayedar sınıf nedeniyle tehdit altındadır. İslami sermaye, özellikle Recep Tayyip Erdoğan önderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin seçimi kazanmasından sonra, ekonominin en önemli sektörlerini ele geçirmek üzere hırslı bir mücadeleye girişti. Türkiye toplumsal hiyerarşisi içindeki bu şaşırtıcı dönüşüm, tamamen, egemen sermaye birikim tarzının 1980 darbesinden sonra, ulusalcı kalkınmacılıktan (yani, Keynesçi liberalizmin çevre ülkelerdeki uygulanışından) neoliberalizme evrilmesinin beklenmedik bir sonucudur.

Türkiye'deki neoliberalizmin 1980'lerde Turgut Özal'ın Anavatan Partisi hükümetleriyle başlayıp, 2000'lerde Erdoğan'ın AKP hükümetleriyle derinleşen en önemli başarısı, refah ve geliri yaratmak yerine yeniden dağıtımını sağlamak olmuştur. Bu da, David Harvey'in (2005) 'mülksüzleştirme yoluyla birikim' diye adlandırdığı süreçle gerçekleştirilmiştir. Mülksüzleştirme yoluyla birikimin dört belli başlı özelliği vardır: Özelleştirme ve metalaştırma, finansallaşma, kriz manipülasyonu ve devlet eliyle yeniden dağıtım. Türkiye'de neoliberalizme geçişle bunların nasıl gerçekleştiğini hatırlayalım:

Özelleştirme ve metalaştırma: Kamu mallarının özelleştirilmesi her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de neoliberalizmin önemli bir boyutu olmuştur. Her tür kamu hizmeti (su işleri, haberleşme, ulaşım), sosyal yardım hizmeti (sosyal konutlar, eğitim, sağlık hizmetleri, maaşlar) ve kamu kuruluşu (üniversiteler) bir dereceye kadar özelleştirilmiştir. Hükümet, 1980'lerin ortasından itibaren, çoğu kamu işletmesini (çelik, çimento, tekstil vb.), başlıca devlet bankalarını, kamuya ait haberleşme, petrol ve enerji şirketlerini özelleştirip, bu sürece ulaşım ve emlak sektörlerinde de devam etmiştir. Hazine'ye ait büyük ara-

zi ve birçok emlak da özelleştirme furyasından kaçamamıştır. İstanbul Boğaz'ının daha önce ormanlık olan tepeleri ve kentin birçok köşesi orta sınıfa konut alanı olarak açılmıştır. Öte yandan, kentin her yanında, çoğunlukla finans, reklamcılık, mali müşavirlik gibi hizmet sektörü şirketlerine ofis olarak sunulan binalar yükselmiştir. Neoliberal dönemin önemli bir özelliği de, kültür ve tarihin 'kültür metaları' olarak metalaştırılmaları (örneğin, Hürrem Sultan'ın mücevherlerinden esinlenerek yapılmış takılar, İstanbul'da inşa edilen 'Venedik' adlı etrafı çevrili, güvenlikli site) olmuştur. Ayrıca medya ve medyayla ilişkili hizmetler de çok gelişmiştir. Birçok yeni televizyon kanalı kurulmuş, internet hizmetleri gelişmiş ve modadan emlak sektörüne kadar belli konularda uzmanlaşmış yüzlerce yeni dergi yayımlanmaya başlamıştır. Bütün bunlar kamu varlıklarının özel sektöre ve ayrıcalıklı sınıflara devri ile olanaklı olmuştur. Devlet sahip olduğu kamu varlıklarını son derece düşük fiyatlarla elden çıkarmıştır.

Finansallaşma: Kuralsızlaştırma (*deregulation*) sonucu finans sistemi, yeniden dağıtım faaliyetlerinin spekülasyon aracılığıyla gerçekleştirildiği ana merkezlerden biri olmuştur. Neoliberal dönemde yeni finansal kurumlar ortaya çıkmıştır. İstanbul Menkul Kıymetler Borsa'sının ve çoğu yabancı ortaklı yatırım fonu ile yatırım bankalarının kurulmasıyla, yerli ve yabancı yatırımcıların yatırım yaptıkları bir finans piyasası oluşturuldu.

Kriz yönetimi ve manipülasyonu: Türkiye ekonomisi neoliberal dönemde bir dizi yapısal uyum programına sahne oldu. Bu programlarla mali disiplin sağlanmaya çalışıldı; eğitime, sağlık ve sosyal hizmetlere ayrılan fonların azaltılmasıyla kamu harcamalarının bileşimi değiştirildi; yerli ve yabancı sermaye lehine vergi reformları yapıldı; ticaret serbestleştirildi; faizler serbest bırakıldı; özelleştirme ve mülkiyet haklarının kuralsızlaştırılması gerçekleştirildi. Hükümet, IMF baskısı nedeniyle,

eğitime ve sağlık hizmetlerine ayrılan harcamaları azaltınca bu hizmetlerin kalitesi düştü. Sonuçta, sınıf konumunu büyük ölçüde bu hizmetlerle koruyan eski orta sınıf çöktü. Kaliteli eğitim veren devlet okullarında mali destek kısıldı. Sınıflar kalabalıklaşıp eğitimin niteliği bozulunca, orta sınıf aileler, her düzeyde öğretim yapan özel okullara yönelmeye başladılar. Bu, orta sınıf açısından, nitelikli eğitime ulaşabilmede gerçek bir ayrışma anlamına geliyordu.

Devletin yeniden dağıtım mekanizmaları: Neoliberal anlayışın kabulü ile devlet yeniden dağıtım mekanizmalarının başlıca aktörü oldu. Yeniden dağıtım öncelikle, özelleştirme programlarıyla ve kamu harcamalarında eğitime, sağlık hizmetlerine yapılan kısıtlamalarla gerçekleşti. Neoliberal devlet, yeniden dağıtımı ayrıca, vergi yasalarında sermayeden yana değişiklikler yaparak da yürüttü.

Özetlemek gerekirse, Türkiye'nin kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmesi, finans sisteminin serbestleştirilmesi, kamu işletmelerinin ve Hazine arazilerinin özelleştirilmesi ve ekonominin kuralsızlaştırılmasıyla gerçekleştirildi. Türkiye'deki devlet aygıtı neoliberalizme geçişle birlikte, küresel sermayenin hareketliliğini kolaylaştıracak biçimde bütünüyle dönüştürülmüştür. Özellikle AKP'nin iktidar olduğu yirmi birinci yüzyılın ilk onyılında, ticari ilişkilerde yeni girişim fırsatlarının yaratılıp, yeni yapıların kurulmasıyla yeni sınıf formasyon süreçleri belirmiştir. AKP'nin neoliberal politikaları kapitalist sınıfın bütününe yarar sağlamakla birlikte, hükümet İslami burjuvazinin adeta siyasal şubesi gibi davranmış ve bu kesime, özelleştirme politikalarıyla ve kamu ihalelerindeki kayırmalarla milyarlarca dolar kazandırıp, on yıl gibi kısa bir sürede dünya tarihinde eşine az rastlanabilecek bir büyüklükte sermaye birikimi sağlamıştır.

Orta Sınıf ve Bu Sınıfın Kendini Yeniden Üretimi

Fransız sosyolog Pierre Bourdieu, 1960'larda, bir kuşak önce yazan Antonio Gramsci'nin izinde yürüyerek, iktisat-dışı tahakküm biçimlerinin (*forms of dominance*) 'toplumsal katmanlaşmanın yeniden üretimiyle bağlantılarını ve birbirleriyle ve iktisatla nasıl ilişkilendiklerini' inceler (Fine 2002: 3). Orta sınıfın yeniden üretimini sağlayan bu 'iktisat-dışı' pratiklerin neler olduğu konusunu irdeler. Bourdieu iktisat biliminin, son birkaç onyıldır toplum bilimler üzerindeki 'emperyalizmine' karşı çıkar ve 'pratiklere yönelik genel bir iktisat biliminin' oluşturulması için en uygun alanın kapitalizmin içinde yerleşik olduğu toplumsal alan olduğunu savunur (Bourdieu 1997: 47). Bourdieu 'çoklu sermayeler' (*multiple capitals*) kavramı ile, sınıf, statü ve toplumsal mobilitenin tek bir kuramsal çerçeve içinde incelenebileceğini önerir. Bu yaklaşım, iktisadi, toplumsal ve kültürel her tür sermayenin birbirlerine dönüştürülme ilkelerini belirleyerek, sermaye ve kârın tüm biçimleriyle anlaşılmalarını olanaklı kırar. Ancak, Bourdieu'nün de dediği gibi, 'toplumsal alanın işleyişini belirleyen ilkeler, 'değişimin zengin evrenini salt ticari değişime' indirgeyen bir iktisat bilimi matematiği gibi de algılanmamalıdır (Bourdieu 1997: 46). Birbiriyle çelişkili gibi duran bu iki ifadeyi bağdaştırma çabası, çoklu sermaye kuramının sorunlu yönlerini olduğu kadar bazı güçlü yönlerini de açığa çıkarır.

Bu bölümün geri kalanında, Türkiye kapitalizminin neoliberal döneminde, orta sınıfın oluşumunun ve yeniden üretiminin maddi temelleriyle yakından ilişkili olan toplumsal ve kültürel boyutları tartışacağız. Önceki ara başlık altında belirttiğimiz gibi, sınıfların kendilerini yeniden üretimlerinin maddi koşulları kökten değişmiştir. Bu durum en çok, 2000'lerde bir 'küresel kent' haline gelen, Türkiye'nin en sanayileşmiş metropolisi İstanbul için geçerliydi. İstanbul'un sınıf yapısı hayli değişti;

hizmet sektöründe çalışanların, düşük becerili ve düşük gelirlilerin ve işsiz kitlenin kent nüfusu içindeki payı arttı. İki onyıl önce, gerek sayısal gerek kültürel açıdan başat sınıflar, kamuda ve özel işletmelerde çalışan emekçi sınıflarla, geleneksel küçük burjuvayı oluşturan çok sayıda küçük işletme sahipleriydi. Oysa, İstanbul'un toplumsal ve kültürel yaşamı bugün 'hizmet sektörünün' orta sınıfınca yönlendiriliyor gibidir. Bu sınıf ise büyük ölçüde, neoliberal dönemin özelleştirme, metalaştırma ve kentsel dönüşüm (*gentrification*) gibi iktisadi süreçlerinin etkisi altındadır. Eğitim ve kültürün bu yeni koşullar çerçevesinde metalaşmaları nedeniyle, orta sınıf aileler açısından toplumsal ve kültürel sermayenin önemi çok artmıştır (Bourdieu 1997: 46-48). Bu bölümde, orta sınıfın, nitelikli eğitim ve genel anlamda kültürel ve toplumsal sermaye birikimi edinme açısından sınıf-içi rekabette karşılaştığı sorunlara eğilmekteyiz. Bu, neoliberalizm döneminin profesyonellerinden ve yöneticilerinden oluşan ve bu dönemdeki avantajlı konumları nedeniyle 'yeni orta sınıf' diye adlandırabileceğimiz bir fraksiyon ile çoğu ulusalcı kalkınma döneminden kalma sanayi profesyonelleri ve kamu işletmeleri yöneticilerinden oluşan eski orta sınıf arasındaki rekabet ve ayrışmadır.

Orta sınıf içinde bu türden toplumsal, iktisadi ve kültürel ayrışmalar ve bunlara paralel olarak ortaya çıkan eğitim olanaklarından yoksun kalma sorunu dünya çapında görülmektedir. Türkiye'deki orta sınıf oluşumunun dinamikleri, ülkeye özgü iktisadi, toplumsal ve kültürel tarih ele alınmaksızın tam kavranamaz. Yukarıda sınıf oluşumuyla ilişkili olarak sunulan makro ve tarihsel açıklama, Türkiye'deki orta sınıf aileler arasında, başka ülkelerde de ortaya çıkabilen yeni ve eski orta sınıf arası ayrışmaya ek bir sınıf-içi ayrışma olduğunu saptamaktadır. Orta sınıfın oluşumuna ilişkin kuramsal yaklaşımımız, doğal olarak, modern Türkiye kapitalizminin sınıf temelli kuramsal çözümlemesinden olduğu kadar, İstanbul'daki saha

araştırmamızdan da etkilendi. Araştırmamızın başından itibaren, gelişen neoliberal ortamı daha iyi kavrayabilmek için orta sınıfın yeniden üretiminin ve dönüşümünün aktörleri olarak İstanbul'daki laik ve İslami orta sınıf ailelere odaklandık. Önce, değişen hane halkı tüketim alışkanlıklarının niteliğine ve içeriğine baktık; çünkü bunların, ekonomi ve toplumsal yaşam olarak tanımlayabileceğimiz uzmanlık alanlarımızın kesişme noktası ve bu alanlar arasındaki bir bağlantı noktası olduğunu görüyorduk. Bu amaçla, 2009 yılında 434 aile ile bir anket yaptık. Bu anket a) hem laik hem de İslami orta sınıf aileleri daha iyi kavramamızı sağladı b) genel olarak orta sınıf kültürü ve özel olarak da bu iki kesim içinde değişen zevk ve tercihler hakkında bir fikir verdi c) neoliberal rejimden iktisadi, toplumsal ve kültürel olarak yarar sağlamış olan yeni İslami orta sınıfı daha iyi tanımamıza olanak verdi.

Kapitalist toplumlarda orta sınıf, genellikle, kapitalist sınıf ile emekçi sınıflar arasında yer alan bir ara-sınıf olarak tanımlanır. Sınıflar kapitalist üretimde ortaya çıkan ilişkiler çerçevesinde algılandığından, çoğu kişi kendisini ve sınıf konumunu öncelikle mesleği ve mesleğinin sağladığı maddi çıkarlar çerçevesinde tanımlar. Böylece, 'kar', 'maaş' ve 'ücret' maddi getirilerine tekabül eden 'mülk sahipleri', 'yöneticiler' ve 'işçiler' biçiminde üçlü meslek katmanları ortaya çıkar. Bu sınıflandırma, modern iş yaşamında büyük şirketlerin ve bürokratik organizasyonların güç ve etkisini varsayar. Orta sınıfı kavramsallaştırmadaki başlangıç noktamız, sanayi orta sınıfının, emek gücünü sermaye sahibi kapitalistlere satan ve etkisi ve prestiji uzmanlık bilgisiyle nitelikli eğitiminden kaynaklanan bir profesyonel, yönetimsel ve teknik elit olduğu görüşüdür. Dahası tüm sanayi ve sanayi sonrası toplumların sınıf yapısında bu katmanlar vardır. Her sınıf kendini yeniden üretmek için gereksindiği kaynağı (sermaye, eğitim ve emek gücünü) korumak zorundadır.

Sınıflar, sahip oldukları bir kaynağın diğerlerine üstünlüğü bakımından da farklılaşırlar. Kapitalist sınıf ve emekçi sınıflar sahip oldukları kaynakların iktisadi nitelikli olmasıyla ayırt edilirler. Bu, kapitalistlerin iktisadi kaynakları, sahip oldukları zenginliğe ve bunun aktarımına, emekçi sınıflarınınki ise ücretlerine ve son kertede emeğin yeniden üretimine bağlı olsa da böyledir. Her iki sınıf için de aktarım dolaysız ve göreceli olarak basittir. Orta sınıfın yeniden üretimi ise ne bu denli dolaysız, ne de kapitalist ve emekçi sınıflarınki kadar kolaydır. Orta sınıf açısından sınıfın yeniden üretimi sorununun çözümü, sahip olunan kültürel kaynakların üstünlüğüyle ilişkilidir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, orta sınıfın yeniden üretimi konusunda kuramsal ve ampirik alanları birleştirici çalışmaları en yoğun yapan kuramcı Bourdieu'dür. Bourdieu'ye göre, 'sınıf sürdürülen yaşamın bir sonucudur ve nesnelci bir sınıf haritasından çıkarsanamaz' (Wacquant 1991: 52). Bourdieu, çözümlemesinde üç sermaye biçimi tanımlar: Birincisini 'doğrudan paraya dönüştürülebilen ve mülkiyet hakları biçiminde kurumlaştırılabilen **iktisadi sermaye**' diye adlandırır. İkincisi, 'bazı koşullarla iktisadi sermayeye dönüşebilecek ve eğitsel nitelikler biçiminde kurumsallaştırılabilecek **kültürel sermaye**dir'. Üçüncüsü ise, 'olası kaynakların esas toplamı olan **toplumsal sermaye**dir. Bu kaynaklar, 'ortak tanıdıklara ve tanınırlığa dayanıp, kurumsallaşmayı az çok sağlamış ve üyelerine ortak sermayeyi halihazır veya olası kredi olarak sunan sağlam ilişki ağlarıyla bağlantılıdır' (Bourdieu 1997: 51). Bourdieu, farklı sermaye biçimlerinin kurumsallaşmasını şöyle özetler: İktisadi sermaye 'mülkiyet hakları', 'kültürel sermaye' eğitsel nitelikler ve toplumsal sermaye ise 'sağlam ilişkiler ağı' olarak kurumsallaşırlar.

Bourdieu, ayrıca, öteki sermaye biçimlerinin sembolize edilmiş hali olan '**sembolik sermaye**'den de söz eder. Sembolik sermaye, iktisadi, toplumsal veya kültürel sermayenin sembolik

olarak anlaşılabilen biçimidir. Kültürel sermayenin aktarımı ve edinimi, iktisadi sermayeninkinden daha üstü örtük biçimde cereyan ettiğinden, kültürel sermaye sembolik sermaye olmaya eğilimlidir. Başka bir deyişle, iktisadi sermayenin geçerli olmadığı piyasalarda sermaye addedilmeyip geçerli yetenek sayılır' (Bourdieu 1997: 49).

Herhangi bir kültürel yetkinlikten edinilen sembolik sermayenin değeri, kültürel sermayenin dağıtımında kıt oluşundan kaynaklanır ve Bourdieu'ye gore, sahibine, seçkin olmanın kârını sağlar. Sınıflı toplumlarda, kıt kültürel sermayenin kârlardan alacağı pay, son kertede, tüm toplumsal aktörlerin, çocuklarının eğitimini, emek gücünün en düşük değerlendirileceği noktadan öteye devam ettirmek için gerekli iktisadi ve kültürel olanaklara sahip olmalarına bağlıdır (Bourdieu 1997: 49). Örneğin Türkiye'de, devletin denetleyip düzenlediği ulusal sınavlar yoluyla devletçe yaratılmış olan kültürel sermaye kıtlığı, orta sınıf ailelerin kendilerini toplumsal ve iktisadi olarak yeniden üretimlerinde oransız bir ağırlığa sahip olmaktadır.

Bourdieu'ye göre kültürel sermaye içerilmiş (*embodied*), nesnelleşmiş ve kurumsallaşmış olmak üzere üç biçimde ortaya çıkabilir. İçerilmiş biçiminde söz konusu olan bireyin kendisidir ve 'zihin ve vücudun uzun süreli eğilimleri' olarak algılanır. Nesnelleşmiş biçiminde, kitap ve resim gibi, fikirlerin, kuramların, yorumların, eleştirilerin, muammaların izleri veya onlarla ilgili bilgi sağlayan sorunsallardır. Kurumsallaşmış biçiminde ise, 'ayrı tutulması gereken bir nesnelleştirmedir çünkü güvence altına alması gereken kültürel sermayeye tamamen yeni özellikler katar' (Bourdieu 1997: 47). Bourdieu'nin verdiği örnek, aşağıdaki çözümleme için büyük önemi olan sertifikasyon ve akreditasyon gibi eğitsel niteliklerdir.

Orta sınıf açısından kültürel sermayenin (özellikle içerilmiş biçimiyle) önemi ve bu tür sermayenin iktisadi sermaye gibi somut olmayışı bir kuşaktan sonrakine aktarımında özel

bazı sorunlara yol açar. Bu sorun, özellikle, eğitsel nitelikler, sertifikasyon ve akreditasyon gibi, bir kuşaktan ötekine aktarımı doğrudan olmayan kurumsallaşmış biçimi için geçerlidir. Kültürel sermayenin eğitsel nitelikler olarak nesnelleştirilmesi, söz konusu sermayenin içerilmiş olmasının getirdiği kısıtlamaları, en azından birey açısından aşmanın bir yoludur. Bourdieu'nün işaret ettiği gibi, 'toplum, akademik liyakatle (yani sahibine, geleneksel, sabit ve yasal biçimde garantili değer sağlayan sertifika ile), sahibinden ve hatta kişinin herhangi bir anda sahip olduğu kültürel sermayeden de göreceli olarak bağımsız bir kültürel sermaye yaratır' (Bourdieu 1997: 51). Devletin lise ve üniversite giriş sınavları üzerindeki tekelinin bir sonucu da Türk toplumundaki kültürel sermayenin kurumsallaşması üzerinde kurduğu denetimdir.

Bourdieu, toplumsal sermayenin 'bazı koşullarda iktisadi sermayeye dönüştürülebilen ve bir unvan biçiminde kurumsallaştırılabilen toplumsal yükümlülüklerden (bağlantılardan)...' oluştuğunu belirtir (Bourdieu 1997: 47). Kültürel ve toplumsal sermayenin iktisadi sermayeye dönüştürülmesi ne çabuk ne de dolaysız gerçekleşir. Ayrıca bunun ille de gerekli ve kaçınılmaz olmadığını da belirtmemiz gerekir (Granovetter 1985). Sağlam bir ilişkiler ağı bireyler arasındaki kişisel ilişkilerden oluşabilir ancak en önemli (ve değerli) ilişkiler kurumsallaşır ve iktisadi ve kültürel sermayenin dağıtımını da içeren ve az çok sürekliliği olan mübadelelerle güçlendirilir. Böylece herhangi bir bireyin sahip olduğu toplumsal sermayenin miktarı, seferber edilebilen ilişkiler ağının büyüklüğüne ve el konulabilen gerçek sermayelerin hacmine bağlı olur.

Bourdieu'ye göre, dili kullanmaya ilişkin alışkanlıklar, davranış biçimleri ve söylem becerileri gibi genelleşmiş kültürel sermaye, yine sembolik sermayenin bir parçası olan toplumsal sermayenin edimsel pratikleridir. Toplumsal hiyerarşinin 'prestij' ve 'statü' gibi yönleri gerçekleşip, bireyler bunun farkında

oldukları sürece, ilişkiler ağının işleyişi, toplumsal sınıfın yeniden üretimiyle aynı şey olur (Bourdieu 1997: 57). Bourdieu, 'toplumsal sermaye, bilginin ve bu bilginin genel kabulünün o denli etkisi altındadır ki, her zaman sembolik sermaye olarak işlev görür' der (Bourdieu 1997: 57). İstanbul'daki eğitimli orta sınıf ailelerinin günlük konuşmaları sırasında İngilizce, Fransızca ve Almanca sözcükler kullanmaları sahip oldukları kültürel sermayenin nesnelleşmiş biçimidir.

Bu, bizi şu soruya götürür: Orta sınıfı bir **toplumsal sınıf** yapan nedir? Önerdiğimiz toplumsal sermaye kavramı tarihselliği olan bir birikim biçimidir. Yararlılığı, ortaya çıktığı koşullara bağlıdır; verili koşullar içinde olumlu bir etken olarak mutlaka değerli olacaktır denilemez. Daha önce de söylediğimiz gibi, araştırmamızın başlangıcından itibaren, aileyi, sınıfın yeniden üretiminin önemli bir aracı olarak gördük. Aile, hem Türkiye'deki orta sınıf formasyonunun başlıca aktörlerinden biri, hem de sınıf dayanışmasının temelidir. Peki, bu dayanışmanın dayanakları nedir? Bourdieu'ye göre, toplumsal dayanışma hem temel bir ilke, hem de ekonomiye ilişkin pratiklerin bir sonucudur. Bu pratikler, toplumsal sermaye birikimine yol açan kalıcı ilişki ağlarını da içerir. İstanbul'daki orta sınıf ailelerin bu kalıcı ilişki ağlarına verdikleri önemi, onları sürdürmek için harcadıkları zamanı, çabayı, iktisadi ve kültürel sermayeyi ve bu ağların orta sınıf ailelerin günlük yaşamındaki yerini anlatmak için sayfalar yetmez. Bourdieu'nün dediği gibi, "İlişki ağları doğanın sağladığı mutlak veriler değillerdir; hatta toplumsal olarak da mutlak değillerdir. Kurulmaları sonsuz çaba gerektirir. İlişki ağlarının kuruluş ritüelleri, maddi ve sembolik kâr/yarar sağlayan kalıcı ve yararlı ilişkileri kurmada ve yeniden üretmede nelerin en önemli olduğunu belirler. İstanbullu ailelerin ve tek tek aile bireylerinin, toplumsal ilişki ağlarına, kendi ailelerine ayırdıkları kadar zaman ve çaba ayırdıklarını söylemek abartılı olmaz. Gözlemlere dayanan bu iddiaya kar-

şın, kapitalist bir toplumda toplumsal sermayenin iktisadi ve kültürel sermayenin yerini alabileceği de ileri sürülemez (Fine 2001). Tam tersine, sermayelerin birbirlerine dönüştürülebilme derecesi, ilke olarak herhangi bir sermayenin diğerine dönüşebileceği yolundaki indirgemeci iddiadan bağımsızdır.

Kültürel sermayenin indirgenemez belirsizliği, farklı sermayelerin dönüşebilirliklerinin sorunlu doğasıyla birleştiğinde, orta sınıfın kapitalist ve emekçi sınıflara kıyasla yapısal olarak daha muğlak olduğu yolundaki yaygın iddia daha iyi anlaşılır. Bu muğlaklık, en azından, sınıfın kendini yeniden üretimine harcanan toplumsal enerji açısından geçerlidir. Üretim araçlarına sahip olup, orta sınıfın sağladığı birçok hizmet bir yana, makinaların yapımı, emekçilerin işteki organizasyonu, kaynakların yönetimi, dağılımı ve hesaplanması için uzmanlık gerektiren bilgilerden yoksun olan kapitalist sınıf, içerilmiş kültürel sermayeye, ya da bu sermayeye sahip olan kişilere bir biçimde el koyma yolunu bulmak zorundadır. Bordieu, "Yöneticilerin ve mühendislerin belirsiz statülerinin temeli kuşkusuz budur. Bu elemanlar, üretim araçlarına sahip olmayıp, yalnızca kendi kültürel sermayelerinin kârını elde ediyor olsalar da, üst sınıf olarak sınıflandırılacaklar; ya da en azından, üretim araçları sahipleriyle ilişkilendirileceklerdir" der (Bourdieu 1997: 50). Öte yandan, başat iktisadi sermayenin sahipleri, kültürel sermaye sahiplerini birbirleriyle rekabete sürüklerler. Emekçi sınıf açısından kültürel sermaye sahipleri, kendileriyle, emeklerini satmak için rekabet içinde mücadele ettikleri bir piyasayı paylaşmaktadırlar.

Özetle, orta sınıf üzerine Bourdieu'dan hareketle sürdürdüğümüz tartışmamızı bu yazımızın amaçları doğrultusunda şimdilik şu şekilde sonlandırabiliriz: Toplumsal yaşam kaçınılmaz olarak tarihsel gelişmelerin izlerini taşır. Duruma İstanbul orta sınıfı bağlamında bakarsak, orta sınıfın üst katmanlarına katılabilmek, yalnızca maddi olanak değil, toplumsal ve kültü-

rel sermaye de gerektirir. Eğitim ve sertifikasyon olarak nesnelleşmiş biçimiyle kültürel sermaye, ancak uzun dönemli bir kolektif planlama sonucu edinilebilir. Bu, çocuğun doğumuyla başlayıp, nitelikli bir üniversiteye uzanan bir eğitim planıdır. Çoklu-sermayeye sahip bir orta sınıf ailenin normlarına göre, işe girmek için eğitim gereklidir; işe girildikten sonra evlilik yapılır ve aile kurulur. Bu süreç, sermayenin bir biçiminden diğerine dönüşümü ile gerçekleşir. Aile bireylerinin (ya da içerilmiş sermayenin), ilkokuldan başlayıp üniversiteye doğru geçtiği bu süreç, yalnızca ailenin değil, orta sınıfın da *sine quo non* yeniden üretim sürecidir. Kişi, aile ve sınıf sermaye dönüşümleri ve bunlara ilişkin pratikler sonucu ortaya çıkar.

Yeni İslami Orta Sınıfın İstanbul'un Neoliberal Ortamında Yeniden Üretimi

Ulusalcı kalkınma döneminde Türkiye'deki eğitim hiyerarşisi iki kademeliydi: Alt katmanda okuma yazma seferberliği vardı ve ulusal birliği sağlamak için bazı yurttaşlara ilkokul eğitimi veriliyordu. Bu katmanın çok üstündeki öteki katmanda ise, devlet okulları ulusal kalkınmayı gerçekleştirecek ve yurttaşlar adına ulusal birliği savunacak elit kadroyu yetiştirecekti. Devletin ülkede denetimli bir kapitalist ekonomi (yaratma modeli) olan ulusalcı kalkınma 1970'lerin sonuna dek sürdü ve laik burjuvazinin tepede olduğu bir toplumsal hiyerarşi ile sonuçlandı. 1980 darbesinden sonra, sermaye devleti giderek daha fazla kendi aygıtı haline getirdi. Devletin işlevi artık Türkiye piyasasını küresel finans ve ticaret piyasalarıyla bütünleştirmekti. Türkiye'de o yıllardan itibaren, küresel piyasada ve eğitimde 'serbest girişimcilik 'ruhunu temsil eden yeni bir orta sınıf ortaya çıktı. Hükümetler, geçmişte, Cumhuriyet'in ulusal bütünlük anlayışını yeterince karşılamayacağı kaygısıyla eleştirilen özel eğitime onay vermeye başladılar. Böylece her düzeyde

giderek artan özel eğitim talebinin karşılanmasına destek verildi. Bu siyasal eğilim, İslami burjuvaziyi (ve dolayısıyla güçlü iletişim ağlarıyla bu burjuvaziyle iç içe geçmiş olan İslami orta sınıfı) destekleyen AKP iktidarı döneminde giderek güçlendi. Dolayısıyla, 2009 yılında İstanbul'un neoliberal ortamında anket yaparken karşımızda, laik ve İslami olmak üzere iki fraksiyonu olan yeni orta sınıf vardı.

Örneklemimizde, 278'i İslami, 156'sı laik olmak üzere toplam 434 orta sınıf aile yeralmaktaydı. Soruları "hanehalkı reisleri", yani, Türk geleneklerine göre, erkekler yanıtladılar. Hanehalkı reislerinin ortalama yaşı kırk beş, eşlerinin ortalama yaşı ise otuz beşti. Hanehalkı reislerinin ve eşlerinin çoğu neoliberal dönemde büyümüş, eğitim almış ve mesleklerini de yine bu dönemde geliştirmiş kişilerdi. Bu açıdan, örneklemimiz, eski orta sınıftan çok yeni orta sınıfı ele almaktaydı.

Bu bölümde, kültürel sermayenin sınıfın yeniden üretimi için yaşamsal değerini vurgulamak amacıyla, anketin küçük bir bölümüne odaklanıyor ve hane halkının eğitsel niteliklerini, yani, yalnızca kültürel sermayelerini inceliyoruz. Kişilerin devam ettikleri okullar kültürel sermayelerini nasıl kullandıklarıyla, yani, eğitsel niteliklerini piyasada mübadele mantığıyla nasıl iktisadi sermayeye dönüştürdükleriyle ilgili bir fikir vermektedir. Yüksek öğrenim düzeyinin ve prestijli üniversite ve liselerde yapılan eğitimin, cazip uluslararası şirketlerde yönetici ve çeşitli alanlarda uzman olarak istihdam edilme olasılığını arttıracağını varsayıyoruz. Bu kişiler çoğunlukla, orta sınıfın üst katmanlarına dahil olma isteğindedirler ve neoliberal değerleri ve yaşam biçimlerini benimserler (Bu konuya son bölümde tekrar değineceğiz).

Katılımcıların verdiği yanıtlara baktığımızda, laik hanehalkı reislerinin yüzde 70'inin, eşlerinin ise yüzde 40'ının üniversite mezunu olduğunu gördük. Bu oranlar İslami hanehalkı reisleri için yüzde 58 ve eşleri için de yüzde 24'tü. Türkiye'deki

lise mezunlarının yüksek öğrenim seçenekleri, Türkçe veya yabancı dilde eğitim veren devlet üniversiteleri, çoğu İngilizce eğitim veren özel üniversiteler ve en arzu edilenler ABD'de olmak üzere yurt dışındaki üniversitelerdir. Gerek laik gerekse İslami kesimden tüm üniversite mezunu katılımcılarımızın yüzde 70'i devlet üniversitelerinde okumuşlardı. Ancak neoliberal döneme geçişten sonra (yani ankete katılanlar üniversiteden mezun olduktan sonra), yabancı üniversiteler daha tercih edilir olmuştur.

Görüşmeler sırasında, bir kuşak öncesine gidip katılımcıların ebeveynlerinin eğitim düzeylerini sorduğumuzda şu sonuçları aldık:

Tablo 1 - Bir önceki kuşakta üniversite ve üzeri eğitim oranları

Hanehalkı	Laik haneler	İslami haneler
Hanehalkı reisinin babası	24%	4%
Hanehalkı reisinin annesi	7%	1%
Eşin babası	22%	8%
Eşin annesi	9%	1%

Tablodan görüldüğü gibi bir önceki kuşakta laik orta sınıf aileler, İslami orta sınıf ailelere göre çok daha eğitimliydiler. Laik burjuvazinin ulusalcı kalkınma dönemindeki gücü nedeniyle, laik ailelerde üniversite ve üzeri eğitim alan babaların yüzdesi, İslami ailelerdeki babalara oranla çok daha yüksekti. Aynı karşılaştırmanın eş babaları için de laik aileler lehine benzer sonuçlar vermesi, bir kuşak öncesinde eğitim yoluyla üst düzey pozisyonlara gelebilmenin çoğunlukla laik kesimin bir ayrıcalığı olduğunu düşündürmektedir. Bir başka ilginç gözlem de her iki kesimde de üniversite ve üzeri eğitim almış eş annelerinin babalara göre çok daha düşük oranıdır. Bu, bir kuşak ön-

cesinde, gerek laik ve gerekse İslami kesimde, yüksek öğrenime devam açısından kadınlar ve erkekler arasında daha büyük bir fark olduğunu göstermektedir.

Türkiye'de mezun olunan lise üniversite giriş sınavındaki başarı açısından önemli bir etkendir. Yabancı liselerden mezun olanlar her zaman en başarılı öğrenciler olurlar. Bu liselerde eğitim İngilizce, Fransızca, Almanca gibi Batı dillerinden birinde olduğundan, bu okulların mezunları, yine bu dillerden birinde eğitim veren bir üniversiteye girdiklerinde avantajlı bir konumda olurlar. Bu tür üniversitelerin gerek devlete ait, gerekse özel olanları, Türkiye çapında en iyilerdir ve bazıları, dünya çapında ilk 500 üniversite arasında yer alırlar. Bu kurumlara başvuran öğrencilerin iyi düzeyde yabancı dil bilmeleri istenir. Üniversiteler de bu amaçla dil yetenek sınavları düzenlerler. Yabancı liselerden mezun öğrenciler bu sınavı zorluk çekmeksizin geçtikleri halde, devlet ve meslek liselerinden gelen öğrencilerin üniversitede bir veya iki yıl hazırlık okumaları gerekir.

Anadolu Liseleri diye bilinen bazı okullarda, yabancı liselerdekini örnek alan müfredat kullanılmış, Anadolu Liseleri ücretsiz olduğundan, nitelikli bu eğitim daha düşük maliyetle yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Ulusalcı kalkınma döneminde kurulmuş olan Anadolu Liseleri'nin sayısı neoliberal dönemde de artmaya devam etti. Anadolu Liseleri öğrencileri sekiz yıllık ilköğretimi tamamlayan öğrenciler arasından ülke çapında yapılan bir giriş sınavıyla seçilir. Bazı özel liseler de bu modeli uygulayarak, Amerikan, Fransız ve Alman okullarına alternatif olarak yabancı dilde eğitim vermeye başladılar. Ancak bu okullardaki eğitimin niteliği okuldan okula çok değişmektedir ve mezunları üniversite giriş sınavında aynı başarıyı gösteremezler. İslami orta sınıf tarafından beğenilen okullar çoğunlukla yeni okullardır ve Anadolu Liseleri'nden üstün

olmasalar da onlar kadar başarılıdır. Türkiye'deki tüm diğer liseler, meslek liseleri de dahil olmak üzere devlet okullarıdır ve Türkçe eğitim verirler.

Devlet liseleri arasında yer alan ve bir tür meslek lisesi olan İmam Hatip Okulları, devletçe istihdam edilen imam ve müezzinleri yetiştirmek üzere kurulmuştur. İlk İmam Hatip Okulları 1951'de kurulur. 1960 darbesinden sonra hükümet bu okulları kapatılmayla tehdit eder. 1961 Anayasası uyarınca İmam Hatip öğrencileri, üniversiteye devam etmek istiyorlarsa, aldıkları dini eğitimin yanı sıra devlet liselerindeki müfredatı da tamamlamak zorundaydılar. Bu koşul, İmam Hatip mezunlarının üniversiteye giriş şansını kısıtladığı için laik ve İslami çevreler arasında hararetli tartışmalara neden olmuştur. İmam Hatip Okullarının 1971 yılına kadar ortaokulları da vardı; ancak bunlar 1971 askerî müdahalesinden sonra kapatılır. 1974'te bu okullara yeniden açılma izni çıkar. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra İmam Hatip mezunlarına üniversitelerdeki tüm bölümlere hiçbir koşul olmaksızın girme hakkı tanınır. 1985'te, İslami orta sınıfın, din ağırlıklı bir müfredat çerçevesinde nitelikli eğitim talebini karşılamak üzere ilk kez Anadolu İmam Hatip Okulları açılır. Her düzeyde eğitim veren İmam Hatip Okullarında okuyan öğrenci sayısı 1997'ye gelindiğinde 500.000'e ulaşır. 1980'lerin başında sadece 40.000 öğrencinin bu tür okullarda eğitim almakta olduğu göz önüne alınırsa, bunun, büyük bir artış olduğu anlaşılır. Aynı biçimde, İmam Hatip Okullarının sayısı da 1997'de 1000'i aşar. Bu artışlar İslami ailelerin dine verdikleri değerden, dini eğitime olan talebin artışından, İmam Hatip Okullarına artık kız öğrencilerin de kabul edilmelerinden ve okul ve yurtlar için artan burs olanaklarından kaynaklanmaktadır. Kadınlar imam ve müezzin olamadıkları halde, İmam Hatip Okullarındaki öğrencilerin yarısının kız öğrenci olması ilginçtir. 1997'de il-

köğretim sekiz yıla çıkarılıp, İmam Hatip Okulları da yeniden meslek okulları olarak düzenlendiğinde bu okullara olan talep hızla düşmüştür. İmam Hatip Okullarına yapılan kayıtlar 1997'deki yüzde 11'den AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılında yüzde 2'ye düştü (Finkle 2012). 1997 rakamları, ilkokuldan sonra İmam Hatip'e gitmeyi yeğleyen öğrencileri de içeriyordu. Ortaokulların İmam Hatip Okullarından ayrılmasından sonra, 2002 rakamlarının da sergilediği gibi, İmam Hatip Liselerine kayıt yaptıran öğrencilerin oranı yüzde 2'ye inmiştir. AKP hükümeti 2012 Mart'ında, ilk, orta ve lise yılları öğretimini dört yıllık dönemlere bölen ve üniversite öncesi öğretimi böylece 12 yıla çıkaran yeni bir eğitim reformu getirdi. Bu, İmam Hatip Okullarının elden geçirilip, buradaki öğrenci sayısını arttırma çabası olarak yorumlandı. Yeni düzenleme öğrencilerin İmam Hatip Okullarına dört yıllık ilköğretimden sonra girmeleri olanağını sağlamaktadır.

Anketimize katılanların mezun oldukları liseler bakımından dağılımı şöyledir:

Tablo 2 - Hanehalkı reisleri ve eşlerinin mezun oldukları liselere göre dağılımı

Lise tipi	Laik haneler		İslami haneler	
	Hanehalkı Reisi	Eşi	Hanehalkı Reisi	Eşi
Özel yabancı liseler ve Anadolu liseleri	11%	0%	0%	0%
Özel liseler	9%	8%	3%	0%
Devlet liseleri	60%	60%	41%	28%
İmam Hatip liseleri	0%	0%	15%	13%
Meslek liseleri	10%	6%	13%	8%

Tablodan görüldüğü gibi en başarılı okul grubu olan yabancı okullara, Anadolu Liseleri'ne ve özel liselere gidenlerin büyük çoğunluğu laik ailelerdendir. Bu durum hem hanehalkı reisleri hem de eşleri için geçerlidir. Bu iki orta sınıf fraksiyonunu farklılaştıran ikinci bir özellik de, tahmin edileceği gibi, İmam Hatip mezunlarının dağılımında görülür: Laik ailelerde hiç İmam Hatip mezunu bulunmazken, İslami ailelerde hanehalkı reisinin yüzde 15'i, eşlerin ise yüzde 13'ü bu okullardan mezundur.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bir kişinin bildiği bir yabancı dil, yalnızca o kişinin sahip olduğu içerilmiş (*embodied*) sermaye sayılmayıp, bu kişinin nesnelleşmiş sermayeye de sahip olduğu algısını yaratır. Bunun nedeni, belli toplumsal ortamlarda, yabancı dil bilgisinin, o kişinin üst orta sınıftan geldiğini sembolize etmesidir. Ankette katılımcıların bildikleri yabancı diller sorgulanırken, hem İngilizce, Fransızca, Almanca gibi Batı dillerini, hem de Arapça ve Kürtçe gibi Batı dili olmayanlar kaydedildi ama burada, yalnızca, neoliberalizmin küresel çapta dili olan İngilizceyle ilgili sonuçları vermekteyiz.

Aşağıdaki tablodan, İngilizcenin, hanehalkı reislerine, yani şimdiki kuşağa bakıldığında her iki aile türünde de en yaygın yabancı dil haline geldiği görülür. Bu, her iki aile türünün de küresel eğilimleri izleyip, rekabete çok açık üst orta sınıf konumlarını korumak amacıyla İngilizce öğrenme çabasında olduklarını gösterir. İngilizce bilen babaların laik ailelerde düşük ve İslami ailelerde ise iyice düşük oranı, İngilizce bilmenin, ulusalcı kalkınma döneminde sınıf olarak kendini yeniden üretme stratejilerinin önemli bir boyutu olmadığını göstermektedir.

Tablo 3 - Hanehalkı reislerinin, eşlerinin ve ebeveynlerinin İngilizce bilme durumları

Hanehalkı	Laik haneler	İslami haneler
Hanehalkı reisi	51%	35%
Hanehalkı reisinin eşi	37%	19%
Hanehalkı reisinin babası	5%	1%
Hanehalkı reisinin annesi	0%	0%
Eşin babası	5%	2%
Eşin annesi	2%	0%

Orta sınıfın kendini yeniden üretiminin, kapitalist ve emekçi sınıflarınki kadar dolaysız ve kolay olmadığı göz önüne alındığında, orta sınıf ebeveynlerin, özellikle çocuklarının eğitimiyle ilgili olarak bir dizi stratejik planlama yapmaları gerektiği anlaşılır. Orta sınıf ailelerin, sahip oldukları orta sınıf ayrıcalıklarını bir sonraki kuşağa aktarma mücadelelerinde, kurumsallaşmış kültürel sermaye önemlidir. Çünkü kültürel sermayenin bu biçimi, nitelikli eğitim diplomaları yoluyla üst orta sınıfa girmeyi garanti eder. Ankette katılımcılarımıza, tasarruf ve yatırımlarını neden yaptıklarını önem sırasına göre açıklamalarını istedik ve şu kayda değer sonuçları elde ettik: Birincisi, gerek laik ve gerekse İslami aileler, neden tasarruf ve yatırım yaptıkları sorulduğunda, başlıca nedenlerden birinin çocuklarının eğitim masrafları olduğunu söylemektedirler. İkincisi, bu nedeni vurgulayan İslami hanehalkı reislerinin oranı, laik hanehalkı reislerinden yüzde 10 kadar yüksektir. İslami aile reisleri arasında, tasarruf ve yatırımlarını yapmada en önemli nedenin çocukların eğitimi olduğunu vurgulayanların oranı yüzde 52 iken, aynı oran laik aile reisleri için yüzde 41'dir. Bu bulgu, ebeveynlerinin düşük eğitim düzeyi göz önünde bulundurulduğunda İslami orta sı-

nıf ailelerin, eğitime, üst orta sınıf konuma gelebilme açısından verdikleri artan önemin bir göstergesidir. Gerçekten de, katılımcılara, çocuklarının en az hangi düzeyde eğitim almalarını bekledikleri sorulduğunda, hanehalkı reislerinin yüzde 95'inin çocuklarının üniversite diploması almalarını umdukları ortaya çıkmıştır. Bu oran, laik ailelerde yüzde 96'dır. Başka bir deyişle, her iki aile türü de eğitimin sınıfın yeniden üretimindeki önemi konusunda görüş birliği içindedirler. Bu gözlem aşağıdaki tablodaki verilerce de desteklenmektedir:

Tablo 4 - Hanehalkı reislerinin çocuklarını göndermek istedikleri okullar

Okul tipi		Laik haneler	İslami haneler
İlkokul			
	Özel okullar (Yabancı veya Türk)	45%	53%
Lise			
	Özel liseler (Yabancı veya Türk)	41%	36%
	Anadolu liseleri	13%	8%
	Fen liseleri	15%	28%
	İmam hatip liseleri	0%	9%
	Devlet liseleri	6%	9%
Üniversite			
	Yurt dışı (ABD)	29%	24%
	Özel üniversiteler (yabancı dilde eğitim veren)	23%	14%
	Devlet üniversiteleri (yabancı dilde eğitim veren)	14%	26%
	Devlet üniversiteleri (Türkçe eğitim veren)	16%	30%
Lisans üstü			
	Yurt dışı (ABD)	60%	63%
	Özel üniversiteler (yabancı dilde eğitim veren)	11%	7%

Bu tablo hanehalkı reislerinin, Türkiye'deki eğitim sistemi içinde çocuklarını göndermeyi arzu ettikleri okulları ver-

mektedir. İlginç olan, İslami ailelerin arzu edilen okullar konusunda laik ailelere göre daha amaçlı ve istekli olmalarıdır. Laik ailelerin yüzde 45'i çocuklarını ayrıcalıklı bir ortam olan özel bir ilkokula göndermeyi arzu ederken, bu oran İslami ailelerde yüzde 53'e çıkar. Lise eğitimi konusundaki tercihlere baktığımızda ise, İslami ailelerin İmam Hatip Okullarını tercih etmedikleri göze çarpmaktadır. İslami ailelerin yalnızca yüzde 9'u çocuklarının bu okullara gitmelerini ister. Türkiye'nin son yıllarda giderek İslamileştirildiği yolundaki görüşler düşünüldüğünde, ailelerin bu yoldaki taleplerinin artması beklenirdi. Ancak, tam tersi olmuştur ve bu da yine, İslami ailelerin eğitime, üst orta sınıf konuma gelebilme açısından verdikleri artan önemin bir göstergesi sayılabilir. Bir başka ilginç bulgu da fen liselerine ilişkin tercihlerdir. Bu okullar 1964'te kurulan Ankara Fen Lisesi model alınarak kurulmuştur ve müfredatları fen bilimleri ve matematik ağırlıklıdır. Fen liseleri, mezunların akademik hayatta ve çeşitli mesleklerde başarılı olmaları nedeniyle popüler kurumlar haline gelmiş ve Türkiye'nin her yanında devlete ait ve özel birçok fen lisesi açılmıştır. Özel fen liseleri arasında Fethullah Gülen hareketince açıldıkları söylenenler, İslami aileler tarafından en tercih edilenlerdir. Bizim bulgularımız da toplumda bu konuda varolan söylentiyi destekliyor. Tabloda İslami ailelerin yüzde 29'unun çocuklarının bu okula gitmelerini umduklarını görmekteyiz. Bu tercihle uyumlu olarak, İslami ailelerin yüzde 60'ının müfredatın yabancı bir dilde, yani İngilizce yapıldığı bir üniversiteye gitmelerini istediklerini fark ediyoruz. Bu açıdan laik ve İslami aileler arasında bir fark gözlemlememekteyiz. Son bir gözlemimiz, bu konuya nokta koyar nitelikte: İslami ailelerin çoğu, tıpkı laik mukabilleri gibi, çocukları için neoliberal dönemin bir simgesi olan, yurt dışında ve özellikle ABD'de lisansüstü eğitim arzu ediyorlar.

Sonuç

Türkiye'de devletin, ulusal birlik, Türk kimliği oluşturma ve sivil topluma ilişkin çıkarlarının yanı sıra, orta sınıfı, üretim araçlarına, dağıtıma ve pazarlamaya sahip olan sanayi ve ticari burjuvazi adına yönetmede de çıkarı vardır. 1980'leri izleyen neoliberal dönemde eski orta sınıfın bilgi ve becerileri değer yitirmiştir. Yeni özel üniversitelerin başlıca gelir kaynağı büyük şirketlerden gelen yatırımlar olduğu için, buralarda yetişen yeni orta sınıf elemanlar, bu tür büyük şirketlere ve ilgili hizmet sektörüne yöneldiler. Yeni orta sınıf, ayrıca, kapitalist sınıfla orta sınıf arasında simgesel bir tampon oluşturup, uluslararasılaşan kapitalist sınıfın çıkarlarıyla daha uyumlu bir orta sınıf görünümü yarattı. Büyük şirketlerde çalışan yöneticiler ve uzmanlardan oluşan bu yeni orta sınıf, orta sınıfın 'yükseldiğini' iddia edebiliyordu. Bu sırada eski orta sınıfın verdiği hizmetlerin değeri azalmakta ve maddi koşulları kötüleşmekteydi. Böylece, sınıf konumu olarak ulaşmaya çalıştıkları üst orta sınıftan çok, öğretmen ve memurlardan oluşan alt orta sınıfa yakınlaşmış oldular. Orta sınıf giderek kutuplaşmaya başlamıştı.

Orta sınıfın kutuplaşması en iyi emlak piyasasında gözlemlenebilir. İstanbul'daki emlak fiyatları yükseldikçe, yeni orta sınıfın yaşadığı mekanlar, orta sınıfın diğer kesimlerinin oturdukları semtlerden ayrışmaya başladı. Bu ayrışma 1990'lardaki ve 2000'lerdeki gayrimenkul patlaması sırasında da devam etti. Emlak piyasasında hızla yükselen konut fiyatları bu konuda belirleyici oldu.

İstanbul'daki varlıklı aileler çok lüks, saray yavrusu konutlarda yaşarlar. Bunlar, bazıları yüksek, bazıları ise birkaç katlı apartmanları barındıran seçkin sitelerden ve villalardan farklıdır. Neoliberal dönemde, yeni ekonomi içindeki ticari ve finansal faaliyetlerden ve yatırımlardan büyük maddi çıkarlar sağlayan

üst orta ve orta sınıf bu seçkin sitelerde ve villalarda yaşamaktadırlar. İlginç olan, hem laik hem de İslami orta sınıfın bu tür mekanlarda yaşama eğiliminde olmalarıdır. Bu, onların neoliberal değerleri, ulusalcı kalkınma döneminin biçimlendirdiği orta sınıf değerlerinden daha çok benimsediklerini gösterir.

Orta sınıfın 1980'lerden günümüze kadar olan mücadelesi, maddi, toplumsal ve ideolojik olarak orta sınıf konumlarını koruma, geliştirme ve perçinleme mücadelesi görünümündedir. Gerek laik gerekse İslami orta sınıfın bu mücadele içinde olduğunu söylemek mümkündür. Her iki kesim içinden de neoliberal değerleri ve yaşam biçimini yansıtan yeni bir orta sınıf çıkmıştır. Böylece, yeni orta sınıfın gerek laik, gerekse İslami kesimleri, farklı maddi, kültürel ve ideolojik geçmişlerine karşın, emlak fiyatlarının yükselmesi, işyerlerine ve alışveriş merkezlerine otobanlar ve çevre yollarının yardımıyla kolay ulaşabilme gibi etkenlerin etkisiyle mekânsal olarak alt sınıflardan ayrışarak, yeni bir statü grubu oluşturacak şekilde benzer bir sosyolojik kategori görünümü kazanmışlardır.

Neoliberal dönemin AKP'li yıllarında hızlı taşıma ve parklarla ilgili projeler çoğaldıkça konut piyasasına, 'doğal' bir ortamı olan site yapımı, şık iç ve dış tasarım ve her tür hizmet sunumu için sermaye akımı başladı. Kentin çevresindeki mekânlarda, minyatür ormanlara, yeşil sahalara, bahçelere, fıskiye ve doğal patika gibi yollara daha sık rastlanır oldu. İnsan bedenine karşı ilginin artmasıyla, suni göller, dinlenme tesisleri ve spor kulüpleri açıldı. Bu gidişatın başını her iki kesimden de gelen orta sınıf aileler çekiyordu. Gelir artışı seçenekleri çoğalttı ve seçeneklerin çoğalmasıyla da Amerika başta olmak üzere Batılı ülkelerin yaşam tarzlarından ve tüketim eğilimlerinden etkilenen kimlikler ortaya çıktı. Küresel tüketim ideolojisinin İstanbul'un toplumsal mekânlarında hayata geçmesiyle, asırlık kozmopolitan tarzın yerini, yeni ve

küreselleşmiş tarzlar aldı. Yeni İslami orta sınıf mensupları, tıpkı laik mukabilleri gibi, reklam panolarına, televizyondaki ünlü kişilere ve dergilerdeki şık reklamlara bakıp, kendilerini bir ayna içinde seyreder gibi buldular. Medya ve reklamcılık sektörü tüketicilere, başkalarını izleme isteklerini tatmin eden ve onlara heyecanlı olayların bir parçası olmayı olanaklı kılan ürünleri sunmada sınır tanımaz hale geldi. Öte yandan, bu çevrelerde, özeli koruma ve seçkin olma yolunda bir istek de vardı. Metalaşmış kültürün dünyasında, her şey mümkündü—günaha yol açsa bile.

İstanbul gibi küreselleşen kentlerde yeni orta sınıf yaşam alanlarını yaratan iki tür metalaşmış estetik yönelimden söz edilebilir. Birincisi, tüketime dayalı kozmopolitanlıktır. Bu yönelim, yeni pahalı alışveriş merkezleri, sinema kompleksleri, etnik lokantalar, kafeler, müzeler, sanat galerileri, sağlık ve spor merkezleri türünden dinlenme ve eğlence yerleri ve yat limanları ortamında bulunma arzusu ve isteğinde açığa çıkar. Eğlence ve dinlenmeye ilişkin bu alanlar içinde olmak, şık nesnelerin gösterişçi bir biçimde tüketimine dayanan tüketim anlayışına çok uygundur. 1990'larla 2000'lerin bir küresel olgusu da, toplumsal farklılaştırmanın, eski orta sınıfla alt orta sınıfın dışlandığı bir tüketim tarzının yerleştirilmesiyle sembolik olarak nesnelleşmesidir. Dışlanan bu orta sınıf katmanları, yükselen fiyatlar ve düşen gelirler nedeniyle, kültürel sermayenin yeni orta sınıfa dahil olmanın önemli bir aracı olduğu bir tarihsel anda, bu tür tüketimden de dışlandılar.

İkinci tür metalaşmış estetik yönelim ise sınıfa ilişkin anlamlarla ve sembollerle ilgilidir. Ama içeriği bu kez, beden sağlığı ve bunun yeniden kurgulanmış kentsel 'doğa' içindeki somutlanışıdır. Yapay ormanlar, şelaleler, fıskiyeler, göller ve havuzlar arasında yaşamak, yükselen yeni orta sınıfın hayalindeki sağlıklı yaşamın simgesidir. Biri hayali kozmopolitanlık,

diğeri ise bedenin ve çevrenin yapay kurgulanması olan bu iki metalaşmış estetik yönelim, aslında, yeni orta sınıfın, kendini küreselleşen orta sınıf olarak fark etmesiyle ilgili tüketim kültürüyle bağlantılıdır. Kent, orta sınıfın sureti üzerinden yeniden yapılandırılmakta ve onun gücünü, ayrıcalığını ve özerkliğini yansıtmaktadır. Lüks konut yapan çoğu müteahhit, tasarımlarında, promosyonlarında, pazarlama ve reklamlarında, hedef ister laik ister İslami kesim olsun bu ikili estetiği yansıtmaya çalışmaktadır.

Toplumsal değerler konutların bulunduğu mekânlarda, binalarda ve sunulan konforda kolayca görülebilir ancak bunlar farklı tasarımlarla sunulmaktadır. Gösterişçi kozmopolitanlık, daha çok, sınırları geçirgen olup, çevredeki mahalleyi çok dışlamayan ve bu nedenle ticarileşmiş hizmetlerle plaj, park ve hemen yakındaki dükkânlar gibi kamusal mekânlardan yararlanabilen yüksek binalı siteler biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu anlayış, çevredeki ticari hizmetlere kapalı olan az katlı ve site içinde yer almayıp tek başına yükselen üniteleri benimsemez. Biri kent içinde kent gibi olan, diğeri ise çevresi duvarlarla örülü bir ortaçağ yerleşimini andıran ve dışa kapalı bir şirket topluluğunun üretim ve hizmetlerini kapsayan bu 'genel' tasarımların çeşitli varyasyonları birbiriyle örtüşüp kesişmektedir. Ancak, iki kesimden orta sınıf da olanaklarını kullanıp, fiziksel inziva görünümü altında ya yüksek apartmanlarda, ya da etrafı çevrili güvenlikli siteler içinde yaşayarak kendilerini toplumdan ayırmışlardır. Farklı görünümü olan bu siteler, ayrıcalıklı sınıf konumunu maskelediği gibi, bu sınıfa, mahremiyet ve güvenlik sağlayıp, onların kendilerine benzer kişilerle birlikte yaşama isteğini karşılamıştır. Küreselleşen kentin ekonomisi bu sınıfın, konut dâhil lüks ihtiyaçlarını karşılamaya bağımlı olmaya başlamıştır.

Neoliberal rejim İstanbul'un yeni üst orta sınıfında büyük değişime yol açan bir ideolojiyi ve koşulları yaratmış ve bun-

ların orta sınıfın diğer katmanlarına da yayılmasına neden olmuştur. Orta sınıfın kendini, yabancı mal tüketme, eğlence ve seyahatle ifadesine ve bu tür bir kimlik oluşturmasına olanak sağlamıştır. Üst orta sınıf aileler ve özellikle genç kuşak, yükselen küresel orta sınıfın mensupları olarak, yabancı şirketlerle ortaklığı olan promosyon, pazarlama ve reklam firmalarının da yardımıyla, kendilerini yeniden tahayyül ve ifade etmede başı çekmişlerdir. 2000'ler yeni iletişim olanakları sunan yeni yayınları, sosyal ve elektronik medyayı getirmiştir. Bunlara ek olarak, uluslararası televizyon kanallarından akan her tür bilgi, İkinci Dünya Savaşı sonrası ulusalcı kalkınma döneminin maddi simgelerinden ve kimliğinden arınmak isteyen İstanbul orta sınıfına yepyeni görüntüler ve hayal gücü olanakları sunmuştur. Küresel orta sınıf kültürünün yerel laik ve İslami fraksiyonlar biçimindeki bu oluşumu, dünyanın yeni ekonomi politiğine veya küreselleşen bir kentindeki orta sınıfa eklenme değildi. Bu süreç, iktisadi neoliberalizmin ve ona anlam kazandıran ideolojinin ayrılmaz bir parçasıydı. 2000'lerde İslami burjuvazi küresel neoliberal burjuvazinin kendi suretinde bir dünya yaratması konusunda laik burjuvazinin izinde ilerledi. İstanbul'da olanlar Mexico City'de ve Mumbai'de de olmaktaydı.

Neoliberalizmle ilgili literatürün bir bölümünde adlandırıldıkları gibi bu "yeni zenginler," toplumun tüketim ve çalışma dışı zamanı kullanma alışkanlıkları konusunda oransız bir etki yaparak, kentin görüntüsünü bu açılardan hayli değiştirdiler. Zevkleri ve tüketim alışkanlıkları, lüks ithal malı satan dükkanlar ve pahalı alışveriş merkezleri, uluslararası mutfaklardan sunuş yapan restoranlar, kulüp ve gazinolar, lüks konutlar ve pahalı özel okullar biçimindeki yeni tüketim mekanlarında ortaya çıktı. Osmanlı İslam mirasını canlandırma nidaları arasında taklitçilik, gösterişçi tüketim ve sivil toplumun her alanında değişen alışkanlıklar günümüzde İstanbul'u kentin

tarihsel izleğinden köklü biçimde uzaklaştıran bir görünüme büründürdü. Bu durumun oluşmasında hiç şüphesiz "mülksüzleştirme" ile birlikte menkul ve gayrimenkul varlıkların fiyatlarını şişirme yoluyla sermaye birikimine dayanan neoliberal kapitalizm başat bir rol oynadı. Bu süreçte neoliberal ideoloji, yükselen yeni bir orta sınıfa ve bu sınıfın kendini yeniden üretme stratejilerine yerleşerek, toplumsal dokuda sadece kök salmakla kalmadı, iktisadi, sosyal ve kültürel kurumların neoliberal birikim tarzına bağlı olarak dönüştürülmesinde aktif rol üstelenen toplumsal bir fail de yaratmış oldu. Türkiye modernleşmesinin ve kapitalizminin bir cilvesi olarak dünyanın pek çok ülkesinde benzerlerine rastlanabilecek olan bu yeni orta sınıf laik ve İslami olarak iki fraksiyona ayrışmış olsa da, bir bütün olarak günümüzde burjuvazi ile proleteryanın arasındaki katmanı oluşturan o hep tartışmalı sınıfın "kaymak tabakasını" meydan getirdi.

Kaynakça

Ahmad, Feroz. 1977. *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975.* London: C. Hurst and Company.

Ahmad, Feroz. 1981. "Military Intervention and the Crisis in Turkey". *Middle East Report*, 93:5- 24.

Arrighi, Giovanni. 1994. *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times.* New York: Verso.

Aydın, Cemil. 2006. "Between Occidentalism and the Global Left: Islamist Critiques of the West in Turkey." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 26: 3 446-461.

Bourdieu, Pierre. 1997. "The Forms of Capital," In *Education: Culture, Economy, and Society.* A.H. Halsey, Hugh Lauder, Phillip Brown and Amy Stuart Wells (der.). New York: Oxford University Press.

Bourdieu, Pierre. 1996. "The Family as a Realized Category." *Theory, Culture and Society* 13 (3): 19-26.

Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice,* Stanford: Stanford University Press.

Fine, Ben. 2002. "It Ain't Social, It Ain't Capital and It Ain't Africa". *Studia Africana*: 18-33.

Fine, Ben. 2001. *Social Capital versus Social* Theory, London: Routledge.

Andrew Finkle, 2012. *International Herald Tribune*, 23 March 2012 "What is 4+4+4).

Gürbey, Sinem. 2009. "Islam, Nation-State, and the Military: A Discussion of Secularism in Turkey." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 29: 3: 371-380.

Granovetter, Mark. 1985. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness." *American Journal of Sociology*, 91 (3): 481-510.

Harvey, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford; New York: Oxford İnalcık, Halil. 1969. "Capital Formation in the Ottoman Empire." *The Journal of Economic History*, 29: 1: 97-140.

Mardin, Şerif. 1971. "Ideology and Religion in the Turkish Revolution." *International Journal of Middle East Studies* 2: 197–211.

Mardin, Şerif. 1993. "The Nakshibendi Order of Turkey." In *Fundamentalism and the State: Remaking Polities, Economies and Militancy.* M. Marty ve R. S. Appleby (der.). Chicago, IL: The University of Chicago Press.

Öncü, Ahmet. 2003. "Dictatorship Plus Hegemony: A Gramscian Analysis of the Turkish State." *Science & Society*, 67:3: 303-328.

Öncü, Ahmet. 2013. "Turkish Capitalist Modernity and the Gezi Revolt." *Journal of Historical Sociology.* DOI: 10.1111/johs.12036.

Rutz, H. ve Erol Balkan. 2009. *Reproducing Class.* New York: Berghahn Books.

Savran, Sungur. 2011. *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri-1.* İstanbul: Yordam Kitap.

Schick, C. Irvin ve Ahmet E. Tonak. 1987. "Turkish Politics and Class Struggle: 1950-1975." *Middle East Report*. 84:14-18.

Wacquant, Loic J.D. 1991. "Making Class: The Middle Class(es) in Social Theory and Structure." *Bringing Classes Back In.* Scott G. McNall, Rhonda F. Levine ve Rick Fantasia (der.) içinde. Boulder: Westview Press.

AKP'nin Hegemonya Sorunsalı: Uzlaşmasız Mutabakat

Evren Hoşgör

Giriş

Türkiye'deki siyasi dengeler 2002 seçimlerinden bu yana, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) önderliğinde girişilen hegemonya projesi karşısında başka bir partinin alternatif oluşturmasına izin vermedi. 1990'ların hegemonya krizi merkez sağ partiler ile hâkim sınıflar arasındaki temsiliyet bağlarını koparmakla kalmamış, aynı zamanda kitleleri geleneksel partiler ile ideolojilerinden de uzaklaştırmıştı.[1] Cumhuriyet Halk

1 Bu dönemi şekillendiren kriz eğilimleri sıralanacak olursa: Kamu kaynaklarının özellikle büyük şirketlere aktarılması sonucu iktidar bloku ile kapitalist sınıf içi çelişkilerin keskinleşmesi; devletin Batı'daki metropol bölgelerine yönelik imtiyazlı tutumu nedeniyle kentsel ve kırsal kesimler arasındaki uçurumun artması; geleneksel burjuvazinin ve Anadolu'daki yeni küçük burjuvazinin İslamcı ve milliyetçi partilerde politize olması, ve merkez sağ partileriyle aralarındaki geleneksel bağların zayıflaması; etnik azınlıklara yönelik baskıcı politikalara bağlı olarak derinleşen ideolojik krize, büyüyen Kürt hareketinin ve devletin diğer aygıtlarının yanı sıra iç güvenliği sağlamak için oluşturulan paramiliter (kontrgerilla) güçlerin ve "özel harekat birimleri"nin eşlik etmesi; kamu otoritesinin meşruiyetinin ve hukuk egemenliğinin azalması, ve siyasi yolsuzlukların, mafya benzeri ilişkilerin, organize suçun artması; siyasal kriz ve meşruiyet krizine tepki olarak bazı devlet aygıtlarının (ordu ve yargı) giderek politize olması vb. 1990'ların ayrıntılı analiz için bkz. Tünay 1993.

Partisi'nin (CHP) sosyal-liberal sentezi, geniş medya desteğine rağmen, kendisini, büyük sermaye gruplarının hegemonik önderliğindeki ulusal-popüler bir program olarak sunamadı. Buna karşılık AKP'nin hegemonya girişimi, farklı toplumsal güçler arasında tavizlere dayanan çoklu stratejiler izlemekteydi: Küçük burjuvazinin ekonomik taleplerini yükselen orta ölçekli sermayenin çıkarlarına eklemledi ve belli sınıf-bağlantılı (ama zorunlu olarak sınıf-bilinçli olmayan) toplumsal güçlerin (Kürtler, liberal aydınlar gibi) siyasal ve demokratik taleplerini muhafazakâr seçmen tabanının siyasal-dinsel talepleriyle bütünleştirdi. Ayrıca AKP, söylemindeki İslami öğeleri azaltarak önceki İslami partilerden uzaklaştı; parti programı ve vaatleri açısından ılımlı bir tavır benimsedi. Böylece, kendisini geniş kitlelere, "muhafazakâr demokrasi" diye adlandırılan melez bir liberal-muhafazakâr siyasal projeyle, 1980'den bu yana hedeflenen dönüşümleri gerçekleştirecek merkez sağ bir parti olarak kabul ettirdi (Akdoğan 2004). AKP bunların yanı sıra, maddi ve sembolik ödün ve ödüller ile belli kesimlerin (özellikle şehirlerin gecekondu kesimlerinin) beklentilerini karşılayarak, onları siyasi önderliği etrafında mobilize etti. Avrupa Birliği (AB) üyeliği ve demokratikleşme projesi de AKP'ye, Türkiye'nin yapısal dönüşümünü sağlayacak bir hegemonya projesi oluşturması için uygun bir zemin hazırladı.

AKP hükümeti iktidarının ilk yıllarında, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) talepleri doğrultusunda krizin üstesinden gelmeye dönük bir program uyguladı. Örneğin kamu harcamalarını kısmaya ve kamu borçlarını kontrol altına almaya yönelik politikalar izledi. Ayrıca özelleştirmeleri hızlandırdı, ekonomiyi yabancı sermayeye daha fazla açtı, tarım sektörünü yeniden yapılandırdı, kamu personeli rejiminde ve yerel yönetimlerde dönüşüme yönelik tasarılar hazırladı, Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasası ve Sosyal Güvenlik Kurumu Yasası'nın çıkarılmasıyla sosyal güvenlik sisteminde radikal bir dönüşüm

gerçekleştirdi, yeni bir İş Yasasını meclisten geçirdi, AB üyeliğine yönelik yasalar çıkardı, Kıbrıs Sorunu'nun çözümüne yönelik olumlu adımlar attı ve ABD ile ilişkileri güçlendirdi. Böylece AKP hükümeti IMF kredilerinin devamını garantiledi, yatırımcıların güveninin sürmesini sağladı, AB'den tarih aldı, kendisine önceleri mesafeli duran büyük sermayenin, liberal aydınların ve anaakım medyanın güvenini kazandı. Gerçekten de birçok araştırmacı, IMF, AB ve laiklik konularında AKP'ye yönelik ilk başlardaki kuşkuların "abartılı ve ciddi bir dayanaktan yoksun" olduğu yorumunu yaptı (Heper 2005; Öniş 2006a). Sonuçta bir yandan devam eden rekabete ve çelişkilere rağmen, siyasal istikrar ve ekonomik büyümeye ilişkin beklentiler Türkiye kapitalist sınıfı içinde konjonktürel bir ateşkesle sonuçlanırken, öte yanda sosyal adalet, gelir eşitliği ve demokratikleşme üzerine yapılan vurgu bu yeni iktidar blokunun, bağımlı sınıfları bölerek neoliberal uygulamalara karşı birleşik bir cephe oluşturmasını engelledi. "Adalet ve kalkınma" bağlamında dile getirdiği çifte vaat AKP'yi diğer merkez sağ partilerden farklılaştırdı ve partinin iş dünyasından, uluslararası çevrelerden, liberal aydınlardan ve kamuoyunun geniş kesimlerinden destek elde etmesini sağladı. Türkiye'nin 2000/2001 ekonomik krizinden çıktığı, ekonominin sarsıntılı dönemlerini atlattığı, demokratik bir siyasal yapının geliştiği ve gerek siyasal gerekse ekonomik açıdan istikrara doğru ilerlediği yönünde ülkede genel bir iyimserlik dalgası meydana geldi.

Ne var ki parti ile (sivil ve askeri) bürokrasinin yüksek kademeleri arasında geçen siyasal **rejimin** biçimine yönelik şiddetli tartışmalarından sonra ilk başlardaki iyimserlik zamanla azalırken, ekonomik yavaşlamanın toplumsal etkileri hükümetin istikrar ve kalkınma vaatlerine yönelik endişeleri güçlendirdi. Küresel krizin Türkiye'ye yansıması gerileyen büyüme oranları, artan enflasyon ve işsizlik, bozulan finansal disiplin ve büyüyen cari açık şeklinde oldu. Ayrıca AKP'nin belli sermaye dilimleri-

ne (İslami sermaye) yönelik kayırmacı politikaları toplam artık değerin dağılımını büyük ölçüde değiştirirken; muhafazakâr seçmen tabanına yönelik taraflı tutumu, bu tabanın arzu ve isteklerini daha etkin ve güçlü kılmak üzere (gerçek) iktidarın dolaştığı devre, ağ ve aygıtları farklılaştırmak amacıyla devletin kurumsal yapısını değiştirmeye yönelik girişimleriyle birlikte demokratikleşme ve Avrupa Birliği sürecindeki aksamalar iktidar bloku içerisindeki hegemonik güç dengelerinde bir dizi aksamalara yol açtı.

Bu yazı, AKP'nin son on yıldaki "hegemonya" kurma girişiminin belirleyici özelliklerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirecektir. Buna karşılık daha çok kültürel habitus, aktörlerin ideolojik angajmanları ve/ve ya kişisel özellikleri (karizmatik liderlik) gibi literatürde konu edilen tipik sorunlar ve temalar üzerinde durulmayacaktır (Özel 2003; Tepe 2006; Yıldırım ve diğerleri 2007)[2]. Bunun yerine iktidar blokuna ilişkin sınıfsal ('sınıf-kuramsal') bir analiz sunulmaya, bu yolla söz konusu hegemonik girişimin arkasındaki çoklu (ve çelişkili) güç ilişkileri açıklanmaya çalışılacaktır[3]. AKP'nin hegemonya

2 Örneğin, AKP'nin seçim başarılarını açıklamak için Tepe (2006) farklı yaşam biçimlerine ve dünya görüşlerine sahip farklı toplumsal kamplar arası ideolojik ve kültürel rekabete odaklanırken, diğer yazarlar siyasi kişilik ve liderlik tarzları üzerinde duruyorlar (Özel 2003; Yıldırım ve diğerleri 2007). AKP'nin dindar tabanın özgürlük alanını genişletmek yönündeki girişimlerinin başarısızlığı göz önünde bulundurulduğunda başbakan Erdoğan'ın doğrudan kişisel nitelikleri (karizmatik liderliği) AKP hegemonyası için temel açıklayıcı faktör olarak göze çarpıyor. Erdoğan'ın sıkça bahsedilen bu vasıflarının – "merkez-çevre karşıtlığı" ve "sokaktaki vatandaş" söylemlerine olan vurgusu, elitizm karşıtlığı, buyurgan tavırları vb. – hegemonik önderlik için önemli olduğundan şüphe duymaya gerek yok. Yine de, tarz sorununun ötesine geçerek, siyasetin sınıfsal içeriğini ortaya çıkarabilecek semiyotik formlara, üsluplara ve sembollere odaklanmak daha verimli olacaktır. Ancak, dikkatli ve ayrıntılı bir söylem analizi gerekeceği için, kullanılan siyasal dile ilişkin tartışmalar bu aşamada makalenin kapsamı dışında kalmaktadır.

3 Buradaki argümanlar ağırlıklı olarak Poulantzas tarafından geliştirilen ve daha sonra Jessop tarafından uyarlanan stratejik-ilişkisel devlet yaklaşımına dayanıyor (Jessop, 1985, 1990, 2007). Ayrıca, Gramsci'nin (1971) hegemonya kav-

kurmadaki başarısını (ve olası sorunları) **öncelikli olarak** demokratik reformları gerçekleştirebilmesiyle ilişkilendiren genel kabule karşılık (Keyder 2004; Çınar 2006; Öniş 2006b), bu yazıda söz konusu başarının uğrakları (politik reformlar ve ekonomik kalkınma) birbirinden bağımsız değerlendirilmeyecektir.[4] Hegemonya projelerinin sadece ekonomik ilişkilerde değil, aynı zamanda sivil toplum ve devlet alanında yer alan meselelerle de ilgili olduğu öne sürülecektir. Askerî zaferler, sosyal reformlar, siyasal istikrar ve moral yenilenme gibi konular buna dahildir. Sadece bir uğrağa odaklanmak, kapsamlı bir toplumsal analiz için verimsiz olabileceği gibi indirgemeci bir analize de götürebilir. Bir başka deyişle farklı uğraklar arasındaki örtüşmeleri gözden kaçırarak ekonomik uğrağın süreç içindeki diyalektik ilişkisini ihmal eden politik indirgemeciliğe ya da ekonomi dışı mekanizmaların birikim sürecinin kompleks yapısı içindeki rolünü dikkate almayan ekonomik indirgemeciliğe yol açabilir. Dahası, partinin hegemonik yükselişinde hangi unsurun belirleyici olduğu üzerine didaktik bir tartışmaya da girilmeyecektir. Zira hegemonya eşzamanlı ve ardışık gelişen bir dizi olgunun bir bileşkesidir. Buradaki amaç AKP'nin hegemonya projesinin farklı bileşenleri arasındaki ilişkileri/çelişkileri görünür kılmak ve bu bileşenlerin aralarındaki karşıtlığa rağmen belli bir tarihsel uğrakta nasıl bir bütün ve geçici bir denge durumu

ramının iki uğrağından da esinlenildi: Hegemonya, bir yandan, hâkim sınıfın bir fraksiyonunun diğer müttefik fraksiyonlar üzerindeki hâkimiyeti anlamına gelir. (Söz konusu) yönetici fraksiyon, diğer fraksiyonların çıkarlarını kendi tekil çıkarlarına eklemleyerek, kendini bir biçimde sermayenin ortak çıkarlarını temsil eden hegemonik bir fraksiyon olarak sunma güç ve yeteneğine sahip olandır. Öte yandan, hegemonya hâkim sınıfın siyasi, moral ve entelektüel önderliğini kullanarak kendi dünya görüşünü bağımlı sınıflara benimsetmesi, kendi değerlerini bir anlamda evrenselleştirmesidir. Böylece, hâkim sınıfın bağımlı sınıfların çıkarlarını/ihtiyaçlarını belirlediği bir ilişki biçimi anlamına gelir.

4 Örneğin Çınar, "AKP'yi iktidara getiren akım daha fazla demokratik reform için geniş tabanlı bir talebi temsil ediyor" şeklinde yazıyor (2006: 480).

oluşturduklarını incelemektir. Özetle konu, tarihsel ve ilişkisel bir yaklaşımla ele alınacaktır.

Buna ek olarak yazıda, AKP'nin hegemonya projesinin, farklı toplumsal güçlerin "ortak düşmana" karşı bir koalisyon olarak ortaya çıkmasına rağmen, bu koalisyonun tarafları arasında bir yığın çelişik ve eşitsiz güç ilişkisine yol açtığı da öne sürülecektir. Nitekim bazı düzenleyici reformlar ve yasal değişiklikler, ciddi bir itirazla karşılaşmadan uygulanabilirken, diğerlerinin hükümetle iş çevrelerini, bürokrasinin üst kademelerini, entelektüelleri ve diğer toplumsal güçleri karşı karşıya getirmesi, bu iddiayı doğrulamaktadır. Yazının ilk iki bölümü hegemonyanın farklı uğraklarının irdelenmesine ayrılmakta olup, burada çelişik çıkarların, birtakım kalıcı müzakereler ve uzlaşmalar sonucu bir araya gelip, AKP iktidarı arkasında göreli olarak nasıl birleşik bir koalisyon oluşturdukları tartışılacaktır. Üçüncü bölüm, kültürel hegemonyanın oynadığı role odaklanmakta olup, burada AKP'nin entelektüel, moral ve kültürel hegemonyasını hangi yollardan oluşturmayı başardığı ve kitlelerin gönülleri ve zihinlerini nasıl kazandığı araştırılacaktır. Son bölümde ise çoklu güç ilişkilerinin yarattığı güçlükler ile AKP hegemonyasının kapsayıcı bir proje olmaktan çok sınırlı karakteri üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu bölümde son yıllarda çelişkilerin yoğunlaşması sonucu devletin kurumsal bütünlüğü açısından ortaya çıkan sorunlar ele alınacak ve çeşitli potansiyel yapısal iktidarlar (ya da stratejik devlet kapasiteleri) üzerinde AKP'nin hâkimiyet kurmak için izlediği stratejilere odaklanılarak farklı toplumsal güçler arasındaki çelişkilerin hükümet ile belli devlet aygıtları (ordu ve yargı) arasında gerilimlere yol açması açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda son bölümde, mevzi ve/veya manevra savaşlarında yürütülen taktik ve stratejiler kapsamında, devletin kurumsal yapısında ve siyasal sistemde gerçekleştirilen dönüşümler değerlendirilecektir.

Bir Hegemonya Projesinin Oluşumu I: Ekonomik İstikrar ve Büyüme

2000/2001 finansal krizi[5] sonrasında karşılaşılan ekonomik sıkıntılar ile politik aktörler arasındaki sürtüşmeler, Türkiye'nin ne pahasına olursa olsun güçlü ve istikrarlı bir hükümete – tercihen bir "tek parti hükümetine" – ihtiyaç duyduğu düşüncesinin yaygın olarak kabul görmesine neden oldu.[6] Önceki koalisyon hükümetleri istikrarsızlık, köklü reformların ertelenmesi ve parlamenter sistemin kilitlenmesi gibi sorunlardan sorumlu tutuldular, popülist ve yolsuzluğa meyilli olmakla suçlandılar (Öniş 2003; Turan 2003). Kısaca birer kötü yönetişim örneği olarak mimlendiler. Dış finansman ve yabancı yatırım ihtiyacıyla birleşince 2000/2001 krizi sadece IMF'nin elini güçlendirmekle kalmadı, aynı zamanda AB'yi sermaye akışının sağlanması için önemli bir "çapa" haline getirdi. Nitekim "güçlü hükümet" tartışmalarıyla birlikte artan "istikrar söylemi" AKP'nin hegemonyasını kurma girişiminde önemli bir rol oynadı. Bu sayede hükümet, düzenleyici reformları hızlandırarak ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan mali disiplini uygulayabildi ve ideolojik hegemonyasını

5 Krizlerin ekonomi üzerinde yıkıcı etkileri oldu: Gayrisafi milli hasıla yüzde 9.5 oranında düştü ve kur yüzde 21.2 oranında değer kaybetti. Üretim ve hizmet sektörlerinde çok ciddi küçülmeler oldu. Ama kriz en çok bankacılık sektöründe hissedildi ve yaygın iflaslara ve işten çıkarmalara neden oldu (Şenses 2003).

6 Krizin hemen ardından Dünya Bankası'ndan transfer edilerek "Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" için görevlendirilen Kemal Derviş'in, bu çok gecikmiş istikrar programını hayata geçirme iradesine sahip bir teknokratik-politik aktör olarak öne çıkarılması söz konusu yaklaşımların ortak karakteristiği olarak göze çarpar (Keyman ve Öniş 2003). Program, daha önceki hükümetler tarafından uygulanmaya çalışılan ama bir türlü sonuçlandırılamayan bir dizi yapısal reforma dayanıyordu. Ayrıca siyasi kurumların ve önceki hükümetlerin krizin şiddetlenmesinde oynadıkları rol de açıkça ifade ediliyordu. Derviş sadece popülist taleplere karşı koyabilmesi nedeniyle değil, aynı zamanda reform paketinin sistem tarafından içselleştirilmesini sağlamasıyla da başarılı olarak kabul ediliyordu. Programın detaylı bir incelemesi için bkz. Cizre-Sakallıoğlu ve Erinç Yeldan 2005.

etkili bir şekilde örgütleyebildi. Bu söylemlerle, makroekonomik istikrarı sağlayabilmek için yapısal reformların hem gerekli hem de kaçınılmaz olduğu görüşünü kamuoyuna kabul ettirdi.[7] Sonuçta 2002 öncesi kaosun hâkim olduğu bir dönem olarak mahkum edilirken, sonrasında oluşan yeni denge istenilir bir durum olarak resmedildi.

AKP ise, IMF destekli istikrar programının sıkı mali gerekliliklerini yerine getirdiği gibi AB destekli yapısal reformları da uyguladı ve "popülist" politikalar izlemedi.[8] Enflasyon otuz yıldan sonra ilk defa tek rakamlı sayılara düştü. Düşen faiz oranlarıyla birlikte aşırı yükselen reel döviz kurları ekonomik büyüme için olumlu bir ortam oluşturdu. Hükümetin yılsonu hedeflerini yakalama becerisi ve teşvik yapısındaki değişiklikler, yatırımcı güveninin oluşmasını sağladı.[9] Dış sermaye akışının artışıyla birlikte 2005'ten sonra özelleştirmeler de hızlandı: TÜPRAŞ petrol rafinerisi ve Erdemir gibi devlet işletmelerinin uzun zamandır beklenen satışı nihayet 2006'da gerçekleşti. Böylece Türkiye 2002-2005 yılları arasında gayrisafi milli hasılada yıllık ortalama yüzde 7,5 düzeyinde bir artış kaydetti. Hatta bazı yazarlar, yüksek büyüme oranlarının krizin sonu ve ileride farklı toplum kesimleri arasında bir gelir bölüşümü kavgasına yol açma olasılığını bertaraf edecek uzun erimli sürdürülebilir bir kalkınmanın başlangıcı olduğu yolunda görüşler

7 Çeşitli akademisyenler Dünya Bankası tarafından hazırlanan ve IMF tarafından yürütülen stabilizasyon programları ve yapısal reformların gerekliliği ve geniş kapsamlı olumlu etkilerini açıkça veya üstü kapalı olarak onayladı; örneğin bkz. Öniş 2003.

8 Kriz sonrası programın temel amacı IMF tarafından belirlenen makroekonomik hedefleri tutturmaktı: 6.5 düzeyinde bir faiz dışı fazlayı yakalayabilecek ve kamu borçlarının karşılanabilirliğini sağlayacak bir mali ve parasal disiplin oluşturmaktı. Söz konusu programın eleştirisi için bkz. Bağımsız Sosyal Bilimciler 2006.

9 Bazı önemli teşvikler yatırımlara ilişkin yasal korumanın genişletilmesi, idari engellerin azaltılması ve kurumlar vergisinin düşürülmesiydi.

öne sürdüler.[10] Sonuç olarak medya, uluslararası çevreler ve iş çevreleri, AKP hükümetinin başlangıçtaki performansını epeyce olumlu karşıladılar.

Nitekim partinin hegemonik üstünlüğü, farklı ekonomik güçlerin çelişkili taleplerini uzlaştırabilme becerisine dayanıyordu: Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), hükümetin makroekonomik performansı ve ekonomik yönelimli politik vizyonundan duyduğu memnuniyeti sıklıkla dile getiriyordu; periyodik değerlendirmelerinde AKP'nin IMF programına bağlılığını, yolsuzlukla mücadele girişimlerini ve yapısal reformları devam ettirme yönündeki cüretkâr çabasını övüyordu. Örneğin bankacılık sektörüne ilişkin düzenlemeler, finansal sistemi olası iç ve dış şoklara karşı daha dayanıklı kıldığı gerekçesiyle coşkuyla karşılandı. Ancak TÜSİAD'a göre hükümet özelleştirmeler ile vergi ve sosyal güvenlik sistemine yönelik reformları hızlandırmalıydı. Özellikle devam eden cari açık ve yüksek sosyal güvenlik primleri konusunda endişelerini dile getirmekteydi. Benzer şekilde Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) de mali istikrar, düşük enflasyon düzeyi ile toplam büyümeden memnundu. Parti programının tekelleşme karşıtı yaklaşımı da, ayrıca küçük işletmelerin desteğini almak açısından oldukça işlevseldi. Ancak MÜSİAD, IMF yörüngesinden çıkmış bir ekonomik program ve büyüme anlayışını tercih ediyordu. Özellikle bankacılık/finans sektörüne ilişkin düzenlemeler ve bağımsız düzenleyici kurumların artan gücü konusunda eleştirileri vardı. TÜSİAD'ın yüksek cari açık konusundaki endişesini o da paylaşıyor; ancak TÜSİAD'dan farklı olarak bütçe disiplininin daha esnek uygulanmasından ve kısa

10 Kamu Sektörü ve Yerel Yönetimler Reformları'nın yan sıra, AKP'nin ekonomik programı, özellikle gelir dağılımı eşitliği, sosyal adalet ve çok kültürlülüğe yaptığı vurgular nedeniyle bazı araştırmaları Türkiye'de en nihayetinde "Üçüncü Yol" anlayışının ortaya çıkışını kutlamaya itmişti (Keyman ve Öniş 2001, 2007; Öniş 2006b).

dönemli sermaye girişleri üzerinde kontrolden yanaydı. Ayrıca ihracata yönelik sanayinin ithalat bağımlılığı ile bölgesel eşitsizliklerden de açıkça hoşnutsuzdu.

Böylece AKP iktidarı, liberal çevreler tarafından 1990'ların sonu ve 2000'lerin başındaki "yozlaşmış" politik ortamdan ve "dengesiz" ekonomik gelişmeden bir kopuş olarak tanımlandı. Öyle ki, birçok gözlemciye göre hükümet, Türk kapitalizminin uzun zamandır arzu edilen yapısal dönüşümünü sonuçlandırmak ve işsizlik ile yoksulluk gibi kronik problemlere el atıp, sosyal adaleti gerçekleştirmek suretiyle memleketin kötü talihini değiştirme konusunda hem istekli hem de belli bir kapasiteye sahip görünüyordu (Keyder 2004; Heper 2005; Öniş 2006a). Tek parti hükümeti olmanın getirdiği avantajları kullanarak, AKP, Kamu Sektörü ve Yerel Yönetim Reformları, yeni bir İş Kanunu ile Sosyal Güvenlik ve Sağlık Reformu gibi çok tartışmalı olanlar da dahil parlamentodan rekor sayıda yasa geçirdi. AKP'nin (neoliberal) söyleminde, Kamu Sektörü Yasası'nın yönetsel kapasiteyi, üretkenliği, hizmet kalitesini artıracak ve sürdürülebilirliği sağlayacak şeffaflığı ve hesap verebilirliği getireceği iddia edilirken, Yerel Yönetimler Yasası ile de ademimerkeziyetçiliğin, demokratikleşmenin, yetkilerin yerele dağılmasının olanaklı olacağı dillendirilmekteydi. Başka bir deyişle çok iyi bir yönetişim retoriği kullanılmıştı. Bu reformların içeriği sadece sermayenin tekil ekonomik-korporatif çıkarlarını tatmin etmekle kalmıyor, aynı zamanda yapısal uyum programlarının mantığına da uyuyordu: Yerel ekonomide artan rekabet ve yoksullaşma pahasına dışarıdan sermaye akışını hızlandıracak doğrudan yabancı yatırımlara (DYY) açık bir piyasa öneriliyordu. AKP'nin liberal ama düzenleyici reformlar ile korunan bir ekonomi taahhüt etmesi IMF ve diğer uluslararası finans çevrelerince de olumlu karşılandı.

Buraya kadar belirtilenleri özetlemek gerekirse, kriz sonrası düzenlemeler yalnızca AKP'nin hegemonyasını kurmada yar-

dımcı olmadı, aynı zamanda neoliberal yeniden yapılandırma sürecine de ivme kazandırdı. 1990'larda benzer reformların kitlesel direnç ile karşılaşması, büyük sermayeyi orta büyüklükteki sermayelere stratejik ödünler vermesini de gerektiren seçici bir strateji benimsemeye itti. Ancak bu tavizler, sınırlı sayıda birtakım meselede ve/veya ekonomik-korporatist çıkarlar arasında mekanik ve taktiksel ittifaklar oluşturmanın çok ötesinde daha geniş kapsamlı bir uzlaşıya; ekonomik alan kadar politik ve ideolojik alanları da kapsayacak uzun vadeli bir organik ilişki (yeni bir iktidar bloku) kurmaya yönelikti. İktidar bloku, pragmatik ittifakların basit bir aparatı olmadığına göre, yeni strateji, iş ilişkilerini, rekabet koşullarını, sosyoekonomik politikaları, ekonomik refahı, ideolojik meseleleri, toplumsal entegrasyonu, demokratikleşmeyi, vatandaşlık haklarını ve uluslararası ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesini de içeren geniş bir yelpazeye sahipti.

Bir Hegemonya Projesinin Oluşumu II: Avrupa Birliği Üyelik Süreci ve Türk Demokrasisinin "Normalleşmesi"

AKP'ye yönelik olumsuz algılar, AB ilişkileri çerçevesinde kaydedilen ilerleme sonrasında da büyük ölçüde değişti: Hükümet katılım müzakerelerinin başlatılması yönünde açık ve net bir kararlılık göstermekle kalmadı, aynı zamanda kişisel haklar/özgürlüklerin korunması, azınlıkların kültürel haklarının genişletilmesi ve yargı sisteminde iyileştirmeler konusunda da reformlar başlattı. Bunun dışında siyasal sistemde ordu-sivil dengesini değiştirme yönünde önemli adımlar atıldı. Bu yüzden çoğu analiz, özellikle demokratikleşme gündemine işaret ederek AB'nin iç siyasal dönüşümde oynadığı rolün altını çiziyordu. Bu bakış açısına göre AB, "sistem dönüştürücü etki" yaratma kapasitesine haiz güçlü bir "dış çapa" rolünü oynuyordu (Özel 2003; Keyman ve Öniş 2003; Keyder 2004; Öniş 2006a).

AKP'nin hegemonyasını inşa etmesinde AB üyeliğinin önemli bir role sahip olduğu aşikârdır. Bu noktada AKP'nin AB projesine ilişkin samimiyetini tartışmak yerine, söz konusu politik formülasyonun, hâkim sınıfın (ya da bir fraksiyonunun) idealize edilmiş görüşlerini toplumun geneli için stratejik bir yönelime dönüştürerek, iktidarına nasıl bir uyum ve inandırıcılık kattığını analiz etmek daha anlamlı olur. Ancak "AB çapası" paradigması, kurumsal biçimlerin politik sınıf mücadelesinin şekillenmesi üzerindeki etkisini görmezden gelmektedir. Bunun nedeni, söz konusu mücadelenin devlet aygıtının dönüşümü üzerindeki etkisini neredeyse hiç dikkate almamasıdır.[11] AB projesinin birbirine rakip çıkarlar/talepler arasındaki müzakere koşullarını belirlemekle kalmayıp, aynı zamanda IMF ve Dünya Bankası ile müzakere edilmiş olan yapısal reformların gerçekleştirilmesini temin ettiğine de benzer biçimde hemen hemen hiç değinmez. Nitekim yeni İş Kanunu'nun yasalaşması, devlet tarafından yürütülen sağlık ve sosyal güvenlik mekanizmalarının tasfiyesi, özelleştirme süreçlerinin tamamlanması, ekonominin yabancı sermayeye açılması, tarımsal ve finansal/mali sektörlerin yeniden yapılandırılması, kamu sektörü harcamalarına ve kamu yönetimine Kamu Personeli Rejimi Reformu ve Yerel Yönetimler Reformu aracılığıyla sıkı kısıtlamaların getirilmesi ancak bu sayede gerçekleştirilebildi. AKP'nin "kitlelerin arzuları"na vurgu yapan söylemi, demokrasi adına yaygın bir genel kabulün toplumda şekillenmesinin ve kök salmasının ötesinde hâkim sınıfın, sınıf mücadelesi sürecinin içini boşaltmasına çok büyük bir katkı sağladı.

Ancak yukarıda sayılan argümanlar demokratikleşme (ve AB üyeliği) yönünde toplumun çeşitli katmanlarından gelen talep ve ihtiyaçların olmadığı anlamına gelmez. Ne de AKP'nin 'statüko' (cumhuriyetçi düzen veya '*establishment*')

11 "AB çapası" paradigmasının bir eleştirisi için bkz. Bağımsız Sosyal Bilimciler 2005; ve Yalman ve Yıldızoğlu 2003.

ve devletin resmî ideolojisi (Kemalizm) ile giriştiği karşı hegemonya mücadelesinde bu aşağıdan yukarıya şekillenen taleplerin oynadığı rolü küçümser. Hegemonya projeleri, salt söylemden ibaret olmayıp, verili toplumsal yapının politik-ekonomik ve tarihsel arka planından soyutlanamazlar. Maddi temelleri olduğu gibi, bir toplumdaki farklı güçlerin, sınıfların ve kesimlerin ihtiyaç ve taleplerini dile getirirler; dolayısıyla birçok mücadelenin ve stratejinin bileşimidirler. Üstelik hegemonya farklı stratejilerin basit bir çarpışması olmaktan çok bir deneme yanılma sürecidir. Bu yüzden AKP'nin reform yanlısı retoriği salt bir göz boyamaya veya AB koşullarını karşılamak için pragmatik bir tercihe indirgenemez. Nitekim, demokratikleşme süreci belli bir tarihsel konjonktür bağlamında belirlenmiş olup, AKP öncesine dayanan uzun bir mücadele sürecinin ürünüdür. Bu nedenle "demokratikleşme projesi"ni "konumlandırmak" için geçmiş ve bugün arasındaki bağlantıları iyi kurmak gereklidir.

Bu nedenle siyasal sürecin şekillenmesinde yerel aktörlerin rolü ihmal edilmemelidir. Nitekim 1990'ların ortasından bu yana çeşitli işveren dernekleri ve STK'lar "demokratikleşme"nin siyasetin gündemine alınması için baskı yapmaktaydı. Bu doğrultuda ilk akla gelen TÜSİAD'ın 1997'de yayımladığı rapor olup (*Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri*), burada ülkenin demokratik eksiklikleri detaylandırılıyor ve bunların üstesinden gelmeye dönük stratejiler öneriliyordu. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin de yine benzer konulara değinen, 1995'te yayımlanan "Doğu Sorunu" ve 2000'de yayımlanan "2000 Anayasası" başlıklı raporları vardır (Ergil 1995; TOBB 2000). Bu raporlar, sadece insan hakları, kişi hak ve özgürlükleri konusunda geniş kapsamlı reformlara olan ihtiyacı vurgulamakla kalmayıp, aynı zamanda Siyasi Partiler Yasası ve parlamenter dokunulmazlık konusundan ifade özgürlüğü, etnik azınlıkların kültürel hakları ve

ana dillerinin yaygınlaştırılması gibi hassas konulara kadar uzanan geniş bir yelpazede 1982 Anayasa'sında birtakım değişiklikler önermekteydiler. Örneğin TÜSİAD raporunda, siyasi partilerin kapatılmasına gerekçe teşkil eden hükümlerin yeniden düzenlenmesi –ki bu, AKP için hayati bir konuyduile özellikle Kürt nüfus için büyük önem taşıyan seçim barajı gibi siyasal temsiliyet önündeki engellerin azaltılması (yüzde 10'dan yüzde 5'e düşürülmesi) dile getirilmekteydi.

Ancak 1990'lardaki siyasal ortam toplumun farklı kesimlerini bir ulusal-popüler program etrafında harekete geçirerek demokratikleşme sürecini tamamlayacak bir siyasi liderliğin kurulmasına izin vermedi. Her ne kadar ihtilaflı birçok konu (özellikle Kürt sorunu ve ordunun özerkliği gibi), insan hakları veya AB üyeliği süreci çerçevesinde yumuşatılarak ele alınmış olsa da, devlet aygıtının çeşitli katmanlarından ('*establishment*') güçlü itirazlarla karşılaştığı gibi muhafazakâr işadamları tarafından da şiddetle eleştirildi. Bunun yanında, 1990'ların sonlarında Kürt sorunuyla birlikte artan milliyetçilik, AB üyeliğine ve TÜSİAD'ın yürüttüğü demokratikleşme sürecine olan toplumsal desteği zayıflattı. Öyle ki söz konusu muhalefet, TÜSİAD'ı sonunda üstü örtülü bir dil kullanmaya ve savunmaya geçmeye "zorladı".[12]

Buna karşılık 2002 seçimlerinin tarihsel arka planı, güçler dengesinde önemli değişimlere neden olacak sonuçlar doğurdu. Siyasal gündemin yeniden yapılandırılması sonucu, siyasi istikrar, demokratikleşme, AB üyeliği ile ekonomik kalkınma tek bir çatı altında toplanarak büyük bir projenin birer bileşeni haline geldi. Kürt sorunu nedeniyle doruk noktasına ulaşmış milliyetçiğin ülkede yarattığı muhalefeti kırmak için anaakım

12 Buna rağmen TÜSİAD 1999 ve 2001'de, 1997 raporu çerçevesinde belirlenen ve devam etmekte olan sorunlara işaret eden ve koalisyon hükümetleri tarafından yürütülen reformların etkinliğinin değerlendirildiği iki rapor yayımladı (Öniş ve Türem 2001).

medyanın yardımıyla AB üyeliğinin maddi katkıları öne çıkarıldı.[13] AKP dahil, hükümetlerin performanslarını değerlendirmede demokratikleşmenin kendisi önemli bir kriter haline geldi.[14] AKP, sadece bu eğilimi sermayesi haline getirmekle kalmadı, aynı zamanda kendisini bu dönüşüm sürecinin baş aktörü olarak sundu.

Böylece AB projesi, AKP'ye stratejik önemdeki çeşitli güçleri özgül çıkarları olan özneler olarak kendi projesine entegre etme fırsatı verdi: Finansal krizler, işsizlik ve iflaslar olası AB üyeliğinin maddi getirilerini zaten cezbedici kılıyordu. AB üyeliğinin somut bir strateji olarak formüle edilmesinde aydınların ve diğer çıkar gruplarının rolü (özellikle yeni düzenleme biçimlerini şekillendirme kapasiteleri açısından) ayrıca önemlidir. Üyeliğin avantajları, kitle iletişim araçları, düşünce kuruluşları, araştırma enstitüleri, sendikalar, siyasi partiler ve STK'lar gibi çeşitli kurumlar ve örgütlerce savunuldu. AB ülkelerindeki İş Kanunu'nun ülkedeki düzenlemelerden farklı olarak çalışanların lehine olduğu ve AB uyum sürecine yönelik düzenlemelerin çalışma koşullarını iyileştireceği iddia edildi. Ayrıca, Türk ve Avrupa piyasalarının entegrasyonunun işsizler için iş olanakları ve tekelleşmemiş sermaye için yeni pazar fırsatları sağlayacağı, Türkiye'nin kişi başına düşen milli gelirini yükseltmesini, tasarruf açığını kapatmasını, yabancı doğrudan yatırımı çekmesini ve bölgesel gelişim fonlarından faydalanmayı olanaklı kılacağı ileri sürüldü.

Dahası AB üyeliği çerçevesinde gerçekleştirilen reformlar, AKP'nin Kemalist ilkelerde vücut bulan egemen devlet pro-

13 AKP öncesi yapılan bazı temel siyasi reformlar –ölüm cezasının kaldırılması ve azınlık haklarının bazı noktalarda iyileştirilmesi– bu kritik konjonktürde gerçekleştirildi.

14 TÜSİAD'ın 2007 tarihli "Güçlü Demokrasi, Güçlü Sosyal Yapı, Güçlü Ekonomi" başlıklı raporu, siyasal istikrarsızlığın AB üyeliği ve ekonomik kalkınma önünde bir engel teşkil etmemesi için geniş kapsamlı siyasal reformların gerekliliğini tespit ediyordu.

jesi ile siyasal meşruiyet tarzını yeniden şekillendirmesini kolaylaştırdı. AB'nin demokratik haklar yönündeki baskısı, partiye çoğulculuk ve özgürlükler bağlamında dini özgürlükleri öne çıkarma fırsatını verdi. Böylelikle hükümet, hem dindar seçmen kitlesinin istek ve ihtiyaçlarına cevap verdi, hem de sosyal yaşamın çeşitli alanlarını sıkı kontrol altında tutan devlete eleştirel duran liberal demokrat aydınların gözünde siyasal meşruiyet kazandı. Liberallere göre, Türkiye'de rejimin otoriter eğilimleri her ne kadar liberal demokrasinin tam anlamıyla gelişmesine engelse de, gerek 2002 seçim sonuçları gerekse AB'ye katılım beklentileri dönüşüm için çok elverişli bir zemin hazırlıyordu (İnsel 2003; Özel 2003; Yılmaz 2004; Çınar 2005). Dolayısıyla "otoriter devlet"le mücadele edebilmek için ne gerekli vasıtası ne de yeterli gücü olan belli muhalif güçler için AB projesi (demokrasi ve insan hakları vurgusuyla) güvenli bir sığınak oluşturdu. Bu yüzden AKP hükümetlerince uygulamaya sokulan Kopenhag Kriterleri (ve diğer uyum paketleri) demokrasinin güçlendirilmesi yönünde olumlu gelişmeler olarak değerlendirildi (Yavuz 2006), hatta Türkiye'de güçlü devlet geleneğinin sonlanışı (en azından sonun başlangıcı) olarak tasvir edildi (Keyman ve Öniş 2003). Kısacası **ikili iktidarın** son bulmasının **normalleşmeyle** mümkün olduğu ve AKP döneminin beklenmedik bir şekilde otoriter rejimden kurtulma şansı sunduğu ileri sürüldü.[15] 28 Şubat süreci'nin de sağladığı ivmeyle, insan hakları konularında (örneğin kamu kuruluşlarında ve üniversitelerde başörtüsü yasağı) çeşitli eleştirileri olan sol-liberal aydın çevreler, mütedeyyin kesimlerle birlikte otoriter devlete karşı seslerini

15 Bu ve benzeri argümanlara göre, askerî bürokrasi ve adli oligarşinin kendisini devletin ve egemen ideoloji Kemalizmin koruyucuları olarak görmesi nedeniyle Türkiye'de seçimle başa gelmiş olan hükümetler **yönetici olabilmiş** ancak **iktidar olamamıştır** (Jenkins 2003, 2006; Cook 2007; Kahraman 2007).

yükselttiler.[16] Ne var ki demokrasinin ilerlemesi için AB güdümlü yapısal reformların şart görülmesi "sol"un önemli bir kısmını giderek liberal demokratik ideolojinin taşıyıcısına dönüştürdü. Erdoğan'ın partisini kapsamlı bir sosyal ve politik dönüşümün öncüsü olarak gösteren "reformist" söylemi, sol çevreleri entelektüel açıdan ciddi ölçüde paralize etti. Böylesi bir ittifak, AKP'ye AB'yi bütün toplum kesimlerinin çıkarlarını geliştirecek ulusal-popüler bir proje olarak sunma olanağı verirken, AKP hegemonyasına alternatif geliştirebilecek herhangi bir muhalefetin de önünü kesti.

Sağ Kanat Gramscizm ve Kültürel Hegemonya

AKP, sadece yukarıda bahsedilen çelişkili talep ve çıkarları uzlaştırmakla kalmadı, kültürel ve ideolojik önderliği sayesinde toplumsal kontrolünü genişletti ve toplumu retoriği ve fikirleriyle sarmaladı. Sandıktaki başarısı halkın tabanına ulaşarak destekçiler bulabilmesi ve bu tabanı harekete geçirebilmesi yetisinden kaynaklanıyordu. Bu durum, kendisine sadece kültürel hâkimiyet sağlamıyor, aynı zamanda politik gücünün temelini de oluşturuyordu. Bu nedenle üçüncü bölüm kültürel hegemonyanın rolüne odaklanıyor ve siyasetsizleştirme ya da yeniden siyasallaştırma yoluyla uyuşmazlıkların çözülmesine yönelik somut tarihsel örnekler saptanıyor.

1970'lerin sonundan itibaren kendini kültürel hegemonya kurma mücadelesine adayan İslami hareket, manevi üstünlük, kültürel önderlik ve ideolojik iknayla kitlelerin kalplerini ve zihinlerini ele geçirmeyi hedefledi. Bu doğrultuda hareke-

16 28 Şubat 1997'deki "askerî müdahale" İslami kökenli bir parti olan Refah Partisi'nin (RP) politik kariyerini fiilen sona erdirdi ve İslami hareketi sıkı kontrol altına aldı. RP ve diğer İslami örgütlerle yakın bağları olan MÜSİAD'ın da "Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi" başlıklı bir demokratikleşme raporunu 2000 yılında yayımlaması dikkat çekicidir.

tin siyasal iktidarı ele geçirmek için önce kültürel ve moral üstünlüğü elde etmesi gerekiyordu. Bir başka deyişle kültürel hegemonyanın, siyasi ve ekonomik kazanımları öncelemesi gerekiyordu.[17] Bu strateji bir tür **Sağ Kanat Gramsciliğe** benzetilebilir: Pieterse'nin (1992) tabiri ile bu strateji "soldan ders çıkaran sağdan ibret alan sağın sol kanat uygulamaları" olarak, ancak İslami tema ve çağrışımlara dayandırılan ve bunlarca desteklenen bir versiyonu olarak tanımlanabilir.[18] Bu "aynalar oyunu"nda Gramsci'nin hegemonya kavramı devşirildi ve İslami bir kavram olan tebliğ (propaganda) ile harmanlanarak toplum üzerinde nüfuz ve iktidar elde etmek üzere etkin ve işe yarar bir strateji olarak kullanıldı.[19] **İslami** mevzi savaşı ilerleyen dönemlerde temel bir bileşen olarak bilinç meselesi üzerine odaklandı ve yeni bir kültür oluşturmak üzere kendi örgütlerini kurmaya yöneldi. Böylece İslami/muhafazakâr ilkelere dayanan yeni bir toplumsal norm ve değerler dizgesi oluşturuldu.[20]

Mevzi savaşı geniş kitlelerin aktif desteğini ve katılımını zorunlu kıldığından, hareket bu gereksinimi İslami partilerin ve çeşitli tarikatların tabanından karşılıyordu (Zubaida 1996; Yavuz 1997). Dini ilişki ağları (*network*ler), İslami şirketler için sermaye ve tüketici tabanı oluşturma yönünde önemli bir rol

17 Bazı İslami aydınlar yazılarında sık sık Gramsci'ye atıfta bulunurdu (bkz. Dilipak 1991). Zubaida (1996), fetişizm üzerine Marksist tartışmalara aşina ve Frankfurt Okulu'ndan etkilenmiş olan bazı tanınmış İslami aydınlara değinir.

18 Kavramın farklı teorik tartışmaları ve ağırlıklı olarak Hıristiyan sağ kanat güçlerin benzer stratejileri nasıl kullandıklarına yönelik ampirik örnekler için bkz. Pieterse 1992.

19 İslami aydınlar ile Gramsci'nin düşünceleri arasındaki benzerliklere değinen ve ideolojik hegemonya girişimini ilişkili kavramlarla tartışan diğer çalışmalar için bkz. Gülalp 1997; Tuğal 2009. Bu makale bahsedilen çalışmalardaki bazı fikirlerden esinlenmiştir, ancak analizi kültürel hegemonyanın ötesine taşıyarak devlet iktidarına odaklanması nedeniyle benzeri çalışmalardan ayrılmaktadır.

20 1970'lerden itibaren İslamcı kadrolar Milli Eğitim Bakanlığı'nda önemli mevziler edindiler. Böylece görüşlerini bakanlık politikalarına, yayınlara ve öğretmen seçimlerine yansıtma fırsatı bulabildiler (Zubaida 1996).

üstlendiği gibi, İslami partiler açısından önemli bir oy tabanı da oluşturuyordu. Seçmen tabanı kısmen bu tür gayriresmî ilişki ağlarına dayanan 1990'ların İslami partisinin (Refah Partisi, RP) ayırt edici özelliği, (özellikle sağlık ve eğitim alanında) sosyal harcamaların yetersizliğinin yarattığı boşluğu yardımlar, okullar, klinikler ve kooperatifler gibi sosyal çalışmalarla doldurmasıydı. Yerel yönetimler kaynak kullanımında nispeten bağımsız olduğu için RP yönetimindeki belediyeler, yeni stratejiler geliştirerek düşük gelirli ailelerin barınma ve temel ihtiyaçlarının giderilmesinde kritik rol bir oynuyordu. İhtiyaç sahipleri için ucuz fiyata ekmek, et, meyve ve sebze satımı, Ramazan'da gıda, kışın yakıt dağıtımı; düğün, cenaze, sünnet gibi aile etkinliklerine destek ve yardım, hastalar için hastane ihtiyacını karşılama gibi yollar deneniyordu. Parti üyelerinin kahvehane, cami gibi halkın sık sık bir araya geldiği ve tartıştığı yerlere katılarak düzenlediği etkinlikler, RP'nin gayriresmî ilişkilerin avantajlarından yoksun olan siyasi rakiplerinin önüne geçmesi için bir fırsat oluşturuyordu. Türkiye solu, yoksulların, dezavantajlı ve/veya dışlanan kesimlerin ihtiyaçlarına cevap verebilmekten gittikçe uzaklaşırken, İslami partiler marjinalize edilen, yoksulluk sınırının altında yaşayan ve/veya günlük yaşam mücadelesi veren, ağırlıklı olarak kayıt dışı sektörlerde iş güvencesinden yoksun bir şekilde çalışan ve 1990'lar boyunca seçimlerde eğilimi öngörülemeyen ama belirleyici olan kent yoksullarının rızasını kazanmakta oldukça başarılıydı. Bunun yanında ağ ilişkileri, belediyelerde, devlet bürokrasilerinde, İslami sermaye ve diğer ilişki (tarikat vb.) ağlarıyla kurulmuş olan şirketlerde, okullarda, yurtlarda, hastanelerde ve/veya hukuk bürolarında istihdam imkânları sağladı.[21] Bu yüzden taban hareketine dayanan yaklaşımları, sadece gecekondu mahallelerinin marjinalize edilen ve dışlanan kesimlerini değil, aynı

21 Orta Doğu'da İslami hareketlerin çeşitliliği ve faaliyet gösterdikleri sosyoekonomik arka planların karşılaştırması içi bkz. Cook 2007 ve Gümüşçü 2010.

zamanda orta sınıfın profesyonel kadrolarını da hedefleyerek, hayatın tüm alanlarında sadık kadrolar oluşturuyordu.

AKP, İslami ağ ilişkilerine içkin bu avantajları kendi sermayesine dönüştürmekte geç kalmadı. RP'den devşirdiği milletvekillerinin güçlü yerel yönetim performansları, gecekondu mahallelerine yönelik maddi vaatlerin sürdürüleceğine dair teminat sağlarken, taban hareketine dayalı stratejisi, muhafazakâr seçmen kitlesinin gelir seviyesi daha yüksek kesimlerinde de sadık kadrolar oluşturmasını sağlıyordu. Parti, ayrıca halkın maddi sorunlarını söylem düzeyinde de olsa öncelikli olarak ele alıyor ve rakiplerine göre toplumsal ve kültürel eşitsizlikler ve gelir dağılımındaki adaletsizlikler üzerinde daha fazla duruyordu. Taban hareketi örgütlenmelerinin ve/veya belediyelerin yürüttüğü yoksulluğu azaltma programıyla birlikte diğer yardım faaliyetleri sayesinde yoksul kesimlerden destek sağlıyor, ve 2000/2001 finansal krizi sonrası uygulanan sıkı mali disiplinin etkisini yumuşatıyordu. Kent yoksullarına yönelik başka politikalar da mevcuttu: Selefleri gibi AKP de aşevleri, sağlık merkezleri, danışmanlık merkezleri, mesleki eğitim merkezleri ve kadın merkezleri gibi uygulamaları sürdürdü; öğrenci burslarını ve alt orta sınıflar ve yoksullar için ev kredilerini artırdı; bedava okul kitapları dağıttı ve gecekondu sakinleri için binlerce ucuz daire inşa etti vb. Böylece parti, sosyal harcamaların yetersizliğinin yarattığı boşluğu yalnızca ekonomik kalkınma yönündeki politikalarla değil, aynı zamanda "sosyal demokratik" bir kisveye bürünerek de doldurdu.

Gündelik hayatın tüm kurumları gibi, İslami medya da yaygınlığı, erişebilirliği ve sembolik kapasitesiyle kitlelerin günlük bilincini yönetme yetkinliğine sahip oldukça gelişmiş bir ilişkiler ağına evirildi. Medyanın İslamileşmesi, politik figürlerin yoğun bir dini söylem ve kültürel muhafazakâr referanslar kullanmasına olanak sağlayarak İslami hareketin resmî ideoloji ile

hesaplaşmasının ve yeni manevra alanları oluşturabilmesinin önünü açtı. Siyasetçilerin bireysel yaşam tarzları (alkol tüketimine karşı olumsuz tutum gibi) medyada geniş olarak yer aldı. AKP'nin kültürel hegemonyası, belli tutum ve davranışların sembolik olarak ödüllendirilmesi veya cezalandırılması yoluyla muhafazakâr norm ve değerlerin içselleştirilmesine katkı sağladı: AKP'li belediyelerin kafe ve restoranlarda aile değerlerinin korunması gerekçesiyle alkol satışını yasaklaması, İstanbul valisinin Ramazan ayında kamu çalışanlarının mesai saatlerini iftar saatlerine göre düzenlemesi gibi uygulamalar örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca partinin iktidara gelişi ile eğitim sisteminin İslamileştirilmesi benzeri görülmemiş düzeylere ulaştı. İmam Hatip okullarına ve Kuran kurslarına kayıtlar arttı, okul müfredatları ve okuma kitapları dinsel-muhafazakâr referanslarla donatıldı.

Laik sistemin sınırlarını dolaysız olarak sınamak için yapılan diğer girişimler de, AKP'nin dindar seçmen kitlesinin gözünde moral ve kültürel önderliğini pekiştirmede oldukça etkili oldu.[22] Parti, muhafazakâr tabanına verdiği ama yerine getirmediği vaatlerin baskısı altında ezildiği için, bu tür tasarılar sadece keyfi "popülist" girişimler olarak okunmamalıdır. Bu girişimlerle, parti, radikal destekçilerine, taleplerini kulak ardı etmediğini kanıtlamaya çalışıyordu. Aynı zamanda bu girişimlerle destekçilerinin talep ve beklentilerini sınırlıyor ve yeniden tanımlıyordu. Böylelikle hem dini-muhafazakâr talepler meşruiyet kazanıyor, hem de girişimlerin sembolik niteliği nedeniyle (özellikle nesnel kazanımların elde edilmediği konular göz önünde bulundurulduğunda) bu kesimlerin uzun dönemli desteği sağlanıyordu. Kadın üniversite öğrencileri ve kamu çalışanları için başörtüsü konusu ve İmam Hatip me-

22 Bu girişimlere örnek olarak, kamuya açık yerlerde alkollü içeceklerin tüketilmesini yasaklayan yasa ile ceza yasasına zinayı suç olarak eklemeye yönelik tasarı sayılabilir.

zunlarının ilahiyat dışındaki üniversite bölümlerine girmesinin önündeki engelleri kaldırmada AKP'nin mevcut anayasa çerçevesinde bir başarı elde etmesinin gecikmesi, parti içinde ve temsil etme iddiasında olduğu yeni muhafazakâr orta sınıfta artan bir basınç oluşturuyordu.[23] Nitekim laik kentli orta sınıfın aksine, bu yeni oluşan orta sınıfın geleceği AKP'nin seçici politikalarındaki performansıyla sıkı sıkıya örtüşmektedir.

Sonuç olarak dinsel-muhafazakâr bilincin pekiştirilmesi için kitle iletişimine, sendikalara, derneklere, kültürel kuruluşlara (vakıflara), STK'lara ve eğitim kurumlarına hâkim olma çabası, İslami güçlerin sivil toplumun farklı mevzilerinde sağlamış olduğu küçük zaferler olarak görülebilir. Nitekim AKP kendi kitle örgütlerini yaratarak ve İslami kurumları ve kültürü oluşturarak devlet aygıtını karşı hegemonyası ile kuşatmayı amaçlıyordu.

---

23 İlk konuda hükümet 2008'de anayasal bir değişiklikle başörtüsü yasağını aşmaya çalıştı, ancak bu değişiklik kamu kuruluşlarındaki yasağı kaldırmadı. Meclisin onaylamasına rağmen Anayasa Mahkemesi önerilen değişikliği, anayasanın kurucu ilkelerine aykırı olduğu gerekçesiyle iptal etti. Böylece konu çözümsüz kalmış oldu. "Nihai" bir kararın olmamasından hareketle bazı üniversiteler öğrencilerin kampüslere başörtüsüyle girmesine izin verirken, diğer üniversiteler değişiklik önerisine karşı çıktılar. Mahkemenin kararı temyiz edilemediği için hükümet karşılık olarak iki hamle yaptı: İlki, bir daha kararlarını engellememesi için mahkemeyi yeniden yapılandırmak oldu. İkinci hamle Yükseköğretim Kurulu'ndan geldi. Kurul, riayet etmeyecek olan kurumlar ve öğretim görevlilerine karşı yasal takibat başlatacağını bir genelge ile duyurdu. Fakat kanunlar ve anayasa değişmediği sürece başörtüsü yasağı tamamen kaldırılmış olmayacaktı. İkinci konuda ise 2012'de uygulamaya konulan yeni eğitim sistemi (4+4+4 olarak da bilinen sisteme göre ilköğretim, ortaöğretim ve lise 4'er yıl sürüyor) sonucu 4 yıllık bir eğitimden sonra öğrencilerin mesleki eğitim sürecine katılmalarına izin verdi. Yeni düzenleme İmam Hatip ortaokullarının tekrar açılmasına olanak tanıdı. Bu meslek okullarından mezun olanlar (5+3+4 olarak bilinen) önceki sistemin aksine üniversitelerinin herhangi bir bölümünü tercih edebilecekler. Eğitim reformu yasasının bir diğer sonucu da öğrencilerin dini dersleri de içeren çok sayıda ders arasında seçmeli dersler seçebiliyor oluşudur. (Yazarın notu: Yazı yayına hazırlandığı esnada, birçok kamu kuruluşunda başörtüsü yasağı – meclisi de içerecek şeklide - fiilen kalkmış durumdadır.)

Kültürel ve Ahlaki Önderlikten Siyasal Hâkimiyete

Hegemonya projeleri, ekonomik alan ve sivil toplum içindeki çeşitli çelişkili çıkarlar arasında uyuşmayı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda devlet aygıtının çeşitli organlarında yer alan güçlerin gerek kendi içlerinde gerekse aralarındaki çatışmayı sınırlandırmakta da hayati bir rol oynarlar.[24] Ancak AKP projesi, ulusal-popüler bir iradeye dayanarak ya da onun yaratılması yoluyla oluşturulmadı. Devletin birliğini ve bütünlüğünü sağlayacak gerekli ideolojik ve maddi temellerden de yoksundu. Devlet iktidarının yeniden düzenlenmesi, muhalif seslerin içerilmesiyle değil, dıştalanmasıyla sağlandı. Diğer bir deyişle, AKP hegemonyası, toplumun farklı kesimlerini içerecek ve bütünleştirecek ve devleti kuşatacak nitelikte **kapsayıcı** bir proje olmaktan ziyade, en başından itibaren toplumun sıkı siyasi baskıyla denetim altına alındığı **sınırlı** bir proje oldu.[25] Bu durum, büyük ölçüde stratejik öneme sahip muhafazakâr kesimleri kendi eylem planı güdümünde harekete geçirmesiyle ve ulusun düşman kamplara bölünmesi üzerinden siyasal tabanını örgütlemesiyle ilgilidir. Not edilmesi gereken diğer bir etken de, AKP'nin siyasal alanı siyasetsizleştirerek, sermayenin "egemen olan ama hegemonik olmayan" sınıf dilimleri ile siya-

24 Kurumsal bir topluluk olarak devlet, sınıf bağlantılı (ama zorunlu olarak sınıf bilinçli olmayan) çelişkiler ekseninde bölünmeler gösterir. İktidar blokunu oluşturan kapitalist sınıfın/fraksiyonların farklı çıkarları, devletin çeşitli aygıtlarında/bölümlerinde ve farklı katmanlarını çaprazlamasına kesen karmaşık ağlarda (*network*ler), yani devletin maddi kurumsal yapısında somutlaşmış halde mevcuttur. Böylece hâkim sınıflar tarihsel birliğini devlet katında ve onun aracılığı ile kurarlar. Devletten fiziksel olarak dıştalanmışlıkları nedeniyle halk kitleleri ise daha dolaylı bir yoldan sisteme dahil olurlar: İktidar blokunda meydana gelen çatlakların rakip sermaye fraksiyonları kitlelerin taleplerini kendi stratejik hesaplarına dahil etmek zorunda bırakmasıyla; ya da kitleler kendi seslerini faklı "sınıf aidiyeti" olan devlet personeli ve aydınlar aracılığıyla duyurur. Burada sınıf aidiyeti ile söz konusu grupların sınıfsal kökenleri değil, toplumsal iş bölümündeki konumları ve zihinsel emeğin devlet aygıtlarında ve toplumun belli kesimlerinde yoğunlaşması kastedilmektedir (Poulantzas 1978:132-3, 154-6; 1975:163, 325).

25 Farklı tip hegemonya projeleri için bkz. Jessop ve diğ. 1988.

set projesini benimsemeyen geniş kitleleri siyasetin alanından uzaklaştırmasıdır. Ancak hegemonyanın devamlılığı, birleşik iktidar bloku korunurken, en nihayetinde yöneten sınıfın (sınırlı da olsa) maddi ödünler vererek bağımlı sınıfların etkin (aktif) rızasını yeniden üretilebilmesine ve entelektüel, moral ve politik liderliğini sürdürebilmesine bağlıdır.[26]

AKP hegemonyası, sadece halk kitleleri temelinde değil, ekonomik kalkınmanın devamlılığını varsayması nedeniyle iktidar blokunun içsel ilişkileri bakımından da sınırlıydı. İlk baştaki büyüme sürecine ilişkin zaten birçok ciddi problem mevcuttu, ancak küresel finansal krizden sonra iktidar blokundaki çatlaklar daha görünür hale geldi.[27] Hükümet küresel

---

26 Yönetici sınıf/fraksiyon, toplumsal uzlaşma için gerekli olan koşulları yeniden üretemediğinde hegemonya krizi ortaya çıkar. İktidar blokunun diğer ortaklarına kendi önderliğini kabul ettirmek ve bağımlı sınıflara hükmetmek giderek güçleşir; hegemonyasının zorlandığı alanlarda zora başvurur. Böylece bazı toplumsal gruplar/tabakalar geleneksel partilerinden (parlamenter temsilciler) uzaklaşırlar. Ancak farklı sınıflar/fraksiyonlar ve siyasi partiler arasındaki yarılma sadece temsiliyet kriziyle kalmaz, aynı zamanda ideolojik krize (veya meşruiyet krizine) yol açar: Hâkim sınıflar/fraksiyonlar varlıklarını aynı şekilde sürdüremezken; kitleler kendilerini geleneksel ideolojilerinden uzaklaşmış ve eskiden inandıklarına artık inanmaz halde bulurlar. Böylece kriz tüm alışılagelmiş normları geçersizleştirerek, eski alışkanlıkları ve tüm kabul edilen davranış kurallarını yıkarak toplumsal çözülmeyi başlatır. Bir "hegemonya krizinden" veya AKP'nin "hegemonyasını kaybettiğinden" bahsetmek için daha erken olabilir. Yine de alarm zillerinin çalmasına neden olan birçok semptomun ortaya çıktığını da görmekteyiz.

27 Büyümenin itici gücü sanayi üretiminde gerçekleştirilen yapısal değişiklikler yerine ağırlıklı olarak tüketim harcamaları, ihracat ve sermaye artırımlarından sağlandı. DYY daha çok birleşmeler ve satın almalar yoluyla geliyor ve büyük ölçekli özelleştirmelere yönelirken, özel sabit yatırımlar düşüktü ve üretim emek yoğunluklu sektörlere odaklanmaya devam etti. İhracat gelirleri belirgin olarak artmasına rağmen, artan ithal tüketim malları talebi ve ihracat sektörünün ithal ara mallara ve sermaye mallarına olan yüksek bağımlılık düzeyi nedeniyle ithalat da arttı. İthalatın artışı sonucu yükselen cari açık ciddi bir kırılganlık oluşturdu. Ucuz ithal girdilere rağmen, ihracata yönelik sanayiler Uzakdoğulu rakipleriyle rekabet edemedi ve yerel pazarlara döndüler. Hükümet tüketici kredileri, toplu konut projeleri ve büyük kamu sektörü harcamalarıyla inşaat sektörünü destekledi. Yine de bu sektör daha sonra 2006'dan bu yana küresel fonların gelişmekte olan piyasalardan çekilmesiyle sekteye uğradı (Bağımsız

krizi hafife aldığı ve ülkeyi ekonomik bunalımdan kurtaracak bir ekonomik paket açıklamadığı için büyük iş çevreleri/yatırımcılar tarafından top atışına tutuldu.[28] Ekonomik durgunluk devam ettikçe hem büyüme hedeflerini tutturmak ve gelir dağılımındaki adaletsizliği gidermek zorlaştı, hem de çelişkili çıkarların müzakere edilebileceği ve sermaye birikimini güvenceye alacak bir ekonomik paradigma belirlemek güçleşti. Tüm bunlar, koşulların tümüyle değiştiğini düşünmemizi gerektirmez; yine de çeşitli açmazlar, riskler, belirsizlikler ve komplikasyonlar karşısında partinin hegemonyasını korumak için gerekli olan maddi olanaklardan gittikçe yoksunlaştığı göz önünde bulundurulduğunda, iktidar blokunun farklı ortakları

Sosyal Bilimciler 2006). 2008 küresel krizinden sonra, sanayi çıktıları belirgin olarak düştü ve inşaat, otomotiv ve tekstil gibi lokomotif sektörlerde ciddi durgunluklar görüldü. Tüketici harcamalarındaki düşüşe bağlı çöküş sadece küçük işletmeleri ve tedarikçileri değil, büyük şirketleri de vurdu. Birçok şirket üretim kapasitelerini düşürdü, fabrikalarını kapattı ve büyük ölçekte işten çıkarmalar yaptı (Sönmez 2010).

28 Enflasyon, siyasi istikrarsızlıklar ve seçim harcamalarının bütçe üzerinde yarattığı baskılar üzerine TÜSİAD ve TOBB mali disiplinin gerekliliğini açıkça ifade etti. IMF stand-by anlaşması Mayıs 2008'de bitmiş olmasına rağmen, hükümet kamu harcamalarının azaltılmasını ve vergilerin arttırılmasını öngören kemer sıkma politikalarını uygulamayı reddetti ve IMF ile ihtiyati bir stand-by anlaşması imzalamadı. TÜSİAD hükümete sadece IMF ile devam etmeyi ısrarla "tavsiye" etmekle kalmadı, aynı zamanda hükümeti popülist mali politikalara geri dönmekle suçladı. TÜSİAD artan yerel yönetim ödeneklerini, özelleştirme gelirlerinin iç borçların geri ödenmesinde kullanılmak yerine kamu harcamalarına yönlendirilmesini, işsizlik fonunun işsizlere ödeme yapılması yerine kamu harcamalarına yönlendirilmesini, ödenmemiş sosyal güvenlik primleri için çıkarılan affı, Devlet İhale Kanunu'nu değiştirme girişimlerini eleştiriyor ve faiz dışı fazlanın yüzde 6,5'ten 3,5'e düşürülmesi gerektiğini vurguluyordu. Öte yandan MÜSİAD, İhtiyati Stand-by Anlaşmasına (İSBA) karşı hoşnutsuzluğunu açıkça ifade ediyor ve hükümeti kamu harcamalarından vazgeçmemeye ve yerel piyasayı canlandıracak önlemler almaya çağırıyordu. Hükümet ve (büyük sermaye gruplarının sahibi olduğu) özel bankalar arasındaki tansiyonun yükselmesi bu sürtüşmeleri daha da artırdı. Bankalar özel sektöre yönelik kredileri düşürüp, faizleri yükseltip ve finansal sıkıntı içindeki şirketlerden kredilerini geri isteyince küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) günlük işlemlerini sürdürebilecek dolaşan sermaye bulmakta ciddi sorunlar yaşadılar. Kamu ve özel sektör kredileri arasındaki rekabet iktidar bloku içindeki çatışmaları ayrıca keskinleştirdi.

üzerinde hegemonyasını devam ettirmekte zorlanacağı belirtilebilir.[29] Maddi ödüllerin sağladığı avantajlardan yoksunluk, hegemonyasını yeniden üretme kapasitesini kısmen zayıflattığı gibi, aynı zamanda siyasi ve ideolojik bağlamda (yurt içinde ve dış ilişkilerde) sistematik bir otoriterlik de doğuruyor. Nitekim Erdoğan'ın otoriterliği retorik düzeyini çoktan aşmış, beraberinde İsrail, Suriye ve Mısır ile olan diplomatik ilişkilerde önemli değişikler getirmiştir. Bu diplomatik ihtilaflarla oluşan ivmeyle, AKP destekçileri nezdindeki moral ve entelektüel önderliğini devam ettirebilmek için hem bilinçli olarak şovenizm/muhafazakârlık yoğunluklu ideolojik iklimi istismar etmekte, hem de vaat ettiği ekonomik kalkınma ve sosyal adalet konularındaki ağır yenilgilere rağmen diplomatik manevralarla siyasi bir skor elde etmeye çalışmaktadır.

AKP, ikincil konularda taviz vererek kitlesel destek sağlayabilmiş olsa da[30], ekonomik toparlanmanın kazanımlarından nüfusun tüm kesimlerini faydalandırmadı (Onaran 2007). Bu nedenle AKP'nin hegemonya projesinin **sınırlı** bir karakterde

---

29 Burada not edilmesi gereken önemli bir nokta daha var: AKP'ye karşı kapatma davasında teyit edildiği üzere, özellikle de küresel bir ekonomik durgunluğun ortasındayken, çoğu aktör tek parti hükümetiyle sağlanan istikrarı riske atmak istemedi. Türkiye burjuvazisi hükümetsizlik veya daha da derin bir rejim krizine neden olacak sallantılı bir koalisyon hükümeti yerine, yasal sistem aracılığıyla bir mutabakata varma yolunu tercih etti. AKP kapatılmadı, ama "uyarı" para cezaları şeklinde geldi. Bu ekonomik ve siyasi açıdan bakıldığında oldukça rasyonel bir hamleydi: Bir yandan, seçmenlerin büyük çoğunluğu siyasi dengeyi korumak istiyor, siyasi istikrarsızlığın faizleri artıracağından ve döviz kuru dalgalanmaları yaratacağından korkuyordu. Düşük faiz oranları ucuz kredi olanakları sağlamış ve tüketici kredilerinde keskin bir artış yaratmıştı. Bunun yanında özel sektör şirketlerinin ve bankaların borçları ve ülkenin dış borç stoku son derece yükselmişti. 2007 seçim kampanyası süresince IMF ve medya da bu korkuyu besleyip büyüttü. Diğer yandan önde gelen AB figürleri, eğer dava AKP'nin kapatılmasıyla sonuçlanırsa Türkiye'nin üyeliği unutabileceği yönünde uyarılarda bulundular. Sonuç olarak, 1997 sonrası RP davasında olduğu gibi sivil toplumda **AKP karşıtı bir blok** hegemonya oluşturamadı.

30 İşverenlerin güçlü muhalefetine rağmen AKP emekli maaşlarında ve asgari ücrette enflasyonun üzerinde artış yaptı.

olmasının başka nedenleri de vardır. Her şeyden önce AKP politikalarının bağımlı sınıflar üzerindeki nihai olarak edilgenleştirici, atomize edici ve yanıltıcı etkisi söz konusudur. Özellikle kentli, eğitimli genç nüfusta işsizlik arttı; tarımsal sübvansiyonlardaki ciddi azalmanın küçük üreticinin gelirini düşürmesi, tarımdan hizmetlere, imalata ve inşaata iş gücü akışına neden oldu ve çalışan nüfusun daha da fazla bir kısmını kayıt dışı sektöre itti.[31] Küresel finansal krizin yaygınlaşmasıyla sömürü, taşeron kullanımı ve kayıt dışı ekonomi gibi özgül biçimleri de dahil olmak üzere, daha karmaşık ve örtülü biçimler almaya başladı. Ücretlerin düşürülmesine ek olarak, işsizlik tehlikesi karşısında çalışma koşulları belirgin biçimde kötüleşti. Ücretlendirilmeyen daha uzun çalışma süreleri, ücretlerin ödenmesinde gecikmeler, zamanında önce tatile çıkarma teklifleri, emekliliğe ve istifaya zorlamayı takiben kıdem tazminatının ödenmesinde gecikmeler işverenler arasında alışıldık uygulamalar halini aldı. Finansal gelirlerin ve şirket gelirlerinin yetersiz vergilendirilmesinin dışında cömert vergi muafiyetleri de toplumsal eşitsizlikleri katmerlendirdi.[32] Kısaca AKP'nin ekonomi politikaları halkın refahını artırmak yerine istihdamı düşürdü, kitlelerin satın alma gücünü azalttı ve yoksulluğu derinleştirdi.

AKP'nin ekonomik programı sadece gerçek maddi ödünlerle kitlelerin aktif rızasını sağlamada yetersiz kalmamış, aynı zamanda neoliberal dönüşümün **maliyetini** toplumun ezilen kesimlerine yıkmayı da hedeflemiştir: Mayıs 2003'teki İş Kanunu ve 2011'deki paket ("torba yasa"[33]) emek piyasasına

31 Kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ve gücü nedeniyle vasıflı ve vasıfsız emek arasındaki ücret farkı daha da genişledi. Bunun yanında, sıklıkla değinilen yüksek üretim düzeyleri ağırlıklı olarak emek üretkenliğindeki artışla sağlanmıştı. Üretim artışları yeni yatırımlar ve/veya teknolojik ilerlemeler sayesinde değil, artan çalışma süreleri ve ücretlerin düşürülmesine bağlı gerçekleştirilmişti.

32 Ücretler ve maaşlar üzerindeki vergiler belirgin olarak artarken, vergi gelirlerinin gittikçe artan bir kısmı kamu borçlarına/faiz ödemelerine tahsis edildi.

33 Çok sayıda yasayı içerdiği için "Torba Yasa" adını aldı.

yeni esneklikler getirdi. Artan işsizlikle birlikte bu tür yasalar, sermayenin emeği disipline etmesine ve ücretleri düşürmesine olanak tanıdı.[34] Yapısal reformlar ve düşük enflasyon hedefleyen politikalarla birlikte bir bütün olarak değerlendirildiğinde, kamu gelirlerinin önemli bir kısmına el koymanın, işsizlik ile emek maliyetinin belli bir düzeyde tutulmasında kamu borçları kilit bir rol üstlendi. Kamu sektörünün büyüyen borçlanma ihtiyacı, faizlerin bütçeye olan ek maliyetiyle birleşince, sosyal harcamalarda nicel ve nitel erozyona, kamu sektörü yatırımlarında ve harcamalarda kesintilere (ağırlıklı olarak personel giderleri biçiminde) ve bu hizmetlerin özelleştirme yoluyla metalaştırılmasına yol açtı. Böylece devletin eğitim, sosyal güvenlik ve sağlık alanlarındaki işlevleri azaltıldı.[35] Her ne kadar teknik konular olarak tarif edilse de, aslında bu düzenleyici reformların içeriği en çok halk kitlelerini ilgilendirmektedir. Zaten amaç, Keynesyen refah devletinden arta kalan müdahale biçimlerini etkisiz hale getirmekti: Nitekim 2004 Kamu Yönetimi Reformu[36], merkezî ve yerel yönetimlerin şahıslar, şirketler ve STK'larla ortaklık (paydaşlık) ilişkileri geliştirmesinin önünü açtı. Böylece kamu mallarının ve hizmetlerinin piyasa aktörleri tarafından ve piyasa koşullarında üretilmesi ve sunulması teşvik edilmiş oldu. Bu aynı zamanda kamu çalışanlarının istihdam biçiminin sürekli-daimi biçimden kısa dönem sözleşmeli çalışma biçimine geçirilmesiyle kamuda güvenceli istihdam anlayışının terkedilmesi anlamına gelir.

Serbest piyasa ve tüketimcilik anlayışını öne çıkaran ve (İslami) **hayırseverliği** (**komünal dayanışmayı**) gelir dağılımını

34 Çalışma süresi ve istihdam esnekliğine yönelik ayrıntılı bir tartışma için bkz. Özdemir ve Yücesan-Özdemir 2006.

35 AKP iktidarında kamu hizmetlerinin metalaştırılmasının en çarpıcı örnekleri sağlık sektöründeki dönüşüm ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesidir (Erdoğdu 2006; Hamzaoğlu ve Yavuz 2006).

36 Kamu Sektörü Reformu ve Yerel Yönetimler Reformu yasaları.

düzenleme ve yoksulluğu azaltma için alternatif bir mekanizma olarak öneren yeni-muhafazakâr bir siyasi söylemle, resmî ve gayriresmî sosyal yardımlaşma ağlarının sosyal devlet uygulamalarının yerini alması desteklendi. Bu bağlamda düzenleyici reformlar sosyal, devleti, meşruiyetini hukuka dayalı kurumsallaşmış sınıf uzlaşması yerine dinden alan bir neoliberal devlete dönüştürmeyi hedefliyordu. "Sosyal devlet" mantığından "dayanışmacı kapitalizm"e bu geçiş, Türkiye'deki yapısal dönüşüme yön veren iki dinamiği mükemmel bir şekilde birleştirmiştir: neoliberalizm ve dinsel muhafazakârlık. Sonuç olarak, sosyal reformlar, sadece "metasızlaştırma" (*decommodification*) sürecini değil, aynı zamanda toplumun korunmasının zorunlu bir mekanizması olarak pazarın genişlemesine karşı çıkan İslami hareketleri de içeren bir İslamlaştırma sürecini sembolize etmektedir. Oysa ki kitlelerinin çıkarlarının eklenmesiyle elde edilen etkin ve dolaysız bir uzlaşma olmadığında **kapsayıcı hegemonya**'dan söz etmek mümkün değildir. Zira böyle bir proje, halkın çıkarlarının ve taleplerinin sistematik olarak göz önünde bulundurulmasını, çalışan kesimlerin bir kısmının, belli tavizler karşılığında rızalarını sağlamak suretiyle "kazananlar grubuna" dahil edilmesini gerektirir.

Kitlelerin örgütlü kesimleriyle ilişkisinde başından beri ciddi sorunlar olmasının yanı sıra, AKP hükümetleri kitlelerin demokratik mücadelelerine karşı düşmanlığını açıkça ortaya koydu. Türkiye'nin en büyük sendikaları ve memur konfederasyonlarının oluşturduğu ve milyonlarca sendikalı çalışanı temsil eden Emek Platformu, hükümetin emeklilik yaşını yükseltme ve işverenlerin genel sağlık sigortasındaki payını azaltma girişimine karşı etkili yasal protestolar düzenledi. Hükümet, platformun sınırlı bir kesimi temsil ettiğini ileri sürüp protestoları "ideolojik yönelimli" olarak nitelendirerek itibarsızlaştırmaya çalıştı ve tereddüt etmeden yukarıda belirtilen reformları gerçekleştirdi. 2008 yılından itibaren 1 Mayıs

gösterileri, çalışan kitlelerinin AKP politikalarına yönelik kolektif hoşnutsuzluğunun ifade edildiği platformlar halini aldı. Neoliberal dönüşüme karşı "Tekel protestoları"[37] olarak bilinen emek direnişi giderek artan hoşnutsuzluğu en iyi tanımlayan örnek olarak tarihe geçti. AKP, kamusal müştereklerin geri alınmasına dayalı mücadeleler ve nükleer istasyonlara karşı çevreci protestolar karşısında da benzer düşmanca bir tutum sergiledi. İşten çıkarılan işçilerin grev ve sivil itaatsizlik taktikleri (boykotlar ve fabrika işgalleri), öğrencilerin harçlara ve eğitimin metalaştırılmasına karşı protestoları, benzeri halk mücadeleleri karşısında polisin orantısız şiddet kullanması liberal medya tarafından ekrana taşınırken, soldan eleştirel figürler de tartışma programlarına zaman zaman davet edilmeye başlandı.[38] Her ne kadar liberal medyanın/aydınların sol tarafından formüle edilmiş bir alternatifi neoliberal gündeme tercih edeceğini beklemek saflık olacaksa da, halk mücadelelerine ve taleplerine olan ilgi, rastlantısal olmaktan ziyade bilinçli bir politik taktiktir. Zira iktidar bloku içindeki çatlaklar göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu aktörler, hegemonyanın yeniden örgütlenmesi için çeşitli çevrelerin desteğine ihtiyaç duyacaktır.

---

37 Devlete ait bir alkol ve tütün tekeli olan TEKEL 2008'de British American Tobacco'ya satıldı. Özelleştirme 10.000 işçiyi etkiledi. Kapatılan fabrikalar nedeniyle işten çıkarmalar ve eski çalışanların diğer kamu kuruluşlarında 4C düzenlemesiyle 11 aylık geçici sözleşmelerle tekrar işe başlatılmaları sonrasında TEKEL işçileri Aralık 2009'da Ankara'da bir direniş başlattı. (Düzenleme ayrıca yüzde 40'a varan ücret kesintileri ve özlük haklarında ciddi kayıplara neden oluyordu.) Sert kış koşulları ve polis şiddetine rağmen direnişçiler kent merkezinde iki buçuk ay boyunca kamp kurdu. Türkiye'deki bazı STK'ların ve işçi ve memur sendikaları konfederasyonlarının da desteğiyle TEKEL protestoları yalıtılmış bir direniş olarak kalmadı. Ankara, İstanbul ve İzmir'de TEKEL işçilerini destekleyen kitlesel mitingler ve gösteriler yapıldı.

38 Başbakan Erdoğan ile bir medya baronu (Aydın Doğan) arasındaki, kısmen AKP bağlantılı bir yardım organizasyonu olan Deniz Feneri ile ilgili yolsuzluk iddialarına ilişkin çekişme, iktidar ile anaakım medya arasındaki kırılmaya örnek olarak verilebilir.

Tüm bunlara rağmen AKP sandıkta henüz ciddi bir kayıp yaşamadığı gibi, iktidarını sarsacak bir alternatifle de karşı karşıya kalmış değildir. Hatta 2010'daki referandum sürecinde büyük ölçüde destek görmüştür. Ancak hegemonya, toplumsal bütünlüğün yeniden üretimiyle ilgilidir: Hegemonyanın ele geçirilmesi için farklı toplumsal kesimlerin aktif (etkin) ve pasif (edilgen) rızasının elde edilmesi (ya da muhalefetin sınırlanması) ve somut bir eylem planı doğrultusunda farklı grupların desteğinin seferber edilebilmesi gerekir. Bu da siyasi iktidarı sıkıca elinde bulundursa (yani hükmetse) bile, hegemonya projesinin cazibesini sürdürebilmek için partinin "önderlik" yapmaya devam etmesi gerektiği anlamına gelir.[39] Toplumsal güçler ve siyasi aktörler arasındaki karmaşık hegemonik ilişkiler, siyasal hâkimiyete veya salt seçim zaferine indirgenemez. Tersine hegemonik önderlik, kitlelere ekonomik tavizler ve sembolik ödüller verir ve programıyla uyumlu biçimde belli ekonomik-korporatif çıkarlara ayrıcalıklar tanır. Bu da hegemonik grubun kısa dönem çıkarlarından fedakârlık etmeyi göze alması demektir. Bu nedenle hegemonya, iktidar blokunu oluşturan farklı öznelerin (iktidarı elinde tutan ve iktidarı ele geçirmek için teşebbüste bulunan) arasındaki rekabetle yakından ilgilidir: Önder fraksiyon, geçici bir birlik oluşturabilmek için diğer fraksiyonların çıkarlarını kendininkine eklemleme güç ve yeteneğine sahip olan ve kendi özgül çıkarları kapitalist birikiminin nesnel koşullarıyla verili tarihsel uğrakta en fazla örtüşen fraksiyondur. Hegemonya aynı zamanda diğer (ara) grupların desteğini elde etme mücadelesidir, yani yanında yer alabilecek başka sınıfların ve kesimlerin fethedilmesidir. Nitekim Anadolu'daki orta büyüklükteki sermaye grupları, belirgin bir ekonomik güç olarak ortaya çıkarken, politik sınıf mücadelesine **kalıcı etkileriyle**

39 Hegemonya ve hâkimiyet arasında kavramsal farklılıklar için bkz. Gramsci 1971: s. 7-8.

(*pertinent effects*) müdahale kapasitesine sahip diğer toplumsal kategoriler (askerî ve sivil bürokrasi, Kürtler ve liberal aydınlar) de siyasi arenaya çekilmiştir. Ancak, hegemonik gruplar ve 'egemen olan ama hegemonik olmayan' gruplar ile iktidar blokuna eklemlenen diğer toplumsal güçler arasındaki ittifak içerisinde eşit bir güç dağılımı şart değildir. Böylece iktidar bloku içindeki çelişkiler kendilerini hâkim sınıfın çeşitli fraksiyonları ile bağımlı sınıflar arasındaki ilişkide her zaman bir biçimde dışa vururlar.[40] Bu yüzden hegemonya durağan bir süreci ifade etmez. Tersine, heterojen mücadeleler ve talepleri eklemleyerek bir blok oluşturmaya yönelik kesintisiz bir süreci tanımlar. Öyle ki "istikrarsız uzlaşı dengesi" bu blok sayesinde kurulur (Gramsci 1971). Sonuç olarak hegemonik girişimi farklı yönlere çeken alternatif/rakip stratejiler her zaman mevcuttur.

Bu bağlamda hegemonya, partinin, mücadelenin yönünü kalıcı etkileriyle belirleyen diğer toplumsal kategorilere entelektüel, moral ve siyasi önderlik yapabilmesine bağlıdır. Oysa AKP, reformist kimliği ve demokratlık kisvesi aşındıkça "sol-liberal" çevrelerin ve AB yanlısı aydınların ciddi eleştirilerine maruz kaldı (Bayramoğlu 2008). AB üyeliği sürecindeki aksamalar reform sürecinde geri adım olarak görüldü. AB zaten Aralık 2006'da Kıbrıs meselesiyle ilgili konulardan ötürü üyelik müzakerelerini sekiz siyasi alanda dondurmuştu. Bunun yanında AB Komisyonu'nun yayımladığı son Türkiye İlerleme Raporu'nda AKP'nin reformlara olan ilgisini ve AB yanlısı itibarını kaybettiği belirtiliyordu. AKP üyelik müzakerelerine yeniden ilgi gösterse de 2005 yılından itibaren güçlenen sert milliyetçi tepki, sadece AB ve demokratikleşme cephesinde değil, aynı zamanda Kürt sorununda da bir handikap oluşturdu. Devlete ait Kürtçe yayın yapan televizyon kanalı gibi sembolik tavizler dışında, AKP demokratik reformları uzun süre yürür-

40 Teorik incelemesi için bkz. Poulantzas 1975: 163.

lüğe koymadı.[41] Birçok Kürt aktivist ve siyasetçi, bu tür sembolik girişimleri seçimlerden önce Kürt oylarını kazanmaya dönük siyasi bir hamle (ve de Kürt hareketini baltalamaya yönelik bir oyun) olarak değerlendirdi. Sonucunda, referandum döneminde Güneydoğu'daki seçmenler BDP'nin boykot çağrısına katıldı. Hükümet 2011 genel seçimlerinden sonra Kürt sorununu askerî yöntemler dışında reformist yöntemlerle çözme yaklaşımlarını riske atarak rejimin geleneksel baskıcı yaklaşımına geri döndü.[42] 2013'te hükümet tarafından başlatılan "Çözüm Süreci"ne[43] rağmen hükümetin şeffaf olmayan yaklaşımı, süreci kendi tekelinde götürmeye çalışması, Başbakan Erdoğan'ın iç politikada ifade ve medya özgürlüğü konularında gittikçe sertleşen tutumu noktalarında soru işaretleri varlığını korumaktadır. Üstelik Kürt örgütlerinin düzenlediği iki ayrı konferanstan çıkan dört ortak talep halen muhatabını bulabilmiş değildir.[44] Kürt sorununun mecliste yapıcı bir şekilde görüşülmesine muhalefet partilerinin katkı sunduğu da söylenemez. Tüm bunlar

41 Yüzde on seçim barajı devam ederken yerel Kürt siyasetçiler polis baskısı ve soruşturmalara maruz kalmaya devam ediyor. Hükümet Kürtleri temsil eden Demokratik Toplum Partisi'nin (DTP) kapatılması için açılan davaya da sessiz kaldı. Yargıtay başsavcısı DTP'ye "devletin ve milletin bölünmez bütünlüğüne karşı" olduğu yönünde suçlamalar yöneltti ve partinin kalıcı olarak kapatılmasını talep etti. Anayasa Mahkemesi 2009'da DTP'yi kapatma kararı alınca milletvekillerinin çoğu yeni kurulan Barış ve Demokrasi Partisi'ne (BDP) katıldı.

42 Anti Terör Yasası bireysel özgürlüğü kısıtlayıcı şartları tekrar yürürlüğe koyarken, hükümet Türkiye ve Kuzey Irak'ta PKK'ya (Kürdistan İşçi Partisi) karşı askerî operasyonları desteklemeye devam etti. Saldırgan stratejilere bu büyük geri dönüşün sonucu olarak silahlı kuvvetler ve PKK arasındaki 1990'lara damgasını vuran "düşük yoğunluklu savaş" tekrar canlandırıldı.

43 ÇözümSüreci üç aşamadan oluşuyordu: PKK'nin silahsızlandırılması, çekilmesi ve savaşçılarının entegrasyonu, arkasından gelecek anayasal ve yasal değişimler, ve sonrasında siyasi müzakereleri ve normalleşmeyi içeren üçüncü aşama.

44 Bu talepler, anadilde eğitim hakkı ve Kürtçe'nin ikinci resmî dil olarak kabul edilmesi; Kürtlerin ("Kürt" ve "Kürdistan" ifadelerini kullanarak) kendi isimleri altında örgütlenebilme hakkı; Kürtlerin kendi kaderlerini tayin hakkı; ve bu hakların anayasada garanti altına alınmasıdır.

gelecekte ne tür bir barışın yapılacağına dair şüpheler uyandırmaktadır. Bunun yanında AKP, azınlık haklarını gözeten siyasi söylemine rağmen, Ermeni soykırımı tartışmalarında karşıt kampta açıkça yer almış ve Hıristiyan azınlıkların hakları konusunda çok az ilerleme sağlanmıştır (Öniş 2007). Çözülmemiş başka bir konu ise, AKP'nin Alevilerle olan ilişkisidir.[45] Diyanet İşleri Başkanlığı halen Sünni hâkimiyetin söz konusu olduğu bir kurum olmaya devam ederken, Cem evlerinin (Alevi ibadethaneleri) statüsü halen netlik kazanmamıştır.[46]

Bu bölümün başında belirtildiği gibi, güçler dengesindeki değişikliği kalıcı hale getirmek üzere devlet (temsiliyet, müdahale ve dahili eklemlenme biçimlerini kapsayarak), önemli bir yeniden yapılanma sürecinden geçmektedir. Öyle ki devletin işleyişine ilişkin normları belirleyen ve kuralları koyan **gerçek iktidarın odağı değişiyor**: İktidar eşi benzeri görülmemiş bir şekilde yürütme aygıtında ve Başbakanlık'ta toplanıyor. Birçok önemli karar artık meclisin iradesiyle veya müzakeresi sonucu alınmak yerine **kanun hükmünde kararnameler** yoluyla çıkarıldığı için, yasamanın yetkisi gasp ediliyor. Siyasi partiler artık içi boş komitelere dönüşürken, parlamento da **gerçek iktidarın** kullanılıp uygulandığı bir zemin olmaktan çıkıyor. Yapısal sınırlılıklar (devlet yapılarının seçiciliği) partinin başarılı bir strateji izleme kapasitesini zorladığı için belli stratejik devlet aygıtlarının güçleri bu süreçte zayıflatılıyor. Sonuç olarak ikti-

45 İslam'ın Şii kolu içerisinden çıkan bir inanıştır. Aleviler, Türk, Zaza, Kürt, Türkmen ve Azeri gibi farklı etnik kökenlerden olabilir. Alevilerin ayrımcılığa uğrayıp uğramadığı, baskılanıp baskılanmadığı, Sünni Müslümanların faydalandığı siyasi, finansal ve örgütsel ayrıcalıklardan faydalanıp faydalanamadığına dair tartışma halen devam etmektedir.

46 Cem evleri camilere sağlanan finansal kaynaklardan ve devlet desteklerinden faydalanamıyor. Okullardaki din dersleri çoğunlukla Sünni İslam'ı empoze eden ve Alevi öğrencilere açıkça ayrımcılık yapan İmam Hatip okulu mezunları tarafından veriliyor. Bu yüzden AKP'nin Sünni İslam'la olan açık bağı Alevilerin tepkisini çekiyor.

dar bloku içerisindeki artan çatışmalar, devletin iç çatışmalarını şiddetlendiriyor ve devlet personeli arasında iç çekişmeler ve bölünmeler şeklinde ve/veya seçilmişler ve atanmışlar arasındaki kişisel anlaşmazlıklar şeklinde kendini gösteriyor.[47]

Hükümet ve bürokrasi arasındaki anlaşmazlıkların devlet aygıtının yapısıyla ve bürokratik örgütlenme biçimiyle yakından ilişkili olduğunu belirtmek gerekir. İktidarın bazı bürokratik kademelerde toplanması ve merkezîleşmesi, devletin 1990'lar boyunca hâkim sınıf içinde artan iç çelişkilere verdiği bir tepkiydi. Yeniden yapılanma, devlet içindeki çelişkileri ve uyumsuzlukları tamamen ortadan kaldıramasa da **gerçek iktidarın** devrelerini ve odağını değiştirip belli stratejik noktalara yönlendirerek onları kontrol etmeyi ve sınırlandırmayı hedefliyordu. Devletin kurumsal bütünlüğünü sağlamlaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda hâkim grupların taleplerini ve çıkarlarını daha net bir şekilde belirginleştiren bu aygıtlar, iktidar bloku içerisinde yer alan ancak hâkim olmayan grupların taleplerine karşı direnç merkezleri haline gelmişti. Bu aygıtların bazılarının (örneğin Anayasa Mahkemesi ve Milli Güvenlik Kurulu), aldıkları kararları temsil ettikleri konumlara dayanarak ulusal çıkarların bir ifadesi olarak göstermeleri, devletin hegemonik olmayan fraksiyonlar ve bağımlı sınıflar karşısındaki politik ve ideolojik rolünün yeniden tanımlanmasıyla sonuçlanıyordu.

AKP döneminde ise devlet bürokrasisinin gücü tek yanlı olarak zayıflatılmamış, güçlendirme-zayıflatma ekseninde çift

47 2002 ve 2007 arasında yasamanın çıkardığı 537 yasanın 55'i o zamanki Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından veto edildi. Sezer aynı zamanda 3.000'den fazla atamayı da veto etti. Anayasa Mahkemesi bu yasaların birçoğunu anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle iptal etti. Danıştay devlete ait bir petrol şirketinin (Petkim) özelleştirilmesini iptal etti. Bunun yanında üniversite yöneticileri, cumhurbaşkanı ve ordu, İmam Hatip mezunlarına diğer liselerin mezunlarıyla eşit koşullarda üniversiteye giriş imkânı veren Yükseköğrenim Yasası'nı sert bir şekilde eleştirdi.

taraflı bir yeniden yapılandırma gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden AKP'nin stratejisi, mevzilerde küçük zaferler elde etmeyi değil, devlete cepheden saldıracak şekilde genişletildi.[48] AKP kendi seçmen kitlesinin çıkarları doğrultusunda devletin etkin gücünün odağını ele geçirmek ve bu gücün devre ve ağlarını değiştirmek için devlet bürokrasisine karşı açıktan bir operasyon başlattı. Bu, belli devlet aygıtlarının diğerlerine tabi kılınmasını, devlet bürokrasisi içinde farklı bölümleri kesen ve birbirine bağlayan paralel iktidar ağlarını oluşturmayı, stratejik aygıtlara kendi ekiplerini yerleştirerek nüfuz etmeyi, cumhuriyetçi/laik bürokratik elitleri boyunduruk altına almayı ve hatta bu kadroların tasfiyesini vs. içeriyordu. 1990'lar boyunca belediyeler ve bazı bürokratik aygıtlar, muhafazakâr çevrelere yakın kişilerin yerleştirilmesiyle ele geçirilmiş olsa da AKP bunu daha başarılı bir şeklide devam ettirmekle kalmadı, aynı zamanda daha önceleri ihmal edilen ve/veya nüfuz edilemeyen devlet organlarına odaklandı. İslami hareket içerisinde uzun süreden beri aktif olan figürler önemli bakanlıklarda kritik pozisyonlara yerleştirildi.[49] Diğer birçok devlet kurum ve kuruluşları benzer kadrolarla dolduruldu.[50] Laik yönelimli orta düzey bürokratlar da görevlerinden alındı, atıl bölgelere sürüldü ya da erken emekli olmalarını veya istifa etmelerini teşvik edecek şekilde anlamsız görevlere atandılar. Üniversiteler ve yargı kadroları da (Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu dahil) benzer bir süreçten geçti: Teknokratların zorunlu emeklilik ya-

48 Bir önceki bölümde anlatılan strateji Gramsci'nin terimleriyle "**mevzi savaşı**" olarak tanımlanacak olursa AKP'nin devlete karşı yürüttüğü bu açık meydan okumayı "**manevra savaşı**" olarak adlandırmak yanlış olmaz.

49 Bu bakanlıklar arasında Milli Eğitim Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı var. Örneğin İslami finans kuruluşlarından Al Baraka Türk ve Family Finans Grubu'nda uzun süre yönetim kurulu üyeliği yapmış Kemal Unakıtan Maliye Bakanı oldu.

50 TEDAŞ, BOTAŞ ve TÜBİTAK örnek olarak verilebilir.

şını öne çeken yasa sayesinde hükümet hâkimlerin neredeyse yarısını değiştirmeyi başardı. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) hükümetin sıkı kontrolü altına alındı ve birçok üniversite rektörü emekliliğe zorlandı.[51] Profesör ve doçent kadroları dışında yükseköğretim kurumlarındaki tüm atamaların, parti çevreleri tarafından kontrol edilen Devlet Personel Dairesi ve Maliye Bakanlığı tarafından onaylanması zorunlu kılındı. Benzeri örnekler çoğaltılabilir.

Burada asıl mesele, yeni iktidar elitinin kültürel/sosyal kökenleri ile iş geçmişleri ya da iktidarın nimetlerinden ne ölçüde yararlandıkları değil, devletin yeniden yapılandırılmasıyla ortaya çıkan yeni iktidar odakları/ağları içindeki stratejik pozisyonları aracılığıyla muhafazakâr tabanın çıkarlarını (ekonomik ve politik) doğrudan temsil etmeleri; yani söz konusu çıkarların taşıyıcıları olmalarıdır. Her ne kadar uzun dönemli etkileri aktörlerinin kendileri tarafından kesin bir şekilde önceden hesaplanmış ya da biliniyor olmasa da, AKP'nin belli devlet yapılarına yönelik karşı saldırısı yine de keyfi, rastlantısal hamleler değildir. Bu girişimler, siyasal erki kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak için elverişli bir kurumsal dayanak oluşturmayı hedeflediği ölçüde stratejik hamlelerdir. Bu yüzden AKP **gerçek iktidarın** harekât merkezini oluşturan bölümleri ve katmanları hedef almıştır. Yeni bürokratların/teknokratların atanması bu iktidar merkezlerini belli çıkarların dışındaki diğer çıkarlara kapatarak, iktidar bloku içindeki hâkim fraksiyonun gücünü yoğunlaştırdı. Bu tür düzenlemeler, AKP'nin "alternatif bürokrasisinin" diğer bürokratik katmanların müdahalesiyle karşılaşmadan operasyonlarına devam etmesini sağlamaktadır. Böylece, hem orta vadede hem de uzun dönemde (AKP/Erdoğan

51 Buna ek olarak 2008 yazındaki rektörlük atamalarında Cumhurbaşkanı Gül'ün, kendi üniversitelerindeki seçimlerde çoğunluğun oyunu alan 21 adaydan 9'unun atamasını reddetmesi AKP ile üniversiteleri karşı karşıya getirdi. Aralarında dekanların da olduğu birçok akademisyen Gül'ün seçimlerini protesto etti.

parlamentodaki mutlak çoğunluğunu/parti içindeki erkini yitirdiğinde dahi) söz konusu bu bürokratik organların stratejik konular (özelleştirmeler, kamu ihaleleri vs.) üzerindeki kontrolü sürdürecektir. Gerçekten de kamu gelirlerinin önemli bir kısmı bu idari ekip tarafından kontrol edilmektedir.[52]

Ancak devletin kurumsal yapısı **muhalif** güçlerin, hâkimiyeti belli aygıtlardan normalde ikincil işleve sahip olan diğer aygıtlara aktarmasına ve onları yeni "erk" ve "kapasitelerle" donatmasına da izin verir. Daha somut olarak ifade edilecek olursa, AKP'nin yasama, yürütme, cumhurbaşkanlığı ve diğer devlet aygıtları üzerinde gittikçe artan kontrolü karşısında, yargı kararları devlet içindeki çatışmaları ve siyasal sistemdeki çatlakları yönetmede belirleyici bir rol kazanmıştır. Bu "kapasiteler" daima özgül politikacılar ve devlet görevlileri aracılığıyla harekete geçirildiği için, iktidar bloku içindeki çatışmalar devlet içi çatışmalar haline gelerek, devlet personeli arasında çekişme ve ayrışmalara dönüşmüştür. Ve kamuoyuna seçilmişlerle bürokratik kadrolar arasındaki kişisel anlaşmazlıklardan ibaretmiş gibi yansımaktadır. Bazı devlet aygıtlarının karar alma ve yönetimsel kapasitelerindeki bu genişleme devletin kurumsal bütünlüğünün altını oyduğu gibi, hâkim ideolojiyi de krize sokmaktadır. Başka bir deyişle hâkim ideoloji farklı aygıtlar ve profesyonel kadrolar arasındaki işbirliği ve uyumu sağlayan çimento olma görevini artık yerine getirmemektedir. Bu durum, bürokrasinin giderek politikleşmesine ve AKP ile cumhuriyetçi/laik kamplar arasındaki ideolojik kutuplaşmanın tırmanmasına neden oluyor. Ancak devlet iktidarının farklı kamplara ayrışması, kurumsal bir yapı olarak devletin bütünlüğüne ilişkin ciddi sorunlar doğurmuş bulunmaktadır. Zira devlet, siyasi hâkimiyeti ve hegemonyayı ancak kurumsal bütünlükle sağlayabilir.

52 Kamu Yönetimi Reformu kapsamında uygulamaya konan Sözleşmeli Personel Rejimi de AKP'nin kamu sektörüne kendi kadrolarını yerleştirmesine olanak verdi.

Yukarıda sıralanan argümanlardan AKP iktidarının hemen yarın yıkılacağı gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Yine de hâkimiyetin (zorun) giderek hegemonik önderliğin (örgütlenmiş rızanın) önüne geçtiği göz önünde bulundurulursa, toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesinde ciddi sorunlar olduğu ortadadır. Parti, kendisine yakın gruplarla diğer toplumsal güçler arasında hakemlik edebildiği ve bu farklı kesimlerin çıkarları arasında dengeleyici bir işlev görebildiği sürece kendi seçmen kitlesini temsil edebiliyordu; ayrıca müttefik grupların rıza ve desteğini kazanabildiği sürece temsil ettiği grubun çıkarlarını ilerletmekte başarılıydı. Oysa şimdi ağırlıklı olarak devlet kaynaklarını yakın müttefiklere dağıtan klientalist (himayeci) bir ilişki ağına ve medya ile muhalif kitleleri sıkıca kuşatan geniş bir baskı aygıtına dayanıyor. Böylece, destekçilerinin savunmacı rutinleri üzerine kurulu dar çıkarlarını aşacak ve toplumun genelini kapsayacak bir ortak çıkarın (etik-politik duruşun) oluşturulması gittikçe zorlaşıyor. Üstelik AKP'nin lider kadrosunun toplumun birçok kesiminden kopuşu yapısal bir sorun olarak görülmelidir. Eşitsizlikler derinleştikçe, AKP rızayı zor ile takas edip, ulusu iki kampa bölen seçici politikalar izlemektedir: Kayırdıklarına (yandaşlarına) yeni ayrıcalıklar tanırken, gözden çıkardıklarını ise zor ile terbiye etmeye yönelmektedir. Şiddete ve disipline daha sık başvurulması, Ergenekon duruşmaları[53] ile 2013'ün yazındaki "Gezi Parkı

53 Polis Ergenekon ismiyle anılan gizli bir örgüte karşı geniş kapsamlı bir operasyon başlattı. İtalya'daki gizli paramiliter örgüt *Gladio*'ya benzetilen Ergenekon, askerî bir müdahaleye zemin hazırlayarak AKP'ye karşı gizli bir darbe gerçekleştirmek için kurulan bir örgüt olarak tanımlanıyor. Ocak 2008'den beri emekli generaller, bazı düşük rütbeli askerî görevliler, ulusalcı avukatlar, gazeteciler, akademisyenler, aydınlar, bir parti lideri, sendikacılar, Ankara Ticaret Odası başkanı ve bir grup esrarengiz sağ kanat milliyetçi şüpheli de dahil olmak üzere yüzlerce kişi Ergenekon davasında suçlandı. Tutuklamaların AKP'nin yüksek profilli rakiplerine karşı temizlik harekatı başlattığı düşüncesini uyandırması, liberal/demokrat müttefiklerin ittifakla bağlarının daha da zayıflamasına neden oldu.

Protestoları"nda[54] hukukun hiçe sayılmasının açıkça gösterdiği gibi, AKP muhalefetle karşılaştığında toplumun farklı (ama eşitsiz) kesimleri arasında ortak tartışma zemininin önünü açmak yerine ağırlıklı olarak zora başvurmaktadır. Hükümet, siyasi ve toplumsal üstünlüğünü korumak için aşırı ölçüde zorla sarmalanmış yeni ikna taktikleri denemektedir. Ne var ki bu yeni strateji, eksiksiz ve başarılı bir hegemonya örgütleyebilmek için gerekli ve yeterli entelektüel ve kültürel donatıdan yoksundur. Parti ile organik aydınları, "Gezi Parkı Protestoları" sırasında ortaya çıkan krizle baş edebilmek için her türlü mistifkasyon ve manipülasyona başvurdular: muhafazakâr duyarlılıklara hitap eden şovenist kampanyalar düzenleyerek veya göstericileri bir avuç "çapulcu", "marjinal" ve "terörist" olarak yaftalayarak devletin otorite krizini gölgelemeye çalıştılar. Batılı ülkelerin dışarıdan baskıları da tek parti rejiminin içine düştüğü meşruiyet krizini pekiştirmektedir. Türkiye devletinin kurumsal krizi derinleştikçe, parti, selameti için giderek artan ölçüde Erdoğan'ın kültleşmiş ve adeta ilahlaştırılmış kişiliğine bel bağlamaktadır. Bu süreçte Erdoğan'a karşı olan tüm muhalefeti

54 İlk protestoları, hükümetin Gezi Parkı'nın (İstanbul'un az sayıdaki yeşil alanlarından biri) dev bir alışveriş ve kültür merkezi kompleksine dönüştürme kararına karşı çıkan bir grup çevreci başlattı. Erdoğan'ın asıl amacının kentsel dönüşüm kisvesi altında neoliberal bir gündem güttüğü, kentsel mutenalaştırma projesi olduğu aşikâr. Emek Sineması, 3. köprü, tarihî Haydarpaşa Garı, yeni havaalanı, hidroelektrik santralleri gibi yürürlükte olan diğer projelere yönelik başka protestolar da olmuştu. Kentsel dönüşüme karşı gösteriler şeklinde başlayan protestolar, sonrasında hükümetin otoriter politikalarına yönelik öfkenin daha geniş kapsamlı bir dışavurumuna dönüştü. Öğrencilerin, sendikaların, STK'ların, çevreci grupların, kadın örgütlerinin, eşcinsellerin haklarını savunan aktivistlerin, futbol taraftarlarının ve Antikapitalist Müslümanlar gibi birçok grubun desteğini kazanan gösteriler tüm ülkede geniş bir (hükümet karşıtı) halk hareketine dönüştü. Hükümet karşıtı tavır, alkol satışlarına getirilen son kısıtlamalar, kürtaj karşıtı yeni yasalar, anaakım ve sosyal medyaya uygulanan sansür gibi kişisel hakları tehdit eden yasaları da hedefliyordu. Erdoğan ayrışmaları daha da keskinleştirerek kendi birliklerini sağlamlaştırmaya çalışırken, Gezi Parkı İsyanı'nın Türkiye siyasetinde yeni bir mutabakatı temsil ettiğini söylemek de güç. Bu yazının hazırlanışı sürecinde ne protestolar ne polis şiddeti sona ermiştir.

sindirmeye çalışırken, aynı zamanda kitlesel desteğini koruma çabası içindedir. Fakat "gözden çıkarılan ulus"a karşı devletin zor aygıtlarının yeniden konuşlandırılması, devletin yasal düzenin ve ulusal bütünlüğün garantörü olarak üstlendiği role ilişkin ciddi endişeler doğurmaktadır. Bu seçici strateji, ortak bir uzlaşma zeminini bertaraf ettiği gibi devlet ve toplum içindeki antagonistik yarılmayı da şiddetlendirmektedir. Yaklaşık on yıldır devam eden çetin müzakereler ve tartışmalar sonucunda AKP, yeni bir anayasa hazırlamak için genel bir mutabakat çerçevesi hâlâ oluşturamamıştır. Ergenekon duruşmaları[55], referandum süreci ve "Gezi Parkı Protestoları" boyunca yaşanan toplumsal bölünme, kutuplaşmanın toplum içinde nasıl bir ayrıştırıcı etken haline geldiğini gösteriyor. Rıza ve zor arasında, sanki birinin sona erdiği yerde ötekisi kendiliğinden görevi devralırmış gibi, kesin bir karşıtlık ilişkisi kurmak için zorunlu bir neden yoktur. Ancak bu iki farklı uğrak arasındaki diyalektik bütünlük bulanıklaştıkça **uzlaşmasız mutabakat** hegemonyanın yapısal bir parçası haline gelmektedir. Nitekim parti hükmetmeye yöneldikçe önderlikten uzaklaşmaktadır. Başka bir ifadeyle AKP'nin toplumu hegemonya ilişkileri çerçevesinde yönettiğini söylemek bugün artık oldukça güçtür.

55 TÜSİAD ve TOBB tutuklamalara yönelik endişelerini ifade etti ve Türkiye medyası konuya ilişkin bölünmüş durumda. AKP yanlısı medya demokrasi yönünde bir adım olduğunu iddia ederek operasyonları kutlarken, anaakım medya Ergenekon operasyonunun bir "cadı avı"na dönüştüğü ve AKP tarafından muhaliflerini bastırmak için kullanıldığı yönünde tedirgin görünüyor. Ayrıca Yargıçlar ve Savcılar Birliği'nin (YARSAV) soruşturmaları ve tutuklamaları yürütme biçiminden dolayı hükümeti ve polisi suçlaması tansiyonun daha da yükselmesine neden oldu.

Kaynakça

Akdoğan, Yalçın. 2004. *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*. Ankara: AK Parti Yayınları.

Bayramoğlu, Ali. 2008. "AKP Yalnızlık Arayışı İçerisinde." *Yeni Şafak*. 1 Mayıs.

Bağımsız Sosyal Bilimciler. 2005. *On Economic and Social Life in Turkey in Early 2005*. http://www.bağımsızsosyalbilimciler.org [Erişim: 30 Mayıs 2007].

—. 2006. *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl 1998-2008: Farklı Hükümetler Tek Siyaset*. İstanbul: Yordam Kitap.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit ve Erinç Yeldan. 2005. "The Turkish Encounter with Neoliberalism: Economics and Politics in the 2000/2001 Crises." *Review of International Political Economy* 12, no. 3: 387-408.

Cook, Steven A. 2007. *Ruling But not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria and Turkey*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Çınar, Menderes. 2005. *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık*. Ankara: Dipnot Yayınları.

—. 2006. "Turkey's Transformation under the AKP Rule." *The Muslim World* 96, no. 3: 469-86.

Dilipak, Abdurrahman. 1991. *Savaş, Barış, İktidar*. İstanbul: İşaret Yayınları.

Erdoğdu, Seyhan. 2006. "Sosyal Politikada Değişim ve Sosyal Güvenlik Reformu." *Mülkiye Dergisi* 30, no. 252: 211-36.

Ergil, Doğu. 1995. *Doğu Sorunu: Teşhisler, Tespitler; Özel Araştırma Raporu*. Ankara: TOBB.

Gramsci, Antonio. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.

Gülalp, Haldun. 1997. "Globalizing Postmodernism: Islamist and Western Social Theory." *Economy and Society* 26, no. 3: 419-33.

Gümüşçü, Şebnem. 2010. "Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt." *Comparative Political Studies* 43, no. 7: 835-61.

Hamzaoğlu, Onur ve Cavit I. Yavuz. 2006. "Sağlıkta AKP'li Dönemin Bilançosu Üzerine." *Mülkiye Dergisi* 30, no. 252: 633-59.

Heper, Metin. 2005. "The Justice and Development Party Government and the Military in Turkey." *Turkish Studies* 6, no. 2: 215–31.

İnsel, Ahmet. 2003. "The AKP and Normalizing Democracy in Turkey." *The South Atlantic Quarterly* 102, no. 2-3: 293-308.

Jenkins, Gareth. 2003. "Muslim Democrats in Turkey?" *Survival* 45, no. 1: 45-66.

—. 2006. "Symbols and Shadow Play: Military-JDP Relations, 2002-2004." *The Emergence of a New Turkey and the Ak Parti*. Hakan M. Yavuz (der.) içinde. Salt Lake City: The University of Utah Press.

Jessop, Bob. 1985. *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*. London: Macmillan.

—. 1990. *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*. Cambridge: Polity.

—. 2007. *State Power: A Strategic-Relational Approach*. Cambridge: Polity.

Jessop, Bob ve diğ. 1998. *Thatcherism: a Tale of Two Nations*. Cambridge: Polity.

Kahraman, Hasan B. 2007. *Türk Sağı ve AKP*. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Keyder, Çağlar. 2004. "The Turkish Bell Jar." *New Left Review* 28 (Temmuz-Ağustos): 65-84.

Keyman, Fuat ve Ziya Öniş. 2003. "A New Path Emerges." *Journal of Democracy* 14, no. 2: 80-95.

—. 2007. "Globalization, and Social Democracy in the European Periphery: Paradoxes of the Turkish Experience." *Globalizations* 4, no. 2: 211-29.

MÜSİAD. 2000. *Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleştirilmesi*. İstanbul: MÜSİAD.

Onaran, Özlem. 2007. "İşsizlik ve Alternatif Politikalar." *Türkiye'de İşsizliğin Çözüm Yolları ve Sendikalar Çalışma Grubu'nda sunulan tebliğ*. 14 Nisan. DİSK: İstanbul.

Öniş, Ziya. 2003. "The Post-war Development Performance of the Turkish Economy: A Political Economy Perspective." *Greece and Turkey in the 21st Century: Conflict or Cooperation?* Christos Kollias ve Gülay Günlük-Şenesen (der.) içinde. New York: Nova.

—. 2006a. "The Political Economy of Turkey's Justice and Development Party." *The Emergence of a New Turkey and the Ak Parti*. Hakan M. Yavuz (der.) içinde. Salt Lake City: The University of Utah Press.

—. 2006b. "The Political Economy of Islam and Democracy in Turkey: From the Welfare Party to the AKP." *Democracy and Development: New Political Strategies for the Middle East*. Dietrich Jung (der.) içinde. New York: Palgrave.

—. 2007. "Conservative Globalists versus Defensive Nationalists: Political Parties and Paradoxes of Europeanization in Turkey." *Journal of Southern Europe and the Balkans* 9, no. 3: 247-61.

Öniş, Ziya ve Umut Türem. 2001. "Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations." *Turkish Studies* 2, no. 2: 94-120.

Özdemir, Ali M. ve Gamze Yücesan-Özdemir. 2006. "Labour Law Reform in Turkey in the 2000s: The Devil is Not Just in the Detail But Also in the Legal Texts." *Economic and Industrial Democracy* 27, no. 2: 311-31.

Özel, Soli. 2003. "After the Tsunami." *Journal of Democracy* 14, no. 2: 80-94.

Pieterse, Jan N. (der.). 1992. *Christianity and Hegemony: Religion and Politics on the Frontiers of Social Change*. Oxford: Berg.

Poulantzas, Nicos. 1975. *Classes in Contemporary Capitalism*. London: Verso.

Poulantzas, Nicos. 1978. *State, Power, Socialism*. London: Verso.

Sönmez, Mustafa. 2010. *Teğet'in Yıkımı... Dünyada Türkiye'de Küresel Krizin 2009 Enkazı ve Gelecek*. İstanbul: Yordam Kitap.

Şenses, Fikret. 2003. "Economic Crisis as an Instigator of Distributional Conflict: The Turkish Case in 2001." *Turkey's Economy in Crisis*. Barry Rubin ve Ziya Öniş (der.) içinde. London: Frank Cass.

Tepe, Sultan. 2006. "A Pro-Islamic Party? Promises and Limits of Turkey's Justice and Development Party". *The Emergence of a New Turkey and the Ak Parti*. Hakan M. Yavuz (der.) içinde. Salt Lake City: The University of Utah Press.

TOBB. 2000. *Anayasa 2000: Türkiye Cumhuriyeti için Anayasa Önerisi*. Ankara: TOBB.

Tuğal, Cihan. 2009. *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Turan, İlter. 2003. "The Justice and Development Party: The First Year in Power." *TÜSİAD Washington Office*. http://tusiad.us [Erişim: 12.11.2007].

Tünay, Muharrem. 1993. "The Turkish New Right's Attempt at Hegemony." *The Political and Socio-economic Transformation of Turkey*. Atilla Eralp, Muharrem Tünay ve Birol Yeşilada (der.) içinde. London: Praeger.

TÜSİAD. 1997. *Perspectives on Democratization in Turkey*. İstanbul: TÜSİAD.

TÜSİAD. 1999. *Perspectives on Democratization in Turkey: Progress Report 1999*. İstanbul: TÜSİAD.

TÜSİAD. 2001. *Perspectives on Democratization in Turkey: Progress Report 2001*. İstanbul: TÜSİAD.

TÜSİAD. 2007. *Towards Full Membership to the EU on January 1, 2014: Deeper Democracy, More Stable Social Structure, Stronger Economy*. İstanbul: TÜSİAD.

Yalman, Galip ve Ergin Yıldızoğlu. 2003. "Responding to Financial Crisis with or Without IMF: A Comparative Analysis of State-Capital Relations" içinde. 2nd ECPR General Conference, 18-21 September. Marburg, Germany.

Yavuz, Hakan Y. 1997. "Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey." *Comparative Politics* 30, no. 1: 63-82.

—. 2006. "Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement." *The Emergence of a New Turkey and the Ak Parti*. Hakan M. Yavuz (der.) içinde. Salt Lake City: The University of Utah Press.

Yıldırım, Ergün ve diğ. 2007. "A Sociological Representation of the Justice and Development Party: Is it a Political Design or a Political Becoming?" *Turkish Studies* 8, no. 1: 5-24.

Yılmaz, Mehmet. 2004. "Darbeler ve İslamcılık." *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, cilt. 6*. Yasin Aktay (der.) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zubaida, Sami. 1996. "Turkish Islam and National Identity." *Middle East Report* 199: 10-15.

Küreselleşme, İslami Aktivizm, ve Türkiye'de Pasif Devrim: Fethullah Gülen Örneği

Joshua D. Hendrick

> Siyaseti, siyasal partiler, propaganda, seçimler ve iktidar için mücadele olarak anlayanlar yanılmaktadır. Siyaset, bugünün, yarının ve daha sonraki günün geniş bir perspektifine dayanan, insanların memnuniyetini ve Allah'ın rızasını arayan bir yönetme sanatıdır.
>
> M. Fethullah Gülen

I. Giriş: Türk Siyasasında "Mevzi Savaşı"

27 Nisan 2007'de Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), Cumhurbaşkanlığına aday gösterme sürecine, "İslami kökenli" Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin göstereceği bir adayın laikliği tehdit edeceği kaygısıyla müdahale etti. TSK gece yarısı, aşağıdaki elektronik muhtırayı yayımlayarak bir siyasal krize yol açtı:

> Unutulmamalıdır ki, Türk Silahlı Kuvvetleri bu tartışmalarda taraftır ve laikliğin kesin savunucusudur. Ayrıca, Türk Silahlı Kuvvetleri ... gerektiğinde tavrını ve davranışlarını açık ve net bir

> şekilde ortaya koyacaktır. Bundan kimsenin şüphesinin olmaması gerekir... Türk Silahlı Kuvvetleri, bu niteliklerin korunması için kendisine kanunlarla verilmiş olan açık görevleri eksiksiz yerine getirme konusundaki sarsılmaz kararlılığını muhafaza etmektedir... Kamuoyuna saygı ile duyurulur. (Türk Basın Bülteni, 28-30 Temmuz, 2007)

Ertesi gün, Anayasa Mahkemesi, yasalarda Cumhurbaşkanlığı adaylık süreciyle ilgili bir boşluğu ileri sürerek 1982 Anayasası'na göre Cumhurbaşkanı seçebilmek için mecliste 367 milletvekili olması gerekliliğini vurguladı. Bu durum, iki muhalefet partisinin katılmadığı bir meclis oylaması ile sonuçlandı. AKP yeni bir hükümet oluşturmak üzere erken seçime çağrıldı. 22 Temmuz 2007'de AKP büyük bir üstünlük elde ederek, oyların yaklaşık yüzde 47'sini alıp, yeniden seçildi. Sağ muhalefet Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), siyasi tepkilerden çekinerek Cumhurbaşkanlığı seçimine katıldı ve 29 Ağustos 2007'de AKP'nin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, Türkiye'nin on birinci Cumhurbaşkanı oldu.

Gramsci'nin "pasif devrim" kavramı, aşama aşama gelişip, varolan politik düzeni yıkmaksızın oluşan dönüşümsel toplumsal değişimi anlatır. Pasif devrim, aykırı, "madun" (*subaltern*) toplumsal grupların toplumun "üstyapısının" üretildiği merkezleri içeren kurumlar hiyerarşisinin (yani eğitim sistemi, sanat ve kültür, medya vb.) içinde sabırla ilerlemeleri durumunda ortaya çıkar; çünkü baskın toplumsal grubun kendi "toplumsal hegemonya"sının koşullarını yeniden ürettiği noktalar buralardır. Gramsci, toplumsal hegemonya kavramı ile, baskın toplumsal grup tarafından kullanılan toplumsal gücün, kültürel ve ahlaki otoritenin gelişmiş ve karmaşık mekanizmaları aracılığıyla ve "nüfusun büyük kitlelerince gösterilen rıza ile toplumsal yaşama dayatılan genel doğrultu"yu ifade eder. Bu kendiliğinden rızanın çerçevesi zamanla yeniden tanımlandıktan (yani toplumun üstyapısı ele geçirildikten) sonra, pasif

devrimci sınıflar/gruplar toplumsal ve siyasal kurumlar içinde, önderleri yepyeni bir toplumsal hegemonya inşa edecek meşruluğu kazanana dek "mevzi savaşı" başlatırlar.

1980'lerde Türkiye ekonomisinin liberalleşmesi ve dinî cemaatlerin kamusal faaliyetlerine ilişkin yasaların esnetilmesi ülkenin devlet-toplum ilişkisinde kaymalara yol açtı: daha önce marjinal olan bazı gruplar, Türk kurumlarının hiyerarşisi içine sabırla sızmak için piyasadaki fırsatları kullandılar. Elinizdeki makalede, Türkiye'nin en büyük ve en etkin İslami aktivist hareketi olan ve AKP önderliğindeki koalisyonun başta gelen seçmen grubunu oluşturan Gülen Hareketi'nin (GH) örgütsel stratejisi ele alınacaktır. Türkiye'deki pasif devrimin çözümlemesi için, GH'ni tanıttıktan sonra, Antonio Gramsci ve Max Weber'in toplumsal kuramlarının analitik kategorilerini devlet destekli kalkınma modelini tanıtarak uygulayacağım. Türkiye'de 1980 askerî darbesinden önce, elitlerin oluşturduğu bir oligarşik ittifak, devletin kurumlarını kendi toplumsal hegemonya koşullarını yeniden üretmek için kullanıyordu. GH'nin Türkiye'de neden ve ne zaman ortaya çıktığını kavramak için, 1980-1983 askerî darbesi ile gelen kırılmayı anlamak önemli olmakla birlikte, Türkiye'deki karizmatik önderlik geleneğini ve bunun tabandan gelen İslami aktivist mobilizasyon için önemini bilmek de son derece gereklidir. Bu nedenle, Gülen'in öncülü olan Said Nursi'nin (ölüm 1960) etkisine ve ülke çapında bir olgu olan "Nur Hareketi"nin mobilizasyonuna değineceğim. GH bu hareketin yenileştirilmiş/güncelleştirilmiş bir ürünüdür.

Bu savı geliştirmek için kullandığım birincil veriler, inanca dayalı bir kimlik ve taraftarlık hareketi olan GH'nin etkisini incelemek üzere Türkiye ve ABD'de topladığım saha araştırması verileridir. GH, AKP hükümeti ile koalisyon kurarak toplumsal hegemonya için devam eden mevzi savaşında, Türkiye'nin en etkin partilerüstü sivil aktörü olarak ortaya çıktı. GH bu mevzi savaşına, pasif devrim çabalarını bir yandan resmî siyasete, öte

yandan piyasa tabanlı kaynak oluşturma çalışmalarına yönelterek öncülük etmiştir. AKP, mecliste, cumhurbaşkanlığında ve Türk devletinin bürokrasisi içinde "siyasi cephe"yi harekete geçirirken, GH eğitimdeki, iş dünyasındaki, medyadaki ve halkla ilişkilerdeki üstünlüklerini kullanarak üstyapı kurumları yoluyla bu siyasi cepheye koşut bir "sivil harekete" önderlik etmiştir. İttifak içinde birbirine destek veren bu oluşumlar, yeni Anadolu burjuvazisinin çıkarları için pasif devrimi harekete geçirmişlerdir. Bu nedenle, çağdaş Türk siyasetini karakterize eden bu "mevzi savaşının hâkim ve madun" sınıflar arasındaki bir sınıf mücadelesi olmayıp, eski ve yeni elitlerin sınıf içi savaşı olduğunu belirtmek önemlidir. GH içindeki bireyler Türkiye işçi sınıfından, onun mağdurlarından ya da ezilenlerinden değillerdir; etkileri giderek artan toplumsal ve iktisadi muhafazakârların orta ve üst kesimlerindendir. Bir başka deyişle, bu mücadelenin çerçevesi kasten kültürel terimlerle (yani "İslam" karşısında "laiklik") betimlenmiş olmakla birlikte, Türkiye'deki bu pasif devrim "Batı materyalizmi"ne tepkisel bir hareketten doğmuş olmaktan çok, Türk kapitalizminde Müslümanların payını arttırma çabasından kaynaklanmıştır.

Türkiye'de Gülen Hareketi

"Hocaefendi" M. Fethullah Gülen Türkiye'nin en ünlü dini şahsiyetidir. 1938'de (bazı kaynaklara göre 1941'de) Erzurum'da doğan Gülen, meslek yaşamına 1960'larda İzmir'de, devlet tarafından atanmış bir din görevlisi olarak başlamıştır. Orada, yirminci yüzyıl Türk Milliyetçiliğinin gerekleri çerçevesinde bir 'inançlı' kimliği sentezleyebilmiş ve bu becerisi nedeniyle kendisine, az sayıda fakat gerçekten adanmış bir öğrenci kitlesini bağlamıştır. Ancak, etkisi arttıkça şüphe uyandırmaya başlamış ve 1971 askerî darbesi sırasında, gizli bir dinsel topluluğun önderi olduğu iddiaları ile yedi ayını hapiste geçirmiş,

salıverilmesinin ardından kısa bir süre topluluk önünde konuşması yasaklanmıştır. Gülen'in öğrencileri onun öğretilerini 1970'ler boyunca, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişimin avantajlarını kullanarak ülke çapında başarıyla yaymışlardır. Gülen 1970'lerin sonlarında vaazlarına on binlerce insanı çekmekteydi. Birçok kişi, onu dinlemek, onunla tanışmak ve/veya öğrencileri tarafından düzenlenen birkaç "yaz kampı"ndan birine katılmak için, ülke boyunca yüzlerce kilometre seyahat ederdi. Gülen topluluğu 1979'da aylık bir dergi olan *Sızıntı*'nın ilk sayısını yayımladı. *Sızıntı*, GH'nin anaakım Türk toplumu ile ilişkisini biçimlendiren bir konuya (yani ilahi vahiy ile bilimsel buluşlar arasındaki ilişkiye) odaklanmış bir yayındı.

1980-1983 askerî cunta döneminde, Gülen'in İzmir ve İstanbul'daki müritleri bazı işletmelerini özel eğitim şirketlerine dönüştürdüler. Sivil yönetime geçildikten sonra bu öncü kurumlar, ülke genelinde benzer öğrenim kurumlarının ortaya çıkmasında örnek oldular. Türkiye'de İslamın kamusal alandaki rolü konusunda belli bir katılık vardı. Bu nedenle kurulan ilk "Gülen okulları"nda müfredat, dini sınıfa sokınama yönündeki resmî anlayışa uyma bakımından dikkatliydi. Matematik ve fen dersleri ön planda tutuluyor, Türkiye'nin nispeten yeni olan özel eğitim piyasasında rekabet edebilecek bir özel okullar ağı geliştirebilmek amacıyla bilinçli çaba gösteriliyordu. Cemaat 1991'de Orta Asya ve Balkanlar'a açıldı. GH 1990'ların ortalarında Rusya, Güneydoğu Asya, Sahraaltı Afrika, Avustralya, ABD, Batı Avrupa ve Latin Amerika'da birçok okula sahipti.

Gülen Cemaati 1994'te girişimlerine bir başka öğe ekleyerek, kalıcı bir halkla ilişkiler kampanyasına girişti. Çok sayıda etkili gazeteciyi, akademisyeni ve aydını, Abant'ta düzenlenen bir toplantıda bir araya getirdi. "Abant Platformu"nda, rakip siyasal gruplar arasındaki gerilimin ülkenin siyasal ve iktisadi gelişimine engel olduğu ve uzlaşma için "hoşgörü" ve "diyalog" gerektiği savunuldu. Gülen bu dönemde, Türkiye'nin birçok

merkez sağ ve merkez sol siyasal önderi ile yakın ilişkiler oluşturdu. Ermeni Patrikhanesi ve Papa II. John Paul gibi üst düzey dini önderle bir araya geldi. Müritleri, medya, finans ve ticaret alanlarında önemli aktörler olarak ortaya çıkmaya başladılar.

GH, Türkiye'nin 1997'deki kötü şöhretli "28 Şubat süreci"ni takiben devlet güçlerinin hedefi haline geldi. Gülen 1999'da, Türk devletinin bütünlüğünü doğrudan tehdit eden gizli bir örgütün önderi olmakla suçlandı. Bu suçlamanın temel kanıtı, basına sızdırılmış bir video klibi idi. İddiaya göre Gülen cemaatine, "Sistemin atardamarlarında, bütün güç merkezlerine ulaşıncaya kadar, kimseye varlığınızı belli etmeden hareket edin. Tüm devlet gücüne sahip olacağınız, Türkiye'deki anayasal kurumların tüm gücünü yanına alacağınız zamana kadar beklemelisiniz..."[1] talimatını veriyordu. Gülen bu video klibi Türk televizyonunda yayımlanmadan önce ABD'ye kaçtı. Kendisi sağlık sorunlarını bahane ediyor, muhalifleri ise onu, iddialarla yüzleşmek yerine ülkeden kaçtı diye eleştiriyorlardı. Gülen sonunda şu cevabı verdi: "Yazılan yazılarda, kasıtlı olarak yanlış aktarılmış konuşmalarım nedeniyle ortaya çıkan bir yargısız infazla karşı karşıyayım" (*Turkish Daily News*: 1999). Gülen, o günden beri ABD'de yaşıyor. 2006 Ağustos'unda Türkiye'de kendisine yöneltilen tüm suçlamalardan beraat etti.

Geçtiğimiz yıllarda GH okulları, tüm dünyadaki Müslümanlara siyasal İslam yerine "ılımlı" ve "liberal" bir alternatif sunmaları nedeniyle uluslararası medyanın ilgisini çekti (*Economist* 2008a, 2008b; Rabasa ve diğ. 2008, 2006; Tavernise 2008). Ancak muhalifler, GH okullarının dinsel güdülü Türk emperyalizmi projesinin misyoner kurumları oldukları konusunda ısrar etmektedirler (Balcı 2003). Ya da, daha da kötüsü, bu okulların çok yakın bir İslami devrimin askerlerini

1 Tam metin ve çevirisi internette yayımlanmıştır ve video şu adreste mevcuttur: http://www.youtube.com/watch?v=oNi3Z3qZ7Z4&mode=related&search

eğittikleri iddia edilmektedir (Çetinkaya 2007; Krespin 2009; 2007; Rubin 2008; Schwartz 2008; Yanardağ 2006). GH'nin seferberliği hangi etmenlerle açıklanabilir ve bu hareketin nihai amacı nedir? Bu soruları eleştirel bir biçimde ele alabilmek için, okuyuculara ilkin, Türkiye'nin iktisadi ve siyasal gelişiminin yapısını ve Anadolu İslami aktivizminin özgün özelliklerini açıklamak gerekir.

II. Laik Cumhuriyet ve Türkiye'de İslamın Siyasallaşması

Birinci Dünya Savaşı'nda Müttefikleri ikinci bir anlaşmaya askerî yolla zorlayan Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî olarak ortadan kalkışı ve modern Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu sürecindeki önderdi. Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ve tek siyasal parti olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin en büyük tutkuları, Osmanlı devlet kurumlarında siyasal, iktisadi ve kültürel reformlar gerçekleştirerek, bunları "modern" toplum ve yönetim modeli uyarınca İslam uygarlığından çok Türk uygarlığına doğru dönüştürmekti. Bu ilk reformların en tartışmalısı, "dinin devletten ayrılması"ndan çok, kamusal alanda dini yasaklamak şeklindeki katı biçimde uygulanan Türk laikliği idi. Fransız *laïcité* kavramını örnek alan Türk laikliği, toplumsal ve kültürel kimliğin tek ve bölünmez Türk ulusu çizgisinde yeniden yapılandırılmasını amaçlar. Bu rejim yeni cumhuriyeti iç tehditlerden korumak için Türk Silahlı Kuvvetlerine siyasal denetim yetkisi vermiş, bu da bir dizi başarılı ve başarısız askerî müdahaleye (yukarıda belirtilen Nisan 2007 "e-muhtıra"sı bunlardan sonuncusudur) yol açmıştır.

Rejim laik toplumsal reformları denetlemek amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığını (kuruluş: 1924) oluşturdu. Giderek büyüyen bu devlet kurumunun iki amacı vardır: 1) Türk va-

tandaşlarına dini hizmet sağlamak ve 2) Türk toplumunda İslamiyetin kabul edilebilir yorumlarını tanımlamak. Diyanet otoritesi, 1924'te kaldırılan halifeliğin ve 1925'te yasadışı ilan edilen cemaatlerle tarikatların yerini aldı. Halifeliğin kaldırılması, on üç yüzyıllık İslam toplumları önderliği geleneğini sona erdirmiştir. Cemaat ve tarikatların yasadışı ilan edilmeleri ise, Osmanlı'daki "ulemanın yüksek dininde bulunmayıp, mistik ve duygusal boyutta sunulan ve...bağlılık, koruma ve toplumsal mobilite sunan ağlar olarak görev yapan" örgütsel uygulamaları sınırlamıştır (Zürcher 2004: 192). Atatürk-CHP rejimi böylece, etnik Türk milliyetçiliğinde temellenmiş bir evrensel kimliğin ortaya çıkmasını kolaylaştırmasına ek olarak İslamı siyasallaştırdı ve gelecek kuşaklar için bir dizi gerilimin koşullarını yaratmış oldu.

Korporatizm

Atatürk, laik ve etnik milliyetçiliğe dayanan "ortak vicdan"ı geliştirmek için gayret ederken, çoğulcu modern bir demokrasi inşası isteği ile, etkin ve öncü bir devlet bürokrasisi geliştirme ihtiyacı arasındaki çelişki nedeniyle güçlükler yaşamıştır (Heper 1985: 67-68). Sonuçta oluşan siyasal ve iktisadi güç, "örgütsel dayanışmayı özendirmekten çok hükümetin düzenlemelerini ve denetimini artırma amacında olan tekil, zorunlu korporatist yapılar etrafında" merkezîleşmiş bir sistemidir. Bu bağlamda, Türkiye'de korporatizm, "liberalizmi...fazlasıyla atomistik ve bu nedenle toplumsal dengeyi bozucu, öte yandan sınıfların varlığını değilse de sınıf mücadelesini sistemin sağlığı için zararlı" olarak gören bir kalkınma ideolojisi anlamına geldi (Parla ve Davidson 2004: 28). 1925'de işçi sendikaları ve diğer mesleki kuruluşlar yasadışı ilan edilmiş ve muhalif gazeteler kapatılmıştı. 1931'de hükümetin, "'ülkenin genel politikaları' ile çelişen herhangi bir şey yayımlayan" basın organlarını

izleyebileceğini ve/veya kapatabileceğini belirten yeni bir basın yasasına geçildi (Zürcher 2004: 180). Sanayileşme İstanbul'da, batı illerinde ve Akdeniz kıyılarının batı yarısında yoğunlaşmıştı ve kamu iktisadi teşebbüsleri ile birkaç aile temelli holding şirket tarafından yönetilmekteydi. Yeraltı dini cemaatlerin etkisinin güçlü, öte yandan toplumsal, siyasal ve iktisadi mobiliteye erişimin büyük ölçüde kısıtlı olduğu Anadolu'da köylünün karşısına hızla gelişen bir kent burjuvazisi çıkmıştı (Heper 1985; Jacoby 2004; Mardin 1989; Zürcher 2004).

Türkiye 1946'da, seçim sisteminde muhalif siyasi partilerin kurulmasına izin veren bir reform gerçekleştirdi. Aynı yıl, dernekler üzerindeki yasak kaldırıldı ve bu girişim, İstanbul Tüccar Derneği'yle birkaç sendikanın kurulmasıyla sonuçlandı. Zürcher (2004) bu çabaları, siyasal ve iktisadi özgürlüklerin genişlemesini talep eden muhalif hareketi engelleme amacında olan tek parti rejiminin planlı eylemleri olarak açıklamaktadır (217). Ancak bu girişimler yetersiz kaldı. 1950 ulusal seçimlerinde, yeni kurulmuş olan Demokrat Parti (DP, kuruluş: 1946) çarpıcı bir şekilde oyların yüzde 53'ünü aldı ve mecliste ezici çoğunluk sağladı (Zürcher 2004: 217). DP'nin iktisat politikaları CHP'ninkilere benzer olsa da, İslamiyeti, hür teşebbüsle ve toplumsal mobiliteyle ilişkilendiren siyasal platformu Türkiye'nin can damarı Anadolu'da yankı uyandırdı. DP on yıl Türkiye'nin devlet aygıtına hâkim oldu ve sonunda iktidarın yozlaştırıcı etkisine yenik düştü. 1960 Mayısında askerî darbe ile iktidardan uzaklaştırıldı ve önderi Adnan Menderes idam edildi. TSK'nın resmî söylemi ise "DP'nin popülaritesi 'gerçek' değil; dini duyguların sömürülmesinden...ve demokratik olmayan hami ve müvekkil ilişkisini desteklemesinden kaynaklanıyor" şeklinde idi (Heper 1985: 85).

1961'de Türkiye, seçim sistemini daha da çoğulculaştıran, basın ve dernek özgürlüklerini arttıran, toplu halde hareket edebilecek aktörlerin ortaya çıkması için gerekli koşulları

yaratan yeni bir anayasayı kabul etti (Biannchi 1984; Jacoby 2004; Yeşilada 1988; Zürcher 2004). Ancak ideolojik katılıklar toplumsal tartışmaları kısa sürede gölgeledi ve 1970'lerin başına gelindiğinde sol ve sağ gruplar arasındaki çatışmalar Türkiye'nin tüm büyük şehirlerine yayıldı. Bu durum, TSK'nın 1970'lerin başlarında ve sonlarında yaptığı ikinci ve üçüncü darbe ile sonuçlandı.

Türk-İslam Aktivizmi ve Said Nursi'nin Mirası

İslami aktivizmi, 'toplumsal değişime ilişkin isteklerini ifade etmek üzere İslami söylemi kullanan aktörlerin siyasal ve/veya toplumsal mobilizasyonu' şeklinde tanımlıyorum. "Aktivizm" kelimesi ile de alenen siyasal olup (yani partiler, isyancı gruplar vb.) kültürel ve iktisadi olarak da daha aktif olan (halkın dini duygularını harekete geçiren) dinsel hareketleri kastediyorum. Türkiye'de, İslami aktivizm, 1960 ve 1970'lerdeki sağ/sol bölünmesinin içinden ortaya çıkmıştır. 1969'da Milli Görüş Hareketi doğmuş ve hareketin önderi Necmettin Erbakan (doğum 1926), kısa bir süre sonra Türkiye'nin ilk "İslamcı" siyasal partisi olan Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurmuştur. MNP 1971 askerî darbesi kapsamında tehdit olarak algılanmış ve o yıldan sonra aynı kaderi paylaşan ardıl üç parti gibi, Türkiye Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. MNP'nin üçüncü halefi olan Fazilet Partisi de 2001'de kapatıldı ve Milli Görüş içindeki kuşaklararası bölünme sonucu iki yeni parti ortaya çıktı: Erbakan önderliğindeki Saadet Partisi ve yeni nesil AKP. Bu bölünmenin ardındaki neden, Milli Görüş'ün İslami dünya görüşü bakımından katı oluşuydu. Milli Görüş 1990'lardaki reforma rağmen hala oldukça kutuplaştırıcı bir durumdaydı. Erbakan, Türkiye'de siyasal İslam kimliği yaratmadaki başarısına karşın, partizan stratejileri nedeniyle, dinin tek tek bireylere yönelik yeniden canlandırılması konusunda daha az etkiliydi (Yavuz 2003a). Bu görev,

köklü bağlantıları partininkinden daha derin ve yayılmacı olan ve amaçları daha az siyasete, daha fazla da toplumsal ve kültürel canlandırılışa odaklanmış olan yeraltı cemaatlerine düştü. "Bediüzzaman" (dönemin harikası) Said Nursi'nin müritleri, 1980 askerî darbesinden önce Türkiye'nin en etkili İslami cemaatini kurmuş ve Fethullah Gülen'in ortaya çıkış zeminini hazırlamışlardı (Mardin 1989; Yavuz 2000; 2003a, 2003b).[2]

Said Nursi, geleneksel eğitim almış bir İslam alimi olmasına karşın, Türkiye'deki ulus yaratma projesine aktif olarak katılmıştı. Ancak, yeni Türk hükümetine ilişkin olarak, "meclisteki milletvekillerinin İslama ve dini görevlere karşı tutumlarını umursamaz ve gevşek buluyor ve bu durum onu dehşete düşürüyordu" (Vahide 2005: 169). Yeni hükümete, halifeliğin kaldırılması konusunu telafi etmek üzere, vatandaşlara, egemen ulusun Müslüman ulusu olduğunu açıklaması çağrısında bulundu. Said Nursi'nin etki alanının farkında olan Atatürk, kendisine Diyanette bir konum teklif ederek işbirliği kurmayı denedi. Nursi bunu reddetti. Bunun yerine, 1907'de Osmanlı sultanından talep edip, elde edemediği desteği yeniden düzenleyerek hükümete yöneltti. Bu, Doğu Anadolu'da "modern bir İslami üniversite" kurmak için mali destek talebiydi. Bu çabaları 1925'de başarısızlıkla sonuçlandı (Vahide 2005: 172). Nursi bunu izleyen yirmi yıl boyunca kendisini yoğun bir çalışmaya adadı. Siyasi aktivist ve mücadele adamı olan 'önceki Said" in tersine, "yeni Said", Sufi

---

2 Said Nursi, bu çalışmanın amacı dahilinde, okuyucuya, Fettullah Gülen'in ve GH'nin bağlantılı olduğu "Nur" geleneğini açıklamak için tanıtılmıştır. Risale-i Nur Külliyatı (RNK), çoğu "Nur Cemaatlerinden" birine bağlı olan yayınevlerince yayımlanmıştır. RNK birkaç ciltten oluşur: *Sözler, Mektûbat, Lem'alar ve Şualar*. Bu ciltler, kolay erişim ve basım için çoğu zaman alt bölümlere ayrılmış ya da kısaltılmışlardır. RNK'nın tüm metninin elektronik kopyası http://www.nursistudies.com/ adresinde mevcuttur. Nursi'nin, taraftar bir bakışaçısıyla yazılan ayrıntılı bir biyografisi için bkz. Vahide, Şükran 2005 *Islam in Modern Turkey: An Intellectual Biography of Bediüzzaman Said Nursi*. Nursi'nin, Türkiye'de siyasal İslami kimliğin oluşumu ve mobilizasyonu üzerindeki sosyolojik etkisine dair ayrıntılı inceleme için bkz. Mardin 1989, Yavuz 2000, 2003a: 151-178, 2003b: 1-18.

İslamda ruhun kendisiyle (nefs) iç mücadelesini kasteden "büyük cihad"a odaklandı. Nakşibendi kökenlerinden hareketle, Müslümanların doğru yoldan sapmış olduklarını iddia ederek, ümmetin (Müslümanlar topluluğu) yeniden İslama dönmesinin ve materyalizm, pozitivizm ve ahlaki çürümenin bozucu etkilerine karşı iç mücadeleye odaklanmasının gerekliliğini savundu. Bu mesaj, Türkiye'deki modernizasyon hareketi içinde kendisini marjinal bir konumda gören yabancılaşmış Anadolu kırsalını derin bir şekilde etkilemiş ve Nur cemaati 1950'lerde bu nedenle DP'nin etkin bir savunucusu olmuştur. Ancak Nursi bu dönem dışında yaşamının önemli bir bölümünü sürgünde ve/veya ev hapsinde geçirdi. Öğretileri yasaklandı ve 1960'daki ölümünden kısa bir süre sonra mezarı bilinmeyen bir yere taşındı.

Nursi, hayatı boyunca, İslam üzerine tefsirler yazmıştır. Müritleri bu tefsirleri ölümünden sonra Risale-i Nur Külliyatı (RNK) başlığı ile derlemişlerdir. Kimliklerini bu metinler içinden yeniden yaratan Nursi müritleri küçük gruplar halinde RNK okuyan ve tartışan toplantılar düzenlemeye başladılar. 'Ders' olarak bilinen ve Nakşibendi geleneğinde, şeyhin öğrenciye bilgiyi doğrudan sözlü iletim ile aktarması olan bu gelenek, Nur cemaati tarafından, dershanelerde yaygınlaştırılan bilgi (yani, formel olmayan okuma grubu) şekline büründürülmüştür. RNK, Arapça ya da Nursi'nin anadili Kürtçe yerine Osmanlı Türkçesi ile yazıldığından, laik Türkiye'deki bu dershaneler, modern bir Müslüman kimliği ile dindarlık ve aidiyet duygusunun Osmanlı'dan (evrensel) Türk'e (ulusal) geçişini kolaylaştıran bir 'sivil toplum embriyosu'nu (Yavuz 2003b: 8)[3]

3 Sivil toplumdaki tüm oluşumlar gibi, Nur geleneği içindeki fikir ayrılıkları da bölünmelere yol açmıştır. En önemli bölünme, bir grup öğrencinin RNK'yı seri üretimle çok sayıda yayımlamaya (ve bunun için metni 1928 Türk dili reformu uyarınca yeniden düzenlemeye) çalışması sırasında oluşmuştur. 1971'de RNK'dan seçmeleri, *Yeni Asya* adındaki dergide yayımlamışlardır. Daha küçük bir grup, RNK'nın sanatsal ve ruhani bir çalışma olduğunu ve onun bu biçimde yayımlanmasının manevi değerinde kayıp yaratacağını iddia etmiştir. Yazıcılar

inşa eden alternatif bir temel sağlıyordu. Genç Fethullah Gülen, Said Nursi ile hiç tanışmamış olmasına rağmen, Nur geleneğinden etkilenmiş ve GH, yirminci yüzyılın sonlarında Türkiye'de Nur olgusunun en etkili yan kurumu haline gelmişti. Ancak, Gülen'in müritleri, önderlerini öncelinden farklılaştırmak için büyük çaba harcamışlardır. Bu çabalar aynı zamanda, GH destekçilerinin, kendilerine, "Nurcu", "Gülenci" ve "Fethullahçı" gibi sıfatlarla karalayarak saldıran düşmanlarının çabalarını boşa çıkarmak içindi[4] [5]. İki hareket arasında hala bağlantı kuruluyorsa Gülen'i Nursi'den hangi etmenler ayırmaktadır? Yanıt, Gülen müritlerinin yirmi birinci yüzyılın pasif devrimini oluşturmak üzere uyguladıkları stratejilerde yatmaktadır.

---

olarak bilinen bu grup, RNK'yı orijinal Osmanlıca biçimiyle elle yeniden üretmeye çalışmıştır. "Nur Hareketi" içinde birçok küçük grup bulunmakla birlikte en önemlileri şunlardır: Yeni Asya, Yazıcılar, Yeni Nesil, Yeni Zemin, Abdullah Yeğin Grubu, Mehmet Kırkıncı müritleri ve Fethullah Gülen cemaati.

4 GH'nin İstanbul'daki Akademi'sinde çalışmalar sürerken, bir grup ediör, yazar ve yönetici, Said Nursi'nin yaşayan öğrencisi ve Türk Nur Hareketinin büyük bir kolu olan Abdullah Yeğin Grubu'nun lideri Mustafa Sungur'u ziyaret etmek için bir geziye çıktılar (Saha Notları: Nisan 2007). Bu, heyecanla beklenen bir olaydı. Bir muhbir benimle, bu ziyaretin amacının yaşlı lidere saygılarını sunmak olduğu bilgisini paylaştı. Onunla fotoğraf çektirmiş ve onun RNK okumasını dinlemişlerdi. Bu buluşmanın en ilginç tarafı, buluşmaya katılanlara bu ziyareti yaptıklarını Akademi'de araştırma yürüten benimle paylaşmamaları yolunda uyarı yapılmış olmasıydı. Bana bu bilgiyi aktaran muhbirim bilgiyi bana uyarıdan önce aktardığı için kendisini herhangi bir kuralı çiğnemiş ya da herhangi bir kimsenin güvenini ihlal etmiş saymıyordu.

5 Türkçedeki "-ci," "-cı," "-cu," ve "-cü" ekleri İngilizce'deki "-ist" eki ile benzer şekilde kullanılır. Bununla birlikte, birine "-ist" ile atıfta bulunmak, birçok kimsede ideolojik yönelimi çağrıştırır ve bu nedenle aşağılayıcı olarak algılanır. Fethullah Gülen bunu şöyle açıklamaktadır: "Nurcu kelimesi, Bediuzzaman Said Nursi zamanında azca kullanılıyor olmasına rağmen, temelde ona karşı çıkanlarca Nursi'nin hareketini ve müritlerini küçümsemek ve onu dini esaslara aykırı bir mezhep olarak tanıtmak amacıyla kullanılmıştır... Ben, -ci, -cu gibi ekleri asla kullanmadım... Benim tek amacım, inançlı olarak yaşamak ve Allah'a ruhumu bir inançlı olarak teslim etmek olmuştur." Birçok yazar, Said Nursi'nin müritleri ile tartışırken "Nurcu" kelimesini kullanmayı tercih eder. Ben, çalışmama katılanlara duyduğum saygıdan dolayı, Fettullah Gülen ve Said Nursi hayranları ile iman temelli cemaatlerin etkinliklerine katılanlar için bu terimleri kullanmadım.

III. Mevzi Savaşı: İslamcılıktan Muhafazakâr Demokrasiye Türkiye'de Gülen Hareketi örneği

1980 askerî darbesi Türkiye'nin iktisadi ve siyasal gelişimi açısından bir dönüm noktası idi. Kentlerdeki kitlesel şiddete ordu, darbenin sadece ilk ayında yaklaşık otuz bin kişiyi tutuklayarak cevap vermişti (Zürcher 2004). Askerî hükümet ideolojik çatışmaya çare olarak, daha önce muhafazakâr "Aydınlar Ocağı" tarafından geliştirilen bir toplumsal politika uyguladı. Görüş şöyleydi: Türkiye'nin ulusal bir uzlaşmaya yönelebilmesi için yönetici elitin, geçerliliğini yitirmiş sınıfsız toplum ve laik Türk milliyetçiliği söyleminde reform yapmaları ve bunların yerine daha dikkatlice oluşturulmuş bir ideoloji getirmeleri gerekmektedir:

> Ailede, ulusta ve devlette ortaya çıkabilecek anarşi ve toplumsal bölünme tehlikesinin altı çizilerek önemli tikelci (*particularistic)* çıkarlar vurgulandı...Osmanlı, İslam ve Türk popüler kültüründen yaratılan yeni bir ideoloji...devleti ulus ve toplumun ayrılmaz parçası olarak gören ve Osmanlı-İslam sembollerini [kullanarak] geçmişi bugünle ilişkilendiren bir ideoloji... (Yavuz 2003a: 71).

Türk-İslam milliyetçiliğinin bu yeni tarzı, "Türk-İslam sentezi"ne dayanan ve 1983'de sivil yönetime dönüşün temellerini oluşturan yeni bir anayasa çerçevesinde düzenlendi (Yavuz 2003a, 2006).

Bu yeni toplumsal politikalar, Türkiye'de korumacılığın kaldırılıp, ekonominin küresel ekonomi ile daha da bütünleşmesini sağlayacak yeni iktisadi politikalarla aynı zamana denk geldi. Bu da, hızla sanayileşen Türkiye'de, ihracat yönelimli yeni bir iktisadi elitin ortaya çıkışı için gerekli ön koşulları yarattı. Ancak, bu yeni elit İstanbul'daki benzerlerinden farklı olarak, bölgesel ticaret odaları içinde, Ankara'dan mali destek almayıp, kendi iş modellerini yaygınlaştırmak amacıyla, öncelikle küresel pazara dayanır biçimde örgütlenmişti. Yine

İstanbul'un önde gelen şirketlerinden farklı olarak girişimlerini kendi dini eğilimlerine göre şekillendiriyorlardı. Bu durum Türkiye'de "İslami burjuvazi"nin ortaya çıkışı olarak algılandı (Buğra 1995; Demir ve diğ. 2004; Özbudun ve Keyman 2002; Özcan ve Çokgezen 2006, 2003; Yavuz 2006). Max Weber'in kavramlarıyla, bu yeni Türk girişimciler topluluğu profesyonel yaşamlarını ve iş dünyasındaki arayışlarını İslam inancının manevi ve ahlaki ilkeleri çerçevesinde biçimlendiriyorlardı. Varlıklarının yeniden dağıtımını dini cemaat ağları yoluyla yapıyor, kârlarını bu tür toplumsal hizmetlere, özel okullara, uluslararası lobiciliğe yatırıyor ve sonuçta bilinçli bir siyasal çıkar grubu oluşturuyorlardı. Ayrıca, Özcan ve Çokgezen'e göre "İslami şirketlerin yaygınlaşmaları ve vadettikleri ahlaki iktisadi canlanmanın toplumsal kurumlar içinde yerleşmesi, çoğu zaman, tanınmış ve otorite sahibi olan bir şahsiyetin yol gösterici önderliği altında gerçekleşiyordu" (2006:147). Aşağıda anlatılanlardan görüleceği gibi, 1990'ların başlarına gelindiğinde, Fethullah Gülen'in bu tür bir otorite sağlayıp kabul gördüğü belirgin hale gelmiştir.

Türk İslami burjuvazisinin siyasal bilinci 1990'ların başlarındaki Milli Görüş'ün siyasal başarısı açısından çok önemliydi (Gülalp 2001). Bu arada Erbakan'ın Refah Partisi (RP), İslam vurgusunu azaltarak serbest ticareti teşvik etmeye, demokrasi ve "manevi değerler" vaat etmeye başlamıştı. Reform söylemine karşın, RP yine de Türkiye'nin birincil 'İslami tehditi' olarak görülüyordu. TSK 1997'de RP'yi iktidardan uzaklaştırmak için, daha sonra "28 Şubat süreci" olarak adlandırılacak olan dördüncü müdahaleyi gerçekleştirdi. RP'nin devrilmesi ve halefi olan Fazilet Partisi'nin de 2001'de kapatılmasının ardından AKP'yi kuran Milli Görüş'ün genç siyasetçileri, Türkiye ekonomisinin ihracat yoluyla büyüyerek küresel ekonomiyle bütünleşmesinin ve Avrupa Birliğine girme isteğinin yaratacağı fırsatların farkındaydılar. AKP bu nedenle, "İslami alternatif" söylemini

tümden bir kenara bırakarak "muhafazakâr demokrasi"yi savundu. AKP önderi Recep Tayyip Erdoğan'a göre muhafazakâr demokrasi, "geleneği reddetmeyen bir modernite mefhumu... yerellikle uyuşan, hayatın manevi anlamını ihmal etmeyen ve ... köktenci olmayan"dır (2006: 335). AKP, küreselleşme yanlısı söylemle geleneksel muhafazakârlığın kaynaştırılması yoluyla mecliste çoğunluk sağladı (yüzde 34) ve 2002'de tek partili hükümeti kurdu. Bu başarısını 2007'de artan bir yüzde ile (yüzde 47) tekrarladı. AKP bunu "neoliberal küreselleşme sürecinin kazananlarını ve kaybedenlerini bir arada tutmak" yoluyla yapmıştır: yani, bölgesel, sınıf ve etnik kesimlerin geneline hitap etmiş ve muhafazakâr olduğu halde İslamcı olmayışında ısrar etmiştir (Öniş 2009: 2).

AKP'nin yeni muhafazakâr demokratik koalisyonunun en önemli iktidar tabanını GH'nin seferber ettiğini ve GH'nin partinin "Durmak yok, yola devam" sloganıyla özetlenebilecek hedefinin en önemli katılımcısı olduğunu ileri sürmüştüm. Kanımca AKP ve GH, yeni siyasal ve iktisadi elit öncülüğünde, eğitimde, medyada ve siyasette Türk kamuoyunu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek için etkili bir kampanya yürütmüşlerdir. Böylelikle şu iki amaca ulaşmaktaki başarılarıyla meşruluklarını sağlamışlardır: 1) toplumsal muhafazakârlık ile uluslararası neoliberalizm arasındaki köprüyü kurmak (yani, popüler İslam ile demokrasi, serbest piyasa, insan hakları vb. arasındaki köprüyü) 2) AKP nin dış politikasının "stratejik boyutu" nu (yani, bölgedeki komşularla ve Güneydoğu Asya ile Afrika'daki gelişen ülkelerle ikili ilişkileri genişleten politikası), GH'nin Türkiye'nin gelişen ülkelerle olan kültürel ve iktisadi ilişkilerini derinleştirme çabaları ile yönlendirmek. GH ve AKP bir koalisyon olarak Türk muhafazakâr demokrasisinin önderliğini oluşturmakta ve karşılıklı yardımlaşma ve iktisadi ilişkilerle ülkenin yerleşik iktidar elitlerine karşı bir mevzi

savaşı yürütmektedirler.[6] Aşağıda bu hareketin yeni Türkiye üzerindeki etkilerini göstermek için, GH öğrencilerinden, öğretmenlerinden, gazetecilerinden, bankacılarından ve işadamlarından topladığım saha verilerini sunacağım.

Fethullah Gülen'in Karizması

Gülen kitaplarının derleyenleri her kitabının başında yazarı yücelten kısa bir yaşam öyküsü sunarlar. Gülen'le ilgili olarak bunların yanı sıra birkaç daha uzun ve yine yüceltici yaşam öy-

6 AKP 27 Nisan 2007 "e-muhtıra" sonrasında ve AKP'nin yeniden seçilmesinden bir yıldan daha az bir süre önce savcı tarafından hazırlanan bir iddianame kapsamında "laiklik karşıtı faaliyetlerin ekseni" olmakla suçlandı. 2008 yılının Ağustos ayında bu suçlamadan beraat etti. AKP bu yargılama süreci içindeyken, Türkiye'de uzun zamandır en çetrefilli komplo teorisi olan ve derin devlet olarak adlandırılan yapıya karşı büyük bir soruşturma başlattı. Kimilerinin Osmanlı döneminden bir kalıntı, kimilerininse soğuk savaş dönemindeki sol hareketlerin önünü kesmek için oluşturulan Türk "gladyo"su olarak tanımladıkları derin devletin Türk toplumu içindeki varlığı kuşku götürmez. Ne zaman bir gazeteci suikasta uğrasa (örneğin Ocak 2007'de Hrant Dink), bir yabancı öldürülse (örneğin Nisan 2007'de Malatya'da üç Hristiyan misyoner) ya da kamusal düzeni bozan herhangi bir şiddet olayı gerçekleşse (örneğin Mayıs 2000'da beş yargıcın bir avukat tarafından vurulması), Türk medyası ve siyasetcileri "derin devlet"ten sözederler. Polis 2007 Haziran'ında İstanbul'da, silah ve patlayıcılarla dolu bir apartman dairesine baskın düzenledi. Bu olay, soruşturmanın silahların temin edildiği kaynaklara yönelmesine yol açtı. Bu da, AKP'yi devirmek amacıyla toplumsal/siyasal gerginlik yaratmak için komplo kurdukları iddia edilen "Ergenekon" adlı şebekeyle ilgili bir soruşturmaya yol açtı. Ergenekon, emekli askerlerden, siyasi liderlerden ve gazetecilerden oluşan bir şebekeye verilen addır. İlk iddianamede, 89 kişi hükümete karşı komplo kurmakla suçlandı. Ergenekon duruşmaları 21 Ekim 2008'de savcıların 2,455 sayfalık iddianameyi okuması ile başladı. Duruşmalar, bu makalenin 2012 Mart'ındaki gözden geçirilişi sırasında, komplo, yolsuzluk, küçümseme ve saçmalık iddaları ile devam etmekteydi. GH medyası, 2008'de silah deposunun bulunmasından sonra Ergenekon'u ülkenin en öncelikli konusu ilan etti. GH İngilizce çıkan *Today's Zaman* günlük gazetesinde bu konu ile iglili olarak baş makaleler ve makaleler hariç günde ortalama 1.6 makale yayımlıyordu (Bkz: "*The Ergenekon File*" http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=150458. 29 Ocak 2008'den 27 Ocak 2009'a kadar Ergenekon soruşturması ve/veya duruşmaları ile ilgili 363 gün ve 580 makale). Ergenekon hakkındaki bu haber ve makale yoğunluğunu *Today's Zaman* yazı işleri müdürü şöyle değerlendiriyor: "İktisadi krizler geçicidir; fakat Ergenekon benzeri şebekelerin neden olduğu karanlık sorunlar tamamiyle yok edilmedikçe kalıcıdır" (Keneş:2009). Başka bilgiler için, bkz: Hendrick 2011.

küsü vardır (Can 1996, Ergene 2008[2005], Ünal 2005). Ayrıca az sayıda röportaj (Akman 2004; Gündem 2005; Sarıtoprak 2005), gittikçe artan sayıda makale ve kitap (Carroll 2007; Hunt ve Aslandoğan (der.) 2006; Ünal ve Williams (der.) 2000; Yavuz ve Esposito (der.) 2003; Yurtsever (der.) 2008), GH'nin genişlemesi ve etkisini konu alan az sayıda akademik çalışma (Çaha ve Aras 2000; Agai 2003; Balcı 2003; Hendrick 2011, 2009, 2008; Park 2008; Turam 2004a, 2004b, 2006; White 2004; Yavuz 1999, 2003a) bulunur. GH'nin Türk toplumuna etkisi, önderinin uluslararası alanda artan prestiji ve GH okullarının dünya çapındaki başarısı düşünüldüğünde, Türkiye'nin bu yaşayan en etkili şahsiyetine ilişkin akademik çalışma yokluğu nasıl açıklanabilir?

Max Weber'e göre karizmatik önderlerin özgün bir durumu vardır, çünkü kriz anlarında ortaya çıkarlar. Kriz olmadığı durumlarda ise, "eylemleri ile bazı eksiklik ve tehditleri abartarak" kriz yanılsaması yaratma eğilimindedirler (Shamir ve Howell 1999: 261). Gramsci'nin "organik aydınları"nın önemi, doğrulanabilir olguları akılcı yoldan kanıtlamak zorunda olmalarından kaynaklanır. Karizmatik önderler ise kendilerini mucizeler yaratarak kanıtlamak zorundadırlar:

> Karizmatik kahraman kendi otoritesini üretir....pratikte kendi iktidarını kanıtlayarak...Daha önemlisi, ilahi misyonu kendini, sadık müritlere esenlik getirerek kanıtlamak zorundadır. Müritleri esenlik içinde değillerse, tanrı tarafından gönderilmiş bir yol gösterici olmadığı ortaya çıkar (Weber 1978 [1922]: 1114).

Gülen gücünü, GH'nin büyümesi ile kanıtlar ve müritleri de bu büyümeyi onun erdeminin bir sonucu olarak sunarlar.

> Fethullah Gülen... ortalama eğitim almış bir insanın, ortalama bir zekaya sahip, ortalama bir insanın hayal edemeyeceği bir güce sahiptir. Bu, Tanrı tarafından verilmiştir... Dünyada ondan daha alim bir insan bulabilirseniz bu insanı tanımak isterdim (Saha görüşmesi: Temmuz 2007).

Gülen'in cazibesinin, çaresizlik ve hayal kırıklığı gibi öznel hislere indirgenmemesi için Enes Ergene (2008) şöyle der: "Gülen hareketi, geçmiş bir hareketin ya da kriz döneminin değerleri üzerinde yükselmedi. Hareket kendi görünümünü, yapısını, toplumsal ve ahlaki değerlerini ve kurumlarını ortaya çıkardı" (40). Bu nedenle tüm dünya, Gülen'in cazibesinin tamamıyla orijinal olduğunu ve GH'nin ne tepkisel, ne de geçmişteki bir hareketin (örneğin Nur Hareketi) devamı olmadığını anlamalıdır. Bu, Gülen'in modern Türkiye'yi ele alışına bakıldığında ilginçtir:

> Yüzyıllardır... toplumumuz bir harabe görünümündeydi. Düzen ve eğitim fikrinde, sanatta, ahlakta alternatif bir sistem arayışı içinde idi. Şimdi size ciddiyetle sormak isterim: nasıl ve ne ile bu ahlaki sefaletin üstesinden gelmeliyiz... gün geçtikçe bizde daha güçlü ve derin bir girdap yaratan bu krizin üstesinden nasıl gelmeliyiz? (Gülen 2005: 105-106).

Gülen'e göre bu, Hazreti Muhammed'in mükemmeliyetine öykünen ve Türkiye'yi daha parlak bir geleceğe götürecek olan "ideal insanlar"ın "altın nesli" güçlendirilerek yapılabilir. Böyle bir nesil, sayısız "gönüllü"nün özverisi ile ortaya çıkacak ve bunların önderliği ile insanlık zamanın sonuna hazırlanacaktır:

> Sıradan değil, kendini ilahi gerçekliğe adamış insanlar... düşüncelerini pratiğe dökebilmiş insanlar... adanmış ruhlar...[baş melek] İsrafil gibi dolaşan...son boru üflendiğinde ölü ruhları diriliş gününe hazırlamak için...bu bizim son teşebbüsümüz olarak düşünülebilir...çeşitli krizlerle sızlayan uluslar böylesi bir umut esintisini beklemektedir...göğüsleri bu esintiye açık olanlar ne şanslıdır (Gülen 2004: 105-110).

Ergene'nin iddialarının aksine, Gülen sözünü ettiği krizi hem icat etmekte hem de abartmaktadır. Tüm karizmatik önderler gibi çevresinde, daha geniş bir karizmatik hareketi teşvik edip, meşrulaştırmaya çalışan sadık bir yandaş ağı oluşturur.

Weber, bu en sadık çekirdek kadroyu, karizmatik önderin "aristokrasisi" olarak tanımlar. Bu, onun "müritlik ve sadakat özellikleriyle bir araya getirilmiş ve kişisel karizmatik niteliklerine göre seçilmiş yandaş grubudur" (Weber 1978 [1922]: 1119). Gülen aristokrasisi 1970'lerde ve 80'lerde GH'nin İzmir ve İstanbul'daki öğrenci yurtlarında eğitilmiş ve şimdilerde hayli başarılı olan yazarlar, gazeteciler, editörler ve işadamlarıdır. Gülen'in rolü yönetimden çok, bu iç cemaate yüz yüze "nasihat" vermek ve "yol göstermek" tir:

> O, 'eğer yapılırsa iyi olur' der, asla 'yapılmalı' demez...Örneğin 'çağımızda medya ve televizyon son derece önemlidir' der, ya da 'neden bir banka açmıyorsunuz' der, asla 'sen' demez. Karşısındaki insan ona parasının olmadığını söyleyebilir. Ancak bir işadamı bunu yapabilmelidir... Yani parası olmayabilir. Ama eğer o [Gülen] bir şey söylerse, söylediğinin hayli önemli olduğuna inanırız ve onu yapmak zorundayızdır (Saha görüşmesi: Mart 2007).

İstanbul'da GH'nin düşünce üretim merkezi olan Akademi'de –burada bir düşünce kuruluşu, basımevi, okul, kütüphane ve cami vardı- bulunduğum zamanlarda, GH'nin bu iç cemaati içindeki sadık yardımcılarından birkaçını gözlemiş, onlarla görüşmüş ve arkadaş olmuştum. Fethullah Gülen'in çeşitli ilk nesil öğrencilerinden şu anda editör, çevirmen, yazar, öğretmen, yönetici ve hareket içinde yüksek mevkilerde olan kişilerle görüşmeler yaptım.[7] GH'nin faaliyetlerini nasıl ve hangi amaçla pazarladığını, hareketin Orta Asya'ya nasıl ve niçin açıldığını, büyüme ve "ideal insanlığı" pasif ikna (temsil) ile yayma amacıyla nasıl Afrika, Güneydoğu Asya, Avrupa, ABD ve Güney Amerika'ya doğru genişleyerek uluslararasılaştığını bu insanlardan öğrendim.

7 Akademi'de 100 civarındaki çalışanın hemen hemen hepsi erkektir. Bu, GH içindeki muhafazakârlığın ve erkek ayrıcalığının devam ettiğini gösterir. Akademi'de bulunduğum yedi ay içinde, üçü çocuk yayınlarında, biri de mutfakta (yayınevinin çalışanı olmayıp, yemek şirketine bağlı olarak geliyordu) olmak üzere dört kadın eleman gördüm. Hareket içindeki cinsiyet dinamikleri konusunda daha fazla bilgi için bkz. Turam (2006).

Rekabet ve Eğitim Fırsatı

GH'nin ilk özel okulları 1982'de İzmir'de ve İstanbul'da kurulmuştur. Gülen'in Akademi'de çalışan ilk kuşak seçkinlerinden biri, bu kurumların vizyonunu din üzerindeki baskıya karşı bir piyasa rasyonalizasyonu olarak açıklıyor:

> [1980-1983 darbesi sırasında] Hocaefendi Kuran'ın bir ayetinden ilham almıştır. Bu, Hocaefendinin dinin birincil kaynaklarına göre davrandığını göstermektedir...Yurtların yasal koşullarını değiştirerek bunları özel okullara dönüştürdü. İşadamlarından oluşan bir yönetim kurulu topladı. Askerî hükümet okula el koyamadı çünkü okul bir şirketin mülküydü. Bu okul daha sonraki okullar için bir model oldu. [Gülen] okulu açmak isteyen herhangi bir kişi bir şirket kurup okula bu şirket adına sahip oluyordu. Böylece her tarafa yayıldı (Saha Görüşmesi: Martı 2007).

GH'nin İstanbul'daki Fatih Lisesi ilk yılında, son sınıf öğrencilerinin yüzde 85'den fazlasını üniversiteye soktu. Bu okul şimdi altı ilköğretim okulu, beş lisesi ve dört yurdu ile özel eğitim kurumları içinde en saygın olanıdır (http://www.fatihkoleji.com). Benzer bir biçimde, 2008'de İzmir Yamanlar Lisesi'nin öğrencileri, aralarında Hanoi'de yapılan Uluslararası Fizik Olimpiyatları 47. yıl altın madalyası da olmak üzere, kırk beş ulusal ve uluslararası bilim ve matematik madalyası kazanmış durumdaydılar (http://www.yamanlar.k12.tr/). Şimdi on kurum işleten Yamanlar'ın 2008 ortaokul mezunları, Türkiye lise yerleştirme sınavlarında tüm diğer ortaokullarınkinden daha fazla puan aldılar. Bu olgu, Türk gençliğinin eğitim yarışmasına bakıldığında, GH'nin karşılaştırmalı üstünlüğünü gösterir.

GH'nin ortaya çıkması ile ilgili olarak, Türkiye'deki rekabetçi eğitim sistemini de anlatmak gerekir. 2012 itibarıyla, Türkiye'de zorunlu eğitim 8 yıl (1997 de 5 den 8 e çıkartılmıştır) olup, lise ile üniversite yerleştirmeleri sıkı bir sınav sistemi ile düzenlenmiştir (Akşit 2006, Şimşek ve Yıldırım 2004,

Tansel ve Bircan 2002).[8] İlk defa 1973'te uygulanan Öğrenci Seçme Sınavı, öğrencilerin toplumsal mobilitesi açısından büyük bir etkiye sahiptir. Öğrencinin aldığı puan girebileceği üniversiteyi belirlemekte ve sınavda başarılı olamayan öğrenci sınava yeniden girmek için bir yıl beklemek zorunda kalmaktadır. 2003'de 1.5 milyon öğrenci ÖSS'ye katıldı ve yüzde 11'i sınavı geçebildi (Şimşek ve Yıldırım 2004). 2005'de 1.6 milyon kişi girişimde bulundu ve yalnızca 400.000'in altında öğrenci Türk üniversitelerinden birine girebilecek kadar yüksek puan alabildi (Akşit 2006). 2009'da 30.000 öğrenci sıfır puan aldı (Güngör 2009).

ÖSS'nin birincil önemi nedeniyle, Türkiye'de, testlerin yapısını öğretmek için özel bir ek eğitim sistemi geliştirilmiştir. Dershaneler olarak bilinen (Nur dershanesi ile karıştırmayınız), bu ek eğitim şirketleri bugün hayli kârlı bir sektördür. 2002'de dershane eğitim harcamaları 650 milyon dolardı. Bu, ülkedeki kişisel harcamaların yüzde 12'sidir. (Dünya Bankası 2005: 21). 2004'de kişi başına GSYİH 6,700 dolar iken (*CIA World Factbook* 2004), dershanede eğitim görmenin ortalama maliyeti 4,711 dolardı (Dünya Bankası 2005: 21). Aralarındaki rekabet nedeniyle, dershane şirketleri öğrencilerinin başarılarını otobüs ve bina üzerindeki reklamlarda, büyük reklam panolarında ve ülke çapında yazılı medyada duyurmak için büyük çaba harcamaktadırlar. İstanbul piyasasının yaklaşık yüzde 12'sini kontrol eden GH'nin FEM Dershanesi (kuruluş: 1985) ve

8 Araştımam sırasında liselere giriş sınavı, Ortaöğretim Kurumları Giriş Sınavı (OKS) olarak adlandırılıyordu. Üniversiteye giriş sınavı ise Öğrenci Seçme Sınavı (ÖSS) adı altında yapılıyordu ve bu sınavı Öğrenci Seçme Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) düzenlenmekteydi. ÖSS, hızlı kentleşme sonucu üniversiteye başvuran öğrenci sayısının artması karşısında, ilkin 1973 yılında uygulandı ve 2012 Mart'ına kadar devam etti. OKS 2007 yılında sonlandırıldı. Milli Eğitim Bakanlığı, 2009 yılından itibaren ortaokulda üç yıla yayılan bir sınav sistemi uygulamaya başladı. (Derleyenlerin notu: Türkiye'deki eğitim sisteminde, bu makalenin yazılışından sonra da bir dizi değişiklik yapılmıştır).

onun kardeş organizasyonu olan Sevgi Çiçeği Anafen bu piyasada önder durumundadırlar.[9]

Toplumsal İlişkiler Ağının Kurulması ve İyi Ürünün Gücü

Lin (1999), toplumsal sermayeyi, "toplumsal yapının bir parçası olup amaca yönelik eylemlerle erişilen ve/veya mobilize edilebilen kaynaklar" olarak tanımlamaktadır (35). Toplumsal sermayeyi oluşturmada toplumsal ilişki ağlarının önemini vurgulayan Passy (2003), bireylerin hareket içine girdikten sonra "kendilerini tekrar tekrar tanımlamalarına yardımcı olan, kimliklerini oluşturma ve güçlendirme süreçlerini kolaylaştıran ve siyasal bilinçlerini oluşturup sağlamlaştıran etkileşimli (*interactive*) bir çerçeve içinde bulundukları" görüşünü savunmaktadır (24). Aktörlerin kurumlarla bireyler arasındaki "yapısal bağlantılardan" yararlanabilmeleri ancak ortak kimliğin güçlendirilmesinden sonra olanaklı olur. Aktörler bundan sonra birikmiş toplumsal sermayelerini kullanabilirler. GH içindeki yapısal bağlantılar yeni katılanlara mali destekli eğitim, kalacak yer ve yemek olanakları ve mesleki lisansüstü fırsatları sağlar.

"Resmî" eğitim kurumlarına, yani dershanelere ve okullara ek olarak, "altın kuşak" içinden seçilen 4-6 üniversite öğ-

9 Milli Eğitim Bakanlığı "Özel Öğretim Genel Müdürlüğü" 2007 "okullar listesi" http://ookgm.meb.gov.tr/OkulListe.aspx. (Erişim: 10 Nisan 2007). 2007'de FEM'in İstanbul'da 45 şubesi vardı; diğer illerdeki 118 şubeyle birlikte ülke çapındaki toplam şube sayısı 163 idi. Anafen ise 43'ü İstanbul'da ve 55'i diğer illerde olmak üzere ülke çapında toplam 97 şubeye sahip idi. 2011 Kasım ayı itibarı ile FEM şubeleri sayısı Türkiye çapında 185'e ulaştı (http://www.femdershaneleri.com.tr/BranchList.aspx) (Erişim: 7 Kasım 2011). GH hareketine bağlı diğer başarılı tamamlayıcı eğitim kurumlarından Bursa'daki Yeşilırmak Dersanesi, Ankara'daki Maltepe Dersanesi, Erzurum'daki Nil Dersanesi ve İzmir'deki Körfez Dersanesi en bilinenlerindendir. 2007 ÖSS sınavında yukarıda anılan illerde başarı olarak ilk yüzde 1 içindeki öğrencilerin önemli bir bölümü bu dershanelerden ve/veya GH'ne bağlı özel liselerden mezun olmuşlardır (*Zaman* 13 Temmuz 2007).

rencisi, mali destekle kiralanan daireler olan GH ışık evlerine yerleştirilir ve öğrencilere buralarda ilave dersler verilir. Işık evlerine ziyarete gelen öğrencilere de sohbete katılmak isteyip istemedikleri sorulur. Sohbet, GH'nin, Said Nursi ve Fettullah Gülen'in öğretilerinin ezberlenip, düzenli aralıklı toplantılarda tartışılmasından oluşan bir tür Nur dersidir. Sohbet grupları da Nur dersleri gibi, kişilerle hareket içinde gelişen bilginin buluşturulduğu toplumsal ilişki ağları işlevini görürler. Dershane öğretmenleri ÖSS'de iyi puan alan öğrencilerin üniversite döneminde nerede kalacaklarını araştırırlar. Birinci sınıf öğrencilerine GH ışık evlerinde maddi yönden desteklenmiş yerler sunulur. Eve taşındıktan sonra bu öğrencilerden daha küçük öğrencilere ders vermeleri, sohbetlere ve o evde oluşan öğrenci grubuna katılmaları istenir. Öğrenci bunları yaparsa GH ağı içine alınır.

Gülen'e göre, ışık evi "ideal insan"ların modern dünyanın zorluklarını kavramak ve kişisel yaşamda imanın önemli rolünü anlamak üzere hazırlandıkları yerdir. Bunlar "kişilik kusurlarının giderildiği... plan ve projelerin üretildiği, sürekli manevi desteğin verildiği ve cesur, sadık kişilerin yetiştirildiği kutsal yerlerdir" (Gülen 1998b: 12). Böylece ışık evleri, GH kültürünün benimsenip, bireylerin, Allah "ışığının süvarileri" olacak biçimde hazırlandıkları yerler olarak işlev görürler:

> Bu ışık süvarileri...şimdi bu kuru kalpleri cennetin bahçesindeki hoşgörü ve sevgiye açmak için... yarışmaktadırlar...Bu cesur kişiler dünya işlerinde başarılı olmaya o kadar özen gösterirler ki, onları sadece bu yönleriyle görüp tanıyanlar Ahiret bilmez dünyalılar sanırlar. Ancak yüreklerindeki aşkı gördüklerinde, onların ilk saftakilerden olduğunu anlarlar. (Gülen 2004:106).

Akademi'deki editörlerden biri, Selim, yedi yıl Arnavutluk'taki GH okullarında çalışmıştır. Gülen'in ışık evi yaşamı düşüncesinin nasıl yeni üyeleri etkilemeye yönelik olduğunu şöyle açıklıyor:

> Bir grup üniversite öğrencisinin bir araya geldiğini düşünelim... aynı fikre, Hocaefendinin ve Nursi'nin fikirlerine sahip...bu ışık evidir. Böyle bir yerde, örneğin, doğal olarak televizyondaki her şeyi izlemezsiniz, müstehcen şeyleri...belki de hiç televizyonunuz yoktur...arkadaşlarınızla benzer fikirlere sahipsinizdir, dua edersiniz, kimse içmez...bunu öğrencilerin yaşadığı tipik evlerle kıyasladığınızda...kız arkadaşlarıyla gelirler, pornografik içerikli filmler izlerler, bazen alkol alırlar. Bu tip şeyleri kıyaslayın...birinde dua eder, Said Nursi ve Hocaefendinin kitaplarını okursunuz...dua edersiniz...manevi gurur vardır" (Saha Görüşmesi: Ocak 2007).

İdeal olarak "ışık evleri", bireylerin "dünyevi işlerde başarılı olmayı" öğrendikleri ve kendilerini dış dünyaya "manevi gurur"la hazırladıkları yerlerdir.

Bununla birlikte yukarıda anlatılanlar, yalnızca Gülen ve seçkinlerinin GH'nin ne olması gerektiğine dair düşünceleridir; ne oldukları değildir. Kanımca gerçek hayatta GH, özerk kurumlardan oluşmuş, koşullara kolay uyum sağlayabilen ve rekabetçi pazar ekonomisinde kaliteli hizmet sunarak birçok kişinin bağlılığını "kazanan" esnek bir örgüttür. Bireyselliğin "feda edilmesi" karşılığında, genç üyelere potansiyel olarak sınırsız profesyonel olanak sağlanır. Üstelik, bir birey bu fırsatlardan yararlansa bile, bu, onun mutlaka adanmış ve sadık olacağı anlamına gelmez; büyük olasılıkla bir biçimde ödüllendirileceği ve bu nedenle de ileride GH'nin genel amaçlarına sempati duyacağı anlamına gelir. Aşağıdaki örneklerin göstereceği gibi, GH'nin toplumsal iletişim ağı, en adanmıştan yalnızca zayıf bir bağı olana kadar bir dizi farklı çevreden oluşur.

Lale, GH'nin Ankara'daki Maltepe dershanesine devam etmiş bir edebiyat ÖSS hazırlık öğrencisidir. GH ile bağlantılı olduğunu bildiği için ilk başta Maltepe'ye gitmek istemediğini, "onlarla ilgili bir şey istemedim" diyerek açıklıyor (Saha Görüşmesi: Temmuz 2007). Ön test sonuçları iyi olunca, iki burs kazanmış: biri Maltepe'de diğeri de başka bir kurumda.

İkincisini tercih etmiş. Ancak, burayı bir çalışma alanından çok bir sosyal alan gibi gören isteksiz öğrencileri gördükten sonra, kuşkularına karşın Maltepe'ye geçmiş. GH dershanesinde, her zaman fazladan dersler, fazladan yardım ve bire bir öğretim olduğunu söylüyor: "Seni çalışmaya zorluyorlar... öğrenciler arasında yoğun bir etkileşim var. Diğer dershanelerde insanlar çalışmaya zorlanmıyor, bu kendilerine kalmış. Maltepe'de sürekli izleniyorsunuz ve çalışmanız söyleniyor" (Saha Görüşmesi: Temmuzu 2007). Lale, ÖSS de iyi puan alarak Türkiye'nin prestijli üniversitelerinden biri olan Boğaziçi Üniversitesine girmiş. İstanbul'a taşınmadan hemen önce, Maltepe dershanesinden bir öğretmeni telefon ederek GH ışık evlerinden birinde kalmasını teklif etmiş. Lale, üniversite yurtlarının pahalı ve kalabalık oluşu ve borçları yüzünden okulu bırakmak zorunda kalan arkadaşlarıyla aynı kaderi paylaşmak istemediğinden, biraz düşündükten sonra teklifi kabul etmiş. İki yıl maddi yönden desteklenen kiralık bir evde kalmış; ev kampüse yakınmış. Lale'ye göre bu, "fedakârlığa değer"miş. GH ile yaşadığı deneyimi "çok uzun süreli bir ziyaret" şeklinde tanımlarken, ışık evinde yaşamanın "kendisi için gerçekten iyi" olduğunu söylüyor, çünkü "hiç yalnız kalmamış" ve "herkesin her şeyi paylaşması"ndan zevk almış. Bununla birlikte Lale, eve sürekli gelen ziyaretçilerden söz ederken, GH içindeki yaşamının aynı zamanda oldukça tedirgin edici olduğunu da söylüyor:

> Bir hafta boyunca uyumadığım bir zaman olmuştu, fakat bu benim kendi psikolojimdi... "fedakârlık" tan bahsederken demek istedikleri işte bu. Öğretmenler ek ücret almadan ya da çok az ek ücret alarak uzun mesailerle çalışır, üniversite öğrencileri dershane öğrencilerine ücretsiz dersler verir, insanlar sıkıntıya düşenlere yardım eder. Her zaman gelip giden kişilerle sorun yaşayan tek insan bendim (Saha Görüşmesi: Temmuz 2007).

Lale için, GH'ne katılmanın İslamla bir ilgisi yoktu. Bu, fırsat, toplumsal mobilite ve maddi yönden desteklenen bir

yaşamla ilgiliydi. Tedirginliği, aldığı desteğe ağır basınca oradan ayrıldı. Lale bana ayrılma nedenlerinin yanı sıra, hala GH ışık evlerinde yaşayan arkadaşlarının olduğunu, sigara ve alkol kullandığını, Müslümanlığın gerekliliklerini uygulamadığını ve kendisine her zaman oraya dönebileceğinin söylendiğini anlattı.

Azerbaycan'da lise öğrencisiyken GH ağı içine alınan, şimdi İstanbul'da üniversite öğrencisi olan Yusef, tabandaki gerçekliklerin bazen Gülen'in ideallerine uymadığını şöyle açıklıyor:

> Hareketi çıkarları için kullanan bazı öğrenciler vardı. Onların gözlerine iyi görünmeye çalışıyorlardı. Göründükleri gibi değillerdi. İyi insanlar olduklarını iddia ediyorlardı. Bilmiyorum belki gelecek için bir planları vardı. Mezun olduktan sonra bir iş ararsanız, Hizmet size bunu sunacaktır (Saha Görüşmesi: Şubat 2007).

Bu fırsatçı eğilime sık sık rastlanıyordu. GH ışık evinde yaşayan her "ideal insan"ın yanı sıra, sağlanan kaynakları kendi yararı için kullanan bir başka insan vardı. Bu gözlemden Akademi'deki bir GH seçkinine bahsettiğimde şunları söylemişti: Bir kişi tamamıyla adanmış hale gelmese bile, en azından "arkadaş" olarak kalabilir ve deneyimlerine, hatırlanmayı hak eden hizmetler gözüyle bakabilir. GH bu tür kişilere profesyonel yaşama girdiklerinde potansiyel müşteriler, mali destekçiler veya en azından kamuoyunun kuşkularına karşı destekleyici unsurlar olarak güven duyar.

Gelişen Pazar=Gelişen Fırsatlar

GH'nin ışık evlerinde yaşamak, buradaki bireylere tüm Anadolu'da ve 1990'ların ortalarından itibaren de tüm dünyada toplumsal ve iktisadi ilişkiler ağlarını sağlar. GH, Türkiye'deki okulların maddeten desteklenmesi ile başlayan süreçle 1991'de Orta Asya ve Balkanlar'a açıldı. GH'ne bağlı girişimcilerin ara-

sından yükselen Anadolu burjuvazisi, hareketin okul ve ışık evlerince kurulan yerel ticaret ilişkilerinin geliştirilmesini kolaylaştıran ticari ağlar oluşturdular. Sonraki on yıl içinde bu model 100'den fazla ülkeye yayıldı. GH okullarına malzeme sağlamak üzere kurulmuş şirketler Kaynak Holding Grubunun (kuruluş: 1983) gelişmesine yol açtı. Kaynak başlangıçta mali olarak GH okullarına bağımlı olmasına rağmen, 2007'de, Türkiye'nin en büyük üreticisi, dağıtımcısı ve eğitim ürünleri ihracatçısı haline geldi ve yayıncılık, bilgi ve iletişim teknolojileri, perakende ticaret, kâğıt, nakliye, turizm, mobilya, tekstil, inşaat ve sigorta alanlarına girdi. Bir Kaynak yöneticisi, holdingin bu çeşitliliğini şöyle açıklıyor:

> İnsan varlığını inceleyelim. İnsanın birçok ihtiyacı vardır. Bu holding bu şekilde gelişmiştir. Holdingin ilk uğraşı kitaplardı ve sonrasında İzmir'de ses kasetleri. Okullar açıldığında teknik malzemeye ve kırtasiyeye ihtiyaç vardı. Bu talep nedeniyle insanlar bunları üretmeye başladı. Okulların holdingin en önemli müşterileri olduğunu gördüm ve okulları ziyaret etmeye başladım. Bu arada bazı yayıncıların okullarda ihtiyaç duyulan kitapları zaten basmaya başlamış olduklarını fark ettim. Gördüğünüz gibi, bu bir pazar, bir ekonomik sektördür (Saha Görüşmesi: Mart 2007).

Kaynak'ın ilk girişimi 1970'lerin başlarında İzmir'de başlayan, kültürel yayınlar ve bunların basımıydı. Zambak Yayıncılık daha sonra, şirketin akademik yayınlarını (ders kitapları vb.), Sürat İngiliz Dili Eğitimi (SELT) ise bu dildeki tüm yayın ihtiyaçlarını karşıladılar. En başarılı markalar arasında, rekabet gücü yüksek bir bilgi ve iletişim teknolojileri firması olan Sürat Teknoloji, IBM'in küresel çapta ortağı oldu ve çeşitlendirilmiş bir portföy geliştirdi. Bunların içinde İstanbul, USAID ve Birleşmiş Milletler için yapılan bazı projeler de vardı.[10] Kaynak

10 İstanbul'da, "Mobil Kent Bilgi ve Güvenlik Sistemi" (MOBESE) olarak bilinen şehir ölçeğindeki sistemi oluşturması için Kaynak iştiraki olan Sürat Teknolo-

2007'de ürünlerini ihraç etmeye başladı ve dünyanın çeşitli yerlerinde on dört ofis kurdu (http://www.kaynak.com.tr/).

GH'nin iktisadi ilişkiler ağı mantığını Fethullah Gülen'in uzun süredir sırdaşı olan bir kişiye sorduğumda şu açıklamayı yaptı:

> İşadamısın, tamam mı! Dünyada on milyon insan var. Eğer bir iş adamıysan, ya bir şeyler satarsın, ya da hizmet sunarsın. On milyon içinde, senin hizmetine ihtiyacı olanlar ilk önce sana gelir. Neden? Çünkü senin karakterini biliyorlardır. Bu insanlarla olan ilişkinde, şimdiden rakiplerinden iki adım öndesindir (Saha Görüşmesi: Temmuz 2007).

GH müritleri Güneydoğu Asya'da Pasifik Ülkeleri ile Sosyal ve İktisadi Dayanışma Derneğini (PASIAD) kurdular. Merkezi İstanbul'da olan PASIAD, Tayland, Malezya, Endonezya ve Filipinler'deki GH okullarını merkezîleştirmiş ve Singapur, Kore, Japonya, Tayland, Endonezya ve Malezya maliye bakanları ile devlet elitleri için resepsiyonlar düzenleyip, ev sahipliği yapmıştır (http://www.pasiad.org/). GH yandaşları Afrika için de benzer organizasyonlar gerçekleştirmişlerdir. Türkiye Afrika Ülkeleri Kültürel Sosyal ve Ekonomik İşbirliği Derneği (AKSIAD) 2007'de Afrika kıtasının her yanında ticaret, eğitim ve toplumsal hizmetler koordine etmiştir.[11] 2005'de on binin üzerindeki iş adamını temsil eden ve Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelen 124 dernek, Türkiye'deki iş hayatı ile ilgili en büyük sivil toplum kuruluşu olan Türkiye İşadamları

---

ji ile anlaşma yapılmıştır. İlk aşamada şehrin çeşitli yerlerine 700 kamera kurulmuş ve bunlar Cisco tarafından geliştirilen GSM gözetim ağı ile birbirine bağlanmıştır. Sürat Teknoloji MOBESE komuta kontrol merkezini geliştirmiştir ve tüm sistemin bakımı ve desteğinden sorumludur. Kaynak, "Irak'ın Yeniden Yapılandırılma Projesi"nde, eğitim için ekipman sağlamak üzere USAID'la ve Afganistan'da benzer kaynakları sağlamak üzere UNESCO ile çalışmıştır. www.kaynak.com.tr:projects.references.asp).

11 Mart 2012 itibarıyla, AKSIAD seyrek olarak güncellenen bir internet sayfasına sahipti. http://www.aksiad.org/index.php?dil=tr. Ancak, TUSKON 2010 yılından sonra, GH'ne bağlı ticari ilişkileri kendi çatısı altında toplamıştır.

ve Sanayiciler Konfederasyonunu (TUSKON) kurmak üzere bir araya gelmişlerdir. TUSKON kurulduğu günden beri Orta Asya (Eylül 2006), Pasifik Asya (Nisan 2007, Haziran 2008) Afrika (Mayıs 2006, 2007, 2008) ülkeleri ile diğer bazı ülkelerde bir dizi konferans düzenlemiştir. TUSKON'un 2007'deki Türkiye-Afrika ticaret zirvesinde Türk ve Afrikalı iş adamları, aynı yıl Türkiye'nin Afrika ile ticaret hacminin üçte birine denk gelen, iki milyar dolarlık ticaret anlaşması imzalamışlardır (TUSKON-*Africa Report* 2007). TUSKON ticaret delegasyonu iki yıl sonra Kenya ve Tanzanya'yı ziyaret etmiş ve Türk ve Afrikalı iş adamları iki gün içinde değeri 500 milyon doları aşan ticaret anlaşmaları imzalamışlardır. AKP'nin Afrika'daki Türkiye çıkarlarını derinleştirme politikasını sürdürmeye çalışan eski AKP milletvekili ve şimdiki Cumhurbaşkanı Abdullah Gül de delegasyona eşlik etmiştir. TUSKON başkanı Rızanur Meral'e göre Gül'ün geziye katılması, TUSKON faaliyetlerinin meşruluğunu ve Türk devletinin tam desteğini aldığını gösterdiği için bu başarıda önemli olmuştur (TUSKON 2009). Meral, tüm dünyadaki "Türk okullarının", TUSKON'a bağlı ihracatçıların dış pazarlarla yakın ilişki kurmaları açısından çok önemli fırsatlar sunduğunu şu şekilde anlatıyor:

> Dış ticaret, bu okulların küresel dünya ile iktisadi ve kültürel açıdan bütünleşmiş mezunlarınca gerçekleştirilmektedir. Bu kişiler Türk işadamları ile işbirliği içindedirler, ya da Türkler tarafından kurulan şirketlerde çalışmaktadırlar. Bu mezunları rahatlıkla "ticaret elçileri" olarak isimlendirebilirim (*Today's Zaman*, 4 Aralık 2007).

"Değirmenin suyu nereden geliyor?"

TUSKON'un temel sponsoru, kurulduğu 2005 yılından itibaren, 1996'da Fethullah Gülen'in tavsiyesi üzerine oluşturulan "İslami finans" kuruluşu Bank Asya (BA; önceki adıyla

Asya Finans) idi. "Hocaefendi işadamlarının gelecekteki girişimleri için bunun faydalı olacağını söyledi ve ardından dua etmelerini istedi. Böylece insanlar bir araya geldiler ve Bank Asya kurulmuş oldu" (Saha Görüşmesi: Temmuz 2007). BA şimdilerde Türkiye'nin en büyük "katılımcı banka"sıdır ve varlıkları dört milyar doları aşar. BA 2006 Mayıs'ında hisse senetlerinin yüzde 20'sini halka sattı; aslında hisse senetlerine olan talep yüzde 50'nin üzerindeydi. BA'nın büyümesine ve yayılmasına bakıldığında akla "Değirmenin suyu nereden geliyor?" sorusu geliyor.

Birincisi, Fethullah Gülen'e bağlı tüm bireyler gelirlerinin bir bölümünü hareketin devamı için bağışlarlar. Bu bağış himmet olarak adlandırılır ve müritlerle harekete bağlı kişilerden toplanır:

> Din ve değerler hakkında konuştuğumuz sohbet olarak isimlendirdikleri etkinliğe giderim.... Başka bir kasabadan gelmiş biriyle karşılaşırsınız. Bir okul kurmuşlardır. Ellerindeki bütçe ile bitirebileceklerini düşünürler, fakat bitmez... Para toplamak için bir tur dolaşıp toplanan parayı sayarlar. Toplayan kişi ne verilirse kabulü olacağını, fakat ihtiyaçlarının şu kadar olduğunu söyler. İlk turda az para toplanır. İkinci turda daha fazla. Üçüncü turda çok daha fazla. Ne kadar ihtiyaç var hesaplar, gerisini bırakır. O zaman grup, 'Hayır! Bunu elinde tutmalısın, fazlasını da elinde tutmalısın, çünkü hesabı yanlış yaptın ve buna ihtiyacın olabilir...' der. Bu olay on beş yıl önce olmuştu ve benim ilk deneyimimdi (Saha Görüşmesi: Temmuz 2007).

Yukarıda belirtildiği gibi, sohbet grupları GH'nin sadık üyelerinin, bir cemaat yaratmak, yeni üyeler edinmek ve toplumsal ilişkiler ağı oluşturmak için bir araya geldikleri yerlerdir. Daha üst aşamalardaki sohbet ise çeşitli GH projelerine yatırım ve/veya işletmeleri iflastan kurtarma için para toplama toplantıları işlevi de görür. Toplumsal ve iktisadi getirisi olan himmet verme, tıpkı sohbete katılma, ışık evlerinde yaşama, küçük öğren-

cilere ders verme ve Gülen ile Nursi'nin öğretilerini öğrenme gibi "cemaate" bağlılığın bir simgesidir.

1990'larda Tacikistan'daki çeşitli GH okullarında müdür olarak çalışmış ve Akademi'de yönetici editör olan Osman Bey'e göre, zenginliğin toplumsal ağlar aracılığıyla yeniden dağıtım modeli bir "dostluk piyasası" sistemidir. Böyle bir modelde, dini önderden yol göstermesini bekleme eğilimi, kişinin gerçek dostu anlamasının en etkin yoludur:

> Gülen Hareketi içindeki insanların ihtiyaçları vardır... Birileri bu ihtiyaçları gidermek zorundadır ve insanlar bunu iş dünyası yoluyla yapmak ister. Bir bankayı ele alalım. Türkiye'de son yirmi yılda kaç banka iflas etmiştir? Birçok dini önder bu problemlere çözüm bulmak zorundadır. İnsanlara umut vermeli ve onlara yol göstermelidirler... Gülen 'Keşke güvenilir işadamları bir araya gelip, İslamiyet tarafından kabul edilebilir bir faizsiz banka kursa....'demiştir. O bunu sadece önermiştir. Ardından, bu düşünceye sahip dinleyenler... Antep, İstanbul vb. yerlerden bir araya gelip bir banka kurmaya karar verdiler... Bu bir tavsiye idi ve yapıldı... Okullar farklı kurumlardır, Kaynak ise daha farklı bir kurum... Sema Hastanesi vardır, farklı bir kurumdur. Yönetimi ayrıdır. Kendi aralarında bazı anlaşmalar yapmışlar mıdır? Evet, yapmışlardır, fakat bunlar ticari temelli ilişkilerdir (Saha Görüşmesi: Şubat 2007).

GH, işbirliği içinde bir dizi işletme ile biriktirir, yatırır ve değer üretir. Okul, şirket ya da bir kurum kendini idame ettirir durma geldiğinde, himmet finansmanı artık gerekli değildir ve piyasa mantığına geçilebilir. Bu kurumlar arasındaki toplumsal ve iktisadi bağlar, Türkiye'nin muhafazakâr demokratik koalisyonuna, etkisini devam ettirmek ve gücünü yaygınlaştırabilmek için gereksindiği iktisadi tabanı sağlar. Dahası, bu bağlar, GH'ne yakın medya yoluyla da derinleştirilip yaygınlaştırılır. Yandaş medya, yeni muhazakâr demokratik Türkiye Cumhuriyeti'nde kamuoyunu etkilemeye çalışır.

Dostluk Piyasası ve Medya: Muhafazakâr Demokratik Koalisyonu Tanımak

Müslüman siyasetçilere ilişkin literatür, İslami aktivistlerin kendilerini mümkün olan her durumda medya yoluyla ifade etmeye çalıştıkları görüşündedir (Eickelmen ve Piscatori 1996; Eickelmen ve Anderson 2003; Cooke ve Lawrence 2005 (der.); Hefner (der.) 2004; Mandaville 2001, 2006; Wiktorowicz (der.) 2004; Yavuz 2003a). 2002'de AKP'nin yükselişiyle yeni bir dönem başlamıştır. AKP'nin zaferi, özel medya holdinglerinin başka sektörlere girmelerine olanak tanıyan yeni bir yasa ile aynı zamana denk düştü. Kaya ve Cornell (2008) bunu şu şekilde açıklamaktadırlar: Bu, medya patronlarının hükümetin lütuflarından yararlanmaya çalıştıkları bir ortamın doğmasına yol açtı "çünkü hükümete karşı tavırları özelleştirme ihalelerindeki şanslarını etkileyebilirdi". Bu durum, AKP'ye "çeşitli şirketlerin talep ettikleri lisansların ve ihale tekliflerinin uygun olup olmadığı"na karar verirken "yumuşak devlet gücü" kullanma olanağını verdi (2008: 2). Bu çözümlemeye kanıt olarak, Türkiye'nin ikinci en büyük medya patronluğunun el değiştirmesi verilebilir: ATV-Sabah'a 2007 Nisan'ında Türk hükümeti tarafından el konulmuş ve şirket GH'ne bağlı Çalık Grubuna 1.1 milyar dolara satılmıştır. Çalık Grubu Genel Müdürü'nün GH ile yakından ilişkili olmasının yanı sıra Başbakan Erdoğan'ın da damadı olması nedeniyle ATV-Sabah anlaşmasında akraba kayırma iddiaları ayyuka çıktı. Ayrıca, Çalık grubuna 2007 Aralığında, satın almayı tamamlamak üzere 750 milyon dolarlık, benzeri görülmemiş bir devlet kredisi de verilmiştir.

Çalık Holding'in yönetim kurulu başkanı Ahmet Çalık, Türkiye'nin en yeni medya patronu ve 2008 yılının başlarında GH'nin Bank Asya'sının en büyük hissedarıdır. Faaliyet alanı tekstilden elektriğe, boru yapımından, anaakım haber ve eğ-

lence medyasına kadar uzanan ve değeri 2.4 milyar doları aşan şirketleri ile Türkiye'nin başta gelen işadamıdır (Hayward 2007).[12] Çalık grubunun 1930'lara uzanan bir geçmişi vardır. Ancak Türkiye'nin en etkin şirketlerinden biri haline gelmesi, 1990'ların başlarında faaliyetlerini Türkmenistan'a genişletmesiyle olur. Çalık, Türkmenistan'da birkaç GH okulu kurar; Feza'ya ait *Zaman* gazetesinin Türkmence baskısını ve dağıtımını destekler ve sonunda Türkmen diktatör Saparmurat Niyasov "Türkmenbaşı"nın yakın kişisel danışmanı olur (Mamedov 2005: 58). 1990'ların ortalarında enerji alanına yönelen Çalık, faaliyetlerini küresel boyuta taşır ve 2007 Nisanında temeli atılan Trans-Anadolu boru hattı (TAPCO) projesinin önemli bir hissedarı haline gelir. TAPCO projesi, Ahmet Çalık'ın yoğun lobi faaliyeti ve ABD hükümetinin açık desteği ile oluşmuş olan 1776 km uzunluğundaki Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattını kullanacaktır. (Fried 2007; Roberts 2004).

Çalık Grubu AKP'nin 2002'deki yükselişinden önce iş dünyası dışındaki elitlerce pek bilinmiyordu. Ancak, 2002'den itibaren ve özellikle 2008'de ATV-Sabah'ı devralmasından sonra Türk medyasının gündelik konusu haline geldi. Çalık'ın iş ilişkilerini en kolay izlemenin yolu, GH'nin *Zaman* gazetesini okumaktır. *Zaman*, Feza Medya Grubunun en önemli şirketidir. 1986 yılında mütevazi bir şirket olarak ortaya çıkan Feza, 2007'de Türkiye'nin en yüksek tirajlı gazetesini (*Zaman*), en yüksek tirajlı haber dergisini (*Aksiyon*) ve en çok okunan İngilizce haber kaynağını (*Today's Zaman*)[13] yönetmekteydi.

12 BA, yönetiminde kollektiviteyi sağlamak amacıyla, özel ortakların BA hisselerinin yüzde 9.99'undan daha fazlasına sahip olması engellenmiştir. 2007'nin sonlarına doğru, iki iştirak sayesinde (BJ Tekstil ve Orta Doğu Tekstil) Çalık grubu herhangi bir diğer hissedarın sahip olduğu hissenin üç kartndan daha fazlasına sahip olmuştur (Bank Asya 2007 Hissedarlar Genel Kurulu).

13 Türk Basın İlan Kurumu 2008: Haziran 2008'de en büyük tiraja sahip 5 gazetenin günlük tirajları: (1) *Zaman*: 785,309, (2) *Posta*: 634,666, (3) *Hürriyet*: 521,100, (4) *Sabah*: 410, 523, (5) *Milliyet*: 209,318. *Posta*, *Hürriyet* ve *Milliyet* ga-

Feza'nın yönetim kurulu başkanı Ali Akbulut aynı zamanda Bank Asya'nın bütçe denetçisi ve en büyük hissedarlarından biridir. Çalık ve Akbulut, Türk toplumunda, çıkarlar doğrultusunda kamuoyu oluşturma bakımından daha önceki büyük medya patronlarına rakip olmuşlardır.[14]

Kamuoyu oluşturma

Fethullah Gülen'in bir ilk kuşak öğrencisi, GH'nin medyaya ilgisinin başlamasını şu şekilde anlatıyor:

> Okullardaki öğrenciler ve bunların ailelerinden oluşan insan topluluğu... Hocaefendi'nin İzmir ve İstanbul'daki Sultanahmet, Süleymaniye gibi camilerde vaazlarını dinleyen insanlar. Camiler öyle tıklım tıklım dolardı ki gelen herkesin onu duyması mümkün olmazdı. İnsanları doğru bir şekilde bilgilendirmek gerekiyordu... Böylece, daha genel bir ortama ihtiyaç doğdu. Medya bu ihtiyacı karşıladı (Saha Görüşmesi: Mart 2007).

Başlangıçtaki amaç Gülen'in öğretilerini yaymak olmasa da, 1990'ların ortalarında Gülen'in isteği üzerine, bir avuç genç GH üyesi ABD'deki bir gazetecilik okuluna gitti. Bu gençlerin 2001'de yurda dönüşlerinden sonra, *Zaman*'da, görüşme yapılan bir kişinin tanımlamasıyla, 'yeniden doğuş' diye tanımlanan bir yeniden yapılanma oldu. Feza, o dönemden beri, başarısı inkar edilemez bir şirket sayıldı (Saha Görüşmesi: Nisan 2007).

Zaman'ın yeniden doğuşunu gerçekleştiren bu grup, 1990'la-

---

zetelerinin sahibi Doğan Medya grubudur. *Sabah*'ın sahibi ise AKP/GH'ne yakın Çalık Grup'tur. Haziran 2008'de, *Today's Zaman* gazetesinin tirajı günde 4,101'di. http://www.medyatava.com/tiraj.asp

14 Bu makalenin gözden geçirilmesi sırasında (2012 Mart ayı) 2008'de Çalık grubu tarafından satın alınan ATV-Sabah medya holdinginin bazı bölümleri, holdingin en önemli şirketleri konumunda olan ATV ve Sabah gazetesi de dahil olmak üzere, resmî olarak satışa çıkarılmıştı. Bkz. http://turkishcentralnews.com/archives/5716 (Erişim: 6 Mart 2012).

rın başlarında İstanbul'daki üniversite dönemlerinde GH ışık evinde bir araya gelmişlerdi. 'Ağabeylerinin vesayeti altındaki bu genç adamlar "*Zaman* Araştırma Grubu" nu kurarak, daha sonra *Zaman* gazetesinde basılacak olan haberleri, raporları ve fikirleri topluyorlardı. Şimdi 40'lı yaşlarının ortalarında olan bu adamlar Feza Gazeteciliğin yönetici grubu olup GH'ne yakın çevrelerde hareketin yenilenmiş sunumunun mimarları olarak kabul edilmektedirler (Saha Görüşmesi: Mart 2007, Temmuz 2007 ve Ağustos 2008). Bu yenilenmenin ana amacı, AKP'nin muhafazakâr demokratik koalisyonunun, Türkiye'deki modernitenin toplumsal geleneklere oligarşik elitten daha kapsamlı bir şekilde sahip olduklarını göstermekti. Bunu, rakiplerini "İslam dışı" olmakla değil, "demokratik olmamak", ya da "statükocu" ve/veya "faşist" olmak şeklinde yaftalayarak yapar.[15] *Zaman*'ın köşe yazarlarından ve 1980'lerdeki kurucularından olan bir kişi, 2007 erken seçimlerinin hemen öncesinde, Türkçe ve İngilizce okurlarına, Türkiye'de yeniden seçilmeye çalışanın AKP değil, ayakta kalmak için mücadele veren "demokrasi" olduğunu savunmuştur:

> 22 Temmuz bir karar anıdır...Sorun vicdanlarınıza: İstikrar, huzur ve iç barış mı? Yoksa kavga, çekişme, kriz ve kutuplaşma mı?.. Demokrasi mi? Statüko mu?.. "Öteki" olup itilip kakılmak mı? Yoksa sivil iradenin geliştireceği demokratikleşme içinde temel hakların teminat altına alınması mı? Sorun vicdanlarınıza: Etnik milliyetçilik mi, yoksa sevgi, hoşgörü ve karşılıklı saygıyla beslenip büyüyecek kardeşlik mi? (*Zaman* (Türkçe), *Today's Zaman* (İngilizce), 20 Temmuz 2007).

GH, AKP politikalarına ve AKP iktidarının devamına açık onay ve destek vermesine karşın, 2007'de kazananın demokrasi olduğunu belirtiyordu:

15 Abdullah Gül'ün seçim süreci esnasındaki, ilkbahar-Yaz 2007 *Zaman* gazetesi ve *Today's Zaman*'daki görüş ve başyazılara bakınız. - özellikle, bkz. Keneş 2007.

> Herkes bilir...Bu topluluğun yüzde 95'i oyunu aynı partiye verir. Fakat bunu kimse açıkça söylemez, evlerinde bile; çünkü bizler siyasetten uzağız. Biliyorum, örneğin, cemaatimizin yüzde 95'inin AK partiye oy verdiğini kabul edeyim, belki yüzde 99... Fakat bununla ilgili olarak kimse evinde ya da sohbetlerde konuşmaz. Son seçimlerde, kuşkusuz büyük bir çekişme vardı... Sorun partiyi değil, "demokrasiyi" desteklemekti... İnsanlar beklenenden daha fazla konuştu. Ayrıca, Zaman gazetesi, STV televizyonu ve bazı başka arkadaşlar bizleri parti taraftarı olmakla suçladılar. Fakat bu, parti taraftarı olmak değildir. Bu demokrasiyi desteklemektir (Saha Görüşmesi: Ağustos 2008).

Zaman gazeteciliği "demokrasi", "barış" ve "istikrar" açısından sorumluluk talep ederek, Türk toplumunda siyasal ve iktisadi liberalizm söyleminin ne denli yaygınlaştığını ve "liberalizmin kendini yok edici tohumları değil, yayılma tohumlarını" taşıdığını sergiler (Keck ve Sikkink 1998: 205-06).

Feza gazetecilerine göre, *Zaman* ve GH'nin öteki yazılı ve radyo/televizyon medyası, Türkiye'nin diğer haber kaynaklarından "daha liberal" ve "daha fazla demokrasi destekçisi"dir. Bu, GH gazetecilerinin ve köşe yazarlarının bir gerçeğin farkında olmalarından dolayıdır: Kamuoyunu 'kendi yanına çekmek' amacıyla yapılan söylem savaşı ancak küresel izleyici kitlesine hitapla olanaklıdır. Bir başka deyişle, Türk üniversitelerindeki baş örtüsü yasağı gibi "İslami konuların" bireysel özgürlük ve insan hakları gibi evrensel konular çerçevesinde dile getirilmeleri gerekir. Gerçekten, GH medyası, kamuya yönelik çeşitlendirilmiş mesajlarla, AKP'nin "muhafazakâr demokratik" Cumhuriyetinin en çok ses yapan ve en tutarlı savunucularıdır. Bu nedenle birisi *Zaman* okuduğunda, gazetenin Fethullah Gülen'e bağlılığını açıklayan herhangi bir tekziple karşılaşmayacaktır. Gülen gazeteye makale yazmaz. GH seçkinleri, sorulduğunda, hiç istiflerini bozmadan *Zaman*'ın GH'nin organik bir kurumu olmadığı konusunda ısrar ederler. Tıpkı, *Zaman* muhabirlerinin ve köşe yazarlarının AKP ile koalisyonlarını

reddetmeleri, desteği verirken inkar etmeleri ve AKP ile bağ apaçıkken bu bağı kabul etmemeleri gibi. Bunun yerine, şüpheciliği ve eleştirileri engellemek için alternatif hikayelere odaklanmaktadırlar. Böylece, GH kuşkucu Türk okur ve izleyicisine hareketin önemini, daha bağışlayıcı olan küresel izleyicilerine ise ve evrensel değerini vurgulayarak meşruluğunu artırmaktadır (*Economist* 2008a, 2008b; Tavernise 2008; Rasaba ve arkadaşları 2008, 2006). Sonuçta, Fethullah Gülen tarzı "ılımlı İslam" modeli aydın çevrelerinde çok aranan bir meta haline gelmiş ve Avrupa ve Amerika'nın etkili gazetecileri, akademisyenleri ve siyasetçilerinden büyük övgü ve destek almıştır.[16]

16 2005 yılından beri GH'nin Avrupa, Birleşik Devletler ve Avustralya'daki uyduları, hareketin öğretisine ve pratikteki mobilizasyonuna odaklanmış bir dizi konferansla desteklenmektedir. Bu konferansların katılımcıları aktivistlerin ve doğrudan GH kurumlarına bağlı kişilerin yanısıra, akademik bir araştırma konusu olarak GH'ye yoğunlaşmış akademisyenlerden oluşur. En büyük konferans, GH'nin Londra'daki Diyalog Derneği (*Dialogue Society*) desteğiyle ve Lordlar Kamarası, İngiliz Parlementosu, London School of Economics, SOAS, Sussex Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü ile bağlantılı olarak Londra'da, 2008 yılının Ocak ayında gerçekleştirilmiştir. Konferanslardan ilki, 2002 yılında Washington DC'de, Georgetown Üniversitesindeki "Müslüman Hristiyan Uyum/Anlaşma Merkezi" (*The Center for Muslim Christian Understanding*) desteği ile GH'nin Mevlana Forum'unca gerçekleştirilmiştir. Bu ilk konferansı, 2005 yılının Nisan ayındaki Madison, Wisconsin'da GH'nin Uluslararası Diyalog Derneği (*Dialogue International*) tarafından düzenlenen konferans izlemiştir. Ardından GH'nin Dinlerarası Diyalog Enstitüsü (*Institute for Interfaith Dialogue-IID*) tarafından Houston'da bir başka konferans daha düzenlenmiştir. Houston'dakinin ardından IID tarafından düzenlenen ardışık konferanslar, 2006 yılının Mart ayında Dallas, Teksas'ın Dallas kentinde (Güney Metodist Üniversitesi ile) ve iki tanesi de 2006 yılının Kasım ayında, Teksas'ın San Antonio kenti ile Oklahoma'nın Norman kentinde, sırasıyla Teksas Üniversitesi, San Antonio Üniversitesi ve Oklahoma Üniversitesi desteği ile, düzenlenmiştir. Diyalog Derneği'nin 2007 yılının Ekim ayındaki konferansını aynı yılın Kasım ayında, Hollanda'nın Rotterdam kentindeki konferans ile Türk Kültür Merkezi'nin (*Turkish Cultural Center*) New York City'deki konferansı izlemiştir. 2008 yılının Kasım ayında Washington DC'deki Mevlana Forumu, ikinci GH konferansını Georgetown Üniversitesinde düzenler (www.gulenconference.us). 2009 yılının Mart ayında Louisiana'daki Atlas Vakfı (*Atlas Foundation*) tarafından Louisiana Devlet Üniversitesi desteği ile Lou Baton Rouge'de bir konferans daha gerçekleştirilir. Bu makalenin yazımı sırasında tarih olarak en son konferans, Berlin'deki Potsdam Üniversitesi'nde GH'nin Berlin Uluslararası Diyalog

Sonuç

Sydney Tarrow'a göre (1994) "devlet yapıları çeşitli fırsatlar yaratır, fakat yoksun grupların kaynaklardan yeni hareketler yaratabilmeleri devlet yapısı içinde değişen fırsatlara bağlıdır." (18). Türkiye'de değişen fırsatlar, kaynaklardan yoksun İslami aktivistlerin, kaynak bakımından olanaklı siyasal çıkar gruplarına dönüşmelerini sağlayan açılımlar yaratmıştır. 1980'lerdeki neoliberal yeniden yapılanma, ticaret yoluyla birikim fırsatları yaratmıştı. Türk eğitim sistemi, medya ve ticaretteki açılımlar Anadolu'da, iktisadi destek açısından devletten çok birbirlerine yaslanan toplumsal ve iktisadi ilişki ağlarının hareketlenmelerini sağladı. Bu tür fırsatlar, devletin Anadolu İslamına karşı değişen tavrı ile birleşti ve Türkiye'nin dinsel pazarını giderek özgürleştirip, cemaatlere bağlılık konusunda açık rekabete olanak verdi. Fethullah Gülen cemaati, Nursi'nin etkisini Kemalizm sonrası Türkiye'ye uyarlayarak ve eğitim, medya, ticaret ve finans ağını Anadolu'nun dönüşüm içindeki kırsalında genişleterek bu tür fırsatlardan yararlanmış ve ulus çapında İslami aktivizmden muhafazakâr demokrasiye, Milli Görüşten AKP'ye geçiş için zemin oluşturmuştur:

> Bu yeni elitlerle Gülen hareketi destekçileri arasındaki sınırlar bulanıklaşmıştır; Gülen okullarını kuran ve kaynak sağlayan Anadolu burjuvazisinin üyeleridir... Birçok taşralı İslami siyasetçi de çocuklarını Gülen okullarına göndermiştir. Gülen medyası hemen hemen tüm Anadolu kentlerinde başı çeker (Yılmaz 2008: 914).

GH, toplumsal ilişki ağları, medya ve sosyal yardım yoluyla Gülen'in öğretilerini yayarak, "genç bir İslamcı kuşağın din ko-

---

Forumu (*Forum for Intercultural Dialogue Berlin-FID BERLIN e.V.*) tarafından düzenlendi. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki GH'ne bağlı sivil toplum kuruluşları, eski başkan Bill Clinton, Hillary Clinton, Madeline Albright, ve James Baker gibi etkin ve önemli kişiden ve düzinelerce senatör ve milletvekilinden övgü ve destek almaktadır.

nusundaki düşünceleri ve duyguları bakımından rahat olmalarını" sağlayarak (Yılmaz 2008: 914) Türkiye'deki muhafazakâr demokratik pasif devriminin başarısında önemli bir rol oynamıştır. Türk siyasetinin gözlemcileri, GH'nin bu etkililiğini göz önünde bulundurarak gelecekle ilgili nasıl bir tahminde bulunabilirler?

Asef Bayat'a göre (2007) Mısır İslami aktivistleri incelenmeye değerdir, çünkü, devletin/siyasal iktidarın hatlarını değiştirmeksizin büyük ölçekli bir toplumsal hareket başlatmışlardır. Tersine, İran'da, geniş ölçekli bir İslami toplumsal hareket olmaksızın dönüşümsel bir siyasal devrim oluşmuştur. Bayat'ın bu iki örneğine ilişkin olarak, Türkiye'deki İslami aktivistler, ülke ekonomisinin küresel ekonomi ile bütünleşmesinin avantajlarını kullanmış ve pasif devrim çabalarını bir yandan sivil/piyasa aktivizmine, öte yandan da parti siyasetine yönlendirerek (şu ana kadar) başarılı olan bir mevzi savaşı yürütmüşlerdir. GH ve AKP önderliğindeki bu ortak çaba, "Türk toplumunu İslamileştirmekten" çok, toplumsal olarak muhafazakâr fakat iktisadi açıdan liberal dünya görüşü ile Türkiye ekonomi politiğinde Müslümanların payını artırma çabasında olan bir "kapitalist Türk-İslam ahlakı" yaratmayı hedeflemektedir. Bu aktörlerin pasifliğe doğru bir eğilimleri olmasına rağmen, TSK'nin 2007 Temmuz seçimlerini etkilemekteki başarısız girişimi, Anayasa Mahkemesinin 2008'de AKP'yi kapatma yönünde başarısız oluşu, rakip medyanın Gülen ve GH müritlerine sürekli iftira atma çabaları göstermiştir ki 1) Türk eliti içindeki gerilimler yatışmaktan uzaktır ve 2) muhafazakâr demokrasi kazanmaktadır. Türkiye'deki toplumsal güç ağlarının içinde, Türk ulusal kimliği söylemleri, kaynaklarını sürekli arttıran yeni şirketler ve etkilerini yaygınlaştırma çabasıyla pazarlıklara girişen kudret simsarları vardır. GH bu yarışta önde gelen bir aktördür ve artan etkisi halihazırda devam etmekte olan derin bir dönüşümün göstergesidir.

Kaynakça

Basılı/elektronik Basın Raporları

Akman, Nuriye. 2004. "Fethullah Gülen Interview with Nuriye Akman with Zaman Daily"
(http://en.fgulen.org Erişim: 10 Ekim 2008).

CIA World Factbook. 2004. *Turkey Country Profile.*

Economist. 2008a. 12 Haziran. "Beyond the Veil".

—. 2008b. 12 Mart. "How Far They Have Traveled".

Hayward, Chloe. 2007. "Borrower Profile: Calik Builds Funding for Rapid Growth" *EuroMoney* (Erişim:11 Ocak 2008).

Gündem, Mehmet. 2005. "Interview with Fethullah Gülen" *Milliyet* gazetesi. 19 Ocak.

Güngör, İzgi. 2009. "Mayday for the Turkish Education System" *Hürriyet Daily News*. 15 Temmuz.

Keneş, Bülent. 2009. "The Media and the End of An Era of Impunity". 13 Şubat.

—. 2007. "Turkey: The Portrait of a Fascist Provocateur". *Today's Zaman*. 7 Mayıs.

Tavernise, Sabrina. 2008. "Turkish Schools Offer Pakistan A Gentler Vision of Islam". *New York Times*. Pacific Northwest Print Edition. 4 Mayıs.

Today's Zaman. 2007. "Turkish School Wins NASA-Sponsored Science Olympics". 9 Mart.

Today's Zaman. 2007. "Small Enterprises Star in TUSKON's Trade Bridge with Pacific". 9 Nisan.

Turkish Daily News. 2008. "Gülen: The Law Judges Deeds Not Intentions". 24 Haziran 1999. (Erişim: 8 Temmuz 2008).

Zaman gazetesi. 2007. ÖSS'de Başarı Arttı, Dereceler Türkiye'ye Yayıldı". 13 Temmuz.

Zaman gazetesi. 2007. "Yamanlar, Fatih and Samanyolu Make Their Mark in Science Olympics". 13 Aralık.

Basın Bültenleri

Bank Asya. 2007. General Assembly of Shareholders. (http://www.bankasya.com.tr/en/about_us/capital_and_shareholder_structure.jsp)

Fried Daniel. 2007. "Testimony Before the House Foreign Affairs Committee Subcommittee on Europe" 15 Mart 2007 Washington, DC (Erişim:1 Nisan 2007).

TUSKON. 2007. *Turkey-Africa Trade Bridge Report.* (http://www.tuskon.org.tr/gnl/dok_arsiv_en.php)

TUSKON basın bülteni: *"President's Africa Trip Yields $500 Mln In Business Deals"*. İlkbahar. (http://www.tuskon.org.tr/icerik/haber_detay.php?id=673).

Turkish Ministry of Education "Private Education General Directorate". 2007. "List of schools" (http://ookgm.meb.gov.tr/OkulListe.aspx).

Akademik Kaynaklar

Agai, Bekim. 2003. "The Gülen Movement's Islamic Ethic of Education". *Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement.* Esposito ve Yavuz (der.) içinde 48-68. Syracuse: Syracuse University Press.

Akşit, Necme. 2006. "Educational Reform in Turkey". *International Journal of Educational Development*, 129-137. Mart.

Aras, Bülent ve Ömer Çaha. 2000. "Fethullah Gülen and his Liberal "Turkish Islam Movement". *MERIA*, cilt 4 (4): 30-42.

Balcı, Bayram. 2003. "Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam". *Religion, State, and Society*, 31(2): 151-177.

Bayat, Asef. 2007. *Making Islam Democratic.* Palo Alto, CA: Stanford University Press.

Biancchi, Robert. 1984. *Interest Groups and Political Development in Turkey.* Princeton, NJ.: Princeton University Press.

Buğra, Ayşe. 1994. *State and Business in Modern Turkey.* Binghamton: SUNY Press.

Can, Eyüp. 1996. *Fethullah Gülen Hocaefendi ile Ufuk Turu.* 13. Baskı. İstanbul. A.D.

Carrol, Jill. 2007. *A Dialogue of Civilizations: Gülen's Islamic Ideals and Humanistic Discourse.* Somerset, NJ.: The Light Publishing.

Çetinkaya, Hikmet. 2007. *Fethullah Gülen, ABD, and AKP.* İstanbul: Günizi Yayıncılık.

Cooke, Miriam ve Bruce Lawrence. (der.) 2005. *Muslim Networks: From Hajj to Hip Hop.* Chapel Hill: University of Carolina Press.

Demir, Ömer, Mustafa Acar ve Metin Toprak. 2004. "Anatolian Tigers of İslamic Capital: Prospects and Challenges". *Middle Eastern Studies*, 40:6 166-188.

Eickelman, Dale ve James Piscatori. 1996. *Muslim Politics.* Princeton: Princeton University Press.

Eicklemen, Dale ve Jon Anderson. (der.) 2003. *New Media in the Muslim World. 2. baskı.* Bloomington: Indiana University Press.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2006. "Conservative Democracy and the Globalization of Freedom". *The Emergence of a New Turkey.* Hakan Yavuz (der.) içinde 333-340. Salt Lake City: University of Utah Press.

Ergene, Enes. 2008. *Tradition Witnessing the Modern Age.* Somerset, NJ: Tuğhra Books.

—. 2005. *Gülen Hareketinin Analizi Geleceğin Modern Çağa Tanıklığı.* İstanbul: Kaynak Kültür Yayınları.

Gramsci, Antonio. 1971. *Selections from the Prison Notebooks.* New York: International Publishers.

Gülalp, Haldun. 2001. "Globalization and Political Islam: The Social Bases of Turkey's Welfare Party". *International Journal of Middle Eastern Studies,* cilt 33 (3): 433-448.

Gülen, Fethullah M. 2005. *Statute of Our Souls.* Somerset, NJ.: The Light Publishing.

—. 2004. *Toward a Civilization of Love and Tolerance.* Somerset, NJ.: The Light Publishing.

—. 1998. *Towards a Lost Paradise.* Izmir, Turkey: Kaynak Publishing.

—. 1998b. *Prizma II.* İstanbul, Turkey: Nil Yayınları.

Hefner, Robert. (der.) 2004. *Remaking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, and Democratization.* Princeton: Princeton University Press.

Heper, Metin. 1985. *The State Tradition in Turkey.* Northgate: The Eothen Press.

Hendrick, Joshua D. 2013. *Gülen: The Ambiguous Politics of Market Islam in Turkey and the World.* New York: NYU Press.

—. 2011. "Media Wars, Public Relations, and 'the Gülen Factor' in the New Turkey".

Middle East Report, cilt 260: 40-46.

—. 2009. Globalization, Islamic Activism, and Passive Revolution in Turkey: The Case of Fethullah Gülen. *The Journal of Power,* 2 (3): 343–68.

—. 2008. "Islamic Activism in the 'Secular' Modern World System: Turkish Integration and the Civil/Cosmopolitan Movement of Fethullah Gülen". *Islam and the Orientalist World System.* Samman ve Al-Zoby (der.) içinde. Boulder, CO: Paradigm Publishers.

Hunt, Robert ve Alp Aslandoğan. (der.) 2007. *Muslim Citizens of the Globalized World.* Somerset. NJ.: The Light Publishing.

Jacoby, Tim. 2004. *Social Power and The Turkish State.* New York: Routledge.

Kaya, M.K. ve Svante Cornell. 2008. "Politics, Media, and Power in Turkey" *The Turkey Analyst.* Central Asia Caucus Institute and Silk Road Studies Joint Center. June.

Keck, Margaret ve Katheryn Sikkink. 1998. *Activists Beyond Borders.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Krespin, R. 2009."Fethullah Gülen's Grand Ambition: Turkey's İslamist Danger". *Middle East Quarterly, cilt* 16 (1): 55-66.

—. 2007. "The Upcoming Elections in Turkey (2): The AKP's Political Power Base". *MEMRI* Inquiry and Analysis Series, no. 375. July. (Erişim: 30 Temmuz 2007).

Mamedov, Nazar. 2005. *Ethnocultural Practices In Post-Soviet Kyrgyzstan and Turkmenistan: A Comparative Perspective.* (MA Thesis). Central European University Budapest, Hungary.

Mandaville, Peter. 2006. *Global Political Islam.* New York & London: Routledge Press.

—. 2001. *Transnational Muslim Politics: Reimagining the Umma.* New York: Routledge Press.

Mardin, Şerif. 1989. *Religion ve Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi.* Albany: SUNY Press.

Öniş, Ziya. 2009. "Conservative Globalism at the Crossroads: The Justice and Development Party and the Thorny Path to Democratic Consolidation in Turkey". *Mediterranean Politics,* cilt 14(1): 21-40.

Özbudun, Ergun ve Fuat Keyman. 2002. "Cultural Globalization in Turkey: Actors, Discourses, and Challenges". *Many Globalizations.* Berger ve Huntington (der.) New York: Oxford University Press.

Özcan, Gül Berna ve Murat Çokgezen. 2006. "Trusted Markets: The Exchange of Islamic Companies". *Comparative Economic Studies,* 48: 132-155.

—. 2003. "Limits to Alternative Forms of Capitalization: The Case of Anatolian Holding Companies". *World Development,* 31(12): 2061-2084.

Parla, Taha ve Andrew Davidson. 2004. *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey.* Syracuse: Syracuse University Press.

Park, Bill. 2008. "The Fethullah Gülen Movement". *The Middle East Review of International Affairs. MERIA,* cilt 12(3).

Passey, Florence. 2003. "Social Networks Matter. But How?". *Social Movements and Networks.* Diani ve McAdam (der.) içinde 21-48. New York: Oxford University Press.

Rabasa, Angel ve Stephen Larabee. 2008. *The Rise of Political Islam in Turkey.* Washington DC: Rand Corporation.

Rabasa, Angel, Cheryl Bernard, Lowell Schwartz ve Peter Sickle. 2006. *Building Moderate Muslim Networks.* Washington DC: RAND Corporation.

Roberts, John. 2004. "The Turkish Gate: Energy Transit and Security Issues". *Turkish Policy Quarterly,* 3(4) Kış.

Rubin, Michael. 2008. "Turkey Turning Point: Could There Be An Islamic Revolution in Turkey?". *The National Review,* April.

Sarıtoprak, Zeki. 2005. "An Islamic Approach to Peace and Nonviolence: A Turkish Experience". *The Muslim World Special Issue: Islam and in Contemporary Turkey: The Contributions of Fethullah Gülen*, 95(3): 413-428.

Sarıtoprak, Zeki ve Sydney Griffith. 2005. "Fethullah Gülen and the 'People of the Book:' A Voice from Turkey for Interfaith Dialogue". *The Muslim World Special Issue: Islam in Contemporary Turkey: The Contributions of Fethullah Gülen*, 95(3): 325-471.

Shamir, Boas ve Jane Howell. 1999. "Organizational and Contextual Influences on the Emergence and Effectiveness of Charismatic Leadership". *Leadership Quarterly*, cilt 10(2): 257-283.

Şimşek, Hasan ve Ali Yıldırım. 2004. "Turkey: Innovation and Tradition". *Balancing Change and Tradition in Global Education Reform*, Rothberg (der.) içinde 153-185. Oxford: Scarecrow Education.

Şükran, Vahide. 2005. *Islam in Modern Turkey: An Intellectual Biography of Bediuzzaman Said Nursi*. Albany: SUNY Press.

Tansel, Aysıt ve Fatma Bircan. 2006. "Demand for Education in Turkey: A Tobit Analysis of Private Tutoring Expenditures". *Economics of Education Review*, 25(2): 306.

----2002. "Private Tutoring Expenditures in Turkey". ERF Working Paper Series 0333. Ankara: Middle Eastern Technical University.

Tarrow, Sydney. 1994. *Power in Movement*. New York: Cambridge University Press.

Turam, Berna. 2006. *Between Islam and the State*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.

—. 2004a. "A Bargain Between the Secular State and Turkish Islam: Politics of Ethnicity in Central Asia". *Nations and Nationalism*, 10 (3) 353-374.

—. 2004b. "The Politics of Engagement Between Islam and The Secular State: Ambivalences in 'Civil Society'". *The British Journal of Sociology*, 55(2): 259-281.

Ünal, Ali. 2005. *Geçmişten Geleceğe Köprü: Fethullah Gülen*. İstanbul: Kaynak Kültür Yayınları

Ünal, Ali ve Alphonse Williams. 2000. *Advocate of Dialogue: Fethullah Gülen*. Fairfax, VA: The Fountain Press.

Utkulu, Utku. 2001. "The Turkish Economy Past and Present". *Turkey Since 1970*. Debbie Lovatt (der.) içinde 1-40. New York: Palgrave.

Weber, Max. 1978 [1922]. *Economy and Society* 1. ve 2. ciltler. Guenther Roth ve Claus Wittich (der.) içinde. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

White, Jenny. 2004. "The End of Islamism: Turkey's Muslimhood Model". *Remaking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, and Democratization.* Robert Hefner (der.) içinde 87-111. Princeton: Princeton University Press.

----2002. *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politic.* Seattle: University of Washington Press.

Wiktorowicz, Quintan. 2004. (der.) *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach.* Indianapolis: Indiana University Press.

The World Bank. 2005. *Turkey-Education Sector Study:* Report No. 32450-TU. Washington DC.

Yanardağ, Merdan. 2006. *Fethullah Gülen Hareketinin Perde Arkası: Türkiye Nasıl Kuşatıldı?* İstanbul: Siyah/Beyaz Yayıncılık.

Yavuz, Hakan. (der.) 2006a. "The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement". *The Emergence of a New Turkey.* Hakan Yavuz (der.) içinde 1-19. Salt Lake City: University of Utah Press.

----2003a. *Islamic Political Identity in Turkey.* New York: Oxford University Press.

----2003b. "Islam in the Public Sphere". *Turkish Islam and the Secular State.* Hakan Yavuz ve John Esposito (der.) Syracuse:Syracuse University Press.

----2000. "Being Modern in the Nurcu Way". *ISIM Review.* Ekim 7, 14.

----1999."Search For a New Social Contract in Turkey: Fethullah Gülen, The Virtue Party, and the Kurds". *SAIS Review,* 19(1): 114-143.

Yavuz, Hakan ve John Esposito (der.) 2003. *Turkish Islam and the Secular State.* Syracuse: Syracuse University Press.

Yeşilada, Birol. 1988. "Problems of Political Development in the Third Turkish Republic". *Polity,* cilt 21(2): 345-372.

Yılmaz, İhsan. 2008. "Beyond Post Islamism: A Critical Analysis of the Turkish İslamism's Transformation toward Fethullah Gülen's Stateless Cosmopolitan Islam".*Islam in the Age of Global Challenges: Alternative Perspectives of the Gülen Movement.* Ali Yurtsever (der.) içinde 859-925. Washington DC: Tuğhra Books.

Yurtsever, Ali (der.) 2008. *Islam in the Age of Global Challenges: Alternative Perspective of the Gülen Movement.* Washington DC. Tuğhra Books.

Zürcher, Erik. 2004. *Turkey: A Modern History.* New York: I.B. Tauris.

Bu makale bu kitaba dahil edilmek amacıyla derleyenlerin yazara daveti üzerine yeniden yayımlanmaktadır. Orijinal makalenin başlığı şöyledir: "Küreselleşme, İslami Aktivizm ve Türkiye'de Pasif Devrim: Fethullah Gülen Örneği". *The Journal of Political Power,* 2 (3): 34-68.

68. Bu kitapta yeralan versiyon güncellenmiş ve yeniden düzenlenmiştir.

Türkiye Egemen Sınıfında Laik/ İslami Hizipleşme ve Medya[1]

Anita Oğurlu ve *Ahmet Öncü*

1. Giriş

Bu çalışmada, neoliberal dönüşümle bağlantılı olarak ortaya çıkmış olan egemen sınıfın laik ve İslami bölüntüleri (fraksiyonları) arasındaki sınıf çatışmasına hegemonya sorunu açısından yaklaşıyoruz. Bu bakımdan medya sektörüne, özellikle de gazetelere yoğunlaşıyoruz. Yazı iki bölümden oluşuyor. İlk olarak, egemen sınıf içindeki hizipleşmenin, kapitalist sınıfın

1 Bu yazıya 2009'da İngilizce olarak başladık. İlk versiyonunu uluslararası bir konferansta sunup, olumlu tepkilerle karşılaşınca daha da geliştirerek bir dergiye sunmayı düşündük. Bu aşamada elinizdeki kitabın İngilizce versiyonu gündeme gelince, daha etkili ve anlamlı olacağını düşünerek bu ortak çalışmada yayımlamaya karar verdik. Bu arada bir insan ömrünün anlamaya yetmeyeceği kadar siyasi olay yaşandı Türkiye'de. Dolayısıyla, yazımızı her yeni gelişmeye bağlı olarak yeniden gözden geçirmek ve eklemeler, çıkarmalar yapmak zorunda kaldık. Bazı kurgusal savlarımızın doğrulandığını görmekle birlikte, bazı varsayımlarımızın yanlış olduğunu da gördük. Tarih olurken tarih yazmanın neredeyse imkânsız olduğunu böylece bir kere daha anlamış olduk. Yazımızın bu en son Türkçe versiyonunu Türkiyeli okurların yakından izlediği birçok olayı dışlayarak kısa tuttuk. Umuyoruz, kuramsal yaklaşımımız okuyucuya bildiklerini yeni bir gözle değerlendirme fırsatı sunar. Elinizdeki yazı -birkaç küçük ekleme ve üç dipnot haricinde- Gezi İsyanından önce yazıldı. Dolayısıyla, Türkiye'yi sarsan 17 Aralık 2013'ten önceki günlerde kaleme alındı. Onları izlemeye devam edeceğiz!

egemen sınıf olarak ideolojik üstünlüğü bakımından sonuçlarını kuramsal bir düzeyde tartışıyoruz. İkinci olarak da bu hizipleşmenin Türkiye medya alanındaki yansımasına dair tespit ve gözlemlerimizi sunuyoruz.

Birinci bölümde, kuramsal düzeyde sorunu tanımlarken, egemen sınıfiçi bir hizipleşmenin yaşandığı kapitalist bir toplumsal oluşumda hegemonya inşasında ortaya çıkabilecek aksaklıkları tespit edebilmek için Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA) ile Devletin Baskı Aygıtlarının (DBA) kullanımlarında ortaya çıkabilecek çelişki ve çatışmalara odaklanılması gerektiğine vurgu yapıyoruz. Bu tür bir kuramsal çerçeveyi, Gramsci'nin hegemonya kavramı ile Herman ve Chomsky'nin Propaganda Modelini (PM) (1994) bir araya getirerek birinci bölümde geliştiriyoruz. Bu kuramsal çerçeveden hareket edildiğinde Türkiye kapitalist sınıfının sınıfiçi hizipsel çatışmasının neden medya sektöründe yoğunlaştığını anlamak kolaylaşıyor. İkinci bölümde, medya sektörüne ve İslami ve laik bölüntülerin sahip olduğu şirketler arasındaki "medya savaşları" olarak da adlandırılan hâkimiyet mücadelesine odaklanıyoruz. Son bölümde, çalışmamızın temel sonuçlarını özetliyoruz. Vardığımız en genel sonuç şu: hâlihazırdaki sınıfiçi hizipleşme, hegemonya inşasını egemen sınıfın her bir bölüntüsü için son derece güç bir iş haline getirmektedir. Buna karşın, tekelleşmiş medya bir bütün olarak egemen sınıfın iktidarını güvence altına alma işlevini sürdürmekte ve bu sınıfın emekçi kitleler ve ezilenler üzerindeki tahakkümüne kesintisiz meşruiyet kazandırmaktadır.

2. Egemen İdeoloji, Medya ve Hegemonya

Althusser'in oldukça kabul görmüş katkılarından biri (1971), kapitalist sınıfın egemenliğinin, bu sınıfın kitleler üzerinde üstünlük kuracak bir gücü güvence altına almasına bağlı olduğu,

bunun için de Devletin İdeolojik Aygıtlarına (DİA) dayanmak zorunda kaldığı düşüncesidir. Devletin, kendi içinde bir 'aygıt' olduğu iddiası, onun ideolojik amaçlar doğrultusunda kullanıldığı ya da 'araya girdiği' ve ister iktisadi, ister dinsel, ister eğitimsel, isterse de hukuksal ve kültürel olsun, bütün bu alanlardaki faillerin sınırlı ve tanımlanmış bir şebeke içinde çalıştığı ve kendiliğindenliklerine pek az yer bırakıldığı anlamına gelir. Bu betimleme içinde medya, iktisadi bakımdan egemen olan sınıfın üstünlüğünü korumak ve kollamak amacındaki stratejiler ve taktiklerle düzenlenmiş DİA şebekesinin bir parçasından başka bir şey değildir. Bir DİA olarak medya, bireyler üzerinde bir dolayım oluşturmak yönünde, egemen sınıfın tahakkümünü temin etmek için oldukça geniş ve uzun-erimli olmalıdır. En önemlisi de medya, içindeki bütün farklı bileşenlere rağmen birleşmiş bir sektör olmalı ve toplum üzerinde birleştirici bir güç olarak egemen sınıfın adına işlemelidir.

Küresel bağlamda düşünüldüğünde, bir DİA olarak medya, çoğunlukla bir avuç tekelci şirket tarafından işletilmektedir. Türkiye'deki medya sektörü küresel ortamdaki bu temel örgütlenme niteliğini taşımasına karşın, kendi egemen sınıf konumunda bir yarılmayla ideolojik olarak bölünmüş bir sektör görünümündedir. Egemen sınıfın bir bölüntüsünü oluşturan İslami bir kapitalist sınıf, günümüzde Kemalist dönem olarak adlandırılan 1920'lerde ve 1930'larda temelleri atılmış olan DİA ve uygulamalarına açıktan meydan okumaktadır. Bugün için saldırı altında olsa dahi Kemalist DİA aracılığıyla ideolojik müdahale, gerçekte, Türkiye'deki alt sınıfların önemli bir kesimini, Türkiye burjuva devletinin kurucu laik ve Batıcı ideolojisini benimsemeye ve bu ideolojiye inanmaya yaklaştırmıştır (Öncü 2013). Bu anlamıyla da Kemalizm, yani kapitalist toplumsal ilişkileri laiklik ilkesine dayanarak temellendiren ve meşrulaştıran ideoloji, egemen ideoloji olma yönünde önemli bir mesafe katetmiştir.

Egemen ideoloji genel olarak ikili bir rol oynar. İlk olarak işçi sınıfına, onlardan ne beklendiği (örneğin uyulması gereken kurallar) anlatılmalıdır. İkinci olarak da mevcut üretim ilişkileri yeniden üretilmelidir. Althusser:

> Emek gücünün yeniden üretimi yalnızca emek gücünün becerilerinin yeniden üretimi olmakla kalmaz; aynı zamanda emek gücünün kurulu düzenin kurallarına boyun eğişinin de yeniden üretimi, yani işçilerin hâkim ideolojiye boyun eğişlerinin bir yeniden üretimi ve hâkim ideolojiyi, sömürünün ve baskının failleri için gerektiği biçimiyle manipüle etme yeteneğinin bir yeniden üretimidir. Böylece, bu failler de hâkim sınıfın egemenliğini 'sözcükler yoluyla' sağlama olanağını elde ederler (Althusser, 1971: 132-133)

gözlemini yapar.

İktisadi bakımdan egemen olan sınıfın içinde birbirleriyle özde çelişen ideolojilere sahip iki bölüntü mevcutsa, düşünceleri şekillendirilecek bağımlı faillere, "onlardan ne beklendiğini" bu ideolojilerden hangisinin söyleyeceği sorunu, bir siyasal mücadele alanı haline gelir ve böylelikle de Gramsci'nin sözcükleriyle söylersek, hegemonyadaki potansiyel bir krize zemin hazırlar. Türkiye'de son zamanlarda gözlenen ve dünya üzerindeki pek çok akademisyenin, siyasal aktörün ve medya uzmanının dikkatini çekmiş olan "medya savaşları", bu sorunun özünü doğrudan yansıtmaktadır.

Egemen sınıftaki hizipleşme konusunun ayrıntılarına girmeden önce, bir DİA olarak medyanın nazik konumunun anlaşılması yolunda Herman ile Chomsky'nin (1994) egemen sınıfın alt sınıfların rızasını medya dolayımı ile nasıl inşa ettiğini açıklayan Propaganda Modeline (PM) bakalım. Sıklıkla bir 'komplo teorisi' olmakla eleştirilmiş olan bu yaklaşımın önemi, gazetecileri şirketlerin 'kapı bekçisi', yurttaşları da 'safdil' bireyler olarak gördüğü ileri sürülerek azaltılmaya çalışılmıştır. Aslında PM kuramsal bir modeldir; nesnel dünyadaki somut

durumlardan hiçbirisiyle birebir örtüşmez. Bir başka ifadeyle, PM kuramsal düzlemde geliştirilmiş bir yaklaşım olarak medyanın egemen unsurlarla ilişkili işleyişinin sadece analitik ve kavramsal bir çerçevesini sunmaktadır (Klaehn, 2003). PM, bu haliyle medyayı kapitalist toplumsal ilişkilerin içine gömülü olarak ele alır ve egemen ideoloji tarafından kullanıldığını varsayar. PM'ne göre, egemen bir sınıfın çıkarlarını önceleyen toplumsal proje ve programların yürütülebilmesi için genel nüfusta yeterince kafa karışıklığı, yanlış anlama ve kayıtsızlık yaratılmalıdır (Herman, 2000). Herman, bu modeli savunmak adına şunları söylemektedir:

> Propaganda modeli, eleştirel siyasal iktisadın, medya denetiminin yerine, iktidar sahiplerinin mesajların akışına hükmetme mekanizmalarına ve **rakip grupların uzamını sınırlamalarına** ilişkin çözümlemeyi ön plana alacağı öncülüyle işe koyulur. İktidarları üzerindeki sınırlar elbette önemlidir, fakat bunlar, hâkim çıkarların gücünü minimize etmenin ve rekabet unsurlarını abartmanın bir aracı olmak ve marjinalleştirilmişler gerçekte sahip olduklarından daha fazla güce sahiplermiş gibi davranmak dışında neden birincil yeri alsınlar ki? (Herman, 2000: 108, vurgular eklenmiştir).

Aslında bu yazıdaki temel iddiamız, Herman'ın 'rekabetin unsurlarını abartma" olarak ifade ettiği medya taktiğinin Türkiye'deki egemen sınıfiçi hizipleşme nedeniyle makul sınırları aşıp, PM'nin işleyişini teorik olarak olması gereken durumdan uzaklaştırdığıdır. Türkiye ile karşılaştırıldığında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki egemen medyanın PM'nin teorik dünyasıyla tutarlı, yani bu soyut modelle uyumlu bir durum sergilediği görülmektedir. ABD'de medya bir egemen sınıfın ideolojisi tarafından, daha iyi bir sözcük olmadığı için "Amerikanizm" olarak adlandırılabilecek olan ABD'nin hegemonyacı ideolojisi tarafından şekillendirilmiştir. ABD'deki medya alanının içinde de, her kapitalist toplumsal oluşumda olduğu gibi, farklı

siyasal ve iktisadi hedeflerin temelinde kurulmuş yayın organları mevcuttur. Ancak bütün bu organlar egemen medyanın bir parçası oldukları ölçüde "Amerikanizmin" ortak paydasında birleşerek "tek ses" çıkarırlar. Örneğin *The New York Times* ve *Washington Post* ya da *USA Today*, her ne kadar farklı siyasal yönelim ve çıkarlara bağlı olarak kurulmuş organlar olsalar da, "Amerikanizmin" temel ilkelerinde birleşerek, makul 'fikir ayrılıklarının' sınırları içinde bir bütün olarak iş görürler. Böylelikle, hem egemen bir söylem alanını inşa etmekte hem de bu alanın içinde hareket etmektedirler.

Yeniden Türkiye'ye dönecek olursak, PM'nin beş filtresinden biri olan "şiddetli muhalefet" bir DİA olarak Türkiye egemen medyasının en sorunlu konusuymuş gibi görünmektedir. Herman ve Chomsky "şiddetli muhalefet" terimi ile egemen bir ideoloji temelinde asgaride müşterek edilmiş bir medya alanındaki farklı yayın organlarının birbirlerine muhalif noktalardan yaklaşmalarına ve bunun egemen medyaya inandırıcılık kazandırılması için teşvik edilmesi gerekliliğine vurgu yaparlar. Ancak bu hassas bir meseledir. Eğer muhalefet yönetilebilirlik parametreleri içinde tutulamaz ve belirli bir hoşgörü sınırını aşarsa, bu, kapitalist sınıfın iktidarı için bir tehdide dönüşebilir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, İslamcı ve Batıcı-laik ideolojilerin Türkiye'deki egemen medya alanını, birbirleriyle uyumlaştırılması oldukça güç olan iki alt-söylem alanına böldüklerini düşünmek mümkün görünmektedir. Bu alt-söylem alanları hasımca bir yaklaşımla oluşturulmuşlardır. Bir alt-alanın diğerine düşmanca bir söylemle yaklaşması egemen medyadaki muhalefetin yönetilebilirlik parametreleri içinde tutulmasına olanak sağlamamaktadır. Her iki alt-alanda da birbirlerine taban tabana zıt düşüncelere rastlamak mümkün olabilmektedir. Bir gazete, bir başka gazetenin haber yapmaya bile değmez olarak gördüğü bir konuyu ilk sayfa haberi olarak verebilmektedir. Hâlihazırda, bölüntüsel hizipleşme, egemen sınıfın 'tek

bir sese' sahip olmasına olanak tanımamaktadır. Muhalefet ve rekabet, hoş görülebilir "şiddetli muhalefetin" sınırlarının dışına taşmakta ve böylelikle de PM'nin teorik olarak beklendiği biçimde işlemesi gerçekleşmemektedir. Gramsci'nin terimleriyle söyleyecek olursak, Türkiye'de iki egemen sınıf bölüntüsü de bütüncül bir 'rıza' elde etmeyi başaramamakta, fakat iki bölüntü de halkın gözündeki itibarını büsbütün yitirmemektedir. Daha sonra göstereceğimiz gibi, hasımca ideolojiler çerçevesinde ortaya çıkan bu çelişkili söylem kutuplaşması Türkiye kapitalizminin merkezî bir niteliğidir. İslamcılarla laiklerin karşı karşıya geldiği açık bir ideolojik bölünme, egemen sınıf içindeki İslamcı ve laik bölüntüler arasındaki gerçek sınıf mücadelesini perdeleyen bir maskedir. Kitleler hangi egemen sınıf bölüntüsünün yönetici sınıf olduğu ve Althusser'in tanımladığı biçimiyle kendilerinden ne beklendiği konusunda bir belirsizlik içine itilmişlerdir.

İslamcı egemen sınıf bölüntüsü medya üzerinde bütüncül bir hâkimiyet kurup kendisini rakipsiz bir yönetici sınıf olarak inşa etme girişiminde, eski laik düzeni tasfiye ederek egemen sınıfın laik bölüntüsünü, neoliberal ideolojiyle uyumlu olan Türk İslamcılığının yeni bir sürümü altında denetimi altına almak istemektedir. Bu bağlamda, kitleleri de, laik rejimin gerçekleştiremediğini ileri sürdüğü demokrasiyi kurma iddiası taşıyan siyasi iktidarını desteklemeye davet etmektedir. İslamcı bölüntü adına konuşanlar ise, İslamcıları laiklerden ve böylelikle de egemen sınıfın laik bölüntüsünden daha üstün yönetme becerilerine sahip "demokratik" bir güç olarak sunmak amacıyla medyayı kullanmaktadırlar. En geniş anlamıyla Kemalizm'e karşı konumlanmış olan bu yükselen İslamcı rekabet, perde arkasında süregiden ve merkezinde laik bölüntünün zayıf düşürülmesinin ya da ekonominin tepelerinden açıkça uzaklaştırılmasının yeraldığı sınıf savaşının üzerini örtmektedir. Bu karışıklık içinde emekçi kitleler ve ezilenler, ideolojik

olarak, İslamcıların ya da laiklerin yönetici sınıf adayları olarak düşüncelerini benimsemeye ya da reddetmeye zorlanmaktadır.

Egemen sınıfın İslamcı bölüntüsü, kitleler üzerinde hegemonya kurma ve onları kendi değerlerini benimsemeye zorlama uğraşı içinde kendi sınıfsal gücünü arttırmak için uzunca bir süredir egemen sınıfın laik gazetelerinin mülkiyetini ve dolayısıyla yönetimini ele geçirmeyi hedeflemektedir. Daha sonra tartışacağımız gibi, bu hususta çok önemli başarılar da elde etmiştir. Bu stratejinin arkasında yatan temel güdünün ideolojik üstünlük kurma girişimi olduğunu Žižek'e başvurarak görmek mümkündür. Žižek, inanca ve inancın ideoloji içinde nasıl bir işlev gördüğüne ilişkin tartışmasında, sadece inanmanın yetmediğini, "bir kimsenin bizzat inanca inanması gerektiğini" (Žižek, 2006: 353) belirtmektedir. Bir bireyin gerçekten inanıp inanmadığının pek de önemi yoktur; ideolojiye gücünü veren şey, o bireyin, edimleri inandığını ileri sürdüğü şeyle uyuşmadığında bile ona inandığını düşünmesidir. DİA, onların davranış ve inanç kurallarına kendi söylemini zaten yerleştirmiştir. Bu nedenle, medya savaşlarını hangi bölüntünün kazanacağı hegemonya açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu çatışmadan galip ayrılacak olan bölüntü, inanıyor olmalarını zorunlu kılmayan fakat inandıklarına inanmalarına neden olan kendi ideolojisini kitlelere dayatmak konusunda daha güçlü bir konuma yerleşmiş olacaktır. Bu gerçekleştiğinde aslında olup bitecek olan, kitlelerin sadece, bir egemen sınıf bölüntüsünün ideolojisine olan inançlarını bir diğeriyle değiştirmeleri olacaktır. Kendilerini İslamcılarla da özdeşleştirseler, laiklerle de özdeşleştirseler, yönetilen sınıf olma konumları değişmeden kalacaktır.

Gramsci'nin hegemonya kavramı, egemen sınıfın, "Devletin devamlılığı" açısından, alt sınıfları kendi değerlerini benimsemeye zorlamak için açık ve net bir ideolojiye sahip olması gerektiği düşüncesini içerir:

> Hegemonyanın parlamenter rejimin artık klasikleşmiş alanındaki 'normal' uygulaması, karşılıklı olarak birbirini dengeleyen zor ve rızanın bir bileşimi biçimindedir ve bu durum içinde 'zor', rızaya aşırı bir üstünlük sağlamaz. Gerçekten de, zorun, daima çoğunluğun rızasına dayalıymış gibi tezahür etmesi temin edilmeye çalışılır ve çoğunluğun rızası da kamuoyunun sözde organları -gazeteler ve kurumlar- tarafından ifade edilir. Bu nedenle bu organlar belirli durumlarda yapay bir biçimde çoğaltılırlar. Rıza ile zorun arasında çürüme/sahtekârlık durur... (Gramsci, 1971: 80, dipnot 49).

Türkiye'deki hizipleşmede, egemen sınıfın her bir bölüntüsü "gazetelere ve kurumlara" tam bir erişim ve bunlar üzerinde tam bir denetim kurmak için mücadele etmektedir; çünkü medya kitlelerin kontrolünde belirleyici bir DİA'dır ve Gramsci'nin belirtmiş olduğu üzere, hegemonya "zor ile rızanın dengeli bir bileşimi" aracılığıyla gerçekleştirilmelidir. Teoride, "devletin devamlılığında" medyanın önemi bakımından, laiklerin İslamcı hegemonyaya rıza göstermeleri gerekir. Oysa Türkiye'deki pratik teoriden keskin bir biçimde sapmaktadır.

Güvenlik güçleri, ordu ve polis (yani Devletin Baskı Aygıtları), eğitim kurumları, kültürel organizasyonlar ve adalet kurumlarının hepsi laik rejimden miras kalmıştır ve devleti Kemalist hegemonya çerçevesinde kabul ettirme amacıyla tasarlanmıştır. Fakat ordu ve polis güçleri de dâhil olmak üzere bu kurumların her biri, uzun zamandan beri, içeriden gelen bir hizipleşmeye konu olmaktadır. AKP yönetimi altında İslamcılar son zamanlarda kayda değer bir başarıyla şunlara meydan okumuşlardır: 1) Kemalist/laik eğitim kurumları (örneğin kadınların üniversitelerde türban takabilmeleri ya da üniversitelerde alkol satışına izin verilmemesi konusundaki tartışmalar ve gelişmeler); 2) Kemalist/laik kültürel organizasyonlar (örneğin İstanbul Taksim Meydanındaki Atatürk

Kültür Merkezinin yerine yeni ve adı değiştirilmiş bir kültür merkezinin yapılması ya da meydandaki Gezi Parkının Topçu Kışlasına dönüştürülmesi girişimlerinde ortaya çıkan tartışmalar); 3) Kemalist/laik adalet kurumları (örneğin Ergenekon Davaları olarak bilinen siyasal davalarla laik rejimin mahkemelerini kendisine karşı kullanma); 4) Kemalist/laik siyaset kurumları (örneğin Anayasadaki yurttaşlık tanımından 'Türk' ifadesinin kaldırılması yönündeki girişim). Bu durumun önümüze koyduğu resme göre İslamcılar, laikler karşısında zafer kazanacaklarsa üç temel iktidar alanını ele geçirmelilerdir: Ekonomi, devlet ve hukuk – yani, burjuva hegemonyasının üç payandası.

Bununla bağlantılı olarak, Gramsci'nin izinden gitmek suretiyle, hegemonya için sürdürülen mücadelede, pozitif bir eğitimsel işlev dolayısıyla "okul" ile baskıcı ve negatif bir eğitimsel işlev dolayısıyla "mahkemelerin" ele geçirilmesi gereken en öncelikli mevziler olduklarını ileri sürülebiliriz. DİA'nın parçaları olarak bu kurumlar, nüfusun önemli bir bölümünü belli bir kültürel ve ahlaki ortak duyuya yönlendirmektedir (Gramsci, 1971). Böylelikle şu sorular, hegemonya mücadelesinde merkezî bir önem kazanmaktadır: Anayasa Mahkemesinin, Yargıtayın, Sayıştayın denetimi kimin elinde olacaktır? Devletin hukuk sistemini, örneğin Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulunu kim yönetecektir? "Bilimsel" iddiaların "doğruyu" tespit etmedeki ideolojik üstünlüğü veri alındığında, ülkedeki bilimsel pratiği şekillendiren YÖK'ün işlerini kim çekip çevirecektir, İslamcılar mı yoksa laikler mi? Burada, gazeteler ve genel olarak medya üzerindeki denetim, önemli bir amaç halini almaktadır; çünkü bu, medyada doğru ve adil olarak sunulmak ve böylelikle en çekişmeli alanlar olan hukuk ve eğitim alanlarında değişikliklere gitme konusunda kitlelerin rızasını kazanmak yoluyla, ahlaki ve kültürel önderlik mücadelesinde meşruiyet kazanılmasını sağlayabilir.

Nitekim, son yıllarda sürdürülen hizipsel hegemonya mücadelesinde öne çıkan "medya savaşlarında," medya alanını iki alt-söylem alanına bölen tartışmaların pek çoğu DİA'nın söz konusu bu kurumlarına dair olanlardır.

İslamcılar medya üzerinde mutlak bir denetime sahip olmadan toplum üzerinde bütüncül bir hegemonya kuramayacaklardır. Bu anlamıyla, söz konusu konuma ulaşana dek, İslamcıların hegemonya mücadelesi bir tür reformist strateji ya da Gramsci'ye başvurursak "pasif bir devrim" olarak belirmektedir (Tugal 2009). Bu strateji aracılığıyla kurucu egemen ideoloji olarak Kemalizm'i bir devrimde yapılacağı gibi tamamen süpürmenin olanağı yoktur; bu nedenle de mevcut devlet düzeni içinde İslamcı hegemonyaya doğru yavaş ve aşamalı bir geçiş gerçekleşmektedir. Kuşkusuz laikler de İslamcılara, kapitalizmin sağladığı esneklik içinde, "pasif bir karşı-devrimle" karşılık vermektedirler. İşte böylesi bir bağlamda, İslamcılar bütün nüfuz alanlarında, gündelik pratikleri değiştiren fakat bunun normal kabul edildiği bir geçişi gerçekleştirerek laikleri bertaraf etme arayışındadırlar.

3. Medyadaki Egemen Sınıf Hizipleşmesi

Osmanlı İmparatorluğunda, gazeteler, ilk olarak on dokuzuncu yüzyılın ortalarıyla sonları arasında, imparatorluğun çözüldüğü ve rüşeym halindeki bağımsızlık hareketleriyle karşı karşıya olduğu bir dönemde yaygınlık kazanmışlardır. Ulus-devletler kendilerini matbaa kapitalizmi aracılığıyla dil üzerine yapılandırmışlardır. Bir ulus içindeki hâkim dil, dilin denetim altına alınması ve dağıtılması, böylelikle de diğer mevcut dillerin gölgede bırakılması ve marjinalleştirilmesi yolunda basıma erişimi olan dil haline gelmiştir. Bu nedenle gazeteler ulusal bağımsızlık vaat ederek ve bu türde bir mücadele için esaslı bir unsur olarak ideolojik ve siyasal bir etkinlik kazanmışlardır.

Türkiye'de de durum pek farklı bir rota izlememiş, gazete, tarihsel olarak etkili bir siyasal ve ideolojik araç olarak görülmüş ve kullanılmıştır.

Radyo ve televizyon 1980'lere kadar Türkiye toplumunun bütüncül bir erişimi içinde olmadıklarından, gazetelerin temel bilgi kaynakları oldukları biçimindeki kültürel alışkanlık ve inanç varlığını muhafaza edegelmiştir. Eskiden medyanın etkileri konusunda Türkiye'nin batısı ile iç, kuzey ve güneydoğu Anadolu'nun taşra şehirleri arasında muazzam bir farklılık bulunuyordu. Bugün popüler TV dizileri, haber yayınları ve gazeteler ülkedeki evlerin çoğuna girmektedir. Bununla birlikte, medyada son elli yıl boyunca meydana gelen hızlı gelişmelere karşın, siyasal algı oluşturmada gazete okuma alışkanlığı varlığını korumuştur. Okurlar, okudukları şeylerin belirli kesimlerin çıkarları doğrultusunda çarpıtıldığını kısmen kabullenseler de gazeteler belli bir titizlik ve ciddiyetle okunmaktadır. Türkiye'de gazete, anlaşılması çok zor olan bir dünyayı kolayca anlaşılabilir kılarak, sanki kitleler üzerinde bir afyon etkisi yaratmaktadır.

Cumhuriyetin laik kurucuları, kendi inançlarını, alt sınıflara gazete aracılığıyla telkin etmişlerdir. Atatürk'ün modernleşme şemasında köylülerin kitlesel bir biçimde eğitilmesine, okumaya ve dile verilen önem okuryazarlığı toplumsal bir statü göstergesine dönüştürmüştür. Bu durumun bir yansıması olarak gazete **okuyabilmek** bir ayrıcalık olmanın yanısıra kültürel gelişmişlik ölçütü olarak görülmüştür. Bir konu hakkında bilgi sahibi değilseniz Türkiye'de karşılaşacağınız tipik tepki "Gazete okumadın mı?" biçiminde olmaktadır. ABD'de ise bunun muadili olan tepki "Haberleri seyretmedin mi?" biçiminde olmaktadır ki bu, televizyon ve görsel medya tarafından yönlendirilen bir kültüre işaret etmektedir.

Günlük dolaşımı dört milyon civarında olan egemen medyanın gazeteleri, en üst ayrıştırma noktası düşünüldüğünde, ku-

rucu ideolojideki biçimiyle laik ve İslamcı çizgilere bölünmüşlerdir ve egemen sınıfın laik ya da İslamcı bölüntülerinin çıkarlarını temsil ederler. Bir gazetede manşeti oluşturan konu, bir başka gazetede farklı biçimde ifade edilebilmekte ya da tümden görmezden gelinebilmektedir ki, bu da gerçekliğin toplumsal inşasındaki bir hizipleşmeye işaret etmektedir. Aslında "medya savaşları" diye nitelenen çatışma "manşet savaşları" olarak da görülebilir. Okuma alışkanlığı gelişmemiş olan Türkiye toplumunda bu niteleme anlamlıdır çünkü geniş bir okur kitlesi "derin okuma" yapmadığından kamusal alandaki siyasal tartışmalar daha ziyade gazete başlıkları tarafından biçimlendirilmektedir. Kendisini gazetesinin kimliğiyle özdeşleştirme eğiliminde olan Türkiye insanı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, gazetesinin manşetlerini okuduğunda sanki afyon çekmiş gibi hülyalı bir huzur hissetmekte ve olup biteni anladığına dair safça bir inanç geliştirmektedir.

Laik ve İslamcı alt-medya alanları arasındaki çekişmenin bir başka odak noktası ifade ve basın özgürlüğünün önündeki yasal engeller olagelmiştir. Nitekim Türkiye'de gazeteciler öldürülmüş, gazeteler kapatılmıştır. AKP iktidarının kemikleştiği döneme kadar İslamcı gazeteler "Kemalist" devlet tarafından sansürlendiklerine dair güçlü bir söylem oluşturmuşlardır. AKP'nin üçüncü hükümet döneminden sonra ifade ve basın özgürlüğünün savunuculuğu laik gazetelere geçmiştir. Bu bağlamda, "derin devlet" kavramı, ifade ve basın özgürlüğü tartışmalarında ayrı bir öneme sahip olmuştur. Son yıllarda ise AKP'nin "derin devletinden" söz edilir olmuştur.[2]

2 17 Aralık Operasyonunu takiben AKP iktidarının kendi iç savaşı neticesinde bu durum bütün çıplaklığıyla gözler önüne serildi. Devletin yargı erkinin ve emniyet kuvvetlerinin Gülenciler tarafından ele geçirildiği, MİT'in ise Erdoğan tarafından kontrol edildiği inkâr edilemeyecek bir şekilde gözler önüne serildi. En ilginç olan ise, Erdoğan'ın Gülenciler tarafından "paralel devlet yapılanması" diye söz ederek AKP iktidarının da "derin devlet" yapılanmasına dayandığını itiraf etmekten imtina etmemiş olmasıdır. Belki de, Erdoğan, bu açıklamayı geleceğin tarihçilerine kolaylık olsun diye yapmıştır. Kim bilir!

Aşağıda en büyük on gazeteyle ilgili istatistikleri veriyoruz. Gazete satışları gözlemlenebilir olduğu için, laiklerle İslamcıların, geniş kitleleri kendi gündemleri doğrultusunda harekete geçirmeleri bakımından ne denli başarılı olduklarına dair önemli bir ölçüt sağlamaktadır. Medya sektörüne ilişkin bilgileri çizelgeler halinde ve tarihsel bir biçimde kayıtlayan güvenilir bir kaynak olan *Medyatava*'dan 2002, 2009 ve 2012 yıllarına ait birer haftalık üç aralık seçtik. 2002'de Türkiye'de ortalama olarak günlük 3.634.004 gazete satılmış, buna karşılık 2009'da 4.816.761 gazete satılırken 2012'de biraz düşüşle 4.688.522 gazete satılmış. Aralık 2002'de en çok satan on gazete (en çok satandan en az satana doğru) şöyle: *Hürriyet, Posta, Sabah, Star, Zaman, Milliyet, Vatan, Akşam, Fanatik, Fotomaç*. Bu gazetelerden *Zaman* dışındakilerin hepsi "laik" işadamlarına aittir. Bu tarihte okur sayısı İslamcı *Zaman*'ı listenin beşinci sırasına yerleştirmiş görünmektedir. Diğer laik medya patronlarından ayrı olarak Aydın Doğan (ki kendisi Türkiye'nin Rupert Murdoch'u olarak lanse edilmektedir), 2002'de piyasanın aslan payına (*Hürriyet, Posta, Star, Milliyet, Vatan* ve *Fanatik*) sahiptir. 2009'a doğru Doğan ilk onda yer bulabilen tek laik medya patronu olarak kalmıştır. 2009'da İslamcıların sahip olduğu gazetelerin satışları 1.852.021'le, Doğan'ın 1.551.290 satış sayısını geride bırakmışlardır. Bu veriler 2002'deki rakamlarla karşılaştırıldığında, egemen sınıfın İslamcı bölüntüsünün AKP iktidarı döneminde medyada nedenli güçlü bir konuma geldiğini göstermektedir.

2002 ile 2009 arasında *Akşam*'ın ve *Star*'ın satışları düşmüş ve bu iki gazete ilk onu oluşturan listenin dışında kalmıştır. *Sabah* İslamcılara satılmış, İslamcı Ciner Grubuna ait yeni bir gazete olan *Habertürk* neredeyse bir gecede beşinci sıraya oturmuştur. 2009'un ortalarından sonuna kadar, egemen sınıfın İslamcı bölüntüsü laik bölüntüyü yalnızca ilk ondaki gazetelerin sahipliği bakımından değil, ayrıca genel okuyu-

cu sayısı bakımından da bir hayli geride bırakmıştır. 2009 Mayısının ilk on gazetesi, *Zaman*'ın birinci olduğu listede şu biçimde sıralanmaktadır: *Zaman, Posta, Hürriyet, Sabah, Habertürk, Fotomaç, Milliyet, Fanatik, Vatan, Takvim.* Bunun iki ana nedeni vardır. İlk olarak İslamcı Çalık Grubu, 2007 Nisanı'nda *Sabah* gazetesini ve ATV kanalını vergi kaçakçılığını bahane eden Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) aracılığıyla erken bir sabah baskını ile saldırgan bir biçimde ele geçirmiştir. AKP hükümeti gazetenin daha önceki sahibi olan Dinç Bilgin'in 900 milyon dolar civarındaki vergi borcunu bu yolla telafi etmiştir. Gazeteye el konulur konulmaz ihale açılmış ve ihaleye tek başına giren Çalık Grubu 1,1 milyon dolar ödeyerek gazeteyi satın almıştır. 2007 Eylülünde gazete artık bu gruba aittir. Çalık, yönetime gelir gelmez çalışanların çoğunu işten çıkarmış, yerlerini İslamcı dünya görüşüne sahip kimselerle doldurmuştur. *Sabah*'ın ve ATV'nin ele geçirilmesi, egemen sınıfın İslamcı bölüntüsünün medya payında önemli bir artış sağlamıştır. İkinci olarak, Feza Grubundan Ali Akbulut'un sahip olduğu *Zaman* gazetesi de AKP hükümetinin sadık bir destekçisidir[3]. KAS Demokrasi Raporunda Tunç (2008), *Zaman* gazetesinin Hizmet Hareketi olarak tanınan tarikat oluşumunun lideri konumundaki Fethullah Gülen'le bağlantılı olduğunu ve Gülen'in gazeteyi finansal olarak da desteklediğini belirtmektedir. Gülen'in gazeteye sunduğu finansal desteği nereden aldığı ise kuşkuludur. Araştırmacı gazeteci Ahmet Şık, Hizmet Hareketinin Türkiye'deki faaliyetlerini teşhir etmek için *İmamın Ordusu* adlı kitabını yayınlatmak istediği zaman, Ergenekon 'çetesinin' üyesi oldu-

3 Bir önceki dipnotta da belirttiğimiz gibi, 17 Aralık Operasyonu ile AKP iktidarının iç savaşı başladı. Eskinin samimi ortakları birbirlerine sonu gelmeyen operasyonlar düzenleyerek, iktidarın tek sahibi olma mücadelesine giriştiler. Öyle anlaşılıyor ki, bu kavganın bitmesi atasözünün dediği gibi olacak, yani yorgan (iktidar) gidecek kavga bitecek!

ğu iddiasıyla tutuklanmış ve derhal cezaevine konulmuştur. *Zaman* gazetesi 1986'da, Özal hükümeti sırasında kurulmuş ve son yirmi beş yılda on kat bir büyüme göstermiştir. Bu dönem boyunca *Zaman*'ın yanısıra İslamcı tınılara sahip gazeteler pıtrak gibi çoğalmıştır. Propaganda yönelimli ve kârlı bir sektör olan medya, istikrarlı bir biçimde İslamcı egemen sınıf bölüntüsünü güçlendirmiştir. En kaliteli gazete kâğıdına basılan ve İslamcı olmayan gazeteciler ile köşe yazarları için de çekici olan *Zaman*, tasarım ve gazetecilik dallarında otuzdan fazla ödül almıştır. Gazete Türkiye'den başka Azerbaycan, Romanya, Bulgaristan, Kazakistan, Kırgızistan, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da basılmaktadır.

İslamcı gazetelerin arasında köktendinci gündemleri besleyenler olsa da, bu eğilim bir istisna olmanın ötesine geçememektedir. Tunç (2008) yerinde bir tespitle, radikal İslam'ın egemen basındaki depolitizasyonuna işaret etmektedir. *Zaman* radikal İslamcı idealleri hiçbir zaman temsil etmemişken, kimi küçük İslamcı gazeteler radikal İslam yanlısı görüşleri ileri sürmüş olsalar bile bu konumdan uzaklaşarak sistem içi bir çizgiye gelmişlerdir. *Yeni Şafak* böyle bir İslamcı gazetedir. Finansal zorlukların içine düştükleri zaman, nispeten daha ılımlı bir İslamcı aile olan Albayraklar tarafından satın ve devralınmıştır. Albayrak ailesi, eskiden temel bildirisi "Batının değersiz düzeni" olan gazeteyi, radikal İslam'dan hissedilir biçimde uzaklaştırmıştır. *Yeni Şafak*'ta köşe yazarı olan Sadık Albayrak, Başbakan Erdoğan'ın ailesine evlilik yoluyla girmiş ve gazeteyi "ılımlı İslamcı" bir konuma taşıyarak, AKP'nin sadık bir destekçisine dönüştürmüştür. Gazetenin başyazarı Ahmet Taşgetiren, Erdoğan'ın kendi medya hükümdarlığını oluşturduğunu belirten bir yazı yazdığında, gazete derhal yazıyı reddetmiş ve Taşgetiren de istifa etmek zorunda bırakılmıştır (Tunç, 2008).

2009'da meydana gelen olaylar İslamcılar ile laikler arasında artmaya devam eden bir gerilimi açığa çıkarmıştır.

Eskiden vergi rekortmeni olduğu için yüceltilen Doğan, Eylül 2009'da vergi kaçırmakla suçlanarak 3.76 milyar TL para cezasına çarptırılmıştır ki bu rakam Doğan Medyanın o tarihteki değerinin yüzde 80'ine tekabül etmektedir. Para cezasının siyasal saikle verildiğini beyan eden Doğan, Türkiye'de özgür basını yoketmek üzere olduğunu ileri sürerek Erdoğan'a saldırmıştır. Erdoğan ise *Wall Street Journal*'a (2009) yaptığı açıklamada, para cezalarının medyayı baskılamakla bir ilgisinin bulunmadığını belirtirken, Doğan'ı bir gangstere benzetmiştir:

> Buradaki mesele rutin bir vergi soruşturmasıdır. [...] ABD'de de vergi borçları dolayısıyla sorun yaşayan insanlar vardır. İnsanın aklına Al Capone geliyor. Son derece zengin bir adamdı, fakat sonra ömrünün geri kalanını hapiste geçirdi... Bu olaylar olduğu zaman kimsenin sesi çıkmamıştı.

Aralık 2009'da World Association of Newspapers ve Newspaper Publishers'ın (WAN-IFRA) Hindistan'da gerçekleştirilen yıllık konferansında Bülent Keneş (Zaman Medya Grubu), Suna Vidinli (Sabah Medya Grubu) ve Ergün Babahan (Star Grubu) hararetli bir biçimde, AKP hükümetinin Doğan Holding'e karşı bir kampanya yürütmekte olduğunu ileri süren bir raporun aleyhine konuşmuşlardır. Raporun önyargılı olduğunu ileri sürmek adına *Sunday's Zaman*'da (2009) yeralan şu ifadeleri beyan etmişlerdir:

> Uluslararası bir saygınlığı bulunan WAN[4] ve WEF gibi platformlardan daha nesnel ve önyargısız bir konumda olmalarını beklerdik. WAN ve WEF'in Türkiye'deki medya özgürlüğü konusunda bir rapor hazırlarken WAN'ın Doğan Grubunun dışındaki Türk üyelerine danışmamış olmalarını yanıltıcı buluyoruz [...] "Bir vergi borcundan kaçınma meselesini [ki bu mesele soruşturulmaktadır ve suçlanan taraf af beklentisi içindedir] medya

4 WAN (World Association of Newspapers) Dünya Gazeteler Birliği, WEF (World Editors' Forum) ise Dünya Editörler Forumu'dur.

özgürlüğüyle eşitlemek meseleyi fazlasıyla basitleştirmektir. Bu vesileyle itiraz beyanımızın WAN'ın Türkiye'yle ilgili demecinin sonunda yayınlanmasını talep ediyoruz."

Gazete satışlarına geri dönecek olursak, 2012'ye doğru bu açıdan önemli bir değişim daha yaşanmıştır. Egemen sınıfın laik bölüntüsünde yeni gazetelerin yükselişe geçmesiyle birlikte, medya alanı üzerinde süren hâkimiyet mücadelesinde laiklerin yeniden güç kazandıkları bir döneme girilmiştir. 2012 Ağustos'unun bir haftalık döneminde en çok satan on gazete (çok satandan az satana doğru) şu biçimdedir: *Zaman, Posta, Hürriyet, Sabah, Sözcü, Fotomaç, Fanatik, Habertürk, Star, Milliyet*. İslamcıların sahip olduğu *Zaman, Sabah, Fotomaç* ve *Habertürk* toplamda 1.653.501 (bunun 897.881'i *Zaman*'a aittir) baskıya sahiptir. AKP'nin Doğan'ı ağır para cezalarıyla baskı altına almasına karşın, gazetelerinin baskısını 2009'a göre yükseltmeyi başarabilmiştir. Burada 2009 yılında ilk onda yer alan laik gazetelerden (*Hürriyet, Posta, Sözcü, Fanatik, Star ve Milliyet*) yalnızca *Hürriyet, Posta* ve *Fanatik*'in Doğan'a ait olduklarını belirtelim.

Bu kayda değer niceliksel değişime ek olarak 2010'dan itibaren medya alanının çözümlemesini daha karmaşık hale getiren bazı niteliksel dönüşümler de ortaya çıkmıştır. Medya alanındaki laik/İslamcı çatışmasında bazı laik gazeteler İslamcı gündeme ya sessiz kalmayı tercih ederek ya da bu gündemi açıktan destekleyerek kimliği belirsiz bir konuma kaymışlardır. *Star* bu tür laik gazetelerden biridir. Şimdilerde merkez-sağda Liberal-Muhafazakâr bir gazete olarak tanımlanan *Star*, 1999'da Ahmet Özal ve Cem Uzan tarafında kurulmuş, 2004'de TMSF yönetimine geçmiş ve ardından Kıbrıslı bir işadamı tarafından satın alınmıştır. 2009'da gazeteyi Erdoğan'a yakınlığıyla tanınan Hedef Alliance Holding'in Yönetim Kurulu Başkanı Ethem Sancak satın almıştır. Hedef Alliance

Holding'in de kurucusu olan Sancak'ın İslamcı bir geçmişe sahip olmadığı bilinmektedir; ancak İslamcılara karşı muhalefetten kaçınarak, AKP iktidarının baskısından kurtulmayı başarabilmiştir. Bir başka benzer vaka ise egemen sınıfın laik bölüntüsünden gelen Demirören-Karacan Holding'in 2012'de eskiden Doğan'a ait olan *Milliyet* ve *Vatan* gazetelerini satın almasıyla ortaya çıkmıştır. Bu iki gazetenin genel direktörlüğüne Başbakan Erdoğan'ın eski danışmanı olan Akif Beki'nin getirileceği iddiaları gündeme gelince, bu gazetelerin laik bir iş ortaklığının eline geçmesine karşın AKP hükümetiyle "iyi geçineceğine" dair bir algı oluşmuştur. Nitekim bu algıyı haklı çıkartan bir gelişme olmuş, uzun süredir *Milliyet*'te çalışan tanınmış laik gazeteci Hasan Cemal 2013'ün başlarında istifa ettirilmiştir. Hasan Cemal vakası medyada, deyim yerindeyse, bir deprem etkisi yaratarak yeni bir akımı da başlatmıştır. Bundan böyle, medya savaşlarında laik gazeteciler, sadece seslerini duyurabilmek için, ya daha küçük ve daha az tanınan gazetelerde yazmaya istekli hale gelmişler ya da bir tür bireyselleşme eğilimi sergileyerek en geniş anlamıyla sosyal medyaya yönelmişlerdir.

2012 itibariyle ilk ona girmeyi başaran ve baskısı sürekli yükselme trendi sergileyen Burak Akbay'a ait olan *Sözcü* (merkez sağda sayılmaktadır) sadece laik değil aynı zamanda açık bir biçimde Kemalist'tir. *Sözcü* ünlü Kemalist gazeteciler Uğur Dündar ve Emin Çölaşan'ı yazı kadrosuna dâhil ederek, İslamcılara karşı kesintiye uğrama eğilimine girmiş olan "şiddetli muhalefeti" yükselteceğinin ikirciksiz işaretini vermiştir. Her iki gazeteci de AKP hükümetiyle karşı karşıya gelmiş ve ideolojik bir çatışmanın yanısıra İslamcılara karşı bireysel bir mücadele sürdürmüşlerdir. Dündar, 2009'da İslamcıların başlattığı bir karalama kampanyasında hedef tahtası olmuş ve itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. *Sözcü*'deki yeni konumu Dündar'a AKP karşıtı retorik için bir fırsat sunması bakımın-

dan kayda değer bir önem taşımaktadır. *Sözcü*'nün laik muhalefetin liderliğini ele geçirmesiyle birlikte laik alt-medya alanının içinde yeni kimlik konumları dillendirilmeye başlanmıştır. Buna göre, *Sözcü "özgür basın" olarak adlandırılırken diğer laik gazeteler ya "baskı altında tutularak boyun eğdirilenler" (örneğin Hürriyet)* ya da doğrudan "yandaş" (örneğin, *Star*) lakaplarıyla anılır olmuşlardır.

Türk medya şirketlerine yatırım yapan yabancı şirketler laik/İslamcı ekseninde nerede duruyorlar? Bu, tartışmamıza yeni bir boyut kazandırabileceğinden, **kısaca yanıtlamak istediğimiz bir sorudur.** Yabancı yatırımcıların Türkiye'de kim iktidardaysa onun yanında yer almaları genel bir kuraldır. **Öte yandan siyasal dengelerdeki değişimler muhalefet** konumundakilerle de ortaklık içinde olunmasını gündeme getirebilmektedir. Bu gibi siyasal risk durumlarında yabancı ortakların maddi çıkarları tehlikeye girebilmektedir. Böylesi ters durumlarda, taraflar ister istemez ortak çıkarları temelinde hareket ederler. Doğan Holding ile ortaklık içinde olan Alman Axel Springer AG vakasında bu dediğimizi görmek mümkündür. Doğan Holding'e karşı açılan vergi yolsuzluğu davasının önemli bir ayağı Axel Springer AG'ye devredilen hisselerin satışıyla ilgili olduğundan, davadan bu yabancı şirket de doğrudan etkilenmiştir. Dolayısıyla Axel Springer AG, Alman Mahkemeleri'nde Türkiye'deki İslamcı iktidarla doğrudan bağlantılı gruplara karşı açılan Deniz Feneri yolsuzluk davasında savcılık makamının suçlamalarını desteklemekten çekinmemiştir. Bu örneğe karşın, Rupert Murdoch –Britanya'nın medya alanında oldukça güçlü bir kişidir– gibi medya liderleri İslamcı İhlas Holding'le ortaklık konusunda **pek** az tereddüt etmişlerdir. BBC yükselişte olan bir başka İslamcı medya grubu Ciner'in yönetimindeki *Habertürk*'le işbirliği yapmıştır. Bloomberg HT televizyon ağı, 2010 Ocağında Ciner Medya Grubuna katılmıştır. Bloomberg Multimedya Grubunun CEO'su Andy Lack Examiner'da

(2009), Habertürk'ün ülkenin öncü haber kanalı olduğunu vurgulamış, Türkiye hakkında ise bölgenin en hızlı büyüyen, en dinamik ekonomilerinden biri olarak yatırım açısından en cazip ülkesi diye söz etmiştir.

Türkiye'deki medya alanıyla ilgili bu tartışmayı bitirirken kısa bir değerlendirme yaparak ara bir sonuca varmak istersek, daha önce Herman ve Chomsky ile Gramsci'ye göndermeyle belirtmiş olduğumuz iddiamıza geri dönebiliriz. Buna göre, hegemonya inşası sürecinde eğer kitleler egemen sınıfın ideolojisi tarafından düzenlenmiş fikir ve değerleri benimseyeceklerse, 'rıza'nın oluşturulmasında egemen medyada yalnızca 'tek bir ses'e yer vardır. Hâlihazırda dünya görüşleri arasında belirgin bir antagonizmin olduğu inkâr edilemeyecek olan laiklerle İslamcılar arasında bölünmüş olan Türkiye medya alanında ise taraflardan birinin mutlak hâkimiyeti gerçekleşemediğinden, hegemonyanın ihdas edilip sağlamlaştırılması kesintiye uğrayabilmekte ve hatta zaman zaman raydan çıkabilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, *Türkiye*'de "rıza düzeninin" (*order of consent*) düzensizliğinden muzdarip bir burjuva iktidar sisteminin mevcut olduğu söylenebilir.

4. Gözlemler ve Sonuçlar

Türkiye'deki medya savaşları, DİA'nın diğer alanlarında olduğu gibi medya üzerinde de yoğunlaşmış bir hegemonya **mücadelesinin varlığına işaret etmektedir. Bu mücadelenin tarafları** ekonominin üst noktalarına hâkim olmak amacındaki egemen sınıfın laik ve İslamcı bölüntüleridir. Bu bağlamda, Türkiye kamusal alanı "Kemalist/laik" devlet aygıtına karşı AKP hükümetinin demokratikleşme söylemi etrafında sürdürdüğü İslamcı hegemonya mücadelesi tarafından uzunca bir zamandır abluka altına alınmıştır. Gerçekte ise, bu görüntünün arkasında sermaye birikimi süreçlerini hangi egemen sınıf

bölüntüsünün yöneteceğini belirleyecek olan daha **şiddetli bir** savaş yer almaktadır.

Medya savaşları, bu egemen sınıfiçi maddi temelli **çatışmanın yanısıra,** kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminin nasıl şekilleneceği ve meşrulaştırılacağı açılarından da **önemli** etkilere sahiptir. Bu konuyla ilgili en az dört noktanın altını çizebiliriz. İlk olarak bu savaşlar, neoliberal rejim altında emekçi ve ezilenlerin **rızasını elde etme ve** onların sıkıntı ve zorluklarla dolu gündelik yaşamlarını egemen sınıfın her bir bölüntüsünün düşünce ve değerlerine göre normal bir durum olarak tesis etme mücadelesidir. Laik bölüntü yurttaşlara "hukuk devletinin" yasal tanımlarında ifadesini bulan soyut bireyler olarak seslenmekte ve onları piyasanın görünmez eline iman eden özgür bireyler olmaya davet etmektedir. İslamcı bölüntü ise yurttaşları "yüce ecdadımızın kahraman evlatları" biçiminde tanımlamakta ve onları "dinlerine" bağlılığın **ödülü olarak** kazanacaklarını vaadettiği refaha çağırmaktadır.

İkinci olarak, medya savaşları, egemen sınıfın İslamcı bölüntüsünün **çok kısa bir zaman zarfında kazanmış olduğu büyük maddi** avantajlarını ve ayrıcalıklarını korumak ve ileri götürmek açısından belirleyici olacağından, geleceğin siyasal gelişmelerini şekillendirecek bir öneme sahiptir. **İslamcı medya "tek ses" olmayı başaramazsa, yükselen İslami sermaye sınıfının değerleri** toplum içinde şu ya da bu biçimde lekelenebilecek ve siyasal ve iktisadi **gündemi kati bir kesintiye** maruz kalacaktır. Laik bölüntününki de dâhil bütün muhalif medya organlarını sınırlamak ve nihayetinde tasfiye etmek amacındaki **İslamcı** proje, hiç kuşku yok ki, yükselişte olan İslamcı sermaye sınıfın en önemli 'iş' (*business*) çıkarıdır. Böyle davranarak laiklerin sesini kısmayı ya da onlardan tamamen kurtulmayı hedeflerken, emekçi ve ezilenleri de kendi bayrağının altında tutabilmenin hesabını yapmaktadır.

Üçüncü olarak, Herman ve Chomsky'nin Propaganda Modeli'nde belirttikleri üzere, şiddetli muhalefet asgari düzeyde tutulmalıdır. Bir egemen sınıfın tek bir tutarlı ideoloji ile varlığını güvence altına alabileceği gerçeği anımsandığında, iki antagonist egemen ideoloji iddiasının varlıklarını koruması durumunda, Türkiye'de egemen ideoloji etkili bir biçimde işleyemeyecektir. Bu ise, Türkiye'de egemen medyayı **inanılmaz kılacak** ve bu istikrarsız denge İslamcıların kendi destekçilerinin gözündeki itibarını zedeleyeceği gibi, laik bölüntüyü de olası bir iktidarı ele geçirme halinde sürekli bir yönetememe krizi içinde malul bırakacaktır.

Dördüncü olarak, mevcut küresel kriz koşulları altında, egemen sınıfın bölüntüleri arasındaki bu savaş sürdükçe, yoksullar ve çalışan kitleler üzerinde hüküm süren sömürücü ve acımasız baskı koşullarının medyada bir ses bulması zorlaşacaktır. Türkiye burjuvazisinin bir bütün olarak sınıfsal baskısına **yönelik** alt sınıfların itirazı ve meşru değişime yönelik arzuları medya savaşlarının ablukası altındaki kamusal alanda boğularak etkisiz hale gelecektir. Çalışan kitlelerin sınıf çıkarlarıyla ilgili meselelerin kolayca yok sayılabileceği böylesi bir siyasal ve ideolojik iklimde, toplumun büyük bir çoğunluğu sessizliğe mahkûm edilecek ya da seslerinin duyulması ve muhatabını bulması kolaylıkla engellenebilecektir.

Basın özgürlüğü ve medyanın tekelleşmesi ile ilgili gözlemlerimiz pek iç açıcı değildir. Yukarıdaki çözümlememiz, basın özgürlüğünün olmadığını ve medyanın kapitalist sınıf tarafından tekelleştirilmeye –bunu İslamcıların mı yoksa laiklerin mi yapacağı henüz belli olmasa da– devam edeceğini göstermektedir. Halkın bilgiye ulaşımı kesintiye uğratılmaktadır ve bu sürecektir. Bu bakımdan Türkiye geç kapitalist sosyal formasyon modeline uymaktadır. Görmüş olduğumuz gibi, Türkiye medya sektörüne giriş yapan yabancı yatırımcılar söz konusu oldu-

ğunda, ele geçirmeler ve iki veya daha çok şirketin birleşmesi gibi örnekler bir hayli fazladır.

Özetle, kapitalist İslamcı bir ideoloji bugün Türkiye'de bir vakıadır. Bu ideoloji, laik bir güçlü tepki olarak belirebilecek şeye karşı, kendisini neoliberalizmin birikim tarzına bağlantılı olarak yeniden ve yeniden biçimlendirerek varlığını sürdürebilmiştir. Türkiye örneği, İslam'ın siyasal iktidar için ideolojik olarak kapitalizm ile uyum içinde harekete geçirilebileceğini göstermiştir. İslamcılar ile laikler arasındaki medya savaşları kapitalizmin gittikçe büyüyen eşitsizliklerine karşı eleştirel her türlü konumu ortadan kaldırırken, kapitalizmin şemsiye ideolojisi, yani özel mülkiyet hakkının kutsallığı dokunulmadan kalmaktadır. En rahatsız edici olan ise medya savaşlarının dış görünüşünün arkasında artık kitlelere verebileceği pek fazla bir şey kalmamış olan kapitalizmin varoluşudur. Türkiye'deki demokratik ortamı kırılganlaştıran da işte bu, yani kapitalizmin iş başında oluşudur.

Kaynakça

Althusser, Louis. 1971. *Lenin and Philosophy and other Essays.* New York: Monthly Review Press.

'Examiner' 2009. *Bloomberg and Ciner to Launch New Business TV Channel in Turkey.* 26 Aralık.

http://www.examiner.com/p413103~Bloomberg_and_Ciner_To_Launch_New_Business_TV_Channel_In_Turkey.html

Gramsci, Antonio. 1971. *Selections From The Prison Notebooks.* Quinton Hoare ve Geoffrey Nowell Smith (der. ve çev.). London: Lawrence and Wishart.

Herman, Edward S. 2000. "The Propaganda Model: A Retrospective" *Journalism Studies*, Vol. 1, No. 1, Routledge.

Herman, Edward S. ve Noam Chomsky. 1994. *Manufacturing Consent. The Political Economy of the Mass Media.* London: Vintage.

Klaehn, Jeffery, 2003. "Behind the Invisible Curtain of Scholarly Criticism: Revisiting the Propaganda Model." *Journalism Studies*, Vol. 4, No. 3. 359-370, Routledge.

Öncü, Ahmet. 2013. "Turkish Capitalist Modernity and the Gezi Revolt." *Journal of Historical Sociology.* DOI: 10.1111/johs.12036.

'*Sunday's Zaman*' 2009. *Three Turkish Newspapers Suspend Membership in Int'l Press Body*, 26 Aralık.

http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?load=detay&link=194508

Tugal, Cihan. 2009. *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism.* Palo Alto, California: Stanford University Press.

Tunç, Aslı. 2008. *KAS Democracy Report April 2008.* Berlin: Konrad – Adenauer – Stiftung e.V. 'Wall Street Journal' 2009. *Turkish Premier Defends Media Tax Battle.* 26 Aralık. http://online.wsj.com/article/SB125469621389762827.html

Zizek, Slavoj. 2006. *The Parallax View.* Cambridge, London: The MIT Press.

Yazarlar Hakkında

Erol Balkan

İktisat doktorasını New York Devlet Üniversitesi'nden (SUNY) aldı ve 1987 yılında New York'ta Hamilton College'da göreve başladı. Hamilton College'da, iktisadi kalkınma, uluslararası finans ve Ortadoğu'nun siyasal iktisadı konularında dersler vermekte ve zaman zaman Bilkent ve Sabancı Üniversiteleri'nde konuk profesör olarak görev yapmaktadır. Son yıllardaki araştırmaları, az gelişmiş ülkelerde orta sınıfın kendini eğitim yoluyla nasıl yeniden ürettiği konusuna odaklanmıştır. Son kitabı, Türkiye'de orta sınıfın eğitim yoluyla kendini nasıl yeniden ürettiği konulu *Reproducing Class: Education, Neoliberalism, and the Rise of the New Middle Class in Istanbul* (Sınıfın Yeniden Üretimi: Eğitim, Neoliberalizm ve İstanbul'da Yeni Orta Sınıfın Yükselişi) 2009 yılında Berghahn Books tarafından yayımlanmıştır.

Neşecan Balkan

İktisat doktorasını İstanbul Üniversitesi'nde tamamladı. 1998'den bu yana New York'ta Hamilton College'da iktisat dersleri vermektedir. Çalışma alanları kriz kuramları, sürdürülebilir kalkınma ve kadınların iş hayatına katılımı ile ilgili konulardır. *Kapitalizm ve Borç Krizi* başlıklı kitabı 1994'te yayımlanmıştır. 2002'de Sungur Savran'la hazırladığı *Neoliberalizmin Tahribatı* ve *Sürekli Kriz Politikaları* başlıklı iki derlemeyi ABD'de ve Türkiye'de yayımlamıştır. Balkan'ın çeşitli ABD ve Türk dergi ve gazetelerinde yayımlanmış makaleleri de vardır.

Burak Gürel

Johns Hopkins Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktora öğrencisidir. Siyasal iktisat ve tarihsel sosyoloji çalışma alanları arasındadır.

Joshua Hendrick

Sosyoloji doktorasını 2009 yılında Santa Cruz'daki Kaliforniya Üniversitesi'nde tamamladı. Halen Baltimore'daki Loyola Üniversitesi'nde sosyoloji ve küresel çalışmalar alanlarında ders vermektedir. *Sociology of Islam* dergisinin editörlerindendir. *Gülen: The Ambiguous Politics of Market Islam in Turkey and the World* (Gülen: Türkiye'de ve Dünyada Piyasa İslamının Muğlak Politikası) başlıklı kitabı 2013 yılında New York Üniversitesi yayını olarak basılmıştır.

Evren Hoşgör

"AKP, Devlet ve Sermaye: Türkiye'de Merkez ve Çevre Arasındaki Çatışmanın Sınıfsal Analizi" başlıklı doktora tezini tamamlayarak 2009 yılında Lancaster Üniversitesi (İngiltere) Sosyoloji Bölümü'nden doktora derecesini aldı. Aynı yıl Türkiye'ye dönerek, Bilgi Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. Halen aynı üniversitede İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Devlet-sermaye ilişkileri, işletme tarihi, iş sosyolojisi ve kültür endüstrisi üzerine çalışmalar yapmaktadır.

Anita Oğurlu

Londra Üniversitesi Birkbeck College'ın Beşeri Bilimler ve Kültürel İncelemeler Bölümü'nde doktora yapmaktadır. Oğurlu lisans eğitimini Toronto'daki Ryerson Üniversitesi'nde, yüksek lisans eğitimini ise Bilgi Üniversitesi'nin Kültürel İncelemeler Bölümü'nde tamamladı. İlgi alanları kültür ve ekonomi, film ve medya incelemeleri, otobiyografik edebiyat, işgücü ve toplumsal hareketlerdir. Oğurlu Bilgi Üniversitesi'nin Film ve Televizyon İncelemeleri Bölümü'nde ders ver-

di ve 2005 yılında akademik hayata dönmeden önce İstanbul'da uluslararası reklam şirketlerinde sanat yönetmeni olarak çalıştı.

Ahmet Öncü

Sabancı Üniversitesi, Yönetim Bilimleri Fakültesi'nde sosyoloji profesörü olarak çalışmaktadır. Sosyoloji doktorasını Alberta Üniversitesi'nden 1996 yılında alan Öncü'nün Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden iktisat alanında yüksek lisans ve lisans dereceleri bulunmaktadır. Akademik ilgisi ve çalışmaları toplumsal kuram, siyasal iktisat ve siyasal sosyoloji alanlarına odaklanmıştır. Doktora tezinden hareketle Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği'nin 1970'lerdeki siyasallaşmasına dair İngilizce bir kitap yayımlamıştır. Bilimsel derlemelerdeki kitap bölümlerinin ve diğer kitaplarının yanı sıra, saygın süreli yayınlarda yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Öncü, *Journal of Historical Sociology*'de 2013 yılında yayımlanan "Turkish Capitalist Modernity and the Gezi Revolt" (Türkiye'de Kapitalist Modernleşme ve Gezi İsyanı) başlıklı son makalesinde Türkiye modernleşmesinin ana eksenlerinden birini oluşturan laik/İslami kutuplaşmasının ortaya çıkış, gelişme, süreklilik kazanma ve çeşitlenmesinin nedenlerini kuramsal ve tarihsel olarak yeniden yorumlamaktadır.

Özgür Öztürk

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisat Bölümünde öğretim üyesidir. Değer teorisi, finansallaşma, emperyalizm, Türkiye'de kapitalist gelişme gibi konularda makaleleri ve *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2010) başlıklı bir kitabı yayımlanmıştır.

Sungur Savran

Lisans eğitimini siyasal bilim, doktorasını iktisat dallarında yaptı. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde yardımcı doçent, ABD

üniversitelerinde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı. Birçok sendikanın ve meslek örgütünün eğitim programlarında, Bilar İstanbul'da ve Özgür Üniversite'de görev yaptı. Geçmişte yayınlanmış olan *Yapıt*, *Onbirinci Tez*, *Sınıf Bilinci* dergilerinde yayın kurulu üyesiydi. Halen yayınlanmakta olan *Devrimci Marksizm* dergisinin de editörlerindendir. Özgür *Gündem* geleneğindeki gazetelerde 12 yıl boyunca köşe yazarlığı yaptı. *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri* (Yordam Kitap, 3. Basım, 2011), *Avrasya Savaşları* (Belge Yayınları, 2001), *Kod Adı Küreselleşme* (Yordam Kitap, 2008) ve *Üçüncü Büyük Depresyon* (Yordam Kitap, 2013) başlıklı dört kitabı yayımlanmıştır. Savran Devrimci İşçi Partisi'nin kurucu üyesidir.

Kurtar Tanyılmaz

Marmara Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Uluslararası üretim süreçlerinin ve yeni teknolojilerin emek ve sınıf mücadelesi üzerindeki etkileri, azgelişmiş ülkelerde kalkınma ve sanayileşme sorunları ile Marksist iktisat başlıca ilgi alanları olup, bu konularda çeşitli makaleleri yayımlanmıştır. Yazar aynı zamanda *Devrimci Marksizm* dergisinin yayın kurulu ve *Praksis* dergisi danışma kurulu üyesidir.

Dizin

AB (Avrupa Birliği) 13, 67, 83, 85, 86, 91, 92, 104-106, 111, 113, 115, 118, 123, 124, 126, 136, 139, 158, 162, 207, 235, 240, 292-294, 297, 298, 301-307, 316, 322
Abant Platformu 239, 341
Adil (Ekonomik) Düzen 44, 161, 233-235, 247
Ahmedinejad, Mahmud 38, 39
Akbay, Burak 401
Akbulut, Ali 371, 397
AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) 11-18, 20, 23, 26, 46-50, 53-55, 57, 58, 64, 66, 71, 73-75, 82, 85, 86, 90-93, 96-135, 137, 138, 140, 141, 143-145, 147, 148, 150-155, 159, 164, 166, 175-179, 181, 185, 202, 203, 206-210, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 263, 265, 275, 279, 285, 291-333, 335, 337-340, 346, 351-353, 366, 369-376, 378, 380, 391, 395-401, 403, 409, 410, 412
AKSIAD (Afrika Ülkeleri Kültürel Sosyal ve Ekonomik İşbirliği Derneği) 365
Akyol, Taha 164
Albayrak Holding 184, 187, 196, 202, 398
Albayrak, Sadık 184, 187, 196, 202, 398
Albright, Madeline 375
Altaylı, Fatih 148
Althusser, Louis 384, 386, 389, 406
Anadolu Kaplanları 44, 144, 146, 155, 164, 179, 215, 220, 231
Anadolu sermayesi 77, 144, 152, 166, 175, 177, 220, 243, 262
Arınç, Bülent 73, 134
ASKON (Anadolu Aslanları İşadamları Derneği) 145, 149, 157, 165-168, 205
Atatürk, Mustafa Kemal 61, 64, 65, 343, 344, 347, 391, 394
Babahan, Ergün 399
Baker, James 375
Baran, Zeyno 109
Bayat, Asef 21, 27, 28, 50, 376, 378
Baykal, Deniz 127
Beki, Akif 401
Bilgin, Dinç 397
Bin Ladin, Usame 31, 187
Bolat, Ömer 160, 161, 179
Bonapart, Napolyon 63
Bonaparte, Louis 110
Bourdieu, Pierre 253, 266, 267, 269-273, 289, 290
Boydak Holding 163, 167, 169, 170, 184, 187, 196, 198, 202
Boyles, Peter 11
Boyner, Cem 106
Bozkurt, Hasan Basri 173, 184, 210
Burgiba, Habib 59
burjuvazi 17, 25, 26, 35, 37, 39-41, 44, 45, 47, 56, 62, 66, 85, 93, 97, 99, 103, 108, 109, 112, 113, 115, 126, 136, 138, 145, 146, 149-154, 157, 159, 164, 165, 177, 181, 182, 184, 186, 189, 194-196, 200, 206, 207, 209, 251, 252, 260-262, 284, 288, 289, 351
Bush, George W. 103, 128
Butto, Zülfikar Ali 33
Büyükanıt, Yaşar 101, 102
Büyükcengiz, Nezir 159
Büyükdede, Hasan 149

cahiliye (devri) 21, 22, 23, 49
Cansızlar, Doğan 159
Cem, İsmail 96, 106, 122, 124, 126, 127, 324, 400
Cemal, Hasan 29, 124, 401
Cengiz, Ahmet 164, 167, 247
Chávez, Hugo 93
Clinton, Bill 375

Clinton, Hillary 375
Chomsky, Noam 384, 386, 388, 403, 405, 406

Çağlayan, Zafer 147
Çalık, Ahmet 114, 115, 148, 163, 167, 169, 170, 174, 184, 187, 196, 202, 369, 370, 371, 397
Çalık Grubu 148, 163, 167, 169, 170, 174, 184, 187, 196, 202, 369-371, 397
Çalışlar, Oral 152, 164, 179
Çandar, Cengiz 164
Çeçen, İbrahim 167
Çiller, Tansu 73, 90, 125, 126
Çölaşan, Emin 401

Davutoğlu, Ahmet 103
Demirel, Süleyman 72, 75, 76, 89, 90, 95, 97
Der Spiegel 12
Derviş, Kemal 122, 124, 126, 127, 297
devletçilik 84, 85, 90, 210, 261
devletin baskı aygıtları 384, 391
devletin ideolojik aygıtları 384, 385
Dilipak, Abdullah 243, 308, 332
Dinçkök, Ayça 149
dindar burjuvazi 25, 39-41
Dink, Hrant 353
Diyanet 46, 47, 62-64, 71, 189, 324, 343, 344
Doğan, Aydın 46, 114, 115, 148-150, 157, 159, 176, 178, 186, 198, 206, 210, 242, 247, 320, 371, 396, 399-402
Doğan Holding 114, 115, 399, 402
Dolmabahçe toplantısı 101, 102, 104
Dündar, Uğur 184, 211, 401
Dünya Bankası 11, 197, 297, 298, 302, 358

Ecevit, Bülent 72, 90, 97, 104, 115, 122-126, 218
Eczacıbaşı Grubu 111, 196
El-Banna, Hasan 40
emperyalizm 28, 29, 100, 124, 127, 129, 411
Engels, Friedrich 109, 110, 251
Enver Sedat 40
Erbakan, Necmettin 43-45, 54, 58, 72-92, 95, 100, 101, 104, 105, 121, 127, 131, 136, 139, 141, 191-194, 198, 199, 204, 205, 208, 209, 212, 233, 235, 236, 247, 346, 351
Erdoğan, Recep Tayyip 12, 15, 16, 17, 45, 47, 48, 58, 60, 73-75, 80, 82, 91-103, 106, 107, 114-116, 118, 121, 122, 125, 128-130, 132, 134-138, 144, 148, 162, 179, 206, 211, 263, 294, 307, 316, 320, 323, 327, 330, 352, 369, 379, 395, 398-401
Ergene, Enes 354, 355, 379
Ergenekon 101, 118, 133, 138, 176, 329, 331, 353, 392, 397
Examiner, Andy Lack 402, 406

FKB (faizsiz kazanç bankaları) 217, 220-222, 237, 238, 241, 243, 244
Fethullah Gülen Cemaati 15, 20, 48, 75, 104, 134, 136, 137, 158, 169, 175, 181, 211, 212, 228, 239, 283, 337, 339, 340, 347, 349-351, 353, 354, 356, 365-368, 371, 373-375, 377-382, 397
Fidan, Hakan 130, 134
finans kapital 45, 47, 54, 81, 154, 157, 174, 176, 177, 185, 187, 188, 196, 201, 205, 206, 208, 209
Finkel, Andrew 46, 50

Gezi Parkı (İsyanı) 7, 14-16, 18, 47, 54, 58, 93, 103, 116, 132, 134, 138, 290, 329, 330, 331, 383, 392, 407, 411
Gramsci, Antonio 109, 110, 130, 266, 294, 308, 321, 322, 326, 332, 338, 339, 354, 379, 384, 386, 389-393, 403, 406

Gül, Abdullah 45, 46, 48, 73, 134, 137, 212, 248, 327, 338, 366, 372, 380
Gülen, Fethullah 15, 16, 20, 48, 75, 104, 112, 134, 136, 137, 138, 158, 169, 175, 181, 204, 205, 211, 212, 228, 239, 241, 248, 283, 337, 339-342, 347, 349-351, 353-357, 360, 361, 363, 365-368, 371, 373-382, 397, 410 *Ayrıca bkz.* Fethullah Gülen Cemaati
Gülen cemaati *Bkz.* Fethullah Gülen Cemaati
Gülen Hareketi *Bkz.* Fethullah Gülen Cemaati
Gürel, Şükrü Sina 58, 124, 139, 410

halk isyanı 15, 48, 49, 54, 116, 132, 133, 138
Hatemi, Muhammed 38, 39
hegemonya 20, 25, 26, 28, 31, 35, 38, 39, 47, 49, 251, 291, 292, 294-296, 303, 307, 308, 313, 314, 316, 319, 321, 322, 330, 331, 338, 339, 383, 384, 390-393, 403
Herman, Edward S. 384, 386-388, 403, 405, 406
Hilferding, Rudolf 185, 211
Hisarcıklıoğlu, Rifat 102, 147
Homo Islamicus projesi 229, 230
Humeyni, Ayetullah 21-26, 34-39, 81
Hürrem Sultan 264
Hz. Ali 21, 22
Hz. Muhammed 21, 233

Işıkçılar Cemaati 201

İbn-i Teymiyye 24
İhlas Holding/Finans 169, 170, 184, 188, 198, 200-202, 221, 226, 237, 238, 243, 244, 402
ihracat odaklı birikim stratejisi 217, 219, 220
İnsel, Ahmet 151, 164, 179, 306, 332
İŞHAD (İş Hayatı Dayanışma Derneği) 157, 158, 205, 228
İslamcı burjuvazi 25, 26, 37, 45, 85, 108, 113, 138, 146, 154, 164, 181 *Ayrıca bkz.* İslamcı sermaye
İslamcılık 19-25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43-45, 47, 49, 53, 68, 72, 78, 79, 81, 86, 139-141, 193, 247, 249, 260, 261, 332, 335
İslamcı sermaye 17, 44, 80, 116, 144, 148, 157, 161, 162, 168, 171, 173, 174, 177, 181, 205, 404
İslamileştirme 234, 283, 312, 376

Jetpa 159, 187, 200, 236-238

Kalkavan, İhsan 167, 169
Kamer, Cihan 167
kapitalizm 60, 77, 119, 131, 145, 152, 155, 159-161, 165, 175, 190, 203, 208, 209, 230, 256, 289, 319, 406, 409
Karayalçın, Murat 127
Katılım Bankaları 169, 170, 198, 212, 241
Katırcıoğlu, Erol 151, 164, 179
Keneş, Bülent 353, 372, 377, 399
Kiğılı, Yahya 167, 174
Kirchner, Cristina Fernández 94
Kirchner, Néstor 94
Kılıç, Salih 103
Koç, Ali 46, 111, 114-116, 134, 140, 141, 150, 182, 190, 191, 197
Koç Grubu 116, 134, 182, 190, 197
Koç, Mustafa 114
Kombassan 158, 159, 169, 187, 200
Kongar, Emre 153, 179
Korkut, Özal 198, 210
Kotku, Mehmet Zahit 76
Küçükbay, Ahmet 158
kültürel hegemonya 296, 307, 308, 311
Kumlu, Mustafa 103
Kutan, Recai 45
Kutub, Seyyid 21-23, 40, 59

laik burjuvazi 44, 45, 93, 103, 108, 112, 113, 115, 136, 138, 145, 146, 157, 159, 261, 262

laiklik 59, 60, 63, 65, 74, 78, 152, 153, 293, 340, 353, 385
Lenin, Vladimir 109, 110, 406

Marx, Karl 109, 110, 251-254, 257
Medvedev, Dmitri 147
Medyatava 396
Menderes, Adnan 50, 75, 93, 118, 247, 261, 332, 345
Meral, Rızanur 366
Mevdudi, Mevlana 21-23, 32
mevzi savaşı 308, 326, 339, 352, 376
Milli Görüş Hareketi 13, 20, 23, 26, 43, 45, 54, 58, 74, 75, 80-86, 88-91, 93, 96, 98, 100, 104, 105, 111, 130, 131, 136, 139, 141, 158, 193, 194, 206, 209, 346, 351
Mumcu, Erkan 127
Murdoch, Rupert 396, 402
Mursi, Muhammed 41, 42
Musaddık, Muhammed 34
Musavi, Mir Hüseyin 39
MÜSİAD Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) 44, 81, 143, 145, 147, 149, 150, 157, 158, 160, 161, 165-170, 173, 175, 176, 178, 181, 182, 184, 185, 205, 206, 208, 210- 212, 226-229, 232, 234-236, 238, 240, 241, 243, 244, 248, 249, 299, 307, 315, 333
Mübarek, Hüsnü 41, 42

Nakşibendi tarikatı 76, 77, 81, 158, 169, 186, 193, 201, 348
Nasır, Cemal Abdül 29, 40, 59
neoliberalizm 12, 14, 16-18, 49, 85, 90, 125, 185, 197, 198, 202, 206, 252, 256, 263, 265, 267, 280, 288, 319, 352, 406, 409, 410
Niyasov, Saparmurat 370

Obama, Barack 103, 115, 129
Osmanlı İmparatorluğu 23, 42, 47, 61, 62, 82, 104, 117, 162, 163, 188, 259, 260, 288, 343, 344, 347, 348, 350, 353, 393

Öcalan, Abdullah 107
Özal, Ahmet 12, 75, 76, 79, 85, 92, 95, 97, 118, 155-157, 177, 198, 201, 220, 221, 263, 398, 400
Özal, Turgut 79, 118, 155, 177, 198, 263
Özaltın, Nuri 167
Özkan, Hüsamettin 122, 124, 125, 179

Papa II. John Paul 69, 342
PASIAD (Pasifik Ülkeleri ile Sosyal ve İktisadi Dayanışma Derneği) 365
pasif devrim 117, 130, 338-340, 376
Pehlevi, Muhammed Rıza 26, 34, 35, 37
proletarya 27, 36, 38, 47, 49
Putin, Vladimir 93, 94

Rafsancani, Haşimi 38
Reagan, Ronald 155
RP (Refah Partisi) 44, 45, 47, 72, 78, 79, 80, 89, 194, 199, 200, 202, 205, 239, 240, 247, 307, 309, 310, 316, 351
Risale-i Nur Külliyatı 347, 348
Ruhani, Hasan 39
Ruttenstorfer, Wolfgang 148, 149

Sabah-ATV Medya Grubu 369-371, 399
Sabancı Grubu 111, 114, 190
Sabancı, Ömer 111, 114, 190, 409, 411
Saddam, Hüseyin 123
Said Nursi 239, 339, 346, 347, 349, 360, 361, 380, 381
Sancak, Ethem 400
Sancak Holding 184, 202, 400, 401
Sanko Holding 163, 167, 169, 174, 184, 196, 202, 244
Sızıntı dergisi 341
Sedat, Enver 40, 41
sermaye fraksiyonları 215, 217, 245, 313
Sezer, Ahmet Necdet 109, 325
sivil toplum 87, 117, 119, 133, 137, 149, 183, 239, 251, 259, 260, 295, 313, 348, 365, 375
Sönmez, Mustafa 153, 164, 165, 174, 175, 178, 179, 315, 334

Springer, Axel 402
Sungur, Mustafa 4, 53, 140, 141, 178, 248, 290, 349, 409, 412

Şeriati, Ali 36
Şık, Ahmet 397

Tamaylıgil, Bihlun 159
tarikat 71, 74, 76, 81, 146, 157, 158, 179, 186, 205, 225, 309, 397
Tarrow, Sydney 375, 381
Taşgetiren, Ahmet 398
Thatcher, Margaret 155
The Economist 12, 14
Tibuk, Besim 105
Torun, Aziz 167
Trotskiy, Lev 109, 110
Tuğal, Cihan 47, 51, 130, 141, 308, 334
Turkish Daily News 342, 377
Türk-İslam Sentezi 64, 78, 88, 156, 197, 207, 350
Türkeş, Alpaslan 72
TMSF (Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu) 397, 400
TÜSİAD (Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği) 44, 81, 87- 89, 92, 100, 101, 103, 104, 114-116, 125, 134, 140, 144-147, 149-151, 153-157, 160, 161, 164-166, 175, 176, 179, 182-185, 187, 194, 197, 198, 207, 210-212, 227, 299, 303-305, 315, 331, 334
TUSKON (Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu) 48, 143, 145, 147, 149, 157, 158, 165, 167, 168, 170, 173, 175, 176, 178, 181, 182, 185, 204, 212, 365, 366, 377, 378

Unakıtan, Kemal 176, 179, 326
Uzan, Cem 96, 400
uzlaşma 239, 259, 314, 319, 331, 341

Ül-Hak, Ziya 33
Ülker Grubu 163, 167, 169, 174
Ülker, Murat 163, 167, 169, 174, 175, 184, 187, 188, 195, 196, 198, 206, 210, 212, 213, 221, 224, 242, 244
ümmet 57, 82, 84, 348

Vidinli, Suna 399

Uz-Zaman Waheed 33
Weber, Max 253, 254, 339, 351, 354, 356, 381

Yalçındağ, Arzuhan Doğan 150
Yarar, Erol 176, 184, 227, 232, 236
Yavuz, Hakan 197, 224, 306, 308, 319
Yeltsin, Boris 94
Yılmaz, Mesut 68, 73, 90, 125, 141, 150, 179, 306, 335, 375, 376, 382
Yılmaz, Serpil 150
Yimpaş 158, 159, 170, 187, 200
28 Şubat Süreci 45, 73, 86-88, 90, 92, 102-104, 111, 126, 151, 152, 158, 164, 178, 179, 187, 188, 200, 206, 208, 210, 236, 238, 239, 306, 307, 342, 351

Zizek, Slavoj 390, 407

Bu kitapta daha önce birçok defa ayrı ayrı incelenmiş olan neoliberalizm ve İslamcı sermaye olguları ilk kez kapsamlı bir içerikle birlikte ele alınıyor. Böylece, son yirmi yıla özgünlüğünü kazandıran İslamcı sermaye birikiminin neoliberal politikalarla ilişkisini ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan yeni sınıf oluşumlarını ciddi bir biçimde incelemek olanaklı oluyor. Bu bağlamda Türkiye'de AKP dönemindeki gelişmeler, İslami burjuvazi ve İslami orta sınıf olguları mercek altına alınıyor. Ayrıca, ülkemizde ve dünyada gayet gevşek, içeriği tanımlanmamış, içine her şeyin doldurulabileceği bir kavram olarak kullanılan "orta sınıf" kavramına, daha iyi tanımlanmış, bilimsel, daha somut bir içerik ve bundan türeyen kuramsal ve ampirik tartışmalara yeni bir boyut kazandırılmaya çalışılıyor. Türkiye üzerine yapılan çalışmaların bu açıdan zenginleştirilmesi Gezi İsyanı ve benzeri siyasal olaylar sırasında gündeme getirilen sınıfsal yorumlara ve çözümlemelere eleştirel yaklaşılabilmesine olanak sağlayacaktır.

THG
0141377
BYG

23 TL. KDV DAHİL
ISBN: 978-605-4836-59-8
9 786054 836598

Yordam Kitap